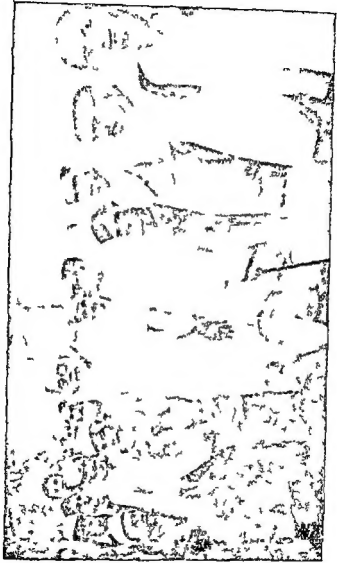

मादर त्रिनार प्रणाम

जन १९४२ च्या आगस्ट क्रोतीत जी जी खेडों ब्रिटिश
मत्तेच्या विरुद्ध लढलीं, ज्यानी राष्ट्रध्वजाच्या सरक्ष
णार्थ आपलें सर्वस्व अर्पण केलें, ज्यानी स्वातंत्र्याच्या
चलिवेदींवर आपल्या तरुणाचें रक्त साडलें व
ज्याची भूमि हुतात्म्याच्या चिताभस्मानि
पावन झाली त्या सर्व भारतीय खेड्यांच्या
वीरतेला, त्यागाला, स्वराष्ट्रभक्तीला
व राष्ट्रध्वजाकरील प्रीतीला याव
लींच्या स्वातंत्र्यसंग्रामाचा हा
इतिहास आदरपूर्वक त्रिवार
प्रणाम करित आहे

दे. म. शरच्चद्र पोस व वृद्ध फकीर जमचरशहा

वीर वामनराव जोशी

प्रस्तावना

माझे मित्र सुप्रसिद्ध विदर्भीय लेखक श्री. हरिहरराव उर्फ मय्यामाहेब देशराडे यांनी लिहिलेल्या यावलीच्या स्वातंत्र्यसंग्रामाचा परिचय प्रस्तावनेच्या द्वारे वाचकाना करून देण्याची कामगिरी यावलीकर मित्र पंजारराय यांनी मजवर सोरविली आहे. एखाद्या ग्रंथाचा, वाचनाने प्रत्यक्ष परिचय करून घेण्यापूर्वी वा देण्यापूर्वी प्रस्तावनेच्या सहाय्याने परोक्ष परिचय करून घेणे वा देणे हे एवढ्याचसाठो अवश्य असते की त्यायोगे ग्रंथातील विषयाचे यथार्थ-ज्ञान होणे वाचकाना सुकर व्हावे. परंतु त्यासाठी वस्तुतः ग्रंथकाराने स्वतःच प्रस्तावना लिहिणे सोयीचे असते. कारण ग्रंथकाराचे हृदय मयकारच अधिक च'गलें जाणत असतो. इतरांना तं कळकेळ असले तरी त्याच्याहत्ती इतरांना त्याची अचुक ओळख पटलेली नसते. तेव्हा या यावलीच्या स्वातंत्र्यसंग्रामाला श्री. हरिहरराव देशराडे यांनीच प्रस्तावना लिहिली असली तरी ती अधिक युक्त व उभयुक्तहि झाली असती. परंतु त्यांनी ती जबाबदारी स्वतः न पत्करिता मित्र पंजाररायाकडून आप्रहाने माझ्यावर लादविली आणि प्रेमळ मित्राची भीड मोडवेना म्हणून मी ती नाइलाजानं पत्करली. तेव्हा आता श्री. हरिहरराव देशराडे यांचे हृदय अगर त्यांच्या या सुंदर व सुरस यथांचे रहस्य वाचकाच्या नोंद लक्षात येण्यासाठी प्रस्तावनेच्या रुपाने मी जे मार्गदर्शन करीन ते जर त्यांच्या कवनेशी ततोर्तत जुळले नाही अगर सपशेळ चुकीचे ठरले तर त्याबद्दल त्यांनी मला दोष देऊ नये अशी अपेक्षा मी केव्हासती अयोग्य ठरेल असे मला वाटत नाही. कारण त्यांचे हृदय संगण्याचा मी कितीहि इमानेइतवारें यत्न केला तरी त्यात माझा स्वतःचा असा थोडा बहुत अंश निःसंशय रक्षणारच. इतकेच नव्हे तर असाहि संभव आहे की त्यांचे नाव पुढे करून कळत वा न कळत मी माझेच हृदय वाचकाच्या पुढे माडीन व त्यामुळे लोकांची कदाचित् दिशामूळहि होईल कोणी सांगवे ? ग्रंथकाराचे हृदय अचुक कळणे हे किती कठीन असते याचा उल्कट नमुना म्हणजे गीतेरीज नानाप्रकारच्या टीका. प्रत्येक टीकाकार आपला अर्थ विनयक आहे असे छात्रील हात लावून सांगतो, परंतु कोणत्याहि

सीकाकाराचा कोणाशीहि मेळ वसत नाही. तेव्हा याहि ठिकाणी असाच गोघळ होणार नाही कशावरून ? परंतु आतां काहीहि होणार असलें तरी ग्रंथकाराला व प्रकाशकाला येणाऱ्या भोगाला सादर झालेंच पाहिजे व त्याच्याबरोबर वाचकांनीहि या जुलुमापुढें आपली मान बिनतकार बाकविलीच पाहिजे. असो.

यावली हें मागासलेल्या वन्दाड प्रांतांतील मूठभर अशिक्षित व निर्धन लोकांच्या वस्तीचें एक छोटेसं खेडे ! व त्यानें सन १९४२ सालात आर्सेटु-हिमाचलात उसळलेल्या क्रांतीच्या प्रचंड वादळात सापडून त्याच्या हादऱ्यानें थोडीबहुत हालचाल केली, परंतु तिला 'स्वातंत्र्यसंप्रामाचें' भय नाव देऊन श्री. हरिहरराव देशपाळ्यांनी तिच्यावर एक विस्तृत वर्णनपर ग्रंथ लिहिला. तेव्हा हें गौडभंगाल आहे तरी काय ? असा वाचकांना प्रश्न पडण्याचा समय आहे व सद्दर्शनो तसे होणे अगदी साहजिकहि आहे लढान-मोठ्या खेडेगांवातून अशा मारामाऱ्या अगर दंगेधोपे नेहमीच होत असतात व त्या काळातहि झालेले होते. परंतु त्याचें वर्णन करण्यासाठी श्री. हरिहरराव सारख्या प्रयत्नश इतिहास लेखकांनी एवढाले मध्य लिहून काढल्याची उदाहरणे मराठी साहित्यात तरी इतितच आढळतील—किंबहुना आढळणारच नाहीत. मग "यावलीच्या" या छोऱ्याशा गडबडीलाच एवढें महत्त्व कां ? "स्वातंत्र्याची स्फूर्ति" त्या गडबडीच्या मुळाशी होती एवढें एक कारण तिचें एवढें अवडंबर माजविण्यास पुरेसें आहे काय ? का तिच्यात याहून काही विशेष होतें आणि तो विशेष वाचकांच्या पुढे सांगोपांग माडण्यासाठी श्री. हरिहरराव यांना हा एवढा प्रचंड उपब्याप करावा लागला आहे ? शिवाय तो विशेष तरी इतक्या महत्त्वाचा व मोलाचा होता काय की त्याचें यथार्थ दर्शन वाचकांना घडणें संप्रत्यक्षा कालीं अत्यवश्य आहे. या व अशाच अनेक ग्रंथांचा उलगडा झाल्या वाचून या यथाचें महत्त्व वाचकांच्या लक्षात नीटसें भरेल असें वाटत नाही. तेव्हा याबद्दल दोन शब्द लिहिणें भाग आहे

समग्र ग्रंथ लक्षपूर्वक वाचून पाहिल्यानंतर वाचकांना निश्चितपणें असें आढळून येईल की श्री. हरिहररावसारख्या कसलेल्या सूक्ष्मदर्शी लेखकास असें काही तरी विशेषत्व या अद्भुतरम्य प्रसंगात साठलेलें आढळले म्हणून त्याने

लेपनाचे एवढे परिश्रम केले व आपले लेपनकौशल्य खर्ची घालून 'या लहान गोष्टीवर हा मोठा ग्रंथ' लिहिला नाहीतर अशा "अव्यापारेण व्यापारात" पडण्याचें त्याला अर्थाअर्थी काहीच कारण नव्हतें 'यावली'ची दगल कितीही छोटी असली तरी ती एक सुटी व अरु स्थलकालानें मर्यादित झालेली कवडीमोल दगल नव्हती, तर हिंदुस्थानाच्या पोटात आज कैक वर्षांपासून पेटलेल्या व प्रत्यक्ष सतत वाढत असलेल्या एका सर्वव्यापी महाविशाल विराटस्वरूपी क्रांतीच्या अतिप्रखर प्रलयामीचें साप्रतच्या परिस्थितीचा शीतल पृष्ठभाग फोडून बाहेर पडलेलें तें एक उत्तुंग व तेज पुज ज्वालाशूग होतें व त्याच्या द्वारे कालगर्भात येगाने वृद्धिंगत होत असलेल्या अमृतपूर्व अभिनव क्रांतीचें शुस्करूप अत्यल्प प्रमाणात का होईना परंतु स्पष्ट प्रगट झालेलें होतें तेव्हा "यावलीचा स्वातंत्र्यसंग्राम" व ही भविष्यकालात सर्वजगन् व्यापून टाकणारी विराट क्रांति यांचा हा अन्योन्य निरुक्त सबंध वाचकाना समजावून देणें व त्या बरोबरच साधल्यास मावी क्रान्तीच्या यथार्थ स्वरूपाचा पूर्वपरिचय करून देणें यथकारास अवश्य होतें तसे त्याने केले नसतें तर या सप्रामाचें रहस्यच त्यास समजतें नसल्याकारणाने या सप्रामाचें वर्णन करण्यास तो पात्र नाही असेंच दुर्दैवाने म्हणावें लागलें असतें. "या छोट्या गोष्टीचा मोठा ग्रंथ" लिहिण्याचें आमच्या मतें खरें कारण हें आहे अर्थात हा ग्रंथकाराचा हेतु ग्रंथात कितपत् सिद्ध झाला आहे हें पाहणें वाचकाचें काम आहे व ते तें करतील अशी आशा आहे.

तथापि अशा उद्देशानें ग्रंथावलोकन करीत असता वाचकाना एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे. हा क्रान्तिशास्त्रावरील स्वतंत्र ग्रंथ नसल्यामुळे क्रान्तीचें शास्त्रोक्त विस्तृत विवेचन यात कोठेहि स्थतत्रपणें केलेलें त्यांना पारस आढळणार नाही व त्यामुळे या सप्रामाचा मावी क्रान्तीशी असलेला हा अतिनिकट अगागी भावसंबंध स्पष्टपणें त्याच्या लक्षात भरण्यास क्वचित प्रसंगी कठीणहि जाईल. तथापि ठिकठिकाणी तत्कालीन परिस्थितीची जी विस्तृत वर्णन आला आहेत ती लक्षपूर्वक वाचल्यास त्या वर्णनाच्या द्वारे त्या परिस्थितीच्या पृष्ठभागापुढील नांदत असलेल्या क्रान्तीचें त्यास निदान दिग्दर्शन तरी खात्रीनें होईल अशी आमची समजूत आहे.

परतु हें दिग्दर्शन होण्यासहि कान्तीच्या सत्स्वरूपाचें योडें तरी पूर्वज्ञान वाचकास असणें अगद्य आहे. कारण त्यावाचून आपणास दिसत आहे हें सरोवर त्या कान्तीदेवनेचेंच रूप आहे अशी त्याम खानी पटणें शक्य नाहीं. कारण ज्याने देव कधीच पाहिलेला नाही अगर देवासवधाने वेडीवाकडी भलीपुरी खरीखोटी कोणत्याच प्रकारची कल्पनाहि ज्याच्या डोक्यात कधी आली नाही, 'याच्यामगेर अकरमा' देव साक्षात् येऊन उभा राहिला तरी देव म्हणतात तो हाच अशी त्यास ओळख कशी पटणार ? खऱ्या खोऱ्याची कसोटी पहाण्यासाठी प्रयत्न नसला तर निदान काल्पनिक तरी त्या वस्तूचा पूर्वपरिचय मनुष्यास असावा लागतो आणि म्हणून प्रथाचा पूर्वपरिचय करून देण्याच्या हेतूने लिहिलेल्या या प्रस्तावनेत कान्तीमगधच्या काही ठोकळ कल्पनांशीं वाचकाची गठ घाडन देणें आम्हास इष्ट वाटतं. तथापि हें करीत असता कान्तीच्या बाह्यापेक्षा तिच्या अंतरगाचाच म्हणजे क्रान्तिकागत मानरी मनोव्यापारांत ज्या अनेक घणमोडी व स्थित्यंतरे सारखी घडून येत असतात त्याचाच विचार या खऱ्या आम्ही प्राप्नुख्याने करणार आहोंत अर्थात् आमच्या विचाराचें श्री हरिहरराव यांच्या कान्तीप्रियक सिद्धान्ताशीं कितपत साम्य असेल हें आम्हीं सांगू शकत नाहीं कदाचित त्याच्यात साम्यापेक्षा वैषम्यच अधिक असण्याचाहि समज आहे तथापि आम्हीं स्वीकारलेली विचारसरणी डोळ्यापुढे ठेवून प्रथ वाचल्यास त्यातील रहस्य समजण्यास वाचकांना बरेंच सोरें होईल अशी आमची कल्पना आहे अस्तु

सृष्टीतील सर्व प्राण्याच्या शिरोभागी मोठ्या डोलने नादणाऱ्या मनुष्य प्राण्याचा प्रपंच आज कसा काय चालला आहे हें पाहूं लागल्यास आपणास काय आढळून येत ? ईश्वराची प्रत्यक्ष प्रणिमा म्हणून बाळाणत्या जाणाऱ्या मनुष्य प्राण्याची परिस्थिति इतर कनिष्ठ प्राण्यांच्या परिस्थितीपेक्षा अधिक मुखदायक व प्रगतिपर असावयास पाहिजे, हें उघड आहे परतु तशी ती आन आहे काय ? इतर प्राण्यांच्यापेक्षा मनुष्य प्राण्यास निर्गम देवनेला सुप्रसन्न करण्याचें सामर्थ्य जास्त प्रमाणात द्यालें आहे तेव्हा त्या सामर्थ्याचा योग्य उपयोग करून त्याने आपल्या अशाश्वत व शाश्वत सुख वैभवात किती पटीने अधिक भर टाकलेली आहे ? का सुख सपत्नीया वृद्धयेत्या सरोवरात हुबन जमताहि तो प्राण्याप्रमाणे कोरडाच्या कोरडाच राहिला आहे ?

एखाद्या मोठ्या शहरात जा अगर एखाद्या ठोऱ्या खेड्यात जा, तेथे एका बाजूला योड्या मूठमर लोकांचे भव्य व सुंदर प्रासाद दिमाकाने उभे असलेले व त्यांत नाना प्रकारच्या विलासगात दग ह्यालेले स्त्री पुरुष स्वर्गो-नदात तह्नीन ह्यालेले आढळतील, आणि लगेच दुसऱ्या बाजूला काडीमोडीची चंद्रमोळी घरे व त्यात असावाचून सडफणारी, जीर्ण वस्त्र परिधान केलेली- 'मनुष्य' या योर सधेने ओळखिग जाणारी पाप्याची पितरें दारिद्रीच्या महा भयानक नरकात सडत-कुप्त मरणोन्मुख होऊन पडलेली सापडतील. सृष्टिदेवनेने वाढत्या मानवजातीला पुरून उरेल इतकी मुखसाधन संपत्ति आपल्या भाडागारांत भरून ठेवलेली असता व ती यथेच्छ हटण्यास मानवास सर्वास मुभा दिलेली असता, इतकेंच नव्हे तर बुद्धिमान मनुष्य प्राणी जिजा-नाच्या सहाय्याने या सृष्टसंपत्तीची सारखी विनहरकत लूट करीत असता मनुष्य वस्ती असलेल्या जमिनीच्या कोणत्याहि भागावर पाऊल ठेवताच हें हृदय विदारण करणारें सुखोन्मोगातील विप्रमतेचें भेसूर हृदय दृष्टीस का पडवें ? विश्वमुंदर मनुष्य प्राण्याने वसविलेला भूभाग म्हणजे कल्पवृक्षानी गजबजलेलें साक्षात नदननन असावयास पाहिजे, परंतु प्रत्यक्ष अनुभव पदाता आजचें जग अस्त भुतावेताच्या कर्कश आक्रोशाने ह्वापून राकलेले एक भयाण स्मशान बनून गेलेलें आहे असेंच दुर्दैवाने दृष्टीस पडतें कोठेहि सुख समाधान व शांति यांचें नावनिशाणहि दृष्टीस पडत नाही जो तो चिंतामग्न व दुःखातिशयाने निराश झालेला विज्ञानाच्या अभिवृद्धीमुळे मानवी प्रपंचात अवश्य असणाऱ्या साधनसंपत्तीत सारखी भर पडत असता मनुष्याच्या जिवान्नाशनाचीहि विश्रान्ति व शांति लामू शकत नाही हें एरोपेरच दुःखदायक आश्चर्य आहे घर्माची ग्लानि होऊन अधर्म बेसुमार पोफावला म्हणजे समानावर कोंसळणाऱ्या अति भयंकर कहराच पुराणांतून वलेलें वर्णन, मानवी प्रपंचाच्या आजच्या दुर्दशेच्या वर्णनापुढे नि मशय फिकेंच पडेउ ! या पराकाष्ठेच्या शोचनीय अवस्थतून मुक्त कसे व्हावें हा विकट प्रश्न मानवापुढे आज कैक वर्षांपासून उभा आहे व त्याचें अचुक उत्तर शोऱून वाढण्यासाठी तो मारला घडपड करीत आहे. सुदैवाने तें उत्तर आता त्याला सापडलें अमून 'क्रान्ति' या नावाने तें त्याने जगात प्रगट केले आहे व "इन्किलाब जिंदाबाद" "क्रान्ति चिगायु होवो"

इत्यादि घोषणानी जगाच्या मेंदूत ते ठासून कोवण्याचा त्याचा रात्रंदिवस प्रयत्न चालू आहे.

परंतु नुसत्या क्रांति शब्दाच्या उच्चाराने तिच्या पोटात केवढे द्रग्दाह साठलेले आहे याची कल्पना सामान्य माणसास होणे शक्य नाही. फार झाले तर आजच्या दुःसमय दुःस्थितीचे तिच्या अगदी उलट असणाऱ्या सुखमय सुस्थितीत रूपांतर होणे अथवा आपल्याभोवतीं नादणान्या नरकाचा अकस्मात स्वर्ग बनणे म्हणजे क्रांति एवढे तो फार झाले तर आज समजू शकेल. परंतु हा नरक कोणो उत्पन्न केला-कसा उत्पन्न केला आणि त्याचा स्वर्ग कोण बनवू शकेल कसा बनवू शकेल-कधी बनवू शकेल याबद्दल त्याला समाधान-कारक खुलासा करता येईल असे वाटत नाही. आपल्या सारखेच दोन पायांचे व दोन हातांचे प्राणी मूल्यमान बसालंकारानी नटून सजून झीलाने मिरवीत असलेले पहात असता त्याला आपल्या अंगावरील पाटक्या तुटक्या लकतराची जाणीव नसते असे नाही. ती त्यास जहर असते व तीमुळे त्याच्या दुबळ्या अतःकरणास प्राणातिक वेदनाही होत असतात. परंतु "तुझ्या व त्याच्या स्थितीत ही जमीन अस्मानची तफावत का" असा सवाल त्यास केव्हास त्यांचा जबाब शस्त्रानी न देता कपाळास हात लावून अगर आकाशाकडे घोट दाखवून तो देतो. त्याच्या मनाची अशी दड समजूत झालेली असते की देव म्हणा देव म्हणा-या विश्वात अशी एक बलान्व अदृश्य शक्ति आहे की जिच्यापुढे कोणाचे काही चालत नाही व तिनेच मनुष्यामनुष्यात हां दुर्धरस्थिति भेद निर्माण केला आहे. दुर्धर विचाराच्याचे की त्याच्या राशीस लागलेले हे निष्ठुर देव अगर त्याच्या मानगुटीस बसलेला हा निर्दय देव त्याच्या कधीच दृष्टीस पडत नाही. व त्याला त्या देवास अगर देवास या त्याच्या अभ्यास्य वर्तनाचा जाब विचारता येत नाही आणि त्यामुळे त्याला जन्ममर त्यांच्या नावाने खडे कोडीत बसण्याशिवाय काही मार्ग राहिलेला नाही..

परंतु देवाच्या अगर देवाच्या नावाने रात्रंदिवस आग्रह करीत बसण्याचे सोडून त्याने क्षणभर खोले उघडे ठेवून आपल्या भोवतीली बारकाईने पाहणी केली तर त्याला चटकन् कळून येईल की या अदृश्य दैवप्रेक्षा त्याच्या

मानव बंधूच त्याच्या या दुदशेत अधिक कारण झालेला आहे सृष्टिदेवतेने आपल्या मांडाराचें दार सर्वेना गुलें ठेवले असता त्याच्या हाडामासाच्या त्याच्या ह्या बंधूनेच त्याचा मार्ग आडवून सृष्टिदेवतेने सर्वोच्या करिता पसरत केलेली सुखसंपत्ति बलात्काराने आपल्या कोठाराकडे वाहून नेण्याचा सारखा सपाटा चालविलेला आहे खुनी मारेकऱ्याला जसा रून चढतो तशी या छुटारूलाहि एक प्रकारचा रून चढला आहे व त्याच्या धुर्दीत आपल्या या अमानुष कर्मने आपण आपल्या असह्य बाधवाना दारिद्र्यदुःखाच्या गतेंत ढकलून त्याचे रून पाडीत आहोत माचें त्याला मान राहिलेलें नाही त्याला वाटत असतें, मी करतो हें योग्य व आवश्यकच आहे कारण तो सृष्टिदेवतेने सचय करून ठेवलेल्या या अलोट सपत्तीचा स्वतःलाच एकमेव मालक समजत असतो आणि त्यामुळे आपणाशिवाय इतरनाहि निचा उपभोग घेण्याचा हक्क आहे असें तो मानीतच नाही इतकेंच नव्हे तर इतर कोणी या सपत्तीकडे आशाळमूत नजरेने पाहू लागला तर त्याचे लोभाविष्ट पापी डोळे पोडून टाकणें हें आपलें पवित्र कर्तव्य आहे व तें आपण तत्परतेने बजावलेच पाहिजे असा त्याचा ठाम सिद्धांत बनू गेलेला असतो या अखिल विश्वाचा ऋद्र मी-या विश्वाचा स्वामी मी, या विश्वाचा भोक्ता मी, असा उन्मत्त अहंकार त्याच्या हाडीमासी अमेद्यपणें खिडून गेलेला असतो आपणाशिवाय इतर मानव हे आपल्या सेवेसाठी व आपल्या सुखासाठीच निर्माण करण्यांत आलेले आहेत व त्यांनी आपल्या गुलामगिरींतच सदैव राबलें पाहिजे, त्यांना जगावयाचें असल्यास त्यांनी वेबळ आपल्यासाठीच जगलें पाहिजे व मरावयाचें असल्यास आपल्या कारणीच मेलें पाहिजे, स्वतःप्रणें जगण्याचा अगर मरण्याचा त्यांना विलकुल हक्क नाही, आपल्या सुखातच त्याचें सुख-सर्वस्व सांठलेलें आहे आपल्या सुखानेच त्यांनी सुखी झालें पाहिजे आपल्या समाधानातच त्यांना समाधान वाटलें पाहिजे, ना स्वतःचें असें निराळें सुख नाही स्वतःचें असें निराळें दुःखहि नाही अशा प्रकारच्या विभिन्न कल्पनांनी त्याचा मेंदू भरवून गेलेला असतो अशा प्रकारच्या विभिन्न भावनांनी त्याचें मन भरवून गेलेलें असतें त्याचा जन्मजात 'मी'पणा इतका मकुचित झालेला असतो की स्वतः या माहेरीन हात देहापलीकडे त्याला काही दिसतच नाही आणि त्यामुळे इतर मानवाच्या सुखदुःखाशी समरस होणें त्याला अशक्य होऊन

बसलेले असते. आत्म्याप्रमाणे इतरनाही काही अस्तित्व आहे, काही भावना आहेत, काही मुखदुःख आहे हे मानण्यास तो तयारच होत नाही तो म्हणजे जग व जग म्हणजे तो एवढे एकच विपरीत सत्य त्याच्या विरुद्ध बुद्धीला पटलेले असते व याच मिथ्या सत्याच्या उपासनेत तो सर्वकाल गर्क झालेला असतो गीतेत श्री भगवतांनी अशा देहात्मवादी स्वयनिष्ठ पुरुषाला असुर अशी सत्ता दिलेली आहे आणि मानवी प्रपंचाच्या आजच्या भयानक दुर्दशेस अशा आसुरी वृत्तीच्या नराधमांचाच स्वयनिष्ठ दुराचार सर्वस्वी कारण झालेला आहे अशा धूर पथनाही लाजविणाऱ्या निर्धृण स्वभावाचे अधमाधम मानव—मानवी देह आजच्या उत्क्रान्त अवस्थेस प्राप्त होण्यापूर्वी राक्षसांच्या अक्राळ विकाळ देहात वावरत होते व त्यामुळे त्याच्या ठिकाणी वसत असलेल्या या आसुरी संपत्तीची तत्काळ ओळख पटत असे, परंतु मनुष्य प्राणी उत्क्रान्त होता होता अशा स्थितीस सप्रत येऊन पोहोचला की त्याच्या ठिकाणचे राक्षसी देह उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य नष्टप्राय झाले व तो निर्माण करित असलेल्या आजच्या कोमल व सुंदर नरदेहात सचार करण्याचे दुर्भाग्य या राक्षसी प्रकृतीच्या प्राण्यांना प्राप्त झाले त्यामुळे पूर्वाचे राक्षस व्याप्रमाणे एखादा उत्क्रान्त कोमल देहधारी मानव दिसताच त्याला चक्कन सहज स्त्रीलेने उचलून आपल्या घोंडात टाकीत व आपल्या तीक्ष्ण दाढाखाली राहून घशाखाली टक्कलीत, तसे या उत्क्रान्त मानव शरीरात वावरत असता त्यांना आना करिता येईनासे झाले आहे. मनुष्याच्या रक्ताची पिपासा तर कायम आहे, पण त्याच्या नरळीस दात लावून ते प्राशन करण्याचा सहज सुलभ उपाय तर कायमचा हातचा निमट्टन गेला तेव्हा आपली नररक्तलालसा तृप्त करण्यासाठी आज त्याला नवीनच मार्ग शोधून वाढाचे लागले आहेत—ते मार्ग नवीन व अत्यंत कुशलनेने तयार केलेले असल्यामुळे प्रयत्न रक्ताला आपल्या जिऱ्हेचा स्पर्शही न होऊ देता तो मनुष्याला सहकुटब सहपरिवार रक्तशून्य करून टाकतो आजच्या मानवी आणि प्रपंचातील आर्थिक विप्रमनचे मूळ कारण हा अधमाधम कोटीतील मानव आणि त्याचा परस्नापहारमय स्वार्थलपट दुष्ट स्वभाव हेच होय आणि त्याच्या स्वभावातील हा दोष जोपर्यंत नष्ट होत नाही अथवा तो नष्ट होणे प्रयत्नाती अशक्य ठरल्यास त्या दोषाचे अमेघ आश्रयस्थान होऊन बसलेला हा पर-

स्वापहारी पापी चाड्याळ या जिवंत मानवी जगाच्या चतुःसीमेबाहेर जोपर्यंत हद्द पार केल्या जात नाही, तोपर्यंत आजच्या मानवी जगावर ओढवलेली ही दुर्घेरा आपत्ति कदापि निवारण व्हावयाची नाही !

मानवी समाजाच्या शरीरांत कायमचे विन्हाड करून त्याला स्वाहा करण्यासाठी सारखा घडपडत असलेला हा व्याधि समूळ नष्ट करून मानवी समाज निरोगी व अजरामर करायचा असल्यास त्याच्या विनाशाचाच मार्ग शोधून काढण्याचाच आता यत्नंतर नाही भगवंत'नी भगवद्गीतेमध्ये धर्म संस्थापना हे आपले अवतार कार्य आहे असे सांगून ते काय सिद्धीस नेण्यासाठी आपणास दुष्कृतांचा विनाश करून सुकृतांचे परित्राण करावे लागते, असे प्रतिपादन केले आहे. क्रान्ति सिद्ध करायची असेल—तिची मानवी समाजात संस्थापना करायची असेल व तिला 'जिंदाबाद' 'चिरायु' करायची असेल तर त्यासाठीहि हा भगवंत'नी सांगितलेला एकच मार्ग अखंडबहिर्णे अवश्य व अवरिहार्य झाले आहे. याहून अन्य तरणोगाय अद्यापि मानवी बुद्धीला उपलब्ध झालेला नाही

दुष्कृतांच्या स्वभान-अगर-प्रवृत्तिपरिवर्तनाचे दुष्कृतांचा विनाश न करिताहि दुष्कृतींचा समाजातून सर्वतोपरी लोप करता येतो असे प्रतिपादन करणारा एक ज्ञानी पुरुषाचा वर्ग समाजात पूर्वी होता; आजहि आहे; पुढेहि राहील. तो या दुष्कृतांच्या प्रवृत्तिपरिवर्तनाचा उत्तम उपाय म्हणजे "अहिंसा" अगर "अहिंसात्मक असहकार" हा आहे असे निश्चितपणे प्रतिपादित असतो आणि त्याच्या या सिद्धान्तात कांही मर्यादेपर्यंत सत्याचा अंगहि असतो. परंतु समाजाच्या सांघिक मनाच्या सर्वच अवस्थामध्ये तो सारखाच लागू पडतो असा जो त्याचा आग्रह आहे तो मात्र अनुभवाच्या कसोटीवर घासून पाहिल्यास रस ठरिल असे आम्हास सुळीच वाटत नाही. मानवी समाजातील घटक म्हणजे मानव जन्ममरणाच्या भोवत्यात विश्वातील इतर वस्तुप्रमाणेच / कायमचे सापडले असल्यामुळे त्याच्या बेरीजवजाबाकीने मानवी समाज व त्याच्या अंतिम मर्यादा त्या नित्य बदलत असतात आणि या नियमांचा असेल्ल्या अवस्थांतरात मानवी समाजास एक अशी विशिष्ट अवस्था प्राप्त होत

असते की ज्या अवस्थेत उपरिनिर्दिष्ट उपाय एका मयादेपासून दुसऱ्या मयादेपर्यंत सर्वतोपरी शुणकारी ठरतो परंतु ही विशिष्ट अवस्था चारवार येणारी व नेहमी टिकणारी नसते आणि यामुळे उक्तांतीच्या मार्गांवरिल या टप्प्यावर मनुष्य समाज येऊन पोहोचेंपर्यंत त्याला तदितर अनेक अवस्थातून प्रवास करावा लागतो व त्या अवस्थात हा उपाय कमी अधिक मानाने कमजोर ठरून मानव समाजास गाठून मारण्यास टपलेल्या महाभयंकर रोगजनूच्या प्रतिकारार्थ मानवाला अन्य कठोर उपायांचाहि अवलंब करावा लागतो आणि दुर्दैवाने म्हणा वा सुदैवाने म्हणा, निसर्गाने या अवस्थाचा एकदर काल पारच लाबलचक ठेवलेला असल्यामुळे क्रांतीचा विचार करताना हा विपरीत काल लक्षात घेऊनच उपाय योजना करणें भाग पडतें अर्थात या उपाययोजनेत हा अहिंसेने प्रवृत्तिरिवर्तन करण्याचा उपाय नेहमी वर्ज्यच मानला जातो असें मुळीच नाही त्याला ह्या योजनेत स्थान असतें किंबहुना पहिलें व कायमचें स्थान असतें. परंतु त्याचें रोग निवारणाच सामर्थ्य कमी पडतें असें आढळून येताच त्याच्या सहाय्याय “दमन मार्गाचा” अंगिकार करावा लागतो. दुष्कृतांच्या परस्वापहाराच्या दुर्वासनेस उतार पडत नसेल तर त्याचें परस्वापहाराचें सामर्थ्य तरी नाहीसें करावें अशा उद्देशाने हा दमन मार्ग उपयोगात आणला जातो. परस्वापहारास चटावलेले दुरात्मे ज्या साधनसामुग्रीच्या सहाय्याने आपला समाजविध्वसनाचा उद्योग सफल करितात ती सर्व साधनें त्याच्यापासून हरण करून त्यांच्या पीडितासून समाजाचें रक्षण करण्याचे जे अनेक प्रयोग समाजवाद्यांनी आज सुरू नेहे आहेत त्या सर्वांचा समावेश या दमन मार्गांतच होतो सर्वांचा विपदत उपटून टाकून अथवा वाघचीं दातनलें उखडून काढून त्याला निरुपद्रवी करण्यासारखाच हा एक प्रकार आहे. परंतु यामुळे परस्वापहारी दुष्कृतांच्या दुर्वासनेचा सर्वस्वी लोप होतो असें मात्र मुळीच नाही इतकेंच नव्हे तर कधी कधी ही दुर्वासना फनजोर होण्याऐवजों अधिक बलवान होणे व परस्वापहाराचे नवेनचें मार्ग शोधून काढून मानवी समाजाची अधिकाधिक हानि करू लागत. अशा प्रसंगीं आमुरी श्रुतीच्या मनुष्याच्या मग्रीच्या साधनांचेंच हरण करून मागत नाही तर त्या साधनांच्या बरोबरच त्याच्या प्रयत्न प्राणांचेहि हरण करणें पुष्कळदां अवश्य होतें समा-

जाच्या आचार विचारात अशी परिस्थिति निर्माण होणे म्हणजेच जुन्या लोकानी वर्णन केलेली धर्मरत्नानि व अधमाचें अभ्युत्थान होय. अशा अधर्माच्या उन्माद कालात साधेल त्या उपायानी दुष्टांचा सहार' हा एकच उद्योग समाजहितचिंतकाना करावा लागतो, कारण हे दुष्टसंहाराचें कार्य केव्हा-वाचून। सुकृतांचें-सदाचारी या निरुपद्रवी मनुष्याच रक्षण होऊंच शकत नाही आणि सदाचारसंपन्न मानवाच्या आश्रयावाचून समाजात परम्बापहारशून्य सदाचाराची-अर्थात जुन्या भाषेंत धर्माची स्थापना होणे अशक्य असतें

साराश, क्रान्ति सफल करावयाची असल्यास प्रथम 'परिवर्तन'-तें अपुरें पडूं लागल्यास त्याच्या जोडीस 'दमन' आणि शेवटीं हीं दोन्हीहि कमताकत ठरल्यास त्या दोहोच्या' जोडीस 'सहकरण' या तीन टप्प्यानीच क्रान्तीचा अखेरचा मुकाम गाठता लागतो परंतु त्याला काही इलाज नाही सृष्टीची आहे तीच रचना व आहेत तेच कायदे कायम आहेत तोपर्यंत परम्बापहाराच्या दुर्वासनेने विषमय वनलेल्या वृत्तींचें व प्रवृत्तींचें शुद्धिकरण करण्याच्या कामी इतर सर्व सौम्य व कठोर साधने हीनबल ठरल्यानंतर त्यांना जन्म देणारें त्याचें उगमस्थानच नष्ट करणें हा एकच उपाय शिष्टक रहातो व तोच अमलात आणता लागतो नाहीतर मनुष्यदत्तेचा दोष पदरी पडू नये म्हणून त्याचा अव्हेर घेण्यास दुष्टांम वाचविण्यासाठी निरुपद्रवी व सद्वृत्त-सुदृढा' या सर्व स्तनांशाचें पांश शिरावर घेण्यास सिद्ध व्हांवें लागतें, तेव्हा अशा परिस्थितीत दुष्टांच्या हातून मुष्टांना अगर दुष्टांच्या अत्याचारापासून मुष्टांचें रक्षण करणाऱ्याच्या हातून दुष्टांना, कोणाला तरी मरणे अपरिहार्य असल्यामुळे दुष्टांच्या प्राणापेक्षा त्याच्या अमानुष अत्याचाराना प्रयत्नि बळी पडत असलेल्या अनेक सुवृत्तसुकृतांचे म्हणजे चांगल्या वृत्तींच्या सदाचारी मानवाचे प्राण अधिक मोलाचे मानून दुष्टांचे हनन करणें हा धर्म मानावा लागतो व तो नि मकाच पणें आचरावा लागतो बरबर पहाणाराना हा मनुष्यसंहारच होय असे। सत असलें तरी दुर्जेना या इशेंत होणारा सज्जनसंहार व सज्जनाकडून या त्याच्या रक्षणकर्त्यांकडून होणारा दुर्जेन सहार हे दोन्ही एक नमुन त्या दोहोच्या नैतिक मूल्यांतहि जमीनअस्मानाचें अंतर आहे ही गोष्ट कोणाहि मानी पुराणा नाकबूल करता यावयाची नाही इतकेंच नव्हे तर दुष्टांनी सज्जनाचा पूर्णत

सहार केल्यावरहि त्याचें मनुष्यहत्त्येचें अधोर कर्म थावत नाही—ते आपाप सातच एकमेकाचे मूडदे पादू लागतात तसे सजनांमधून होत नाही. दुष्ट सहार पूर्ण होताच हत्याकांड समाप्त होतें असो.

आतापर्यंत क्रांति, तिचें प्रयोजन, तिचें पर्यवसान, तिची संस्थापना करण्या-साठी अगलगवयान्या मार्गाचें स्वरूप ह्यादि मुद्याचें आम्ही संक्षेपत-विवेचन केले त्यावरून हें स्पष्ट दिसून येईल कीं मानवी प्रपंचाची दुर्दशा होण्यास देव अथवा देव कारणीभूत झालेला नसून मानवजातींत उत्पन्न झालेला आसुरी प्रकृतीचा परस्परपहारी स्वार्थलुपट मानवच सर्व तोपरी कारण झालेला आहे आणि या दुर्दशेपासून मानवी प्रपंचास कायमचें मुक्त करावयाचें असेल तर ती जगबदारी देवाच्या अगर देवाच्या कपाळीं न मारता तिचा भार मानव जातींत जन्मास आलेल्या मानवानेच आसल्या शिरावर घेतना पाहिजे आजपर्यंत मानवाने पृथ्वीच्या पाठीवर केलेली घाण मानवालाच काढावी लागली आहे व त्याने ती काढलेलीहि आहे. आणि वर्तमानकाळीं व भविष्यकाळींहि त्यालाच हें पवित्रीकरणाचें महत्कार्य कराव लागेल व तोच तें करील. मृतकाळाच्या ठिकाणीं व ज्या वेळीं असे त्यानं केले नाही अगर त्यास करता आले नाही त्या ठिकाणीं व त्या वेळीं मानव जातीचा नेवढा भाग पृथ्वीच्या पाठीवरून कायमचा लुप्त झालेला आहे एकमेकांच्यावरून येण्याच्या साधनाची पूर्वयुगात पारच कमतरता असल्यामुळे मानवी समान अन्त रूढानमोठ्या मागात विभागला गेलेला होता व त्यामुळे मानवान्या उत्कर्षावर्षाचें—उत्क्रांति अवका-ंतीचें—विकास सकोचाचें हें हृदय विभागश अथत मर्यादित स्वरूपांत दृष्टीस पडत असे व या कारणानें त्याला एका प्रकारची विविधता आलेली होती तथापि क्रान्तीच्या या विविध दृश्याचा समन्वय केल्यास असे आढळून येईल कीं त्या सर्वांत मानवी स्वभावातील व आचारातील वैषम्याचे व साम्याचे नियम सर्वत्र एकच होणे. मानवाचा 'मी'पणा अथत संकुचित होऊन तो अमर्याद स्वयनिष्ठ बनला कीं त्याचा स्वार्थ बेसुमार होऊन त्याचें परस्परपहारां रूपान्तर होतें व अशा परस्परपहारांलुपट घटकाचें सामर्थ्य वाढून त्याची समाजात बहुमुख्या होऊ लागली म्हणजे त्याच्या आसुरी अत्याचारांनी समाजचीं शकले होऊन समाजाचा

सहस्रावधि मुखानी विनिपात होतो. सुदैवाने त्या मरणोन्मुरा अवस्थेत त्यास तारणारा कोणी समर्थ पुरुष निर्माण झाला तर ठीक, नाही तर त्या दुर्दैवी व्याधि-जर्जर समाजाचे अखेरीस बलहीनतेमुळे प्राणोत्क्रमण होतं किंवा बलिष्ठ परक्याच्या हस्ताने त्याचा सहार होतो. असाच निरपवाद नियम सर्वत्र आढळतो. जगाचा इतिहास पाहिल्यास अनेक संस्कृति, अनेक समाज, अनेक राष्ट्र, अनेक वंश जन्मास आले, वाढले व अशाच प्रकारे शेवटी मृत्युमुखी पडून नामशेष झाले. यावरून हे स्पष्ट दिसून येईल की गीतेत सांगितल्याप्रमाणे मानव समाज हा "आत्मैव ह्यात्मनो बंधुः आत्मैव रिपुरात्मनः", आहे. हे म्हणजेच शेवटी स्वरे ठरतं, असो. मनुष्याच्या ठिकाणी व्यक्तिगत व विश्वगत अशा दोन्ही प्रकारचा अहंभाव निर्मर्गतच यास फरीत असतो आणि व्यक्तित्वापासून उत्क्रान्त होत होत तो अखेरीस विश्वत्वास जाऊन पोहोचतो. त्यामुळे मानवजातीत अशा दोन्ही प्रकारचे पुरुष काळानुसार कमी अधिक प्रमाणात आढळतात ज्या प्रमाणे अत्यंत सकुचित 'मी' पणा असणारा स्वार्थासक्त परस्वापहारी आसुरी मानव समाजाच्या अपकर्षास कारण होतो, त्याचप्रमाणे 'मी' पणाचा विकास झाल्यामुळे ज्याच्या ठिकाणी साधक भावनेचा उदय व उत्कर्ष होत असतो व त्यामुळे जो समाजाच्या सुखदुःखाशी व हिताहिताशी समरस होऊ लागतो असा निस्वार्थी परोपकारी दैवी संपदेने अलंकृत झालेला मानव मानवी समाजास उत्कर्षाच्या शिखरास नेऊन पोहोचवितो. आसुरी प्रकृतीचा पुरुष समाजास आपले भक्ष्य समजून त्याचे भक्षण करीत असतो व दैवी प्रकृतीचा पुरुष समाजास आपले रक्ष्य समजून आपल्या स्वतःच्या सर्वस्वावर तिलाजली देऊन त्याचे रक्षण करण्यात सदैव मग्न झालेला असतो. पहिला समाजाच्या देहात वापरत अमताहि त्याच्या जीवनकलेचा सारखा नाश करतो तर दुसरा त्याचे पोषक द्रव्य बनून त्याच्या जीवनबलाची मारखी वृद्धि करतो पहिला समाजाची अग्रगति करणारा असतो तर दुसरा समाजात आमूलाय श्रान्ति घडवून आणीत अग्रतो पहिला स्वतःस समाजाचा देव समजत असतो व त्यास आपल्या सेवेत राबवीत असतो तर दुसरा समाजास आपला देव मानून त्याच्या सेवेत राबत असतो असो.

क्रान्तीच्या भकाला पहिल्याने कोणती गोष्ट करणे अत्यावश्यक असेल तर ती ही की समाजघटकाच्या वर्गीकरणाच्या सर्व प्रचलित व रुढ कसोट्या

शुगाहन देऊन प्रवृत्तिमेदाच्या म्हणजे सत्त्वाच्या—गुणाच्या—शीलाच्या कसोटीवर घासून मानवी समाजाचे दैवी व आसुरी असे दोन स्पष्ट विभाग त्याने प्रथम नेले पाहिजेत आन समाजवाद्यांनी पूर्वीच्या सर्व कसोट्या शुगाहन देऊन श्रमाची कसोटी उभययोगात आणली आहे व तिच्या अनुरोधाने श्रमजीवी व भांडवलदार—मजुर व कारखानदार—रोतकरी व जमीनदार अशा प्रकारे समाजाचे वर्गीकरण करण्याचा उद्योग सुरू केलेलाच आहे. हे जे वर्गीकरण करण्यात आले आहे त्यात, समाजाच्या शरीरात घटक रूपाने नादणाऱ्या द्रव्याची म्हणजे मनुष्याची छाननी करून त्यापैकी समाजाच्या शरीरास अर्थात् जीवनकलेस पोषक होणारीं द्रव्ये कोणतीं व नाशक होणारीं द्रव्ये कोणतीं हे निश्चित करणे व त्या निर्णयानुसार पोषक द्रव्याची अभिवृद्धि व नाशक द्रव्याचे उच्चाटन करणे हाच एकमेव उद्देश आहे अशी आमची समजूत आहे आणि समाजाच्या प्रथमदर्शनीं गोचर होणाऱ्या स्वरूपाच्या म्हणजे आर्थिक परिस्थितीचा निचार करता ही कसोटी प्रथम अनुभावाने पुष्कळ अशी बरोबर ठरलेली आहे हेहि प्राजलपणे कबूल करणे भाग आहे. परंतु मनुष्याच्या मानसिक व्यापारात व शारीरिक व्यापारात याच परिस्थितीमुळे पुष्कळदा विसंगति उत्पन्न होत असली तरी मूलतः मनुष्याचे शारीरिक व्यापार हे त्याच्या अव्यक्त मानसिक व्यापाराचेच याच परिस्थिती या मिश्रणाने तयार झालेले व्यक्त स्वरूप आहे ही गोष्ट व्हाहि अमान्य करता यावयाची नाही तेव्हा मनुष्याचा शारीरिक व्यापाराबरोबर त्याच्या मानसिक व्यापाराचीहि पूर्ण परीक्षा घेवयावाचून मनुष्याचे वर्गीकरण घेवयास ते व्हाहि अपुरे व अतिव्याप्ति—अव्याप्ति या दोघांनीयुक्त असेंच होणार हे अगदी उघट आहे आजचे पूर्वचे सर्वच भांडवलदार—कारखानदार—अगर जमीनदार जन्मजात भांडवलवाले, कारखानेवाले अगर जमीनवाले होते असें मुळीच नाही कोणी स्वतः—कोणाच वार, कोणाचे आज्ञेगणे, प्रारंभी श्रमजीवीच म्हणजे भांडवल नसलेले कारखाना नसलेले अगर जमीन नसलेले, मजुर दारूच होते कदाचित् प्रामाणिक मजुरदारहि असतील परंतु त्यांचा पुढचा इतिहास सशोभून पाहिल्यास बहुधा सर्वांच्या बाबतींत असेंच आढळून येईल कीं अमात्या द्वारे लक्ष्मीच्या कृपेचे कण त्याच्या पदरात पडू लागताच त्याची पुढि चरून त्याची स्वार्थाची भायना वाढत वाढत पररागदारा

(Exploitation) च्या दुर्वासनेत तिचें शेवटीं पर्यवसान झालें आणि त्यांनी आपल्या संपूर्ण असलेल्या बुद्धि—परकम—इत्यादि सर्व साधनाचा समाजाच्या इतर घटकांची लूट करण्याकडे मनमुराद उपयोग करून आजचें उच्चपद प्राप्त करून घेतलें. जें पूर्वीच्या लोकांनी केलें तें कमीअधिक प्रमाणात आजचेहि लोक करीत आहेत आणि क्रांतीच्या विचाराचा प्रभाव समाजाच्या मनावर उत्तरोत्तर अधिकाधिक पडत न गेल्यास हाच प्रकार पुढेहि असाच दीर्घकाल चालू राहील. थोडक्यात सांगायलाचें म्हणजे केवळ श्रमांच्या निकषाने समाजातील घटकांचें वर्गीकरण करण्याने श्रमजीवि वर्गात ज्या घटकांचा समावेश करावयास नको त्यांचा न कळव समावेश केला जातो व त्यांच्या सगतीनें एन्ही श्रमजीवि घटकाच्या बाबीत अडथळा उत्पन्न होतो. हा अडथळा टाळावयाचा असल्यास श्रमात शीलाची जोड देऊन त्याच्या समुक्त निकषाच्या सहाय्यानेच समाजाचें वर्गीकरण करणें क्रांतीच्या शीघ्र विकासाच्या दृष्टीने अधिक उपयुक्त ठरेल असें आम्हांस वाटतें. आर्योंनीं प्राचीन कालीं याच निकषाच्या मदतीनें समाजाचें वर्गीकरण करून समाजरचनेचा एक उत्कृष्ट नमुना तयार केला होता व दीर्घकाल टिकवून दाखविला होता “ शील भ्रम ” या नव्या कसोटीलाच पूर्वीचें लोक “ गुणकर्म ” असे म्हणत आणि या कसोटीला झुगावून तिच्या जागी ‘ जन्मा ’ च्या कसोटीची स्थापना करण्यात येई-पर्यंत आर्योंचा सध अगार समाज सामर्थ्यसंपन्न व नित्य विकासवान असाच राहिला होता. ‘ जन्मा ’ स प्रधानपद प्राप्त होऊन गुणकर्म अर्थात् शीलभ्रम गौण मानले जाऊ लागल्यापासून आर्योंचा सारखा अध पातळ होत गेला. या अध पातळ चित्र आज हिंदुस्थानात प्रत्यक्षच पहाण्यास मिळत आहे जन्माने वागणूण म्हणून स्वतः स गौरविगारा अगार क्षत्रिय म्हणून आपली प्रतिष्ठा मिर-विगारा अथवा वैश्य म्हणून समाजास आरल्या हातात खेळवू पहाणारा एरोएरच एवढ्या श्रेष्ठ पदवीस पात्र आहे काय ! गुणकर्माच्या कसोटीचें अधिष्ठान जी समाजिक निष्ठा तिचा लवलेश तरी त्याच्या आचारविचारांत दिसून येत आहे काय ? सारेच आशमल्यापरीने समाजाचें भक्षण करण्या-साठी टपून बसलेले ! चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेचे आम्ही सारेच मुक्तकठाने गोऽचे गातो परंतु चातुर्वर्ण्य व्यवस्था अद्यत श्रेष्ठ अशा समाजनिष्ठेच्या पादावर उभारली गेली होती याची कोणास तरी शुद्ध आहे काय ! वाहण,

क्षत्रिय व वैश्य यांची तर गोष्टच मोठा, परंतु या तीन वर्णांची सेवा करण्याचें कार्य ज्यांच्या घाऱ्यास आलें होतें ते शूद्र सुद्धा प्राचीन काळां चातुर्वर्ण व्यवस्थेत पृष्ठ समाजनिष्ठ होत हे लक्षात ठेवत पाहिजे. उत्तम समाज-रचना कोणत्याहि प्रकारची असो परंतु त्या रचनेचा पाया “अदल समाज-निष्ठ” हा एकच असू शकतो—व्यक्तिगत स्वयनिष्ठ हा असू शकत नाही हे अनेक शतकांच्या अनुभवाने आज निर्विवाद सिद्ध झाले आहे. स्वयनिष्ठ व स्वायत्तक घटकचे बनलेले समाज आज सर्वत्र दृष्टीस पडत आहेत. परंतु त्यांच्या ठिकाणी मनुष्याला देव बनविण्याचें सामर्थ्य नाही त्या समाज-रचनेत स्वायत्तपटपणा व परस्पापहार यांचीच सारखी वाढ होत असून मनुष्य पशूहूनहि पशु बनत चालला आहे असेच अनुभवास येत आहे. तेव्हा मान घाल्या ठिकाणी मानवतेचा पूर्ण विकास घडवून आणावयाचा असेल व त्या साठी सर्व प्रकारें उपयुक्त होईल अशी समाजाची नवी रचना निर्माण करावयाची असेल तर समाजाच्या हितासाठी तळमळणाऱ्या समाजवाचना समाज-घटकांच्या प्रवृत्तीतील व्यक्तिगत स्वयनिष्ठ नष्ट करून तिच्या ठिकाणी समाज-निष्ठेचें आरोपण करणें अवश्य आहे मनुष्याचे मानसिक कर्म जोरयेंत बदलत नाही तोरयेंत त्याच्या शारीरिक कर्मात बदल होऊन मानवी प्रपचात क्रान्ति घडून येईल अशी आशा करणें व्यर्थ आहे तथापि हा बदल घडवून आणण्याचें सामर्थ्य एवढ्या धर्मात नसून त्याला शीलाची जोड देणें जरूर आहे श्रमाचें माहात्म्य वगण करून श्रमाविषयी भक्ति समाजात उच्च करीत असता शीलाचें-सद्गुणाचें-समाजनिष्ठेचें सर्वश्रेष्ठत्वहि समाजाच्या मनात बिंबविणें पाहिजे हे करीत असता क्रान्ति म्हणजे किसान-मजुराची राज्यक्रान्ति म्हणजे दखिनीनारायणाचा उत्कर्ष इत्यादि अतिव्यापक व्याख्याना शीलाची मर्यादा घालावी लागेल आणि क्रान्ति म्हणजे समाजनिष्ठ शीलवान् परस्पापहाराच्या दुर्वासनेचा त्याग केलेल्या—किसानमजुराचें राज्य अशी थोडी लाबलचक व्याख्या करावी लागेल हे खरे. परंतु क्रान्तीच्या मार्गावर समाज वेगाने पुढे सरसावू लागला म्हणजे आज नाही उद्या हे तत्त्व अमलात आणल्यावाचून क्रान्तिकारकाना क्रान्तीचा पूर्ण विकास करतांच यावयाचा

नाही. कारण क्रान्तीच्या पूर्णावस्थेत मानव समाज स्वायत्ताराच्या व्याधी-
पासून पूर्णपणे मुक्त झालेलाच आटवून येईल परस्वायत्ताराचा यकचित्
दोष समाजाच्या शरीरात जोंवर शिळक राहील तोवर क्रान्ति पूर्णावस्थेस
पोहोचली असें म्हणताच यावयाचे नाही. परस्वायत्ताराच्या दुर्वासनेचा—
निदान तिच्या वादीला पोषक होणाऱ्या परिस्थितीचा पूर्ण लोप हेच क्रान्तीच्या
पूर्णावस्थेचें स्पष्ट लक्षण आहे. किंबहुना हे कार्य घडून आणण्यासाठीच
क्रान्तीचा व क्रान्तिकारकाचा अस्तार झालेला आहे. समाजघटकाची बहु-
संख्या म्हणजे बहुजनसमाज—जोंग्येत परस्वायत्ताराच्या पापकर्मापासून
शरीराने व मनाने पूर्णतः परावृत्त होत नाही तोंग्येच क्रान्तिकारकाचें कार्य
सफल झालें अगर समाज झाले असें कदापि म्हणता यावयाचे नाही. हे कार्य
नजीकच्या भविष्य कालात पूर्ण होईल असे मानणें चुकीचें ठरेल. परंतु
भविष्यकाल नजीकचा असो वा दूरचा असो, क्रान्ति पूर्ण होईपर्यंत आपला
उद्योग बंद पडू यावयाचा नाही असा क्रान्तिकारकाचा दृढ निश्चय असला
पाहिजे मानव समाजाचा घटक जो मनुष्य प्राणी तो जन्ममरणाधीन असल्या-
मुळे समाजांतून काही घटक रोज मृत्युमुर्ती पडून घना होत असतात व
त्याची रिकामी पडलेली जागा जन्मास येणाऱ्या नव्या घटकाना रोज भरून
वाढण्यात येत असते. अर्थात् समाज नूतन बाहेर पडणाऱ्या व समाजात प्रवेश
करणाऱ्या घटकाची संख्या नेहमी सारखीच असते असें नाही—बहुधा ती कमी
जास्तच होत असते आणि त्याच प्रमाणें त्याच्या गुणातहि नेहमी सारखेपणा
नसतो—बहुधा फरकच पडत असतो तथापि हा सख्येत व गुणात पडणारा
फरक कधी उत्क्रान्तिपर असतो तर कधी अक्रान्तीपर असतो व त्यामुळे
निर्गमनियमानुसार क्रान्तीची गति कधी शीघ्र तर कधी मंद होत आणि
क्रान्तीच्या समाप्तीचा काल नजीक अगर दूर होतो तथापि क्रान्तीच्या विचाराचा
प्रवाह अव्याहतपणें वाहता ठेवल्यास या काळाच्या लंबीत आतुटपणा येऊ
शकतो असा आजवरचा अनुभव आहे आणि म्हणून क्रान्तीच्या उगसकानी
निराशा न होत आपला ज्ञानप्रसाराचा उद्योग नेटाने सारखा चालू ठेवला
पाहिजे असा आमचा आग्रह आहे क्रान्तीच्या भावनेने समाज जवळचा

उत्क्रान्त होत जाईल तशतशा त कळी समाजात नादत असलेल्या अप-
क्रान्तीच्या शक्ति सतत होऊन कात्तीस कसून अडथळा करतील हे अगदी
उघड आहे तथापि कात्तिकारकांनी अशा अडथळ्याची पर्वा करण्याचें मुळीच
कारण नाही अपक्रान्तीच्या सतत शक्तींनी केवढेंहि अकांडताडव घेलें तरी
परिणामी क्रान्तीचें सामर्थ्यच सरस टरणार हें निश्चित आहे असो

क्रान्तीच्या स्वरूपाचें केवळ दिग्दर्शन करण्याच्या उद्देशाने आम्हीं
लिहिण्यास प्रारंभ केला, - परंतु लिहिता लिहिता हें दिग्दर्शन मर्यादेबाहेर गेलें
असें आम्हाला वाटतें तेव्हा आता ' ह्यालें इतकें क्रान्तिवर्णन पुरें ' असें म्हणून
लेखनीच्या संचारास येथेच आदरण घालण्याचें आम्ही ठरविता. आम्ही वर
केलेलें क्रांतीच्या उद्गमाचें-वृद्धीचें व पूर्णावस्थेचें वर्णन इतर क्रांतिकारकांनी
केलेल्या वर्णनाहून भिन्न आहे हें आम्ही जाणतो आणि तें अगदी स्वाभाविकहि
आहे क्रान्तीकडे पहाण्याचा आमचा दृष्टिकोनच इतरांच्या दृष्टिकोनाहून
निराळा आहे, त्याला कारण काय ? आमच्या विचारसरणीप्रमाणे क्रांतीच्या
पुणावस्थपर्यंत जेव्हा पोहोचल्यास तेथे किसानमजुराचें राज्य दृष्टीस न पडता
परस्वापहाराच्या दोषापासून पूर्णपणे मुक्त झालेल्या परोपकाराच्या एकैकभाव
नेने प्रेरित झालेल्या सदाचारसंपन्न समाजनिष्ठ मानवाचें राज्य दृष्टीस पडेल
अर्थात त्या त किसानाना अगर मजुराना मज्जाव असेल असें मुळीच नाही ते
आणि तद्विषय अनेक पेशाचे लोक तेथे अवश्य असतील परंतु त्यांच्या ठिकाणीं
निस्सीम समाजनिष्ठा व सत्त्वगुणविकास असेल तरच त्यांना तेथे रसास मिळेल
नुसत्या किसानाच्या अगर मजुराच्या नावावर व धन्यावर त्याचा तेथे शिरकाव
होऊ शकणार नाही इतकेंच नव्हे तर उलटपक्षी समाजनिष्ठा व लोकहित-
तत्परता या गुण नी मंडित झालेले असल्यास माडवळदार-जमीनदार अगर कार
खानदार या नावाने आज निंद्य मानले गेलेले लोकहि सदाचारसंपन्न किसान
मजुराच्या पार्श्वीत तितक्या मानाने अचिष्टित झालेले आढळतील अर्थात् याची
सरया फारच कमी असेल हें खरें, परंतु त्यांनी आपली समाजनिष्ठा निर्विवाद-
पणें शाहीत करून दिव्यावर केवळ माडवळदार अगर कारखानदार अगर
जमीनदार एवढ्या नवासाठी पेशासाठी त्यास द्वार बंद घेलें जाणार नाही.

कारण आमच्या मान्तीच्या कल्पनेत जन्मापेक्षा व त्याचप्रमाणे धर्मापेक्षा त्याच्या ठिकाणी वसत असलेल्या शुद्ध व सात्विक समाजनिष्ठेलाच सर्वोत जास्त महत्त्व आम्ही दिलेले आहे व या एकाच कसोटीने समाजघटक व समाजकटक असे दोन विभाग मानलेले आहेत. तेव्हा मूळ दृष्टिकोनातच अशी तपासवत असल्यामुळे त्या कोणातून दिसणाऱ्या मान्तीच्या स्वरूपात व त्याच्या केलेल्या वर्णनात अंतर दिसून आल्यास त्यात नवल काय ! आणि म्हणूनच आमच्या प्रतिपादनात आम्ही आज प्रचलित असलेली परिभाषा जाणूनबुजून टाळली आहे.

त्याचप्रमाणे प्रवृत्तीच्या व कार्यव्यापृतवाच्या अडचणीत आम्हामा हे प्रतिपादन करावे लागले असल्यामुळे त्यात अनेक दोष राहून गेले आहेत व त्यामुळे मयाच्या सौंदर्यास पुष्कळच हानि पोहोचण्याचा समय आहे याचीहि आम्हास पूर्ण जाणीव आहे. इतकेच नव्हे तर आजच्या क्रान्तिलेखकाप्रमाणे खुद्द यथकारालाहि आमचे प्रतिपादन अमान्य व अप्रिय वाटण्याचा व त्यामुळे आमच्याकडून प्रस्तावना लिहून घेण्यात आपण मूर्खपणा घेला असा त्यास परतावा होण्याचा समय आहे, असेहि आमचे मन आम्हास घजावीत आहे. तथापि मान्तीसंबंधाचे आपले विचार—मग ते मले असोत—धुरे असोत—मरोवर असोत चूक असोत—या सघीचा पायदा घेऊन एकवार जगापुढे मांडावेत असा आमच्या मनाला पडलेला मोह आम्ही आवरू शकले नाही आणि या प्रतिपादनान्या सहाय्याने वाचकास मूळप्रय समजण्यास सहाय्य होईल किंवा नाही याचाहि विचार पडून आम्ही आपल्या लेखणीस विनहरकत स्वर संचार करू दिला आहे. वास्तविक पद्धत वाचकाला मूळप्रयाशो मतलब आहे प्रस्तावनेशी नाही आणि त्यामुळे त्याने प्रस्तावनेकडे अजिबात दुर्लक्ष केले तरी त्याचे त्यात काही नुकसान नाही. तथापि चुकून प्रस्तावनेवरून नजर फिरविण्याचा प्रमाद त्याच्या हातून घडलाच तर आपल्या चुकीबद्दल आम्हाला दोष देण्याचा त्याला पूर्ण अधिकार आहे. तेव्हा आम्ही केलेल्या या अप्राप्तगिक व अनाटार्था सादलावद्दल त्याची क्षमा मागण्याचे दोष करण्याचे आम्हाला काहीच कारण नाही.

तथापि श्री. हरिहरराव देशपांडे व आमचे यावलीकर रनेही याना आमच्याकडून अशी वेळीवाकडी प्रस्तावना लिहून घेण्यात जे कष्ट पडले व त्यामुळे त्यांची व ययाची बी कुर्चंणा झाली तिच्याबद्दल त्याची क्षमा मागणें आमचें कर्तव्य आहे. ह्रृत्का चास देऊन आम्हीं त्याच्या पदरात जर कांही मृत्युघान वस्तु टाकली असती तर त्यांना समाधानाला काही तरी जागा होती. परंतु दुर्दैव त्याचें की त्यांची दोहोबाजूनी पसवणुक झाली. पण आता त्याला झुलज काय ? " पदरीं पडलें आणि पवित्र झालें " असें म्हणूनच त्यांना आपलें समाधान करून घेणें भाग आहे !

अमरावती-बन्हाड,
शुक्रवार सा ७ सप्टेंबर,
१९४७

}

चामन गोपाळ जोशी

लेखकाचे दोन शब्द

सन १९३० च्या कायदेभंगाच्या चळवळीच्या वेळीं अमरावती जिल्हा युद्धमंडळाचा मंत्री या नात्याने मी अमरावती जिल्ह्यांत सुमारे तीन महिने खेडोपाडीं दौरा केला. गांधीइर्विन करारनाम्यानुसार तुरुंगांतून सुटका झाल्यावर विदर्भ प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचे माझे सन्माननीय मित्र श्री. विजलालजी वियाणी व मी असे दोघ मंत्री निवडले गेले. प्रां. कां. क.च्या वतीने प्रांतांतील कायदेभंगाच्या चळवळीच्या ज्या हकीकती त्या-वेळीं आम्हीं संकलित केल्या त्यांत यावलीने व यावलीचे हुतात्मे के. लक्ष्मणराव पांचपरे यांच्या बलिदानाने माझे चित्त वेधून घेतलें. तेव्हापासून यावलीच्या कर्तृत्वाविषयी मला विशेष आत्मीयता वाटू लागली.

पुढे १९४२ च्या आगस्ट क्रांतींत यावलीने गाजविलेल्या पराक्रमाच्या कथा प्रारंभीं कर्णोपकर्णी ऐकावयास मिळाल्या, परंतु न्यायालयांतून यावलीच्या कर्तृत्वावर जो प्रकाश पडूं लागला त्यामुळे यावलीविषयी माझी उत्कटता अधिक वाढत गेली. १९४५ च्या आगस्ट १८ ला यावलीच्या शहीदांच्या स्मृतिसन्मानार्थ विदर्भ प्रां. कां. क. ने जो समारंभ यावलीस घडवून आणला त्याला नागपुर येथील सुप्रसिद्ध श्री. पु. य. देशपांडे यांच्या 'भवितव्य' साप्ताहिकाचा प्रतिनिवि या नात्याने मी मुद्दाम उपास्थित राहिलों. त्या दिवशीं अवघा ३-४ तांमच मी यावलीला असेन. परंतु तेवढ्या वेळांत आगस्ट क्रांतींतील यावलीच्या कर्तृत्वाने माझ्या अंतःकरणावर अतिशय गंभीर परिणाम केला.

तेथून परत आल्यानंतर यावलीने माझ्या चित्तावर उठविलेले तरंग मी 'भवितव्या'त सुमारे दहा स्तम्भांचा मजकूर लिहून व्यक्त केले. सांप्रतचे ग्रामोद्योग मंत्री ना. दादासाहेब बारगे यांचे तीर्थरूप श्री. शिवदासपंत उर्फ अप्पासाहेब यांनी यावलीची 'भवितव्या' तली ही वीरगाथा जेव्हा वाचली, तेव्हा यावलीच्या शहीदांच्या स्मारकासाठी स्वयं-

स्फूर्तीने भजजवळ २५ रु. ची देणगी तात्काळ दिली आणि मी ती वीर वामनराव जोशी यांच्या मार्फत श्री पु.का. देशमुख यांच्याकडे पोहचती केली.

त्यानंतर १९४६ च्या एप्रिल महिन्यांत यावलीच्या आगस्ट क्रांतीचे प्रेरक वीर पंजाबराव बापुराव यावलीकर यांची काँग्रेस मंत्रिमंडळ सत्तारूढ झाल्यावर सुटका झाली. आगस्ट क्रांतियुद्धांतला एक तेजस्वी स्फुलिंग असें जें यावलीच्या संग्रामाचें स्वरूप तें अधिक विस्ताराने लिहावें अशी उत्कट इच्छा माझ्या मनांत, आधीच उत्पन्न झालेली होती. तशांत वीर पंजाबराव यांनी मला नेमकी तीच विनंती केली व ती मी मोठ्या आनंदाने मान्य केली. असा प्रस्तुत ग्रंथाचा बोधकाळांत इतिहास आहे.

या ठिकाणीं हें नमूद करणें अवश्य आहे की, या ग्रंथांत आलेली यावलीविषयक माहिती संकलित करण्यास व ती मला वेळीवेळीं उपलब्ध होण्यास वीर पंजाबराव यांचेच परिश्रम कारणीभूत झाले.

पंजाबराव तुरुंगांतून सुटून आल्यावरच त्यांचा माझा प्रथम परिचय झाला. ग्रंथलेखनाचें तोंडी आश्वासन दिल्यापासून प्रत्यक्ष ग्रंथलेखनास प्रारंभ करण्यापर्यंत सुमारे एक वर्षाचा काळ लोटला. आखिल भारतीय शारीरिक शिक्षण परिषदेचें जें पहिलेंच अधिवेशन अमरावतीला १९४६ च्या ऑक्टोबरांत भरलें त्याचा प्रधानमंत्री या नात्याने तत्संबंधीच्या पूर्वात्तर कार्यात माझा १९४७ च्या एप्रिलपर्यंतचा काळ गेला. एप्रिल महिन्यांत मी आजारी झालों आणि त्या संधीचा फायदा घेऊन सुमारे १५ दिवसांत हा ग्रंथ लिहून तयार केला.

ग्रंथ लिहीत असतांना राष्ट्रीय महत्वाच्या मोठमोठ्या घटना घडत होत्या. १९४८ च्या जून महिन्यांत आपण हिदुस्थान सोडणार अशी घोषणा वि. सरकारने केली होती. ग्रंथ १५ आगस्ट १९४७ ला प्रसिद्ध करावयाचाच या निश्चयाने पूर्ण करण्यांत आला व त्याच्या मुद्रणाचें काम सुरू झालें. परंतु त्यानंतर आणखीहि अनंतपटवेगाने राष्ट्रीय महत्वाच्या केवढ्या तरी मोठ्या घटना घडूं लागल्या. १९४८ च्या जूनच्या ऐवजी

१९४७ च्या १५ आगस्टलाच ब्रिटिशांनी भारतांतील आपल्या सत्तेचें विसर्जन केलें. १५ आगस्टला यावलीचा हा ग्रंथ उदयास येऊं शकला नाहीं. पण ता. १५ आगस्टलाच यावलीने क्रांतिसंग्रामास प्रारंभ केला होता. 'भारतीय स्वातंत्र्यहि मोठ्या समारंभपूर्वक ता. १५ आगस्टलाच उदयास आलें, ही यावलीला अभिमानाची गोष्ट वाटते.

अर्थात्, एप्रिल १९४७ च्या नंतरच्या या सर्व राष्ट्रीय ऐतिहासिक घटनांचा निर्देश या ग्रंथांत येऊं शकला नाहीं. १५ आगस्ट १९४७ रोजी यावलीने जेव्हा स्वतंत्र भारताचा राष्ट्रध्वज फडकविला तेव्हा खरोखरच तिच्या डोक्याचें पारणें फिटलें असेल, कारण याच ध्वजाच्या रक्षणासाठी यावलीचा ४२ आगस्टचा उग्र संग्राम घडून आला होता.

सोप्रतचा स्वतंत्र भारत जेव्हा स्वातंत्र्य प्रप्तीसाठी आपण केलेल्या प्रयत्नांकडे मागे वळून पाहील तेव्हा त्याला त्याचें स्वरूप कशा तऱ्हेचें दिसेल याचें केवळ दिडमात्र दर्शन प्रस्तुत ग्रंथाच्या वाचनाने होणार आहे. भारतीय स्वातंत्र्याच्या बृहत् संग्रामाचें विद्वद्भाषी एक अल्पसें पण उज्ज्वल व गौरवास्पद प्रतीक या दृष्टीनेच यावली येथील स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या प्रस्तुत इतिहासाकडे पाहिलें पाहिजे.

ग्रंथाची सर्व तयारी झाली तरी 'सर्वां भारतेतुलप्रस्थ मूलाः' या न्यायानें मुद्रणासाठी आवश्यक रकमेची उभारणी कशी करावयाची हा प्रश्न होताच. परंतु शहीद स्मारक समितीला ग्रंथ प्रकाशनासाठी यावलीचे श्री. रामाकिसन अंबादास मुंदहा उर्फ बाबूशेठ व दे. ग. राजाराम शिंगाजी कांडलकार यांनी अनुक्रमे रु. १५०० व ५०० विनव्याजी कर्जाक देऊन हीहि अटचण दूर केली याबद्दल त्यांचे आभा मानावे तितके थोटेच आहेत. त्यांच्या या साहाय्याच्या अमार्गी समितीला प्रस्तुत ग्रंथ प्रकाशित करण्यास बगच विलंब लागला असता.

ग्रंथ छपाईचें काम नागपुर येथील रामेश्वर मुद्रणालय व प्रमाकर मुद्रणालय यांचे चालक अनुक्रमे श्री. पटले व श्री. तिडके यांनी अतिशय

आस्थापूर्वक व गैरसोय सोसून करून दिले याबद्दल मी त्यांचा अतिशय आभारी आहे. तसेच यांत देण्यांत आलेल्या छायाचित्रांचे ठसे (Blocks) नागपुर येथील शिवराज लिथो प्रेसचे मालक श्री घनवटे यांनी अल्प मूल्यांत आत्मीयतेने करून दिले, याबद्दल त्यांचेहि आभार मानणें अवश्य आहे. ग्रंथाचीं मुद्रितें तपासण्याची जबाबदारी नागपुरच्या हिस्लॉप महाविद्यालयांतील मराठीचे प्राध्यापक श्री. अ. ना. देशपांडे यांनी अंगावर घेऊन पार पाडली याबद्दल तेहि धन्यवादास पात्र आहेत.

याशिवाय श्री. जा. बा. दिवटे, यावली, यांनी रात्र-दिवस खपून मुद्रणार्ह हस्तलिखित प्रत तयार करून दिली या बद्दल तेहि धन्यवादास पात्र आहेत.

नागपुर प्रकाशन संस्थेचे चालक श्री. दि. मा. धुमाळ व माझे मित्र श्री. वि. व. वेय यांचेहि ग्रंथप्रकाशनाच्या बाबतीत जे वारंवार साह्य झालें त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. मुखपृष्ठावरील चित्र श्री. दिनानाथराव दलाल यांनी अल्पावधीत तयार करून दिलें याबद्दल त्यांचा साभार निर्देश करणें अवश्य आहे.

या ग्रंथाच्या प्रथमावृत्तीचें सर्व उत्पन्न यावली येथील शहीद स्मारक समितिला देण्यांत यावयाचें आहे. वीर पंजाबराव यांची अखंड प्रेरणा जर मागे नसती आणि कालावधि होत गेला तरी त्यांनी मजवर जो अढळ विश्वास ठेवला तो जर ठेवला नसता तर ग्रंथलेखनाचें कार्य माझ्या हातून झालें असतें किंवा नाही याची शंकाच आहे पण पंजाबराव यांचे आभार मानण्याचा प्रयत्न करणें हा देखील औचित्यभंग होईल.

अस्तु. यावलीस जे शहीद झाले ते चिरंजीव झाले आणि जे जगले ते भाग्यवान् ठरले. आपल्या त्यागाचें उत्कट फळ त्यांना आज उपभोगण्यास मिळत आहे.

अमरावती
ता. २८/८/१९४७ }

हरिहर चामन देशपांडे

छायाचित्रे

पृष्ठ

१	दे. भ. शरच्चंद्र बोस व वृद्ध फकीर अकबरशाहा } प्रस्तावनेपूर्वी	
२	वीर वामनराव जोशी }	
३	शहीद राजारामजी औरंगापुरे अनुक्रमणिकेनंतर	
४	१. बारकाजी तडस, २. अब्दुल रहीम, ३. तुळसीरामजी अंबडकार	१
५	शहीद लक्ष्मणराव पाचधरे १८	१८
६	१. तानाबाई न्हावीन, २. उद्धव दोक १९	१९
७	वीर पंजाबराय याबलीकर ६४	६४
८	ता. १५ आगस्ट १९४२ चे सत्याग्रही ६५	६५
९	ता. १८ आगस्ट १९४२ ला गोळ्या खाऊन जखमी झालेले वीर	१२८
१०	ता. १८ आगस्ट, १९४२ च्या गोळीबार खटल्यातील आरोपी	१२९
११	अॅडव्होकेट, कन्हैयालाल मुन्शी, मुंबई २०८	२०८
१२	फकीर अकबरशाहा व त्याचे तीन बहादूर बेटे. १. जिग्गूशाहा } २०९	२०९
	२. मैताबशाहा, ३. लडूदाहा (उमा) }	
१३	१. अॅडव्होकेट, आबासाहेब मुघेळकर } २२०	२२०
	२. अॅडव्होकेट राजाभाऊ गोखले }	
१४	१. श्री. भीमराय बागडणवाडेकर, २. श्री. मारोतराव कुडकर, } २२१	२२१
	३. अण्णासाहेब हिचरेकर }	
१५	श्रीमान शेठ रामकिसन अयादास उर्फ बाबू शेठ २६२	२६२
१६	१. दे. भ. रघुनाथमल कोचर, एम्. एल्. ए. } २६३	२६३
	२. श्री देव किसनजी शेवर }	

यावलीचा स्वातंत्र्य संग्राम

अनुक्रमणिका

क्रांतिकांड

विषय

पृष्ठ

प्रकरण	१	लें	प्रास्ताविक माहिती	१
"	२	रें	बन्दि चेतला	५
"	३	रें	१९३० चा जंगल सत्याग्रह	७
"	४	थें	हुतारमा लक्ष्मणराव पाचपरे	१८
"	५	वें	क्रातिपूर्वकाळ	२४
"	६	वें	योजनाबद्ध आक्रमणाची सरकारची तयारी	३०
"	७	वें	शक्तिसंग्रहाचा कार्यक्रम	३६
"	८	वें	'उघड बंडाचा' पुकारा	४१
"	९	वें	जननेवरील बज्राघात	४६
"	१०	वें	यावलीची अहिंसक क्राति	५३
"	११	वें	माहोली पोलीस ठाण्यावरील सत्याग्रह	६४
"	१२	वें	धवलगिरीचा गोळीबार	७५
"	१३	वें	यावलीवरील पहिले आक्रमण व त्याचा मशस्वी प्रतिकार	८४

हत्याकांड

प्रकरण	१	लें	बचावाची पूर्वतयारी	९७
"	२	रें	यावलीवरील दुसरे आक्रमण	१०९
"	३	रें	ता १८ आगस्टची लढाई	११६
"	४	थें	तिरगी ध्वजाची लढाई	१२८
"	५	वें	मुसलमान पितापुत्राचा पराक्रम	१३५

विषय	पृष्ठ
प्रकरण ६ वें अमर शहीद राजारामजी औरंगापुरे ...	१३८
„ ७ वें उत्तर मिया ...	१४३
„ ८ वें ग्रामीण जनतेचें सामुदायिक निर्वासन ...	१४६
„ ९ वें लष्करी आक्रमण ...	१५४
„ १० वें शहीदाना स्मृति-सुमनाजलि ..	१५६

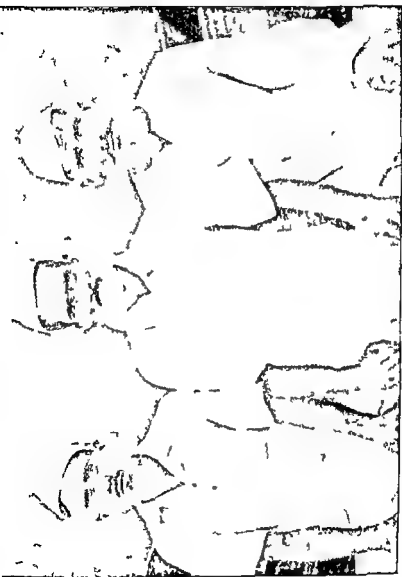
न्यायकांड

प्रकरण १ लें न्यायालयातून चाललेला सप्राम ...	१६१
„ २ वें भूमिगताच्या करुण कहाण्या	१६६
„ ३ वें थावली हत्याकांडाचा खटला ...	१७७
„ ४ वें गव्हर्नर जनरलच्या अधिकाराला आव्हान ...	१९२
„ ५ वें न्या० मू० बोस याचा सर्वभू ...	२०३
„ ६ वें नागपूर हायकोर्टाचा ऐतिहासिक निर्णय ..	२०७
„ ७ वें नि स्वार्थ साक्षकर्ते ..	२१९
„ ८ वें न्यायमूर्तीची निकालपत्रे ...	२२६
„ ९ वें शहीद स्मारक समितीची स्थापना ...	२५८
„ १० वें अन्यायाचाराच्या चौकशीची मागणी ...	२६३
„ ११ वें समारोप . . .	२६८
„ १२ वें परिशिष्ट १ ते १० ...	२७५-२८८

शहीद राजारामजी औरंगपुरे

તા. ૧૮ આગસ્ટ ૧૯૪૨ યુદ્ધાંતીલ ત્રીન વીર—

૧ ચારનાજી તડસ ૨ અબદુલ રહીમ ૩ તુલશીરામજી બ્રાહ્મકાર

क्रांतिकान्द

यावलीचा स्वातंत्र्य-संग्राम

क्रांतिकारण्ड

प्रकरण १ ले

प्रास्ताविक माहिती

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाच्या इतिहासात विदर्भातल्या अमरावती जिल्ह्यातील यावली नामक गावाने एक प्रकारचा दिव्य लौकिक व अढळ स्थान सगदन केले आहे. १९२० ३०, व ४२ या तीनही वर्षी परकीय ब्रिटिश सत्तेच जोखड आरल्या मानेवरून काढून टाकण्यासाठी म० गांधींच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसने भारतीय जनतेला जो संग्रामाचा आदेश दिला त्याच यावलीच्या शूर, ग्रामीण जनतेने कसे गलगन केले आणि स्वातंत्र्ययुद्धाच्या अभिप्रेतात आपला हविर्भाग कशा रीतीने अर्पण केला याचा इतिहास प्रस्तुत पुस्तकात देण्याचे योजिले आहे. यावलीच्या नागरिकांवर परकीय सत्तेचा दुष्ट आणि निर्दय अधिकाऱ्याकडून झालेल्या अत्याचाराच्या या कथा अद्भुत व रोमांचकारी आहेत. गेल्या २५ वर्षांत स्वदेश-स्वातंत्र्याची तळमळ खेड्यागड्यापर्यंत कशी जाऊन पोहोचली होती याचे उपलक्षणात्मक ज्ञान भावी पिढीला करून देण्यास हा इतिहास उपयुक्त होईल, अशा आशेने तो प्रसिद्ध करण्यात येत आहे. अशाच प्रकारचा इतिहास भारतवर्षाच्या दूरदूरच्या कोपऱ्यातील खेड्यागड्यातून घडला असला पाहिजे! हजारों लाखों खेड्यातून भारतीय स्वातंत्र्य-संग्रामाचा सिंहराद दुमदुमला असला पाहिजे!! हजारों लोकांनी या संग्रामाचे हल्लाकार स्वातंत्र्य-युद्धाच्या वेदीवर घडले असले पाहिजे!!! सदस्यावधि देवाग्रामहणानी व शत्रूंनी आपल्यावरील

अत्याचाराच्या कथा सहस्रमुखाने वर्णाव्यात व त्याच्या आर्तनादाने गगन मडळ दुभंगू लागवें तेव्हा कोठे क्षीरसागरात झोपें गेलेला भगवान जागा होतो आणि ह्या भूलोकावर अवतार घेऊन दुष्टांचे पारित्य करून आपल्या भक्तांचे सरक्षण करतो अशी पुराणातरी कथा आहे. जनताजनार्दनाचे आवाहन देखील अशाच रीतीने सहस्रमुखाने व्हावें लागतें, तेव्हा कोठे तो जाग्रत होतो.

या जाग्रतीच्या कालखंडात जुलमी अत्याचारना टकर देणाऱ्या वीरांचे बलिदान जितक्या प्रमाणात विशुद्ध अशा नैतिक भूमिद्वारून होईल तितक्या प्रमाणात तें जाग्रतीचें कार्य लवकर यशस्वी करू शकतें यावलीच्या स्वातंत्र्य संग्रामाचा जो इतिहास प्रस्तुत प्रयात देण्यात आला आहे त्यावरून तेथील जनतेने या नैतिक भूमिरेचाच अवलंब कसा घेतला होता आणि त्यामुळेच अघोर दडपशाहीतूनहि तिच्या सामर्थ्याचा विकास कसा होत गेला याची कल्पना येऊ शकेल.

भारतवर्षातील सात लक्ष खेड्यांपैकी यावली हें एक लहानसें पण दुमदार खेडें आहे. १९४१ साली झालेल्या सरकारी शिरगणतीप्रमाणें यावलीची लोक संख्या २०१० नमूद करण्यात आली आहे. गावात कुणभी व माळी या जातींचें वास्तव्य अधिक प्रमाणात असलें तरी, तेली, चाभार, मुसलमान इ. जातींच्या लोकांची वस्तीहि यावलीस आहे एवूण घरे सुमारे ५०० आहेत एकदरीत गावकरी लोक शेती, बागायती व सध्विपयक उद्योग घडे यावरच आपली उपजीविका करतात शेतीचें मुख्य उत्पन्न ज्वारी व कापूस हें असलें, तरी त्या बरोबरच गहू, दाळी इत्यादि जीवोपयोगी धान्यांची पैदाश शेतीवर करण्यात येने स्वावलंबी जीवन निर्माण करण्याच्या दृष्टीने ज्या थोड्या पार खेड्यांनी बुद्धिपुरस्सर प्रयत्न केला असेल त्यातच यावलीची गणना करावी लागेल शैक्षणिक दृष्टीने मराठी चार इयत्तेपर्यंत प्राथमिक शिक्षणाचीहि व्यवस्था या गावांत झाली आहे आणि अधिक वरच्या शिक्षणाची व्यवस्था व्हावी अशी ग्रामस्थ लोकांची मागणी आहे

यावलीचें भौगोलिक महत्त्व विशेष आहे. अमरावतीपासून उत्तरेकडे चौदाव्या मैलावर हें गाव वसलेलें आहे अमरावतीतून मोर्शीस जाणारा जो

जमार्ग आहे त्यावर बाराव्या मैलावर माहुली नामक गावो पोलीस ठाणे आहे. यून तीन मैल आत यावली गाव वसलेले आहे गावाच्या दक्षिणेस पूर्व द्धिमेक नदी वाहते आहे, पश्चिमेकडे सपाट थसें मोठें मैदान आहे, उत्तरे ऋहील प्रदेश बागबगीच्यानी रमणीय वनलेला आहे, गावाच्या मध्यभागी गाळा व तिच्या समोर एक छोटेसे पटांगण असून त्याला ग्रामस्थ लोकानी गोधी चौक हें नाव दिलें आहे एका बाजूला नदी, दुसऱ्या बाजूला मोकळें मैदान, तिसऱ्या बाजूला बागबगीचे यामुळे गावाचा आसमंत मोठा रमणीय भासतो गावांतील घरे मातीचीं पण प्रशस्त व मोकळीं मोकळीं अशी आहेत पावसाळ्या वसांत माहुली जहागीरच्या पोलीस ठाण्यासून यावलीपर्यंतचा अवघ्या तीन लाचा रस्ता चालून जाणें हें एक कठीण कर्म आहे सर्व जगल काळ्या मातीचें असल्याने चिकट व चिकण असा चिराल गुडवीत जावें लागतें शिवाय गांठेंत नाले भरून चाललेले असतात. सुमारे एक मैलाचा प्रवास नाल्या चाल्यातूनच करावा लागतो

या भौगोलिक परिस्थितीमुळे इमजी अमलापूर्वी यावलीला परकी आक्रमणापासून बरेच नैसर्गिक संरक्षण मिळत असलें पाहिजे पावसाळ्यात गाडी र चालत नाहीच, घोडे देखील मोठ्या पुष्कलीने जाऊ शकतें शिवाय यावलीची पावसाळी विशेषता अशी आहे की, यावलीच्या वाटेवरील नाल्यास व इह यावली गावात जागोजागी डेरे निर्माण होतात ह्या डेऱ्याच्या जागा अति पाय फसव्या असतात वरून सपाट व विनधोव्याची अशी जमीन दिसत असते परंतु तिच्यावर पाऊल ठेवताक्षणीच मनुष्य कुठें गुडघ्याइतका, तर ठे कबरेइतका आत फसतो. पावसाळ्यात अशा फसव्या जागा पुष्कळ निर्माण होतात आणि यानाच बऱ्याही भाषेंत डेरा असे नाव आहे या डेऱ्या ले यावलीची 'डेऱ्याची यावली' म्हणून प्रसिद्धी आहे गावांत एक जुनाट पहीक अशी गढी आहे ती निदान २५०।३०० वर्षां पूर्वीची असावी असें ठरतें अमरावती जिल्ह्याच्या गॅझिटिअर मध्ये यावलीचा ऐतिहासिक सदर्भ आढळून येत नसला, तरी गावाची भौगोलिक रचना व संरक्षणक्षम अशी नैसर्गिक परिस्थिति, यामुळे ऐतिहासिक कालात हा गाव बराच बलाढ्य असावा, आणि १९२०, १९३० व १९४२ सालीं झालेल्या स्वातंत्र्य-संग्रामात येथील

लोकानी अभिव्यक्त केलेला पराक्रम ही त्याच्या रकात चालत आलेली परंपरागत देणगी असावी असेंहि अनुमान करण्यास वाव आहे वरील तीनहि स्वातंत्र्य संग्रामात यावलीने ज्या वाढत्या प्रमाणात भाग घेतला, जे अत्याचार संहन केले, आणि प्रतिकारात्मक शौर्याचा जो अनुगम आदर्श घालून दिला, त्यामुळे यावलीचा आधुनिक इतिहास निर्माण झाला आहे हा इतिहासाच्या वृहत् प्रयात गौरवाचें स्थान विभूषित करू शकेल आणि भावी पिढीच्या स्वातंत्र्य प्रीतीला अखंड स्फूर्तीच्या जलधारेने परिसिंचित करित राहील इतका उज्वल इतका अद्भुत व रोमहर्षण-प्राप्त आहे यावलीसारख्या लढानशा गावी सांप्रत काँग्रेस कमिटी व्यायाम शाळा, आरति मंडळ, शहीद स्मारक समिति, वाचनालय, औषधालय इत्यादि कार्यक्रम मर्यादा यशस्वी रीतीने चालू आहेत यावरून यावलीस निर्माण झालेला चैनन्य प्रगल्भ नेषठा प्रगळ असला पाहिजे याची कल्पना येऊ शकत प्रतिकारात्मक अनुगम वीरतेगरोवरच ही जी विधा एक योग्यता या ग्रामस्थ कार्यकर्त्यांनी दाखविली तिचाच परिणाम असा झाला की, राष्ट्रीय सरकारची राजवट येऊन काँग्रेस मंत्रिमंडळ अधिकारारूढ झाल्या बरोबर माहुली यावली सडकेची योजना तयार झाली, प्रसूतिगृहासहित संपूर्ण चिकित्सालय सरकारी खर्चाने यावलीला स्थापन करण्याच्या योजनेस मजुरी मिळाली, प्रांतात ज्या ठिकाणी वैसिक शिक्षणाच्या मक्कन शाळा स्थापन होणार आहेत त्यात यावलीला अग्रमान मिळाला, खादी इत्यादि काँग्रेसप्रणीत विधा एक कार्याचें केंद्र यावली बनणार हे स्पष्ट झाले, आणि हे सर्व ज्या शहीदाच्या १९४२ च्या संग्रामात आहुती पडल्या त्याचें स्मारक म्हणून होणार हे विशेष होय ।।।

प्रकरण २ रे बन्दि चेतला

प्रतिकारात्मक पराक्रमाच्या बाबतीत अमरावती जिल्हा बन्दाळात नेहमीच आघाडीवर राहिला. दैनंदिन जीवनात विकार्याने कराव्या लागणाऱ्या विधायक कर्तृत्वापेक्षा आणीबाणीचा प्रसंग निर्माण झाला असता, राष्ट्रीय आंदोलनाची लाट उफाळली असता व दोन हात करण्याची संधि उपलब्ध झाली असता या जिल्ह्यातील जनतेने विशेष शौर्य प्रगट केलेले आहे. जोपर्यंत काँग्रेसची चळवळ अर्जविन-याच्या चाकोरीतून जात होती तोपर्यंत या जिल्ह्यातील जनतेला तिच्याबद्दल पारसें सौहार्द वाटलं नाही. परंतु कै० लक्ष्मणराव टिळकानी स्वराज्याचा जो महामंत्र पुढेला त्यांचे वारे कानात शिरल्याबरोबर अमरावती जिल्ह्यातील लोकांच्या प्रतिकारात्मक शौर्याने उचल खाल्ली. १९०४ ते १९०७ च्या घोर काळातही आखाडे व तालीमखाने, गुप्त मंडळं, तरुणांच्या संघटना इ. प्रकारांनीच या जिल्ह्यातील जागृतीला अभिव्यक्ति मिळाली. वीर वामनराव जोशी यांच्या सभोवार तरुणांचे समूह जमू लागले. त्या काळातील दडपशाहीचा तडाखाही या जिल्ह्यावर बसला आणि लो० टिळक १९०८ सालीं तुरुंगात गेल्यावर सर्व महाराष्ट्राप्रमाणे अमरावती जिल्ह्यातही किंकर्तव्यमूढता उत्पन्न झाली. परंतु या नंतर जागृयनवाला वागेनील असहाय स्त्रीपुरुषावर जनरल डायर नामक ब्रिटिशप्रधाने हाडलेल्या गोळ्यांचे आवाज आणि पंजाबच्या जनतेचा आर्तनाद कानी पडताच पुन्हा जागृतीची लाट उसळली. गावोगावीं हरताळ पडले निपेधाच्या सभा झाल्या. जनतेच्या सत्तापाचा पारा भडकत चालला तशात म० गांधींच्या असहकारितेचा कार्यक्रम समोर आला नागपूर काँग्रेसमध्ये त्याबरे पसंतीचा शिक्कामोर्तब नव्हता, आणि नंतर सर्व जिल्हाभर एक प्रकारे तुफानच उठलं.

जनतेच्या सतप्त मनोवृत्तीला असहकारितेची पुढार घालीत काँग्रेस पुढारी खेड्यापाड्यांतून फिरू लागले विशेषत वीर वामनराव जोशी यांच्या तुफानी नेत्यांनी जनतेत विलक्षण आवेश निर्माण केला. त्या वळती वीर वामन-

रावार्ची व्याख्यानेहि अशी होत की, प्रत्यक्ष प्रेतातहि प्राणसंचार व्हावा, स्मशानातील मृतांनीहि जागृत होऊन लढू लागवे, दगडघोंठ्याच्या ठिकाणी सुद्धा चैतन्य सळसळ घागावे. या तुफानी दौऱ्यात वीर वामनराव जोशी यांनी यावलीस एक दिवस व्याख्यान देऊन काँग्रेसचा असहकारितेचा कार्यक्रम समजावून सांगितला. विशेषतः विदेशी मालावर बहिष्कार व स्वदेशीचा पुरस्कार, आणि विंगारबलुऱ्याच्या गैरकायदा जुलमाचा निगेध हा वामनरावजींच्या भाषणाचा मुख्य भाग असे. करवर्दाच्या संभाव्य चळवळीबद्दलहि ते जनमत तयार करीत. वीर वामनराव यांच्या उपरिनिर्दिष्ट व्याख्यानानी यावलीसहि चळवळीच्या अग्नीचा स्फुरिग पडला.

याप्रमाणे ठिणगी पाडून वीर वामनराव निघून गेले. सरकारी नोकऱ्या व पदव्या याचा त्याग करण्याच्या कल्पनेने, यावली जवळच दोन पल्गेगार असलेल्या नरसिंगपुर येथील कामकर्ते पाटील रंगराव बालाजी व यावली येथील कामकर्ते पटवारी रामचंद्र केशवराव यांच्या मनात घर केले. कामकार्या पाटील-पटवार्न्यांचीही जोडगोळीच पहिल्यादा ब्रिटिश सरकारच्या छातीवर आदळली त्यांनी वीर वामनराव गेल्यानंतर स्वयम्भूर्तीने यावलीत एक सभा भरविली आणि काँग्रेसचा कार्यक्रम अमलात आणण्याची योजना या सभेत त्यांनी ग्रामस्थ लोकांसमोर मांडली त्यांनी प्रथम काँग्रेसच एक स्वयंसेवक दल स्थापन केले.

स्वयंसेवक दलाच्या स्थापनेचा निश्चय जाहीर करताच त्यात पहिले स्वयंसेवक म्हणून धुडील लोक भरती झाले. (१) रंगराव बालाजी पाटील (स्वतः) (२) रामचंद्र केशवराव पटवारी (स्वतः) (३) अकादास मास्ती त्रिकाडे (४) गंगाधर नारायण जोशी (५) भीधर नारायण जोशी (६) शंकर भाडव (७) नारायणराव पाडूजी औरंगपुरे. या औरंगपुरेचाच घाकटा भाऊ १९४२ च्या आंदोलनात शहीद झाला. या स्वयंसेवक दलातर्फे प्रथमतः गांव स्वावलंबी करण्याची चळवळ हाती घेण्यात आली. त्यांनी गावांत एक तेलघाणा काढला आणि गोरगरीबाना स्वस्त भावाने जीवनोपयोगी वस्तु मिळवून देण्यासाठी एक धान्याचं व तिराणा मालाचं दुकान उघडले. याशिवाय गोरक्ष षंड जमा करून तो अमरावतीच्या गोरक्ष संस्थेकडे पाठविण्याचा उपक्रम सुरू रेल.

यावलींतील स्वावलम्बनाचा उत्साह सहा महिनेपर्यंत पुरला. पुढे तो ओसडला ज्या रंगाराय बालाजी व रामचंद्र कश्यपराव या पाटील-पटवाऱ्यांच्या जोडीने हा वाहि, मडकविला व त्यासाठी समा भरविली, त्याच्यावर सरकारी अधिकाऱ्यांची वकट्टि वळली नसती तरच आश्चर्य झाले असते सरकारी दडप शाहीची कुन्हाट तात्काळ त्याच्यावर कोसळली. सहा महिन्याकरिता त्या दोघा-नाही कामावरून काढून टाकण्यांत आले. परंतु चळवळीचे बीज रुजले ते रुज-लेच १९३० च्या आंदोलनाच्या वेळी त्याला अकूर फुटले आणि १९४२ साली त्याचा यावलीस मोठा पराक्रमशाली वृक्ष बनला साराश, १९२१ च्या असहकारितेच्या आंदोलनात यावलीने भाग घेतला आणि सरकारी दडप-शाहीत यावलीचे दोन बळी गेले

प्रकरण ३ रे

१९३० चा जंगल सत्याग्रह

हिंदुस्थानांतील स्वातंत्र्याच्या चळवळीचा असा एक विलक्षण योग आहे की, सामान्यतः दर दहा बारा वर्षांनी तिला एक नवी भरती येते. परकीयसत्ता आपल्या प्रचळ सामर्थ्याने ही लाट दडपून टाकण्याचा प्रयत्न करते. काही काल ती दडपलीहि जाते सर्वत्र सामंभम व शांतता निर्माण होते परकीय शासकांचा कारभार सुखीतपणे व विनयोभाट चालू लागतो, जनता थिजल्यासारखी-थड झाल्यासारखी भासते दडपशाहीच्या आतंक्रामुळे लोक आता अगदी निष्प्राण बनले आहेत, त्यांच्या ठिकाणचे सर्व चैतन्य नष्ट झाले आहे, पुन्हा ते आता वर तोंड काटू शकत नाहीत आणि गुलामगिरीची वेडी आता अधिक मजबूत झाली आहे, अशाही समज पसरू लागतो आणखी शें दोनशें वर्षे देखील आपणांस पोषा काढण्यास हरकत नाही असें ब्रिटिश शासकांनाही वाटू लागते परंतु वस्तुस्थिति अशी असते की, दडपशाहीच्या चरबऱ्याखाली दबलेली आग भूमिगत होऊन पसरू लागते पसरता पसरता पुनः दहा वर्षांनी पूर्वीपशाहि दुःख

जोमाने तिचा प्रस्फोट होतो आणि हा प्रस्फोट झाला म्हणजे पुन्हा घोर दमन-चक्र फिरते, पुन्हा सर्वत्र शातता मासते, पुन्हा असंतोषाची आग भूमिगत होऊन धुमसत राहते, पुनः बदा बारा वर्षांनी पूर्वीपेक्षा कितीतरी वेगाने तिचा भयंकर स्फोट घडून येतो. ब्रिटिश शासनाच्या प्रारंभापासून हा आवर्त अशाच रीतीने चालत आलेला आहे. १८५७ च्या उघड स्वातंत्र्य संग्रामानंतर हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागात झालेल्या उठावण्या, क्रांतिकारकांचे गुप्त कट, बांधगोळ्यांचे परिस्फोट, १९१४ च्या महायुद्धाच्या वेळी परदेशस्थ हिंदी बांधवानी केलेले स्वातंत्र्य-साधनाचे प्रयत्न आणि काँग्रेसच्या सनदशीर चळवळीच्या निर्जीव सागाड्यात लो० टिळक इ० पुढाऱ्यांनी निर्माण केलेला जिवंतपणा व तिच्या माध्यमातून उघडपणे वाटू लागलेले स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नांचे वारे इ० गोष्टींचा इतिहास घरील विधानाच्या सत्यनेस घळकटी आणण्यास पुरेसा आहे.

१९०४ ते १९०८ च्या दरम्यान उठलेली स्वराज्याच्या चळवळीची लाट दयल्यानंतर पुनः १९२०-२१ साली तिची केवढ्या मोठ्या प्रमाणात असहकारितेच्या आंदोलनाच्या रूपाने आवृत्ति निघाली व तिचे पडसाद यावलीसारख्या दूरस्थ ग्रामातही कसे उमटले हे मागील प्रकरणी आण पाहिले. परंतु नैसर्गिक क्रमांत असहकारितेचाहि भर ओरसला. सरकारी शाळा-कॉलेजे पुन्हा पूर्ववत् सुरू झाली, कोर्टे कचेऱ्यांना बहर येऊ लागला, कच्चे दलालांचे व्हिसे गरम होऊ लागले. ब्रिटिश शासनाचा दारा सर्वत्र भातू लागला व मोठमोठे पुढारी पुन्हा आपल्या कर्तृत्वाचा गाडा कायदे मढ्यादि सनदशीर मार्गावरून चालू लागले. क्षणभर असे भातू लागले की, क्रांतीचा मार्ग खुटला आहे, तिचे नांवहि उच्चारण्यास कोणी तयार नाही; आणि इतरांच्या सुधारणांच्या द्वारा ब्रिटिशांच्या मेहेरबानीनेच वेढा तरी रेंदीडसे वर्षानंतरच स्वराज्याचे शिखर पाहावयास मिळणार !

परंतु सनदशीरपणाच्या मृगजळामागे धाऊ लागलेली चळवळीची हरिणी लवकरच भ्रमनिरस्त झाली. क्रांतीच्या अर्थांग जलाशयाकडे तिचे मन पुन्हा मोठे घेऊ लागले. १९२९ साली लाहोरच्या काँग्रेसने पूर्ण स्वराज्याचा प्रस्ताव मंजूर करून कायदेमगाच्या लढाईचे रणशिंग पुकाराचा उपदिशार म० गांधींना दिल्या मिठाच्या मय्याप्रहाची अभिनय घोषणा गांधीजींनी.

करतांच 'रणभेरी बज चुकी. वीखर पहिनो केसरिया बाना' या गानाचे निनाद भारत वर्षभर घुसूं लागले. गांधीजींचा 'दंडी प्रवास' सुरू झाला. या प्रवासातील त्यांच्या एकेका व्याख्याने देशात सहस्र सहस्र हत्तींचे बळ निर्माण केले. चळवळीचा वणवा देशभर भडकूं लागला. मिठागरावर सत्याग्रहींचे मोर्चे सुरू झाले. पुनः एक वार शाळा कॉलेजे ओस पडली. दारू बंदी, परदेशी कापडांचे निरोधन इ० बाबतच्या काळ्या कायद्यांना लोक खुशाल पायाखाली तुडवूं लागले. चैतन्याचा प्रचंड सागर हेलावून गेला त्यावर लाटा मागून लाटा उसळूं लागल्या. समुद्रापासून जेकडों मेल लांब असलेल्या यावलीसहि या लाटांचे त्रुपार होवू लागले. या चळवळीची लाट यावलीस येऊन पोहोचताच यावलीच्या जनतेने पहिल्या सपट्यात विठ्ठलराव दादाजी मगरूळकर यांच्या इस्तेमालाविशीं कापडाची होळी पेटवून तीत इतक्या दिवसांचे आपले शैथिल्य जाकून टाकले आणि नवचैतन्याने प्रेरित होऊन ती मोठ्या जोमाने नवीन आंदोलनांत भाग घेण्यास सिद्ध झाली.

त्यावेळीं बऱ्हाड प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्षपद लोकनायक माधव श्रीहरी उर्फ बापूजी अणे यांच्या हातीं होते. लाहोर काँग्रेसच्यानंतर मध्यवर्ती कायदे-मंडळातील जागाचे राजीनामे देण्याच्या बाबतीत काँग्रेस भेदींशी मतभेद होऊन त्यांनी प्रांतिक काँग्रेस कमिटी वीर वामनराव जोशी यांच्या स्वाधीन केली. परंतु लवकरच गांधीजींचे दंडीकूच सुरू झाल्यानंतर लो० अणे यांनी मध्यवर्ती कायदे मंडळातील सदस्य वाचा राजीनामा दिला आणि एक सामान्य सैनिक या नात्याने वीर वामनरावांच्या नेतृत्वाखाली उभारल्या जाणाऱ्या स्वातंत्र्यसेनेत ते भरती झाले. बऱ्हाडात जरी समुद्र-सानिध्य नसले, तरी बऱ्हाडच्या एका फार मोठ्या विभागास पूर्वी म्हणजे ब्रिटिश सरकारने मिठाचा कायदा पास करून भीट निर्माण करण्याची येथील लोकाना बंदी करीपर्यंत, मिठाची मोठ्या प्रमाणात निपज होत असे. बऱ्हाडातील मिठाचा व्यापार पूर्वेस मंडान्यापर्यंत तर पश्चिमेस खानदेशापर्यंत चालत असे. चाळीस हजार कोळ्यांची कुटुंबे या व्यापारावर समृद्ध झालेली होती. मिठाचा कायदा ब्रिटिश सरकारने अमलात आणल्यानंतर या लोकोपयोगी जमातीची व कुटुंबाची बऱ्हाडात वाताहत झाली. कोळी समाजाची गावेंच्या गावे कशी नामशेष झाली

आणि उरल्या मुरल्या कोळ्यांना उपजीविकेचा घदा नष्ट झाल्यामुळे सांप्रत कसें दीनवाणी जीवन कंठावें लागत आहे याचा लोकांना पारसा विसर पडलेला नव्हता. त्यामुळे मिठाच्या सत्याग्रहाच्या कल्पनेने देखील बऱ्हाडच्या जनतेला हालवून सोडले. मिठेल त्या खाऱ्या पाण्याच्या विहिरीचें पाणी घेऊन जागो जागीं लोक वेकायदा मीठ करूं लागले. समुद्राचें पाणी आणवून त्यापासून मीठ बनविण्यात येऊ लागलें, आणि या वेकायदा मिठाचा हर्षस गांवोगाव होऊ लागला. एकेका मिठाच्या पुढीची किंमत पन्नास पन्नास व शंभर शंभर रुपये देखील लागू लागली. सभा व-व्याख्याने याचा सर्वत्र वैफल्य दर्शविलेला आणि त्यात मे महिन्याच्या ३१ तारखेस बऱ्हाड प्रांतिक काँग्रेसचे अध्यक्ष वीर वामनराव जोशी आणि जून च्या १४ तारखेस उमरावती जिल्हा युद्ध मंडळाचे मंत्री श्री. हरीहरराव देशपांडे यांना अटक करून त्रि० सरकारने जनतेवरील आपल्या पहिल्या इच्छाचा विमूल वाजविला, वीर वामनराव जोशी यांच्या पश्चात् बऱ्हाड प्रांतिक युद्ध मंडळाची माळ स्वाभाविकपणेच लो० अणे यांच्या गळ्यात पडली.

बऱ्हाडात धनचराईच्या कायद्यामुळे सर्वसामान्य शेतकऱ्यांची जी मर-सोय होते, तिचें गाऱ्हाणें बेशीवर टागण्याचा प्रयत्न लो० अणे यांनी आपल्या यवतमाळ जिल्हा समेतकें पूर्वी अनेक वेळां घेतलेला होता. जगल सत्याग्रहाच्या रूपाने पुन्हा एक वार बऱ्हाडी जनतेच्या या गाऱ्हाण्याला जबरदस्त वाचा फोडण्याचें लो० अणे यांनी ठरविले आणि बऱ्हाडात जंगलचा कायदा तोडण्याचें पहिलें रणदिंग पुसद येथे पुंकून लो० अणे गिरफदार झाले. त्याच्या गिरफदारीच्या पश्चात् बऱ्हाडच्या कोनाकोऱ्यातून जगल सत्याग्रहाचा एवढा प्रचंड कळोळ उसळला की, त्यामुळे त्रि० नोकर माहीचें देखील घाबे दणाणून गेलें आणि तिला सळो की पळो असें होऊ लागलें. जंगलेंच्या जगलें, कापून सफा करण्यात येऊ लागलीं. ताडी, शिंदी, चंदन इत्यादीचीं सरकारी उत्पन्नाला कारणीभूत होणारी बऱ्हेच्या बऱ्हे उपरस्त करण्यात आलीं.

ह्या प्रकाराने यावलीतील तरुणांच्या ठिकाणीं नव चैतन्य सचरू लागलें १९२० पेक्षाहि अधिक जोमाने भारत मानेच्या झालेला ओ देण्याची वेळ आतां आली आहे असे ते बोलू लागले जगल सत्याग्रहाच्या योजना तयार

होऊ लागल्या आणि सत्याग्रहींच्या सेनेत तरुणाची भरती सुरू झाली. सुमारे ५२५ नवें नोंदविली गेली असतील नसतील तोंच सत्याग्रहाचा मुद्दूर्त ठरविण्यात आला. उमरावती जिल्हा कॉंग्रेस कमिटीने १९३१ साली जिल्ह्यातील सत्याग्रहाचा चोटक इतिहास छापून प्रसिद्ध केला आहे त्यात यावली येथील घटनांचा गौरवपूर्ण निदेश करण्यात आला आहे. ता. ८ आगष्ट १९३० हा सत्याग्रहाचा मुद्दूर्त योजण्यात आला कुन्हाडी, विळे इत्यादि सत्याग्रहाची साधने गोळा करण्यात आली.

या खेपेस यावलीतील तरुणांचे नेतृत्व कै. रासवासी हुतात्मे वीर लक्ष्मणराव पाचघरे यांनी स्वीकारले होते. १९४२ च्या संप्रामात प्रसिद्धीस आलेले वीर पंजाबराव यावलीकर यांनीही सत्याग्रहींच्या यादीत आपले नाव नोंदविले होते. सत्याग्रहाकरिता कुन्हाडी, विळे, पडारी, इत्यादि उपकरणे आणण्यासाठी ते उमरावतीस गेले असताना त्यांच्या बडिलानी त्यांना जबरदस्तीने भासेगाव हिंदगा येथे नेऊन ठेविले. तथापि सत्याग्रहाची तयारी चालूच राहिली. ता. ७ आगष्टला वीर लक्ष्मणराव पाचघरे यांनी ग्रामस्थ बंयूमगिनीची जाहीर सभा घेतली आणि उद्याच्या सत्याग्रहाच्या वेळी प्रेक्षक म्हणून सर्व लोकानी हजर रहावे अशी विनंती केली. सत्याग्रहाची जागा यावलीचे पूर्वेकडे हवरगाव—चिचव्हेड रस्त्यावर असलेले सरकारी जंगल ही ठरविण्यात आली तो सर्व रस्ता तोरणे, तिग्री झेडे लावून सुशोभित करण्यात आला होता. ८ आगष्टला सकाळी थोराने ९ वाजता सर्व सर्व सत्याग्रही वीर गांधी चौकात जमा झाले त्या ठिकाणी त्यांना सत्याग्रहाचा उद्देश व चळवळीचा दृष्टिकोण समजावून सांगण्यात आला. यावली येथील सकलित सत्याग्रहाची वार्ता समजताच माहोली पोलीस ठाण्यातील सब इन्स्पेक्टर मि० शर्मा हे नऊ दहा शिपायांची तुकडी बरोबर घेऊन यावलीस येऊन ठेपलेले होते. योजनेप्रमाणे गांधी चौकालून निघून सत्याग्रहींची तुकडी सत्याग्रहस्थानावर ग्रामस्थ जनांच्यासह जाऊन पोहोचली आणि तिने मि० सरकारच्या जंगल कायद्यावर कुन्हाडी चालवून त्याची पाडोळी करण्यास प्रारंभ केला. दुपारी ३ वाजेपर्यंत याप्रमाणे एक सारखी झाडे तोडल्यानंतर सत्याग्रहींनी विभ्रांति घेतली. त्या वेळी पोलीस सब इन्स्पेक्टर मि० शर्मा यांनी सत्याग्रहींना अटक केली व प्रथम माहोलीस व तेथून पुढे उमरा-

वतीच्या तुहंगात त्याची खानगी केली. सत्याग्रहींनी तोडलेली लाकडे गावकरी लोकांनी गावात आणून त्याचा लिलाव केला. आणि लिलावात वसूल झालेली रक्कम गाव काँग्रेस कमिटीला देण्यात आली. जनतेने अत्यंत निर्लभ व शात वृत्तीने सत्याग्रहाविषयी आपली सहानुभूति अशा रीतीने व्यक्त केली

पहिल्या दिवशीची सत्याग्रहींची तुकडी या प्रमाणे गिरफ्तार झाल्या-
नंतर जनतेने सत्याग्रह परंपरा चालू ठेवण्याचें ठरविलें आणि प्रथम सत्याग्रहाची सप्ताहाची एक योजना तयार केली. दुसऱ्या दिवशी म्हणजे ९ आगष्टला चाल सत्याग्रहींच्या तुकडीने जगलाच्या कायद्यावर हल्ला चढविला. सत्याग्रहींची बालबयें पाहून त्यांना पकडण्याची हिंमत पो० स० इ० मि० शर्मा यांना झाली नाही तिसऱ्या दिवशी सत्याग्रहींची तुकडी बदलण्यात आली व ती पकडलीहि गेली चवथ्या दिवशी या प्रमाणेंच सत्याग्रह झाला. सत्याग्रही व प्रामुख्य लोक अत्यंत शिस्तीने व शाततेने आपलें कार्य करीत होते तरी त्यांच्याविरुद्ध निर-
निराळ्या प्रकारच्या फुगावलेल्या भरमसाट बातम्या वरिष्ठ पोलीस अधिकाऱ्या-
कडे पाठविण्यात येत होत्या वस्तुतः दुसऱ्या दिवसापासून सकाळी ८ ते १॥ याप्रमाणें अवघा १॥ तास सत्याग्रहाचा कार्यक्रम चाले परंतु वरिष्ठ सरकारी अधिकाऱ्याकडे ज्या बातम्या पाठविण्यात येत त्यात 'आज बाभळीचीं साडेतीनशे झाड तोडण्यांत आलीं, 'आज सत्याग्रहींनी पोलिसांना शिवीगाळ केली' 'आज लोक त्यांना मारण्यास धावले' 'हा सत्याग्रह चवदा दिवस चालणार आहे,' 'प्रसेग मोठा भयंकर आहे' इत्यादि प्रकारच्या विवृत स्वरूपातील बातम्या पाठविण्यांत येत होत्या, आणि अधिक बलाने वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी यावलीस येऊन बसोबस्त न केल्यास चळवळीचा भडका पार मोठ्या प्रमाणावर झाल्या-
न्वेरीज राहणार नाही असें हि मुचविण्यात आलें

यावलीतील घटनांची अतिरिक्त वर्णनें दररोजच्या दररोज ऐकून व वाचून वरिष्ठ पोलीस अधिकाऱ्यांनी आपल्या दलबलसहित यावलीवर आक्रमण कर-
ण्याचें ठरविलें व त्याप्रमाणें माहोली पोलीस ठाण्यावर कळविण्यात आलें. सत्याग्रहींना नेमळ अटक करून अधिकाऱ्यांचें समाधान होईना त्याच्या ठिकाणीं गंयकरी लोकांना एासी दहशत बसविण्याची आमुरी लालसा उत्पन्न झाली. यावलीचे निमित्त करून आसपासच्या गावावरहि त्यांना आपला दारा बसवा-

वयाचा होता त्यावेळीं यशवत आकाजी हा यावलीचा कामकर्ता पाटील होता १९२० सालचे रंगराव बालाजी पाटलाच उदाहरण पाहून सरकारने यशवत आकाजीला आपल्या अगदी मुठीत धरून ठेवला होता जिहा पोलीस अधिकारी नेल्सन हा मोठे पोलीस दल घेऊन यावलीवर चालून येणार आहे ही बातमी कळताच यशवत आकाजी पाटलाने आपल्या नीच कागवाया सुरू घेतल्या स याग्रहांत सामील न झालेल्या निरपराध गांवकरी लोकांना तो छळ लागला आणि पोलीसला मी तुमचे नाव सांगणार नाही 'तुमचा बचाव करीन' असे सांगून पैसे उकळू लागला ज्यांनी अशा रीतीने लाच देण्याचे नाकारले ते सर्व लोक सत्याग्रहात सामील होणे असा कागवाया करण्यास प्रारंभ कला स याग्रहान्या पाचव्या व सहाव्या दिवशी डिस्ट्रिक्ट सुपरिन्टेन्डेन्ट ऑफ पोलीस मि० नेल्सन हा परिस्थिती स्वतः अलोकन करण्याच्या हेतूने यावलीस आला आपल्या येथील उपस्थितीनेहि गावचे लोक घाबरून जातील अशी त्याची अपेक्षा अताची परंतु तसे काहीच घडले नाही नित्याप्रमाणे सत्याग्रह झालाच गावकऱ्यांचा प्रचंड समुदाय उपस्थित होता ग्रामस्थांचे सख्याबल पाहिल्यावर नेल्सन महाशय मनात चरकले त्यांनी गनिमी काव्याचा आश्रय कला त्यांनी तसेच गावाच्या सीमेवरून पाठीस पाय लावला

दुसरे दिवशी जिल्हा पोलीस अधिकारी नेल्सन हा एक सार्जेंट व पन्नास लाठीबंद शिपायची एक तुकडी घेऊन पुन यावलीवर चाल करून आला तो स्वतः व सार्जेंट हे दोघेहि भरलले विस्तुले घेऊन घोड्यावर स्वार झाले होय हे सर्व आक्रमणकारी दल गावावर चालून आले त्यावेळी पुन स याग्रह चालूच होता समस्त गावकरी प्रेयक म्हणून हजर होते. त्याचा जमाव पाहिल्यावर नेल्सन साहेबांची त्या याग्रहा चाल करून जाण्याची हिमत झाली नाही १ आपल्या दलबलासहित एका जवळच्या नात्यात लपून बसले

ठरलेल्या कार्यक्रमाप्रमाणे स याग्रह आटोपला. सत्याग्रही व गावकरी लोक आपापल्या घरी परतले जेवणेंप्रावणें आटोपून त्यानंतर गावातील बहुतेक लोक आपापल्या शेतावर कामे करण्यास निघून गेले

स याग्रहींची भोजने आटोपल्यावर त्यांनी नित्याप्रमाणे कापून व तोडून अणलेल्या लाकडाच्या तिलाच गांधीचौकात सुरू कला घोडेने लोक बोली बोलण्यास जमले होते

गेन्ही डोळ्यांनी आघळा वीर नामदेवराव मराठा भाषण करून सत्याग्रहाची पवित्र लाकडे खरेदी करण्याविषयी लोकाना सांगत होता. गावातील बहुसंख्य लोक शेतावर निघून गेले आहेत, अवधी पांच पंचवीस माणसेच गांधी चौकात जमा झाली आहेत आणि आघळा नामदेवराव भाषण करीत आहे, तेव्हा ही परिस्थिती गावावर हल्ला करण्यास अनुकूल आहे असे कामकर्ता पाटील यशवंत आकाजी याने पोलीस अधिकारी मि० नेल्सन् यास कळविले. ही माहिती कळताच आपले सर्व दल बरोबर घेऊन व कवायती पद्धतीने त्यांना चालवून नेल्सन् नाट्यातून लपलेल्या ठिकाणातून बाहेर पडला व त्याने यावलीवर छापा घातला यादेंत गुठ्या तोरणे व तिरंगी झेंडे लागले. होणे ते सर्व उभरत करण्यात आले. पोलीस दल मोठ्या प्रमाणात चालून आले आहे हे पाहून लोक जरा चपापले पण तेथेच बसून राहिले. त्याच्यावर लाठीमार करून त्यांना पळवून लावण्यात आले. आघळा नामदेवराव मराठा भाषण करीतच होता समोर चाललेला प्रकार त्याला काहीच दिसत नव्हता, अथवा कळत नव्हता. त्याचे भाषण चालूच आहे असे पाहून नेल्सन्च्या रागाचा पारा मस्त कात शिरला व घोड्यावरून उतरून त्याने त्या फौजेसमक्ष आघळ्याच्या छातीवर हातातील वेताचा प्रहार केला. अनपेक्षित प्रहार हात्याबरोबर अर्ध नामदेवरान थोडा डगमगला. परंतु लगेच सावरून गेले म्हणाला—“मी भाषण करीत असताना कोण वेत मारतो आहेरे ? भाषण चालू असताना ही मजाक काय कामाची ?” त्याचे ते बोलणे ऐकून नेल्सन् साहेबाचा पराक्रम फुरफुरून आला व त्यांनी आघळ्या नामदेवरावला वेताने होड्यास प्रारंभ केला. मार लागून आघळा कोलमडून जमिनीवर कोसळला.

याप्रमाणे गांधी चौकात आघळ्यावर आपल्या शौर्याचे प्रदर्शन करून नंतर नेल्सन् व त्याचे पोलीसदल यांनी पळू लागलेल्या लोकांचा पाटलाग करण्यास प्रारंभ केला. लोक दारें लावून यात बसले. दरवाजे फोडणोडून व घरात घुसून घुसून लोकाना वेदम चोपण्यात आले व जो जो सापडेल त्याला पकडून शाळेत बंद करून ठेवण्यात येऊ लागले. ज्यांच्या ज्यांच्या घरात बामळीचे लांबूड दिसेल तो सत्याग्रहास साहाय्यक असल्याच पाहिजे असे समजून चोपण्यात आले व पकडून शाळेत बंद करण्यात आले. सूर्याजी पिंसा-

ळाचा अवतार बनलेल्या यशवंत आकाजी पाटलाने आपल्या नीचपणाची परा-
काष्टा केली. ज्यांनी त्याला लांच देण्याचें नाकारलें त्या प्रत्येकाचें घर त्यांनी
दाखवून दिलें. त्यांच्या घराची मालमत्ता छुटण्यात आली १९२१ साली देश-
भक्तीसाठी सरकारी रोपाची कुन्हाड स्वतःवर ओढवून घेऊनहि कॉंग्रेसचें बीजा-
रोपण करणारा देशभक्त व शूर रंगराव बालाजी पाटील कोणीकडे ! आणि
आपल्या स्वार्थासाठी १९३० साली आपल्याच ग्रामगंधूंची गर्दन शत्रूच्या हातीं
देण्यास तयार झालेला व त्यांच्या जळत्या चितेवर स्वतःची रोटी भाजून
घेणारा नराधम यशवंत आकाजी पाटील कोणीकडे !! एकाच ठिकाणच्या ह्या
दोन पाटलाचें चित्र व चरित्र उद्बोधक नाही काय ? परंतु यशवंत आकाजीच्या
नीचपणाला पायाखाली तुडवून रंगराव बालाजीची सख्याच देशात वाढत
आहे. म्हणूनच देश स्वातंत्र्याच्या मार्गावर अधिकाधिक प्रगति करीत आहे !!!

या हद्दयाच्या वेळीं नेहसन साहेब व त्यांचे शिगई आणि यशवंत
आकाजीसारखे त्याचे हस्तक यांच्या अंगत इतका सेतान संचरला होता की,
त्यांनी लहान मुलें व स्त्रिया यांच्याहि अंगावर हात टाकण्यास कमी केलें नाही.
बापामुलांखड सुमारे दोनशें लोकांना जनावराप्रमाणें होडपण्यांत आले.
याप्रमाणें बाया व मुलें यांच्यावर अकट पराक्रम गाजून पोलीस अधि-
कारी व शिगई धकले. त्यांना भूक लागली. गांधी चौकांत पहिल्या दिवसांच्या
सत्याग्रहाचे पुढारी वीर लक्ष्मणराव पाचदरे यांचें किराणा मालाचें दुकान होतें.
लक्ष्मणराव यांना पहिल्या दिवशींच अटक झाली होती. त्यांनी सत्याग्रहाची
आग पावलीस पेटविली होती त्यांच्या कर्तृत्वाने अधिकाऱ्याची मनं जळू
लागलीं होती म्हणून त्यांचें दुकान छुटून परत करण्यात आलें. सुमारे तीन
हजार रुपये किंमतीच्या मालाची छूट करण्यात आली. खाववेल तेवढा मल
सेतानांनी तेथेच खाल्ला. बाकीच्या मालाने त्यांनी आपले खिरो मरले.
कापड, किराणा इत्यादि मालाच्या गठड्याच्या गठड्या बाघण्यात आल्या. ही
सर्व छूट त्यांनी आपल्याबरोबर नेली छुट्टीने आपली मुडाची पोटातली आग
शात केल्यावर ही टोळधाड झालेंत बंद करून ठेवण्यात आलेल्या लोकांच्या-
कडे वळली ज्यांच्या डोक्यावर गांधी टोप्या होत्या त्यांना पुनः मारण्यांत
आले. गांधी टोप्या फाडून व जाडून टाकण्यांत आल्या.

एवढ्याने शूर पोलीसांचे समाधान झाले नाही त्यांनी शालेत बंदीत असलेल्या त्या असहाय लोकांना 'ब्रिटिश सरकारची जय' व 'गांधी मुर्दाबाद' अशा घोषणा करण्यात आगितले लोकांनी इनकार नला त्यांना पुन वेदम मारण्यात आले व हॅंडा पाडून टाकण्यात आला ब्रिटिश सरकारचा विजय झाला. शालेत बंद करून ठेवलेल्या काही लोकांना कैद करून नेण्यात आले याबरोबर या प्रमाणे अत्याचार करून व आधले यायका व मुले याच्यासमोर आणला पराक्रम प्रकट करून जिद्द पोलीस अधिकारी आपल्या पोलीस दलासह कैद्यांना बरोबर घेऊन निघून गेले

काँग्रेसच्या जिद्द युद्धमढ्याच्या कचेरीत यावलीच्या अत्याचाराची यातमी पोहोचली ताबडतोब काँग्रेसचे शुश्रूपायक यावलीच्या मदतीत घातून आले जलमी लोकांना मलमपट्ट्या करण्यात आल्या अधिक गमीर जलमा झालेल्या लोकांना अमरावती इश्रितळात आणण्यात आले

यावळचे अमरावती जिद्द काँग्रेस कमिटीचे मंत्री आचार्य ज्य ग जोशी यनी १९३१ साली तुरुंगातून सुटल्यावर ' अमरावती जिद्दवातील सत्याग्रहाचा मोटक इतिहास " पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध नला पुढे सरकारने हें पुस्तक जप्त केले त्यात यावलीच्या सत्याग्रहाविषयी जो गौरवपर परिच्छेद पृष्ठ २३ वर आला आहे तो खाली देण्यात येत आहे —

यावली जंगल मत्स्यग्रह—“ ता ८ भागस्ट रोजी यावली येथे हुतात्मा लक्ष्मणराव पाचघरे याचे नेतृत्वाखाली १३ स्वयंसेवकांनी सत्याग्रह केला त्यापैकी नेत्यामुद्धा ६ स्वयंसेवकांना अटक करण्यात आला लक्ष्मणराव पाचघरे यांना १॥ महिने शिक्षा २ भावी या पाचजणास ६।६ महिने शिक्षा झाली तारीख ९ रोजी आण्णराव सोनाजी यानखडे याच्या नेतृत्वाखाली स्वयंसेवकांनी सत्याग्रह नला अटक कोणास करण्यात आली नाही ता १० रोजी याच तुफळीने पुन सराग्रह नला अटक कोणासच झाली नाही ता ११ रोजी सकाळी काशीराव पुताजी पाटील याचे नेतृत्वाखाली कायदेमग करण्यात आला

‘ ता ११ चा सत्याग्रह संपून स्वयंसेवक व प्रेक्षागडळी मराठी शाळेकमेरीन मैदानात जमला व काशीराव पुताजी यांचे अध्यक्षनेताली समेत

सुरुवात झाली. सभेच्या अगोदर जवळच्या एका झाड असलेल्या नाव्यात पोलिस लपून बसलेले होते. सभा चालू असता काही गोरे ऑफिसर, सबइन्स्पेक्टर व सरासरी १०० शिपाई एकदम सभास्थानीं हजर झाले. पोलिसानी सभेत जमलेल्या लोकांवर एकदम हल्ला केला, त्यावेळीं नामदेव व्यंकटराव मराठा यांचे शांतता राखण्याविषयी व्याख्यान चालू होतें. इतक्यांत त्याच्या छातीवर लाठीचे दोन तडाखे बसले. त्यामुळे ते साठी कोलमडून पडले. नामदेवाचांचे वय अंदाजे २० वर्षांचे असून ते दोन्ही डोळ्यांनी आघळे होते. बरील लाठीचे तडाखे एका गेल्या ऑफिसरने मारले व दुसऱ्या ऑफिसरने अध्यक्षता लाठी मारून खाली पाडले याकीच्या पोलिसांनी प्रेक्षकांवर लाठीमार सुरू केला. लाठीमार करण्याचें कारण जमलेल्या लोकांस सांगण्यात आलें नाहीं लोक भराभर पळू लागले. तेव्हा त्याचा पाठलाग करून त्यांना मार देण्यात आला. काही लोकाना त्याच्या घरात घुसून मारण्यात आले. ता० ११ रोजी सत्याग्रह केलेल्या स्वयंसेवकांस यावलीवहून माहोली येथील पोलिस ठाण्यात पेहोचविण्यात आलें व तेथे पोलिस ठाण्यात बेताने बेदम मारण्यात आले. दीपचंद माणिकचंद, गणपतराव, मारोती, गोविंद, परशुराम, रामा पुंजाजी, गणेशगीर, बाजीराव वगैरे लोकांना एक एक लाथ मारून सोडून देण्यात आलें. बरील मारामारींत सरासरी ४० माणसें जखमी झालीं. त्या सर्वांना मोटारीतून अमरावती कॉम्रेड हॉस्पिटलमध्ये आणून डा. वाटवे व डॉ. जोशी यांनी औषधोपचार सुरू केले. या सर्व प्रकरणाचो चौकशी करण्याकरिता जिह्वा कॉम्रेड कमेटीने श्री. याबासाहेब सापडें याच्या अध्यक्षतेखाली एक चौकशी कमेटी नेमली होती. तिचा सविस्तर रिपोर्ट (उदयच्या) ता० २ व ९ सप्टेंबर १९३० च्या अंकात प्रसिद्ध झाला आहे. या सत्याग्रहात भान घेण्यापूर्वी यावलीजवळील कापूस-तळणीचे पाटील काशिराव पुंजाजी यांनी आपल्या पाटीलजीचा राजिनामा दिश होता. परंतु त्यांना अजून गार्धी इर्मिन तहनाम्याप्रमाणें कामार घेण्यांत आले नाहीं.”

प्रकरण ४ थे

हुतात्मा लक्ष्मणराव पांचघरे

स्वातंत्र्य-देवनेच्या चरणीं ज्यानी आपली शिरकमले समर्पण केली अशा यावली या देशभक्ताच्या उज्ज्वल परंपरेत हुतात्मा लक्ष्मणराव पांचघरे या स्थान पार भेष्ट आहे. १९३० च्या चळवळीचा वगैरे याच तरुण देशभक्ताचा प्रयत्नाने यावली येथे कसा भडकला हे आपण मागील प्रकरणी पाहिलेच आहे.

यावेळी लक्ष्मणराव पांचघरे यांचे वय २० वर्षांचे होते त्याचा स्वभाव मोठा तेजस्वी व स्वामिमाणी होता कोणाकडून किंचित झालेला उपमर्दसुखाना सहन होत नसे त्याच्या या करारी व तेजस्वी जीवनाची छाप सहज कोणावरहि पडत असे अत्याय-मग तो कोणावरहि झालेला अतो—पाहिले की, त्याची त्यांना भयकर चीड येई व परिणामाची मुळीच पर्वा करत ते त्याच्या प्रतिकारास धावून जात अशा या तेजस्वी व स्वामिमान तरुण देशभक्ताला त्याच्या सत्याग्रही साथीदारांसद जेव्हा पकडून नेले, तेव्हा पदोपदी त्रि. सरकारच्या अधिकाऱ्यांकडून होत असलेले अत्याय त्याला दिशू लागले.

लक्ष्मणराव याचेवर ताबडतोब एटला भरण्यांत आला व त्यांना ९। महिन्यांच्या सक्त मजुरीची शिक्षा सुनावण्यात येऊन अमरावतीच्या तुरुंगात व वगोत ठेवण्यात आले.

पोलिस काय त्रि. तुरुंगाधिकारी काय, बहुतेक सर्व अधिकारी हिंदी असताना त्यांनी आपल्याच देशबांधवाना कष्ट द्यावेत, त्याच्यावर अत्याचार करावेत आणि फक्त आपल्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी परकी सत्तेचे गुलाम बनून कोमताहि अन्याय करण्यास प्रवृत्त व्हावे, याची लक्ष्मणरावांना तुरुंगाच्या जीवनात भयकर चीड येऊ लागली. गांधीजींच्या उपदेशास अनुसरून आपल्या

शहीद लक्ष्मणराय पांचवरे

या दोषानाहि मोळया लागल्या

१ तानाशाह श्यामल

२ उदय शर्मा

रत्ताची शांति साभाळण्याचा त्यांनी कसोशीने प्रयत्न केला, परंतु नेत्रळ पोटा-
ठी मनुष्य नीतिमतेचा रून करण्यास व आपल्या आत्म्याचाहि निग्रह कर
नाम का तयार होतो, हे कोडे त्यांना भडारून सोडू लागले

त्याच्या या सहनशीलतेचाहि अतः पाहणारा असाच एक प्रसंग ते
रुगात असताना घडला. लक्ष्मणराव आपल्या बराकीच्या आवारात चक्करला
जाणून असलेल्या लोखंडी कुंपणाशी उभे होते. चक्कर ऑफिसर एका राज
श्रेय कैद्याला शिवीगाळ करित होता. लक्ष्मणरावांनी ते पाहिले आणि त्याचे
हृदयाने हारपले. त्याचा फातू सुटला. ते दरवाजातून चक्करमध्ये मुमडी मारून
गमले. दरवाजाचा लठ्ठ कुटून लागलेले होते आणि पहारेकरी तर कुटून उघडून
बांना चक्करमध्ये जाऊ देईना त्यावरशी एका घडाकशात पुरुषभर उंचीच्या
लोखंडी कुंपणावरून त्यांनी चक्करमध्ये उडी मारली आणि चक्कर आफिसरची
याने नेलेल्या अन्यायाबद्दल सडकून हजेरी घेतली. जो राजकीय कैदी चक्कर
ऑफिसरची शिवीगाळ मुकाट्याने ऐकून घेत होता, त्यालाहि त्यांनी दोन गोष्टी
कविव्या आणि त्याच्या नामदेवणाची व स्वामिमानशून्यतेची तब्ये घोर
दाद केली. तंजस्त्रिनेची ही आकस्मिक चमक पाहून, चक्कर ऑफिसर
शेवटी तर चूप बसला, परंतु मागाहून त्याने लक्ष्मणरावाना गुन्हासाम्यात
हणजे आधारकोठडीत नेऊन कोडले

हा मनुष्य आपल्या तेजस्वी बागणुकीने सर्व तुलंगाने यातावरण बदलून
गकिल, आपला दरारा नाहीसा होईल, सरकारी शिस्त कोणी पाळणार नाही
आणि परिणामी आपलीच बदनामी होईल, हे जाणून त्या चक्कर ऑफिसरने
आपल्या नेहमीच्या पद्धतीने लक्ष्मणरावाना पिचून टाकण्याचे ठरविले तो
त्याचा देह मारून इच्छित नसला, तरी आत्म्यास मारून इच्छित होना. कष्टाने
गाणून, संव्रस्त होऊन दीनारणे लक्ष्मणरावांनी शरण यावे अशी त्याची इच्छा
असली पाहिजे, पण लक्ष्मणरावांची मूर्ति कच्च्या घातूची बनलेली नव्हती.
त्याचा स्वामिमान सहज छिन्नमिन्न होण्याइतका लेचापेचा नव्हता त्यांनी एक
शब्दहि न बोलता अथवा कृतकर्माचा यत्किंचिअहि विवाद न मानता, आधार-
कोठडीतील यातना सहन केल्या भारी चक्रीवर दळणाचे काम या अचार

या दोघांनाहि गोळ्या लागल्या

१ तानाभाई ग्हावीन

२ उद्धव ठाक

ताची शांति सांभाळण्याचा त्यांनी कसोटीने प्रयत्न केला, परंतु नेत्रळ पोटा-
ठी मनुष्य नीतिमतेचा खून करण्यास व आपल्या आत्म्याचाहि पित्रय कर
तास का तयार होतो, हे कोठें त्यांना मडाळून सोडू लागतें

त्याच्या या सहनशीलनेचाहि अतः पाहणारा असान एक प्रसंग ते
रुगात अमतांना घडला लक्ष्मणराय आपल्या बराकीचा जावागत चकरला
पणून असलेल्या लोरखी कुण्याभाशी उभे होणे चकर ऑफिसर एका राज
गेय कैद्याला शिवीगाळ करीत होता लक्ष्मणरायानी तें पाहिलें आणि त्याचें
हृमान हारपलें त्याचा काय मुगला ते दरवाजातून चकरमध्ये मुमडी मारु
गाले, दरवाजाचा लठ्ठ कुजव लागलेलें होतें आणि पडारेकरी तरकुजव उघडून
शाना चकरमध्ये जाऊ देइना त्यासरशी एका घडाकडात पुरुषभर उचीन्या
शेखरी कुण्यावरून त्यानी चकरमध्ये उडी मारली आणि चकर आफिसरची
शाने केलेल्या अन्यायाबद्दल सडून हजेरी घेली जो राजकीय कैदा चकर
ऑफिसरची शिवीगाळ मुकान्याने घेऊन घेत होता, त्यालाहि त्यानी दान गोष्टी
कविल्या आणि त्याच्या नामर्दपणाची व स्वाभिमानशून्यतेची तथेच घोर
दा केली, तेजसिनेची ही आकस्मिक चमक पाहून, चकर ऑफिसर
आनेळीं सर चूप बसला, परंतु मागाहून त्याने लक्ष्मणरायाना गुहागान्याव
गने अघागकोटडीत नेऊन कोडलें

हा मनुष्य आपल्या तेजस्वी वागणुकीने सर्वे तुरुंगाचें वातावरण बदलून
आली, आपला दबारा नाहीसा होईल, सरकारी शिस्त कोणी पाळणार नाही
आणि परिणामी आपलीच बदनामी होईल, हे जाणून त्या चकर आफिसरने
मारल्या नेहमीच्या पद्धतीने लक्ष्मणरायाना पिचून टाकण्याचें ठरविले तो
याचा देह मारु इच्छित नसला, तरी आत्म्यास मारु इच्छित होना कष्टने
पणून, संतस्त होऊन दीनपणें लक्ष्मणरायानी शरण यावें अशी त्याची इच्छा
श्रधली पाहिजे पण लक्ष्मणरायची मूर्ति कचच्या धातूची बनलेली नव्हती
याचा स्वामिमान सहज छिन्नभिन्न होण्याइतका लेचापेचा नव्हता त्यानी एक
शब्दहि न बोलता अथवा कृतकर्माचा यकचिनाहि विवाद न मानता अघार
कोटडीवीठ यातना सहन केल्या मारी चम्रीवर दळणाचें काम त्या अघार

कोटडीत त्यांना नेमून देण्यात आले. दररोजचें काम त्यांनी दररोज पूर्ण करावें. त्यांनी कधी काम पडूं दिलें नाहीं, अथवा काम कमी करण्याची याचनाहि केली नाहीं.

परंतु त्यांना देण्यात आलेलें कामच इतकें भारी व कष्टाचें होतें की, त्यांना परिणाम त्यांच्या प्रवृत्तीवर झाल्याविना राहिला नाहीं. क वर्गाचें कदात्र भक्षण, आधारभूत होतून ह्या व प्रकाश यागाचून चाललेलें जीवन, अनारोग्य-कारक परिस्थिति, आणि तशात चढी दळण्यासारखें भारी काम या सर्वान्या समुच्चयाने त्यांची प्रकृति सपाश्यानें ढासळली. चढी दडन दडून त्यांची छाती पाटू लागली. छातीत वेदना होऊ लागल्या. असह्य अशा कळा निघू लागल्या. अशाहि स्थितींत ते आगले रोजचें काम पुरें करीत. परंतु त्यांचें दुष्पणें विकोपाम चालतें आरें हें पाहून त्यांना इस्तिळात नेण्यात आलें.

त्रि० तुरुंगाचा—विशेषतः हिंदुस्थानातील तुरुंगाचा—असा एक कायदा आहे की, कोणतीहि गोष्ट विक्रीगस गेल्याशिवाय तुरुंगाधिकारी तिची दादच घेत नाहींत. पुष्कळदा योग्य वेळीं दाद न घेतल्यामुळे गोष्टी इतक्या विक्रीगस जातात की, नंतर त्या सुधारणें अशक्यप्राय होऊन घसनें. गोष्ट विक्रीगस गेल्याशिवाय तिची दाद न घेण्याच्या मंत्र्यामुळे तुरुंगातील व्यक्तीने कित्येक लोकाना जन्माचे जायवंदी करून टाकले, कित्येकरी लोकांच्या प्रकृति कायमच्या ढासळल्या, आणि कित्येकांचें तर तुरुंगाच्या आतच बलिदान घडलें.

लक्ष्मणराव पाचघरे याच्या बाबतीतहि असेंच घडलें. त्यांना जेव्हा इस्तिळात आणण्यात आलें, तेव्हा त्यांची प्रकृति सुधारण्याच्या मर्यादेच्या पलीकडे ढासळली असल्याचें आढळून आलें. मोजून चार दिवससुद्धा इस्तिळांत त्यांना काढावे लागले नाहींत. तिसऱ्या दिवशींच त्यांचें देहावसान झालें. यादलीच्या पहिल्या शहीदाचें रक्त अद्या रीतीने तुरुंगात साडलें त्या रचान्या घेबाघेबातून पुढे तुरुंगात झालेले अनेक तेजस्वी लढे निर्माण झाले. लक्ष्मणरावचा बळी उमरावतीच्या तुरुंगांत गेल्या नसता, तर येथील तुरुंगां जीवनात पुढे जी सुधारणा झाली ती कितपत झाली अशी याची शकाच आहे.

लक्ष्मणरायाचा मृत्यु हा मृत्यु नव्हता. मूर्त व हृदयशून्य चक्र ओंफिसर व तुरुगाची घनावटी, कठोर शिस्त, यांनी त्याचा पदतशीर घुन पाडला होता. चक्र ओंफिसरसमोर त्यांनी आणली मान वांकविण्याचें नाकारलें, व त्याने केलेल्या अन्यायाचा त्यांनी तोंडावर निषेध केला या अमराघाचें 'तें' प्रायश्चित्त होतें. त्यांनी आपल्या आत्म्याचें रक्षण केलें, पण त्यासाठी त्यांना आपल्या देहाचा बळी द्यावा लागला.

लक्ष्मणरायच्या मृत्यूची बातमी हा हा म्हणता तुरुंगभर पसरली. जिकडून तिकडून सत्याग्रहींचे जल्ये त्याच्या त्या पावन शरीरापाशी जमा झाले. त्याच्या जिवंतपणीं जीं लोखंडी कुलुपें उघडण्याचें पदारेकरी लोकांनी शिडकारलें होतें, तीं आता त्यांच्या मृत्युमुळे आपोआप खुलीं झालीं. तुरुंगाधिकारी वगून गेले. खाली माना घालून अपराधी मुद्देने लक्ष्मणरायाच्या शत्राचा होत असलेला सत्कार ते पदात राहिले, त्याचें अमराधी मन तिकडे त्यांना गोरडून सांगत होतें की 'तुम्ही या देशभक्ताचा गून केलात ! तुम्ही या निस्वराघ देशभक्ताचा बळी घेतलात ! ! तुम्ही मेकड आहात, गुनी आहात' ! ! ! आणि एकडे तुरुंगातील सत्याग्रहीं लक्ष्मणराया त्या मृतदेहानर पुष्पहार चढवीत होणे, त्याची पूजा करीत होणे, पुष्प द्यावेर त्याला निचवीत होणे ! ! !

हा हा म्हणता या बलिदानाची हकीगत अमरावती शहरात समजली. अमरावती जि० का० कमेटीने तुरुंगाधिकार्याकडे त्याच्या शत्राची मागणी केली. मुकाट्याने खाली माना घालून त्यांनी प्रेत बाहेराल रुग्णित कार्यकर्त्यांच्या स्वाधीन केलें. प्रचंड प्रेतयात्रा निघाली. हजारों हिंदुमुसलमानांनी प्रेताला खादा दिला. लक्ष्मणरायांच्या जयजयकाराने नभोभडल दुमदुमून गेल, तर लोकांनी—स्त्रीपुरुष नागरिकांनी गाळलेल्या अश्रूच्या पुरामुळे अमरावतीची भूमि भिजून ओली चिव झाली

अमरावती जिल्हा काँ कमेटीने प्रसिद्ध केलेल्या १९३० सालच्या सत्याग्रहाच्या पूर्वोक्त इतिहास पुस्तिकेत (पृष्ठ १३) हुनारमा लक्ष्मणराय पांचवटे यांना पुढीलप्रमाणे श्रद्धंजलि अर्पण करण्यात आली आहे

‘ अमरावती तुरुगातील अधिक न्याच्या निर्दय वर्तनामुळे यावली कों कमेटीचे चिटणीस दे० भ० लक्ष्मणराव पाचघरे याना तुरुगातील हालअपेष्टा सहन न होऊन ताप आला. त्यातच ता० १३ नोव्हेंबर रोजी तुरुगातच त्याचा अंत झाला. त्याचें शव मोठ्या शिकस्तीने तुरुगाच्या अधिकाऱ्याकडून लक्ष्मणराव पाचघरे याच्या आत्तानी ताब्यात घेतलें त्या शवाची अमरावती शहरात प्रचंड मिरवणूक काढण्यात आली. मृतात्म्यास हजारों स्त्री पुरुषांनी प्रणाम करून, सर्वोनी आपली भक्ति व्यक्त केली. जाहीर सभेत त्याच्या गुणवर्णनपर भाषणें होऊन त्याचें शव यावली मुकामी पोहोचविण्यात आलें. अमरावती जिल्ह्यातील सत्याग्रही वारापेकी पंचप्रणाचें बलिदान करणारा हा वीर कोणाचेहि स्मृतीतून दूर होणार नाही ”

प्रेतयानेच—मिरवणुकीचें पर्यवसान जाहीर सभेत झालें. जिवंतपणीं मिळाला नसेल एवढा बहुमान लक्ष्मणराव याना मृत्यूनंतर मिळाला, त्याच्या शवावर पुण्यदाराचे दीग पडले शवाची छायाचित्रे घेण्यात आली त्याच्या गुणवर्णनपर भाषणें होऊन त्यांना श्रद्धाजलि अर्पण करण्यात आला.

यावली येथील दहनसंस्कार

याप्रमाणे अमरावती येथील समारंभ आटोपल्यावर शव आत्ताबरोबर यावलीस रवाना करण्यात आलें लक्ष्मणरावाच्या तुरुगातील निर्घृण मृत्यूची यातमी एकताच त्याच्या घरी एकच आकात माजला. अमरावतीहून शव येण्याची ग्रामस्थ लोक तटस्थ वाट पहात बसले. कोणी भोजन नेंलें नाहीं, कोणी कामावर गेला नाहीं यावलीस प्रेत पोहोचल्यावर पुनः संस्कार करण्यात आले स्मशानयात्रा निघाली विधिपूर्वक अग्नि दण्यात आला त्यावेळीं लक्ष्मणरावाच्या मानेने जो आकात पला, त्याच कोण वर्णन करू शकणार ? आपल्या पुत्राबरोबर आपणहि स्वर्गारोहण करावें, या भावनेने ती माऊली वारवार चिनेला फवटाळण्याचा प्रयत्न करू लागली

१३ नोव्हेंबर १९३० ही तारीख यावलीच्या इतिहासात चिरस्मरणीय राही लक्ष्मणराव पाचघरे याच्या दिव्य हौतात्म्याने यावलीच्या राष्ट्रीय

जीवनत नवीन प्राणसंचार झाला. त्यामुळे यावलीच्या हृदयात कधीहि न विक्षणारी अशी कातीची ज्योत भडकली. या ज्योतीचा १९४२ च्या आंदोलनात जो दिव्य प्रकाश सर्वत्र पसरला त्यामुळेच यावलीचा इतिहास सार्थ झाला. यावलीच्या स्मशानांत, लक्ष्मणरावाच्या चितेंतून उगवणाऱ्या दुर्वाकुरानी पूजित झालेली कातीचा महादेवता, जाग्रत झाली. आणि तिने १९४२ साली साक्षात् रणचढी बनून यावलीचा चैतन्यमय सग्राम ग्रामीणांच्या हातून घडवून आणला.

ग्रामीण जनतेतून ज्या ज्या प्रमाणात स्वातंत्र्य—आंदोलनाचे बीज रोपले जाईल, त्या त्या प्रमाणातच स्वराज्याचा महावृक्ष वाढू लागेल हे उघड आहे. अशा ग्रामीण स्वातंत्र्य—संग्रामातच यावलीचा सगर मत्त्वाचा आहे. खेड्यांतील नेतकरी एक वेळ आपल्या निढळीचा घाम टाकून आपल्या उर्जाविजेचा प्रश्न सोडवीत असे. आता तो आपले बहुमोल रक्तसिंचन करून, स्वातंत्र्याचा प्रश्न सोडविण्यास तयार झालेला आहे. दैन्य, दारिद्र्य, पारतंत्र्य, जुलूम व जबरदस्ती यांच्यामुळे एकेकाळी तो नेवळ अथुमोचन करीत असे, आता असहाय अर्थूच्या ऐंगजीं मर्दपणाने रक्षाचे पाट वाडवून तो प्रतिकारास सज्ज होऊ लागला आहे आणि लक्ष्मणराव पांचघरे याच्यामारुत्या हुतात्म्यांच्या वलिदानामुळे त्याच्या प्रतिकारक्षमतेला अधिक तेजस्वी अशी धार चढू लागली आहे; हे यावलीने १९३० साली दाखवून दिले. आणि त्याचे अत्यंत विकसित व भडकदार असे रुद्र रूप १९४२ साली प्रकट झाले.

प्रकरण ५ वें

क्रांतिपूर्व काळ

१९३० च्या आंदोलनाची परिसमाप्ति गांधीद्विने करारनाम्यांत झाली. “या करारनाम्याच्या रूपाने, ब्रिटिश सरकारने हिंदुस्थानांतील आपले साम्राज्य गांधीजबळ गहाण टाकले आहे व आता ते परत मिळण्याची आशा नाही” असे उद्गार ब्रिटनमधील हुजूर पक्षाचा गणग पुढारी चर्चिल याने त्यावेळीं काढले होते. गांधीद्विने सहनामा हा कॉंग्रेसने ब्रिटिश सरकारवर मिळविलेला मोठाच विजय होता. नव्हे, या विजयाची ब्रिटिश सरकारच्या मुखाने मिळालेली ती मान्यता होती. या विजयामुळे हिंदी जनतेला अवर्णनीय स्फुरण चढले, ब्रिटिश सरकारने पहिली गोलमेज परिषद रद्द करून, दुसरी गोलमेज परिषद लंडन येथे बोलाविली तिच्या हिंदी राष्ट्राच्या वतीने एकमात्र प्रतिनिधी म्हणून कॉंग्रेसने म० गांधीची निवड केली. बरोबरीच्या नात्याने गांधी व ब्रि० सम्राट याची भेट झाली. कॉंग्रेसचा हा बोलबाला कट्टर साम्राज्यवादी ब्रिटिशांना व हिंदुस्थानातील दुर्भिक्ष गोष्ट्या नोकरशाहीला सहन होणे शक्य नव्हते. त्यांनी आपसात कारस्थान रचले आणि म० गांधी लंडनहून गोलमेज परिषदेतून परत येण्याच्या आत हिंदुस्थानात प० जवाहरलाल नेहरूंना अटक करून कॉंग्रेसला युद्धाचे आव्हान दिले. परिस्थिती चिकट होती जनता १९३० च्या समग्रामानंतर थकली होती आणि त्यात मिळालेल्या विजयामुळे सावधहि नव्हती. अनन्यगतिक होऊन कॉंग्रेसने आव्हान स्वीकारले, सरकारचा आघात खाली मान घालून सहन करणे शक्य नव्हते.

सरकारी दमनशाहीचे चक्र सुरू झाले. कॉंग्रेसचे पुढारी व अनुयायी तुरुंगांत दडपण्यात आले. पश्चात् हरिजनावद्द ब्रि० सरकारचा अवार्ड प्रसिद्ध झाला तो रद्द करून घेण्यासाठी म० गांधींनी तुरुंगातच प्राणतिक्रमोत्प्रेरणेचे प्रायोपपेशान केले. ब्रि० सरकार दबले. अवार्ड रद्द झाला. पुनः एक महत्त्वपूर्ण विजय मिळाला. हळूहळू सर्वच पुढारी सुटले आणि गांधीजींनी

मोठ्या छुबीने चळवळीची गाडी हरिजन कार्याच्या रुळावर टकलून दिली. देशव्यापी हरिजन-दौरा करून सर्व देशाचे व कार्यकर्त्यांचे लक्ष त्यांनी हरिजनोद्धाराच्या कार्याकडे वेधून घेतले.

१९३४ साल उजाटले जॉईंट पार्लमेटरी न्मेटीच्या रिपोर्टाकडे सर्वांचे लक्ष लागले. १९३५ साली रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला. १९३६, १९३७ मध्ये नवीन घटनेप्रमाणे हिंदुस्थानात निवडणुकी होणार हे निश्चित झाले निवडणुकी आल्या. त्याच्या निमित्ताने प्रचंड धामडूम सुरू झाली. काँग्रेसने निवडणुकी लढविण्याचे ठरविले. काँग्रेसचा आवागृह कार्यकर्ता काँग्रेसच्या विजयासाठी झटू लागला. अकरापैकी सहा प्रांतात काँग्रेस दणदणीत विजय मिळवून निवडून आली १९३२ च्या घोर दडपशाहीनंतरही देश व जनता काँग्रेसच्याच मागे आहे हे निर्विवाद सिद्ध झाले. दडपशाहीचा वार पुसका ठरला. अवघ्या तीन वर्षांत—१९३० ते ३२—दडपशाहीच्या दोन दोन अभिमुंडावून भाजून निघालेले जनतेचे काँग्रेसभक्तीचे सोने मारूनकशी ठरले. प्रथम सहा प्रांतांत व नंतर सरहद्द व आसाम प्रांतात मिळून अकरापैकी एवढा आठ प्रांतात काँग्रेसची राजपट सुट झाली लोक, जनता, शेतकरी, कामगार, व्यापारी सर्वच मोठ्या भागेने व उत्साहाने काँग्रेसचा हा, राज्ययंत्र हातीं घेऊन राबविण्याचा, प्रयोग पाहू लागले

अकरामात्र जागतिक परिस्थितीत वादळाचे मेघ जमं लागले. युरोपांत रिटलरने पोलंडवर आक्रमण करे. नेदरमीप्रमाणे दलित व नशान राष्ट्रांच्या मदतीस धावून जाण्याचे पोताट माजवीत त्रिग्न व फ्रान्स युद्धाने पहिले. जागतिक महायुद्धाचा वगडा भटकला. १९३९ साली सुरू झालेल्या या महायुद्धात हिंदी जनतेच्या मताची कदर न करता त्रि० सरकारने हिंदुस्थानला आपल्या बाजूने युद्धात रेचले. हा हिंदी जनतेच्या मताचा उपमर्द सहन न होऊन काँग्रेस मंत्र्यांनी आपापल्या मंत्रिपदाचे राजिनामे दिले. युरोपातील वादळी मेघाची छाया भारतावरहि पडू लागली.

हिंदी लोकमताचा उपमर्द करून त्रि. सरकारने हिंदुस्थानला महायुद्धान्या खाईत तर दकलउंच, पण त्याशिवाय युद्धसाहाय्याच्या नावाखाली हिंदुस्थानची

पासचे, दररोजच्या परिचयाचे, आपत्काली आपल्या साहाय्यास धावून येणारे स्थानिक पुढारी आपल्याजवळ नाहीत, आणि परिस्थिती तर अधिकाधिक मीपण होत चालली आहे, हे पाहून जनतेचाहि धीर मुरत चालला होता. भावी मीपण सकटाची जाणीव जनता व सरकार या दोघानाहि म० गांधी करून देत होते. 'हरिजनांच्या ओळीओळींतून त्यांचे तुरुणारे अत करण अमि व्यक्त होत होते. ण दोस्तांच्या तरे उपाळणारा त्याची सर्व सदृच्छा धुळीस मिळत होती. उन्मत्त व धुद त्रिदिश अधिकारी हा कळकळीला उपदेश सिद्ध करून त्रिदिश स म्रात्याच्या विनाशाचा खड्डा स्वतः च खोदू लागले होते

अखेरीस त्याचा टाळगजवणा त्याच्याच अगलट ठेऊ लागला हिटलरची विजयी समशेर पश्चिम युरोपातील छोटी मोठी राष्ट्रे पादाक्रांत करून त्रिट नवर अग्निवमन करू लागली, जर्मनांच्या वैमानिक हल्यामुळे त्रिटनमधील सर्व मोठमोठ्या नगरांच्या घराघरातील विटा खिळखिळ्या झाल्या दूर परदेशात असलेले रणक्षेत्र हिटलरच्या वैमानिकांनी युद्ध इंग्लंडच्या भूमीवर नेऊन पोहोचविले. इंग्लंडमधील भीमत्त लोकांची वायकांमुळे जहाजात महान कानडात पाटविण्यात येऊ लागली त्रि० राजिन्यातील मौल्यवान वस्तू व कागदपत्रेहि कानडात पाटविण्यात आली इाही राजवाड्यावर व पार्लमेंटच्या सभागृहावरहि बॅंबगोळे पडले इंग्लंडच्या जनतेची पायावर धरण वस्तूचे २९ दिवस लागले

इकडे १९४१ साली अमेरिका व त्रिटन या दोघांच्याहि विरुद्ध जपानने युद्ध पुकारून मोठीच विघट परिस्थिती निर्माण केली अन्त्या नऊ महिन्यांच्या अवधीत जपानी सेनेने फिलीपाईन्स, सायमन्स, गाबलकनाल्, न्यूगिनी, मोर्निओ, जावा, सुमात्रा, सिंगापुर, मलाया व ब्रह्मदेश, हिंदुचीन इ० प्रदेश पादाक्रांत केले पत्त्याच्या बऱ्यासारख्या त्रिदिश, अमेरिकन फ्रेंच, डच व पोर्तुगीस या पांचहि साम्राज्यांच्या जपानच्या एकेका घडकीछरशी कोसळल्या आणि जपानी सेना हिंदुस्थानच्या दाराशी घडका मारू लागल्या.

एका बाजूने त्रि० नोकरशाहीची हिंदुस्थानातील उदाम तुळसी राजवट अधिकाधिक असह्य होत चालली होती, जनतेच्या सहनशीलतेच्या दर्यात मुरत चालल्या होत्या तर दुसऱ्या बाजूने त्रिदिशांच्या परामर्शाच्या व पत्रे

उदात्याच्या यातम्या तिच्या कानावर आदळत हो या. जपानी आक्रमणामुळे ब्रि० साम्राज्यशाही किती दुर्बल-कमकुवत झाली आहे याचा अंदाज हिंदी लोकांना लागला होता. एक घडक भारती तर कोसळून पडण्याइतकी ती घोरवरून निघाली आहे हे तिला मनोमन कळू लागले होते. आणि म्हणूनच क्रांतीसाठी ती अधिकाधिक उतावीळ झाली होती. गांधीजी जनतेच्या मनोवृत्तीची जाणीव ब्रिटिश सरकारला निसर्दिग्ध शब्दात फक्त देण्याचे कर्तव्य घजावीत होते

तिरुडे युरोपांत रेनिनफ्रेड, मास्को, स्टॅलिनफ्रेड आज पडतात की उद्या, अशी स्थिति निर्माण झाली आहे, रशियाचा जर युद्धात पराजय झाला तर आपली मुक्तीच घडगति राहणार नाही, इकडे जपान हिंदुस्थानच्या दाराशी घडका मारू लागला आहे, जर्मनाचा विख्यात सेनापती रोमेर अलेक्झांड्रियाच्या दाराशी येऊन थडकला आहे, अमेरिका व तिची मदत पारच लांब आहेत, अशी अनन्यगतिक परिस्थिति निर्माण हातूंच ब्रि० साम्राज्यकर्त्यांची धुद साडकन उतरली आणि ज्या नग्याकडीलचें तोंडहि पहाण्यास मिटनने प्रचान-मन्नि चर्चिल महाशय तयार नव्हते, त्याच महात्मा गांधींची खुपामत करण्यात सर स्टॅफोर्ड क्रिश्चियाना हिंदुस्थानत पाठविण्यात आले.

कॉंग्रेस नेत्यांची तुरुगातून सुटका करण्यात आली. वाटाघाटींचा घोळ घालण्यात आला जनतेच्या आशा पल्लवित होऊ लागल्या. राष्ट्रीय सरकार प्रस्थापित करण्याच्या गोष्टी क्रिश्च महाशय नोडू लागले रानेवाटणीच्या गोष्टी करीपर्यंत मजल पोहोचली. आपल्या आपत्तींचा अंत आता जवळ येऊन पोहोचला आहे, स्वातंत्र्याचा सूर्य आता खगोलरच उदय पावणार आहे असे हिंदी लोकांना वाटू लागले. हिंदी लोकांच्या समस्त आशा-आकांक्षा दिल्लीत चातले या वाटाघाटींवर कद्रित झाल्या डोळ्यात व कानात प्राण आणून ती वाटाघाटींच दृश्य पाहू लागली व योळणी ऐकू लागली. या पहिल्या क्रिश्च शिष्टाईच्या वेळी हिंदी जनतेच्या आशा जिनक्या पल्लवित झाल्या तितक्या त्या यापुढी नव्हेच झाल्या नव्हेया, त्यामुळे वाटाघाटी पसल्या तर त्याचे घोर परिणाम होणार हे सर्वानाच दिसत होते परंतु, पुन एक वेळ मिटनमरीच

प्रतिगामितेने जोर मारला. सर स्टॅफर्ड क्रिप्स यांना तातडीने परत बोलाविण्यात आले. तानबाटणीची बोलणी प्रत्यक्ष सुरू असताना वाटाघाटी मोडल्याचें जाहीर करण्यात आले. वाटाघाटीच्या अपयशाचें खापर कॉंग्रेसच्या होक्यावर फोडण्यासाठी साम्राज्यशाही प्रचारतंत्राचें दोळ मोठमोठ्याने बडविण्यात येऊं लागले.

वाटाघाटी फसल्या. हिंदी जनतेची घोर निराशा झाली. तिची शांति दळणार हें स्पष्ट दिसू लागलें. जनतेचा शांतिनग दळवा यात कांहीच नवल नव्हतें. म० गांधी एवढे शांतीचे महामेरे, पण त्यांनाहि आपली शांति कायम ठेवणें जड जाऊ लागलें. वाटाघाटी सगण्यापूर्वीच ते सेवामामला परत आले होते पुढील भीषण हृदयत्याच्या शानचक्षूंना स्पष्ट दिसू लागलें होतें सदृच्छेच्या व बळकळीच्या अंतर्गमनून त्यांनी ब्रिटिशाना हाक दिली की, “ ब्रिटिशानो, ह्या देगानून निघून जाण्यातच तुमचें अंतिम वल्याण आहे. सत्तात्याग करण्यातच तुमची मळाई आहे ” हरिजनमधून त्याची भविष्यदर्शी वाणी योलू लागला

क्रिप्स-वाटाघाटी विफल झाल्यामुळे जी जनता निराशा-यंत्रात मग्न होऊं लागली होती, तिला हरिजनमधील गांधी-वाणीने नवजीवन दिलें. पुनः ही मोठ्या आशेने कॉंग्रेसच्या मार्गदर्शनाकडे पाहूं लागली एप्रिल १९४२ मध्ये क्रिप्स वाटाघाटी झाल्या. त्यानंतर दोन महिन्यांच्या आंतच कॉंग्रेस काँग्रेस कमिटीने गांधीजींनी ब्रिटिशाना अनुलक्षून घेतलेल्या ‘चले जाव’ (Quit India) च्या घोषणेला मान्यता दिली. १९४२ च्या ऑगस्ट महिन्याच्या पहिल्या सप्ताहात अंतिम निर्णयासाठी आल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीची सभा बोलाविण्यात आली. दरम्यान मुंबईच्या एका व्याख्यानात सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी सिद्धान्त केला की, कॉंग्रेसने जर ‘चले जाव’ चें आदेशन सुरू केले तर प्रि० सरकारला हिंदुस्थानातील एक आठवड्याच्या आत गांधी गुंडाळावा लागेल. विदुदेगाने घटना घट्टं लागल्या. फारुष्य व अविग्रहातेने प्रस्त झालेल्या जनतेच्या ठिकाणी वीर रस सुचारु करू लागला. मधून मधून रौद्रहि होकावू लागला ‘चले जाव’ ची घोषणा देशभर पसरली. कांशी परिस्थिति पूर्ण शिजून तयार झाली इंदी. लोकचा प्रचलित शब्द

याची शंकाच आहे. चर्चिल महाशयांची साम्राज्यविषयक काही मते व घोर्णे अगदी ठाम ट्रेलेल्ली होती व प्रधानमंत्र्याचा अधिकार हाती आल्यानंतर त्यांनी त्या मतांचा व घोर्णांचा अमल सुरू करावा हेहि स्वाभाविक होतें मिट्ठर पुढाऱ्यांत चर्चिल हे कट्टर साम्राज्यवादी असे गण्य गृहस्थ आहेत व म्हणूनच हुजूर पक्ष त्यांना आपला पुढारी मानीत आला आहे हेहि प्रसिद्धच आहे. तेव्हा, चर्चिल यांची हिंदुस्थानविषयक मते काय होती आणि अधिकारारुढ झाल्यानंतर हीं मते अंमलांत आणण्याचा प्रयत्न त्यांनी कसा केला हेहि पाहणें अगत्याचें आहे.

(१) महात्मा गांधींना मि० चर्चिल हे ब्रिटिश साम्राज्याचा कट्टर शत्रू मानतात 'नंगा पकीर' या निंदार्थ्यंजक शब्दानेच ते त्याचा निंदेश करतात.

(२) काँग्रेसच्या मुत्ताने हिंदी राष्ट्रीयता बोलते असे समजणें म्हणजे योताड आहे. मूठभर चळवळीया लोकांची काँग्रेस ही संस्था असून तिच्या मार्गे बहुजन समाजाचा मुळीच पाटिषा नाही, असें आपलें मत मि० चर्चिल यांनी अनेकवेळां बोलून दाखविलें आहे.

(३) अस्पृश्य, मुसलमान, संस्थानिक व बहुजन समाज यांचा मि० शासनामुळे अतिशय फायदा झाला आहे आणि ते काही झालें तरी मि० सरकारची साथ सोडण्यास तयार नाहीत असाहि मि० चर्चिल यांचा दावा आहे.

(४.) मि० सरकारच्या तांत्रितिक श्रेष्ठतेचा, हिंदुस्थानचें साम्राज्य हा विजय होय; मि० तराऱ्यांचा न हे; असेंहि चर्चिल यंच म्हणणें आहे.

(५) मि० सरकारच्या नरम धोरणामुळेच काँग्रेस शेफारसी आहे. निश्चयात्मक व कणतर धोरणाचा अयल्य केल्यास काँग्रेस काय किंवा म० गांधी काय, यांचें कवरडें मोडण्यास व त्यांना नेस्तनाबूद करून टाकण्यास मुळीच विलंब लागणार नाही असें चर्चिल यांनी अनेकदां गोमन दाखविलें आहे.

(६) जालियनवाला बागंतील गोळीबारचा मि० चर्चिल यांनी जोरावर निषेध केला होना, आणि जनरल डायर याची घोर निंदा त्यांनी केली

होती. हेहि या ठिकाणी ध्यानांत ठेवावयास पाहिजे कारण जी सत्ता गोळीगर करून ठिकवावी लागने तिचा मुळ आधीच उखडलेली असतात, असें मि० चर्चिल य'च मत आहे म्हणूनच हिंदुस्थानांतील वि० सत्तेचें अधिष्ठान बऱुक अथवा तरवार हें नमून मास्टातिक वर्चस्व हें आहे असें चर्चिल यांना वाटतें

अधिकारारूढ स्वात्यानंतर आपल्या मतानुसार साम्राज्य सरकारचें निश्चित घोरण ठरविणें व त्यादरहुकूम हिंदुस्थानचा कारभार चालविण्याचा प्रयत्न करणें हें चर्चिल यांना अपरिहार्य होतें परंतु ते ज्या मन्त्रिमंडळाचें पतप्रधान बनलें होतें तें केवळ एकूच्या हुजूरपंथीय लोकांचेंच मन्त्रिमंडळ नव्हतें तर युद्धकालांतील विरोध आवश्यकता म्हणून मजूर, उदार इ० पक्षांनील पुढाऱ्यांना बरोबर घेऊन त्यांना समिश्र मन्त्रिमंडळ बनवावें लागलें होतें. या मन्त्रिमंडळावर प्रारंभी त्यांची निरकुश सत्ता न चालणें स्वाभाविक होतें परंतु युद्धपरिस्थिति जसजशी विकट होत गेली दारांच जसजसे पराजयामागून पराजय होत गेले, आणि इतर सर्व गोष्टीप ना युद्ध जिंकण्याची निकड मि० जनतेला जसजशी भाव लागली तसतशी मन्त्रिमंडळावरील मि० चर्चिल यांची पकड अधिक मजबूत होत गेली युद्धप्रयत्न च्या नोंदाला अधिकाधिक निरकुश अधिकार त्यांना स्वतःच्या हातीं घेत आले हळुहळू व्यवहारत चर्चिल हे मिट नचे हुजूमशहा बनत गेले म्हणून युद्धपरिस्थिति जेव्हा सर्वत विकट झाली तेव्हाच चर्चिल यांचे ह त स्वतःची साम्राज्य विषयक घोरणें कामगणें अमलात आणण्यासाठीं बळकट झाले. याच कारणासाठीं सुमारे तीन वर्षे त्यांना आपलें घोरण पुरवणें हिंदुस्थान त अमलात आणतां आलें नाही.

प्रधानमंडळातील आपल्या सहकाऱ्या या त्रिटिश जनतेच्या दबावास बशी पडून मि० चर्चिल यांनी सर स्फर्ड क्रिष्च यांना शिष्टाईसाठी हिंदुस्थानात पाठविले सरें : पण हिंदुस्थानांतील मि० नोकरशाहीला हाताशी धरून शिष्टाई विफल व्हावी, अशा कारवाया ते करीतच राहिले अखेरीस त्यांनी स्वतःच क्रिष्च यांना तंतुघीने परत घेवाविले हीहि गोष्ट आता उघड झाली आहे. तेव्हा क्रिष्चाना परत बोलाविले असताना आपल्या मनाची व घोरणांची एकदा

दडपणें असलवजावणी करण्याचा त्याचा निश्चय पक्का झाला होता हें स्पष्ट आहे. कोणतेंहि निमित्त उक्लून काढून काँग्रेस व म० गांधी यांना नेस्तनावुद करण्याचा त्याचा निश्चय झाला होता यात शका नाही म० गांधींनाहि मि० चर्चिल याच्या या निश्चयाचा पत्ता लागला होता आणि म्हणूनच त्यांनीहि एकदा चर्चिल याच्याशीच जुळी लढत घेण्याचा निर्धार केला असला पाहिजे. ऑगस्ट आश्विनपूर्वी म० गांधींनी चर्चिल यांना पाठविलेली एक दोन वीटाची चिट्ठी माता प्रसिद्ध झाली आहे तीत गांधीजींनी स्पष्ट लिहिल्याचें प्रसिद्ध झालें आहे कीं, “मला चिरइन टाकण्याची (Crash) तुमची इच्छा असल्याचें मला समजलें आहे माझा हा अस्थिपत्र देह तुमच्या स्वाधीन आहे तुम्ही याला चिरइनहि गुरू प्रकाल पण माझ्या आत्म्याला तुम्ही फवीच चिरई शकणार नाही ” गांधीजींनीं हें एक प्रकारचें प्रति आह्वानच चर्चिल यांना दिलें होत

किंस्त शिष्टाई विना झाल्यापासूनच चर्चिल याच्या नेतृगताली हिंदू स्थानातील मि० नोकरशाहीने व तिच्या हस्तकानी हिंदी राष्ट्रीयनेवर एक निर्णायक आघात करण्याचें योजलें होत किंहुना, निस्त यांना, शिष्टाई तशीच राहून, तातडीने परत बोलावणें हा त्या योजनेचाच एक महत्वाचा भाग असला पाहिजे काँग्रेस व नेस्तनावुद दरावयाची म्हणजे मि० चर्चिल याच्या मताप्रमाणें काँग्रेसच्या लाल पत्तास हजार चळवळ्या कार्यकर्त्यांना दडपून टाकणें होय बहुतासमाजाचा काँग्रेसच्या चळवळीला पाठिंबा नाही अशी चर्चिल याची पक्की धारणा होती. पण यदाकदाचित्काही भागांत बहुजनसमाजाच्या उठावण्या झाल्याच. तर तयारी अभावी म्हणून बंदुका, तोफा व विमानें याचीहि सजता करण्यात आली होती अर्थात् त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग करण्या वेळा भयप्रदर्शनार्थच या तयारीचा मतलब होता. त्याच्या मसत्या देखाव्यानेहि कश्चिन् ठिगणीं उठू नहणारी जनता दडून जाईल व काँग्रेसची साथ सोडून देईल. वरील युद्धविषयक उतरणाचा प्रथम उपयोग करण्याचा प्रसंगच सहसा येणार नाही, किंहुना, तो येऊ नये, अशीहि चर्चिन् यांची अपेक्षा असली पाहिजे त्याची मुख्य मदत काँग्रेसच्या चळवळ्या कार्यकर्त्यांना दडपून टाकण्यावरच होती. आणि ब्रिटिशच राष्ट्रातिक उर्चस्व हिंदी जनतेला मान्यच

आहे, तेव्हा काँग्रेसच्या चळवळ्या पुढाऱ्यांना अकरमाव सडप घालून दडपून टाकले आणि आपल्या कणखर घोरणाचा प्रत्यय जनतेला आणून दिला की, एवढ्यानेच कार्यभाग होईल अशी सुसंगतपणे मि० चर्चिल याची समजूत असली पाहिजे.

हे घोरण अंमलात आणण्याची सर्व प्रकारची तयारी कसोशीने सुरू करण्यात आली लहान मोठ्या सर्व काँग्रेसकर्त्यांच्या व चळवळ्यांच्या तपशीलवार याचा बनावण्यात आल्या. ठराविक दिवशी त्या सर्वोवर एकाच क्षणी अकरमात व अनपेक्षितपणे सडप घालण्यासाठी लागणाऱ्या अधिकाऱ्यांची सघटना तयार करण्यात आली व त्यांना आवश्यक ते अधिकारही देण्यात आले. पकडलेले पुढारी व कार्यकर्ते लाबलाबच्या तुरुंगात फेकावयाचे, त्यांच्या तुरुंगजीवनावर अतिशय कडक निर्बंध लादवावे, जनतेचाच काय पण त्यांच्या आत्मांचाही त्यांच्याशी संबंध येऊं द्यावयाचा नाही, शक्य तोंवर मोठे पुढारी कोठे आहेत याचा यागपत्ताही लागू द्यावयाचा नाही. आणि कारभाराचें अतिशय कठोर व कडक घोरण पक्षोपदीं राखावयाचें; असें या नवीन घोरणाचें स्वरूप होतें. हिंदुस्थानसारख्या खंडप्राय देशात हे घोरण अंमलात आणावयाचें म्हणजे वेगदी प्रचंड तयारी करावयास पाहिजे याची वाचकानी आपल्या मनाशी कल्पना करावयास पाहिजे।

अस्तु, अशा रीतीने दोन्ही पक्ष आपापल्यापरीने अखेरची लढत घेण्यास सज झालेले होते या अखेरच्या निर्णायक लढ्यात चर्चिल याचा विजय होणें म्हणजे हिंदी राष्ट्रीयतेचा कायमचा खात्मा होणें होय, म० गांधी व काँग्रेस ही कायमची नेस्तानाबूद होणें होय; आणि मुसलमान, अस्पृश्य व संस्थानिक यांना हाताशी धरून यापुढें शे दोनशें वर्षे तरी हिंदुस्थानचा कारभार त्रि० लोक चालवू शकतील अशी निश्चिति प्राप्त होणें होय. हे सर्व न घडणें म्हणजे चर्चिल याचा पराजय होणें होय. हिंदी राष्ट्रीयतेचा खात्मा जर न झाला, म० गांधी व काँग्रेस यांच्याविषयी जनतेच्या मनातली भक्ति जर तशीच कायम राहिली; मुसलमान, अस्पृश्य व संस्थानिक यांना हाताशी धरून हिंदुस्थानचा राज्यकारभार यापुढे शे दोनशेच काय पण पाचपचेवीस वर्षेमुद्दा चालविणें अशक्य आहे, असे जर निश्चितपणे दिसून आलें, तर चर्चिल याचा पराभव झाला व काँग्रेस व म० गांधी

विजयी झाले असें हे निःसंदिग्ध समीकरण होते. चर्चिलसारख्या हिटलर व मुसोलिनीचाहि पराभव करणाऱ्या पुढाऱ्याच्या आघातानेहि जर हिंदी राष्ट्रीयता दबू शकली नाही, आणि काँग्रेस व महात्मा गांधी नेस्तनाबूद झाले नाहीत, तर जगातील कोणतीहि शक्ति त्यांना दाबू शकणार नाही हे सिद्ध होणार होते. म्हणून वि० सान्नाय सरकारशी काँग्रेसने यापूर्वी जे लढे दिले त्यात ४२ ऑगस्टच्या लढ्याला निर्णायक व अखेरचें स्वरूप आह असें मानण्यात येत होते. म्हणूनच या खेपेस काँग्रेस, म० गांधी व हिंदी राष्ट्रीयता यांच्यावर करावयाचा आघात हा यज्ञाघातच ठरला पाहिजे. याची सर्व प्रकारची तयारी सान्नायवाद्याकडून कसोशीने व अत्यंत दक्षतापूर्वक करण्यात आली होती. हिटलरविरुद्ध लढण्यासाठी जितक्या कसोशीने वि० सरकार प्रयत्न करीत होते, तितक्याच कसोशीने हिंदुस्थानातील दडपशाहीचाहि प्रयत्न चालू होता. कारण त्याच्या सान्नायवादी पुढप्रयत्नाचाच हा एक महत्वाचा भाग होता. वि० सान्नायवाद्या मुकुटातील कोहिनूर हिरा जो हिंदुस्थान तो आपणास कायमचा पचेल की, लवकरच गमवावा लागेल याचा निर्णय हिंदुस्थानच्याच रणभूमीवर लढवून घेण्याचा चर्चिल याचा निर्धार होता ।

उलटपक्षी काँग्रेसच्या विजयाचें स्वरूप यास दृष्टीने अकरणात्मक व नैतिक दृष्टीने विधायक राहणार असल्याने तिला तयारीची अशी पारशी गरज नव्हती. हिंदी राष्ट्रीयता मूठभर काँग्रेस पुढाऱ्यात समाविष्ट झालेली नाही तो सबब रागचा अगमूत गुण असावयाला पाहिजे, आणि तसा जर तो असेल तर लाख पलास हजार कार्यकर्ते दडपले व तोफा विमानांचेहि भय दाखविलें तरी तो नष्ट होणें शक्य नाही, आणि हिंदी राष्ट्रीयता जर एवढी प्रगळ असेल तर गृत्तिहाच्या भांडीवर बसलेल्या प्रल्हादाप्रमाणे काँग्रेस व म० गांधी यांचेहि स्थान अढळ आहे त्यांना कोणतीहि भौतिक शक्ति नेस्तनाबूत करू शकत नाही हा विश्वास हेच काँग्रेसचें मुख्य शस्त्र होते काँग्रेसची नैतिक भूमिका ही अशी होती. १९४२ च्या 'ऑगस्टच्या लढ्याचें' हे स्वरूप श्यानांत घेतल्याशिवाय गांधीजींनी 'उषड चडा'चा पुकारा का केला व 'करा अथवा मरा'चा अखेरचा आदेश कां दिला याचें रहस्य उलगडणार नाही.

प्रकरण ७ वे

शक्तिसंग्रहाचा कार्यक्रम

इ० स० १९३२ त ४२ चा कालखंड यावलीच्या जीवनात अतिशय महत्वाचा समजला पाहिजे. ४२ च्या ऑगस्ट महिन्यात यावलीस जे जे काही घडले त्याची पूर्णतयारी याच कालखंडात चालू असली पाहिजे हे उघड आहे. १९३० च्या अग्निविध्यात जे अनेक यावलीकर तापले त्यांनी ४२ च्या लढ्यासाठी स्फूर्ति दिली असली पाहिजे. विशेषत या काळातील उदयोन्मुख कर्तृत्ववीर पंजाराय यांच्याबद्दल दिले पाहिजे. कै. हुतात्मा स्वप्नराय पाचवरे यांच्या जीवनाचा त्यांच्यावर अतिशय परिणाम झाला असे पन्नाबराय हे एक तरुण आहेत. स्वप्नराय यांच्या विषय हाताग्यानंतर यावली येथील राष्ट्रीय कार्य्याची ध्वजा पंजाराय यांनीच आपल्या हाती घेतली. १९३० च्या जंगल सत्याग्रहाच्या वेळी सत्याग्रही या नावाने त्यांनी आपले नांव नोंदविले होते. पण त्यांच्या बडिलानी जरूरदस्तीने त्यांना हुसण्या मार्गानेऊन डावून ठेवले व अशा तऱ्हेने नाशनाश झाल्यामुळे त्यावेळी त्यांना सत्याग्रहात भाग घेता आला नाही, या गोष्टीची त्यांना अतिशय संत वाटली आणि तेव्हाच पुढील चळवळीत आपल सर्वस्व पणस लावण्याचा त्यांनी संकल्प केला.

व्यायामशाळा, धाचनालय व औपचालय यांच्यासारख्या सस्था चालवून ते या काळात लोकमग्न करीत राहिले. व्यायामशाळेत तरुण मुलांना गोळा करून त्यांना कुस्ती, लाठी, बाठी इत्यादि संरक्षक कलांचे शिक्षण त्यांनी दिले आणि त्यांच्या ठिकाणी आत्मसंरक्षणाचे सामर्थ्य व प्रतिकारक्षमता त्यांनी निर्माण केली. पंजाराय यांचा विशेष हा की, बाहेरच्या राजकाशात जातिपादाचा संतान येमान घालीत असूनहि त्याचा प्रवेश त्यांनी यावलीत होऊ दिला नाही. ब्राम्हणब्राम्हणेतर किंवा स्पृश्यास्पृश्य या भेदाचा स्पर्श ज्याप्रमाणे त्यांनी आपल्या स्वतःच्या चित्तास कधी होऊ दिला नाही, त्याचप्रमाणे आपल्या अनुयाय्यानांदि

त्यांनी या असल्या भेदापानून सर्वथा अलिप्त ठेवले इतकेंच नव्हे तर, हिंदुमुसलमान हा भेददेखीच त्यांनी यावलींच्या चतुः सीमेत शिरू दिला नाही त्याच्या व्यायाम-शाळेत स्पृश्यस्पर्श्य, हिंदुमुसलमान सर्वच वर्गांचे व जातींचे तरंग येत असत व समान भावनेने आत्मरक्षणार्थे शिक्षण घेऊन आपल शरीरसामर्थ्य, आरोग्य, धैर्य व प्रतिकारक्षमता याची जोपासना करीत असत भेदातीतपणा व व्यापक लोकसंग्रह हाच त्याच्या कायाचा पार महत्वाचा विशेष समजला पाहिजे.

व्यायामशाळा व औपघालय चालवून व्यायामार्थे पक्षावरान यांनी यावलींच शारीरिक आरोग्य व सामर्थ्य वाढविले त्याचप्रमाणे सार्वजनिक वाचनालय चालवून आपल्या ग्रामबांधवांची मनेंहि त्यांनी मजबूत केली दळुदळु राष्ट्रीय वृत्तीचा परिपोष करणाऱ्या आणि क्रांतिकारकांची माहती देणाऱ्या वाङ्मयाचे सकलान त्यांनी सुरू केले राष्ट्रीय वर्तमानपत्रे घोलावून आणि ती आरल्या ग्रामबांधवांना वाचून दाखवून देशात न जगात चालू असलेल्या राजकीय, सामाजिक व आर्थिक विचारांचा परिचय ते करून देत आणि स्वातंत्र्यवादी व क्रांतिवादी वाङ्मयाच्या वाचनाने त्यांच्या ठिकाणी राष्ट्रीय वृत्तीची जोपासना करीत. आप या गावातील आयालवृद्ध स्त्रीपुरुष स्पृष्टास्पृष्ट, हिंदुमुसलमान या सर्व नागरिकांचे लक्ष त्यांनी स्वदेश स्वातंत्र्याच्या एकाच चिरंजीव व्येनावर केंद्रीभूत करून ठेवण्यात अतिशय यश संपादन केले आणि म्हणून जेव्हा ४२ ऑगस्टच्या सत्रामाचा निर्वाणीचा क्षण येऊन ठेराळा ते हा स्पृश्य व अस्पृश्य, हिंदु व मुसलमान असे सर्वच लोक आपल्या गावाच्या सरक्षणासाठी आणि काँग्रेसच्या तिरंगी ध्वजाची झडप सामाळण्यासाठी एक दिशेने उभ्या वसून तयार होऊ शकले

१९३० च्या पोलिस दलाच्या निर्गुण आक्रमणाच्या वेळी ह्या तेवढा प्रतिकार ग्रामस्थ लोकांनी केला नाही याची त्यांना मनस्वी खंत वाटत होती पुन केव्हाहि प्रसंग आला तर क्रांतिवाद्यासारखे अत्याचार सहन करायचे नहीत, असा निर्धार आपल्या ग्रामबांधवांच्या ठिकाणी ते निमाग करता होते १९३० च्या क्षणाचे तारवार झरण देऊन त्यांच्या निष्ठावादी जीववृत्तीला ते जागृत करीत होते. पुन्हा म्हणून कोणाकडे—मग तो कोणी मोठा सरकारी

अधिकारी का असेना—आपल्या गावातील मुलांच्या व महिलांच्या अगाला स्पर्श करू देणार नाही. अशा मनोमन प्रतिज्ञा ते ग्रामस्थ लोकांकडून घेवू लागले होते. पुनः म्हणून, आपल्या गावातील कोणतेही दुकान अथवा मालमत्ता लुटीस जाणार नाही अशी निश्चयात्मक संरक्षणधमला ते गावात निर्माण करीत होते. पुनः म्हणून, कोणाचेंहि व केवढेंहि आक्रमण झालें तरी तें पाहून नामर्द व भ्याड माणसासारखे आपण पळून जाणार नाही, नव्हे—त्या आक्रमणाचा प्राणपणाने प्रतिकार केल्याशिवाय राहणार नाही, अशा निर्धाराची ठिगणी प्रत्येक तरुणाच्या व वृद्धाच्या मनात ते पाडीत होते. इतकेंच नव्हे तर पुरुष अशा आणीबाणीच्या वेळीं यदाकदाचित् भ्याड बनले व पळूनहि गेले, तरी स्त्रियांनी मात्र स्वतःच्या संरक्षणासाठी सज्ज राहिलेंच पाहिजे आणि प्रसंग पडलाच तर आपल्या प्राणाचेंहि बलिदान देऊन आपल्या शीलार्थ, पानिन्याचें आणि गावाच्या इध्रतीचें रक्षण केलें पाहिजे. अशी स्फूर्ति यावलीकर महिलांच्या ठिकाणी ते निर्माण करीत होते.

सावकाश पण पद्धतशीर रीतीने पुढील लढ्यासाठी ग्रामस्थ स्त्रीपुरुषांना तयार करणें, त्यांची मनोवृत्ति चेतवीत राहणें, विशुद्ध राष्ट्रीयत्वाच्या रंगात त्यांना रंगवून सोडणें, शक्तीची आतुरता त्यांच्या ठिकाणीं बाढवीत नेणें, त्यांचें शरीरसामर्थ्य व आरोग्य सुधारत राहणें आणि त्यांची शारीरिक व मानसिक उत्पत्ति करीत राहणें, हा कार्यक्रम पन्नाबराव व त्याचे अनुयायी कळत वा नकळत १९३२ त ४२ च्या कालखंडांत आचरीत राहिले. त्यादीचा प्रसार करणें, गांव साफ व स्वच्छ ठेवणें, आरोग्यविघातक सार्वजनिक घाण गावातून नष्ट करणें सांसारिक सार्थ्यांच्या उपद्रवापासून वेळींच प्रतिबंधक उपाय योजून गावाचें संरक्षण करणें, भक्षणान्य व कापडालता इ० जीनोभोगी वस्तूंचा पुरवठा गावात नियमित रूपाने होत राहील यासाठी खटपटी करणे, आणि आरती मंडळासारख्या संस्था काढून व सार्वजनिक प्रार्थना मुरु करून सामाजिक विषमतेच्या मुळावर कुन्हाड घालविणें इ० प्रकारचे उद्योग ते करीत राहिले.

हा सर्व विधायक कार्यक्रम चालू असताहि भावी आंदोलनाकडून त्यांनी आपली दृष्टि दळू दिली नाही. विधायक कार्यक्रमाच्या रूपाने केवढा शीतलसंभ्रम

होऊ शकतो, याचें यावली हें मूर्तिमत उदाहरण होय लवकरच एक देशव्यापी आंदोलन येणार याबद्दल कोणालाहि शका नव्हती किंबहुना, किंत्स शिष्टाई विरल झाल्यापासून तशी सर्वांची रात्रीच पग्ली होती, असें म्हटलें तरी चालेल मागील सर्व आंदोलनापक्षा हें आंदोलन अधिक भीषण होणार असेंहि सर्वत्र बोललें जात होतें १९४२ च्या जुलै महिन्यांत वघेला वर्किंग कमिटीचा ठराव पास झाल्यानंतर तर सदेसाला कोणवीच जागा उरली नव्हती वघेचा वर्किंग कमिटीचा ठराव यापलीकर ग्रामस्थांनी याचला व ते पुढील मार्गदर्शनाची प्रतीभा करू लागले.

या ठिकाणी आणखी टीह गोष्ट घ्यानात ठेवावयास पाहिजे की, फौज सची नैतिक भूमिका आणि म० गार्धीच्या अहिंसेच्या स्थूल मर्यादा व्हाहि यानली या कार्यकर्त्यांनी आत्मसात् नेल्या होत्या सत्याग्रहाचा तात्विक, नैतिक, प्रतिकारात्मक व व्यावहारिक अशा चतुर्विध स्वरूपाचा आविष्कार १९३० सालीच त्यांनी अनुभवला होता. आपली नैतिक भूमिका दळू न देणें आणि अहिंसेच्या सर्व स्थूल मर्यादा पाळणें या दोन्ही गोष्टींची आवश्यकता त्यांना कशी पटलेली होती, हें पुढील प्रकरणावरून घ्यानात येणार आहे या ठिकाणी हा मुद्दा उपस्थित करण्याचा हेतु इतकाच की, यावलीच्या लोकांनी ४२ व्या ऑगस्टमध्यें जें काही वर्त, तें वेबळ चळवळीच्या वायटळींत सापडून, माय भडकल्यासारखें वर्त नाहीं, तर त्या कृत्यांच्या मागे पद्धतशीर शिकवण होती, विचार विनिमय होता नैतिक अधिष्ठा होतें आणि अहिंसेच्या मर्यादा पालन करण्याची प्रामाणिक इच्छा होती, हें घ्यानांत घेतल्याशिवाय यावलीच्या घट नाचें यथार्थ मूल्यमापन करणें शक्य होणार नाही

अस्तु. अशा रातीने एका बाजूने यावलीची जनता विधायक कार्यक्रमाच्या शिस्तीनून पद्धतशीरपण शक्तिप्रगट करित होती, तर दुसऱ्या बाजूने कॉम्रेसच्या अंतिम मार्गदर्शनाकडे तिच सर्व लक्ष केंद्रित झालेलें होतें आणि आगामी लढयांत मरूपणें भाग घेण्याचा ठाम निर्धार तिने केलेला होता सत्याग्रहाचा कोणत्याहि कार्यक्रम कॉम्रेसने अधिकाराला आणि जर तो कार्यक्रम स्वैच्छेनील लोक जिद्दीने, चिकाटीने आणि सहिष्णुतेने पार पाडू लागले, तर सरकारा

दहपग्राहीची नेवढी भयंकर कुन्हाट त्याच्यावर कोसळते याचा यावलीने १९३० साली पूर्ण अनुभव घेतला होता. शहरातल्या चळवळींचा बदोबस्त करताना नि० शासनाधिकारी एकपेळ नरमपणें वागतील, पण, खेड्यावाड्यात हें अराजकचें—नव्हे स्वातंत्र्याचें लोण पोहोचले असता आपल्या सत्तेला धोका उत्पन्न होईल, हें त्यांना पक्कें माहित असल्यामुळे, खेड्यांतील चळवळीवर त्यांची अतिशय करडी नजर असे आणि कोणतीही दयाभाया न दाखविता त ती भरडून टाकण्याचा प्रयत्न करित, म्हणून शहरापेक्षा चळवळ्या खेड्यांवर सरकारी अधिकाऱ्यांचे अत्याचार नेहमीच अधिक होत आले, याचा प्रत्यय यावलीच्या लोकाना पुढाच येऊन चुकला होता. सरकारी अत्याचाराचें तत्र व स्वरूप दोन्ही त्यांनी पुरेपूर भोगली होती, आणि इतकें असून देखील पुढील आंदोलनात भाग घेण्याची आतुरता यावलींनी जनता दाखवित होती. इतकेंच नव्हे तर सरकारी अत्याचाराचा कोणत्या प्रकारे प्रतिकार करावयाचा याच्याहि योजना ती ठरवीत होती. या मोठ्या सैन्या होत्या आणि काँग्रेसची नैतिक भूमिका आणि म० मार्गांची जटिला यांच्या मजदेच्या कक्षत कशा होत्या याच विवरण पुढे यथाक्रम येणारच आहे. येथे एवढेच नमूद करावं याचे आहे की, आंदोलनात भाग घेणें म्हणजे नि० अधिकाऱ्यांच्या अत्याचारांना निमंत्रण देणेंच होय ; आणि अशी अत्याचार परंपरा जरी कोसळली तरी तिलाहि पद्धतशीरपणें तोड देणे शक्य झाले याहिजे या सर्व गोष्टींची जाणीव ठेवूनच, काँग्रेसच्या मार्गदर्शनाची प्रतीक्षा यावलीकर करीत राहिले.

काँग्रेस वर्किंग कमिटीच्या वधा येथील ठरावानंतर ऑगस्ट महिन्यात मुंबईत भरणार असलेल्या ब्रॉल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या ठरावाकडे व त्याच्या माध्यमातून होणाऱ्या मार्गदर्शनाकडे डोळे लावून यावलीच लोक बसले

प्रकरण ८ वें

उघड वंडाचा पुंकारा

मुंबईस भरणार असलेल्या मॅ. इ. कॉ. क. च्या बॅटकीच्या आधीच गांधीजी 'उघड वंडा' चा पुकारा करून लागले होते. या मर्मबंधाचे आपले विचार हरिजन-मधून मोठ्या जोरदार रीतीने ते मांडून लागले होते. परदेशीय वातावरणात दिलेल्या मुलाखतीतूनहि सर्व जगाला व विशेषतः ब्रिटन, अमेरिका व रशिया या दोस्त राष्ट्रांना—खास करून अमेरिकेला—ते कर्तव्य वाटू नये असा आग्रह सांगत होते की, आपणास युद्धकालातच या 'उघड वंडा' चा पुकारा हिंदुस्थानांत कां करावा लागत आहे ? कॅसिडम व नाझीवादाचा विरोध, लोकशाहीचे संरक्षण, दलित राष्ट्रांचे स्वातंत्र्यमस्थापन इ० दोस्तांच्या घोषणा जर ग्रामांगिक असतील तर त्याचा निकष हिंदुस्थान हाच आहे. सर्व कृष्णवर्णीय दलित राष्ट्रांचे प्रतीक हिंदुस्थान बनला आहे त्याला जर तुम्ही स्वतंत्रीने सांप्रतच्या युद्धकालातच स्वातंत्र्य दिले तर भारताच्या दलित राष्ट्रांना, युद्धोत्तर कालांत आपणांसहि स्वतंत्र्य मिळणार आहे, असा विश्वास वाटू लागेल आणि त्या सर्वोचा नैतिक पाठिंबा तुम्हाला मिळेल दलित राष्ट्रांतून—विशेषतः हिंदुस्थानांतून आज जे युद्धाखल सैनिकांच्या व शस्त्रांच्या रूपाने होत आहे, त्यापेक्षाहि पार मोठी किंमत हिंदुस्थानाच्या व इतर दलित राष्ट्रांच्या नैतिक पाठिंब्याला आहे म्हणून हिंदुस्थानातून इमजंजी चालविले जाणारे दोस्त राष्ट्रांचे आहे. आपण जाण्यास तयार आहोत, एवढे तरी आज न्यायी मान्य केले, तरी शिस्तीने व पद्धतशीर रीतीने त्यांना कसे जतन केले जावे याचा तरतूब उभयपक्षीय विचार-विनिमयाने ठरविण्यास कॉम्रेस तयार होईल. सध्या केलेले निघून जाण्याची गोष्टच जर इंग्रज कबूल करणार नाहीत, तर त्यांना कॉम्रेसला उघड वंडाचा पुकारा करायला लागेल आणि इंग्रजनांचा विरोध बाहेर घालण्याचा प्रयत्न दोस्तांच्या वित्तपद्धतीनेच करणार आहोत.

गांधीप्रणीत चळवळीच्या तशाचा एक महत्वाचा विशेष असा आहे की, प्रतिपक्षाला अगदी उघड आव्हान द्यावयाचें, कोडीत धरून मारण्याचा गुप्त कारस्थानी प्रयत्न कधी करावयाचा नाही, आपल्या चळवळीची पूर्व सूचना त्याला बरीच अगोदर द्यावयाची, वेसावघ स्थितीत त्याला कधी पकडावयाचें नाही. अशा रीतीने आरली नैतिक भूमिका विशुद्ध ठेवून बहुजनसमाजाच्या पाठिंब्याने व नैतिक बळाने त्याच्यावर मात करावयाची. म्हणूनच मुंबई येथे भरणाऱ्या आ. इ. कॉ. क. च्या सभेच्या बरेच आधी राहून 'उघड बडा' चा पुकारा गांधीजी करू लागले होते. बड तर करावयाचें, पण ते गुप्त कटाच्या सहाय्याने नव्हे, चोहून पितवापितवी करून नव्हे ! तर अगदी उघड, राज रोसपणें सांगून सवर्ण करावयाचें ! आणि असें उघड घड करावयाचें म्हणजे तें अहिंसकच असलें पाहिजे, बहुजनसमाजाचें—जननेचें—असले पाहिजे मूढमर लोकांनी, गुप्त कटाच्या रूपाने केलेल्या कातीसारखे त्याचें स्वरूप असता कामा नये आणि त्यांत हिंसेला, सूडाला, अमानुष कत्तलींना स्थान असता कामा नये, आणि ही आपली भूमिका गांधीजींनी धारदार विशद केली होती.

'उघड बडा' चा व 'चले जाव' घोषणेचा पुकारा करून देशील आपल्या नित्याच्या शिरस्त्रयाप्रमाणें समेटाच्या आणखी एक प्रयत्न ते करून पाहणार होते देशातील भयानक स्थितीचें, अतः करण थारून सोडणाऱ्या शत्रूत ते वर्णन करीत होते कष्ट, जुलूम, जबरदस्ती, उपासमार व उपमर्द यांनी ग्रस्त झालेली जनता जर प्रमुग्ध झाली, तर काय काय प्रकार देशात घडतील याचाहि शपथ ते सरकारला देत होते. इकडे जपान दरवाजाशी येऊन ठेपला होता, तिकडे दुष्काळ आ. वासून उभा होता. लोकांच्या उपनीधिनेचो व वाहतुकीचो साधने नि० सरकार बुद्धिपुर सर हिरावून नेत होते आणि या गोष्टीचें संभाव्य असे भयानक परिणाम जणू काय, आताच डोळ्यानी दिसत आहेत अशा नि० सदिग्ध भाषेत गांधीजी जगासमोर मांडित होते. दुष्काळ पडला तर लोकांनी कसे चागावें, जपान आपल्या देश त शिरलाच तर त्याचा अहिंसाप्रभु प्रतिकार कसा करावयाचा, दळणवळणाची व वाहतुकीची साधने नाहीशी झाली तर काय करावें, आणि सरकारच्या जुद्ध

जबरदस्तीचा विरोध कसा करावा याचाहि उपदेश ते आपल्या प्रार्थनेनतरच्या मापणातून, वार्ताहराना दिलेल्या मुलाखतीतून आणि हरिजनमधील लेखतून प्रत्यक्ष करीत होते एकदर शातावरण कसें तापलें, परिस्थिति आटोक्याबाहेर जाण्याइतकी कशी विघडली, जनते-या प्रश्नोभाचा पारा कसा सारखा चढत आहे आणि सरकारी अधिकाऱ्यांचा मूर्खपणा युद्ध प्रयत्नाच्या नावाखाली कसा परमावधीस पोहचू लागला आहे याविषयीं त्रि० सरकारला व दोस्त राष्ट्रांना गांधीजींनी पार आगाऊपामून क्षणक्षणीत जाणीव करून देण्यास प्रारंभ केला होता त्याच्या रेखातील, मापणातील व मुलाखतींतील एकएक शब्द वाचणाराचें अथवा ऐकणाराचें हृदय कापीत जात असे पण त्रि० साम्राज्यशाही हें एक हृदयघ्न असें यत्र आहे ती एक पोलादी चौकट आहे तिला हृदय कोटून असणार ! गांधीजींची माया हृदय भेदणारी खरी !! पण ज्याला हृदयच नाही त्याचें ती तरी हृदय भेदन कसें करणार !!!

अशा रीतीने दिवसामागून दिवस व रात्रीमागून रात जात होती मुंबईच्या ओं इ कौ. क. च्या समेकडे देशातील प्राणिमात्राचें लक्ष लागलेलें होतें. क्षणाक्षणाने व पळापळाने लोक काळ मोजीत होते भारत वर्षातील समस्त स्थावर जग माची, जडाजडाची व वस्तूमात्राची चिच्छक्ति जागृत होत होती देशाच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत ग्रामग्रामातून चैतन्याचा एक अमृतपूर्व असा महावेगशाली व प्रबळ प्रवाह वाहत असल्याचें स्पष्ट मासू लागलें होतें जडात व अचेतनातहि चैत याचा, सामर्थ्याचा, जीवनाचा अनिरुद्ध संचार होऊ लागला होता. निराशा, दैन्य, कारुण्य, अविबधता, असहायता यांचा त्याग करून जनता आशा, आत्मविश्वास, कीर्त्य पराक्रम व स्वावलंबन यांनी भारली जाऊ लागली होती भारतवर्षाच्या प्रत्येक अणुरेणूचें प्रचंड भयन सुरू झालें होतें स्वातंत्र्याचा अमृतकुंभ हस्तगत केल्याशिवाय आता हें भयन थांबणार नाही असें जाहीरपणें बोलून दाखविण्याइतक्या आत्मप्रत्ययाने सामान्या तला सामान्य मनुष्य देखील उत्स्फूर्त झाला होता

ऑगस्ट महिना सुरू झाला आठवी सारीख उजाडली समस्त देशातील लक्षावधि लोक काँप्रेसचा अंतिम निर्णय अर्वाण करण्यासाठी आतुरतेने मुंबईस

जमा झाला. मुद्दस ने जाऊ गळले नाहीत ते आकाशवाणीकडे एकसारखे कान लावून बसले खेच्यागड्यातून नभोवाणीचो निर्जोव यत्र कोटून असणार ! पण वाऱ्यावर सदेश येईल आकाशाच्या गडगडाटातून तो ऐहू येईल, त्रिगुलनेच्या लपलपटाटात त्यांचे दर्शन होईल म्हणून खेट्यातला माणूसन् माणूस आपलं सर्व हृदय एकवटून, अत्र करणाच कान वरून सदेश एकण्यासाठी उत्कण्ठित झाला होता !!!

जॉर इंडिया कॉंग्रेस कमिटीचा सभामंडप प्रेक्षकांनी चिकार भवून गेला होता देशी व विदेशी वातावरणी अमृतपूर्व गर्दी जमली होती. सभ्याच्या आत असलेला जनसमर्थ काहीच नव्हे सरी लोकगंगा मडपाच्या बाहेरच लोटली होती बाहेराल लोकांना एकू जावे म्हणून सभामंडपाच्या बाहेर देखील दूरध्वनिप्रकायने लावण्यात आली होनीं आपल्या जिज्ञाचा कान फुलून प्रत्येकजण सभामंडपात होणारी भाषणे ऐकत होना हिंदुस्थानीत किंवा उर्दूत चाललेल्या भाषणाचे शब्दार्थ विदेशी वार्तादाराच्या कानाना कळत नसले तरी त्यांतला भावार्थ त्या या हृदयाना जाणवत होना, त्यातील तेनस्थिनेची चमक त्याच्या डोळ्यासमोर लकाकत होती त्यातील गाभीर्याचा प्रभाव त्याच्या अंत करणावर पडत होता वस्तुस्थिति अशी होती की मित्र राष्ट्रांच्यापैकी बहुतेक सर्व राष्ट्रांतील समुद्र वृत्तपत्रांनी आपापले वार्तादर कॉंग्रेसच्या या ऐतिहासिक सभेच्या पाठविले होते परदेशीय वातावरणाचा एवढा प्रचंड मेळावा यापूर्वी हिंदुस्थानातल्या कोणत्याहि एका सभेच्या उपस्थित राहिला नसेल ?

आगस्टचा ऐतिहासिक व सस्मरणीय ठराव टाळ्याऱ्या प्रचंड गडगडा टात मजूर झाला. हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके कम्युनिस्ट वगळले, तर प्रचंड जनगणेचा ठरावाला पाणिगच मिळाला उघड बडाच्या रणभेरी या गगनभेरी निनादापुढे विरोधक कम्युनिस्टच्या पुगीचा आवाज, श्रम करणा इतक्या किंमतीचाहि कोणास वाटला नाही ठराव मजूर झाल्यानंतर राष्ट्रपति मौलाना आझाद यत्ने समारोपादाला भाषण झाल त्याचे भाषण तबल्यावर अग्नद आठ तास अविश्रात बसलेल एक जाण्यासाठी उठले थकल्या

भागलेल्या वार्ताहरांनी आपल्या लेखण्या आवरल्या व कागदपत्रे गुंडाळत इतक्यात राह्यपति आह्लाद यांनी घोषणा केली 'आता गांधीजी बोलण आहेत' पुन सर्व समाज खाली बसला चित्रासारख्या तटस्थतेने गांधीजी भाषण तो एकू लागला गांधीजी प्रथम पंक्तीस चालीस मिनिट दमजी व नंतर सुमारे तासभर हिंदुस्थानीतून बोलले गांधीजींच हे वचनाम आपल्या हृदयाच्या ओंजळी करून सर्व लोकांनी एकाच चिंतने व नित मतिभावाने श्रावण केले

गांधीजी म्हणाले, — "लढ्याचा निर्णय आन काँग्रेसने घेतला आहे लढा कसा चालवायचाचा वेव्हा सुरू करायचाचा त्याच स्वरूप कोण राहिल, कार्यक्रम काय असेल इत्यादि बाबतींचा सर्वाधिकार काँग्रेसने भर दिला आहे लढा अगदीच अपरिहार्य आहे असें मला अद्यापि वाटत नाही हिंदुस्थानचे व्हाईसरॉय लॉर्ड लिनलिथगो हे माझे परममित्र आहेत, त्याच पुन एकदा मेर वेऊन समेगचा अनेरचा प्रयत्न मी करून पहाणार आता तोपर्यंत लढ्याचा आदेश मी तुम्हाला देऊ शकत नाहीं — कार्यक्रम साम शकत नाही

"माझ्याकडे अयुध पदास्त्रांल काही न्यायाधिकारी व सनाधिकारी येऊन गेले 'लढा सुरू झाला तर अग्दी वसें बागावे' म्हणून त्यांनी माझा आदेश मागितला मी त्यांना सांगितले — 'तुम्हाला देण्यासाठी आन मन जवळ कोणताच आदेश नाही आज मी तुम्हाला इतकेच सांगू शकता की आपल्याच देशमाघवावर गोळ्या झाडू नका आणि कायद्याचा अचाट्य अर्थ कोणत्याही दडवणाने करू नका !

— "लढा अपरिहार्य आहे अशी माझी खात्री पटली म्हणजेच मी कार्यक्रम सांगित पण आज मला एवढे सांगून ठेवण आवश्यक वाटतें की, मागील लढ्याप्रमाणे केवळ तुरुंग भरण्याचा काळ आना राहिलेला नाही लढ्यात सामाव होणाऱ्या लोकांनी एक तर केले तरी पाहिजे अयचा मेल तरी पाहिजे, हे उपड थड आहे. म्हणून या क्षणव्यासूनच आरंभ स्वतंत्र झाले आहेत अशा म

प्रत्येक हिंदी मनुष्य वागला पाहिजे कोणत्याही प्रतिरोधाला न जुमानता आपण स्वतंत्र असल्याची भावना त्याने प्रत्यक्ष व्यवहारात आणली पाहिजे. सारांश, झालाच तर, हा लढा अंतिम व निर्णायक स्वरूपाचा असल्यामुळे प्रत्येकाने 'करा अथवा मरा' हा महामंत्र निरंतर समोर ठेवला पाहिजे. या महामंत्राने प्रेरित होऊन तुम्ही चांगू लागल्यानंतर कोणताही पाश्चात्ती शक्ति तुम्हाला गुलाम गिरीत बांधून ठेवण्यास असमर्थच ठरेल "

प्रकरण ९ वे

जनतेवरील वज्राघात

लोक मोठ्या उत्साहाने, आशेने व उत्कटेने ओं इ काँ फ ह्या सभागृहातून परतले समेटाची आशा अद्यापहि सपली नाही, गांधीजी हॉर्ड्स राय लार्ड लिनलियगो यांच्या भेटीस जाणार आहेत, लढा टाळण्याचा ते प्रयत्न करणार आहेत पुन प्रतीक्षा ! पुन उत्कटा ! ! गांधीजी कधी दिल्लीस जाणार ? या अखेरच्या धणाला तरी बि० सरकारला सद्बुद्धि सुचेल का ? —लोक धोलत होते—छे ! कसली सद्बुद्धि ! ! दगाडाला कधी पांश्वर फुल्ला आहे का ? बि० सरकारने इगा दिल्याशिवाय आजग्येत कधी तरी कांही केले आहे काय ? स्वार्थीच साम्राज्यशासकाच्या हातून मरणाची घटका येऊन ठेपली तरी, मत्कृत्य घडणे शक्य नाही तो हिटलरच यांना वस्ताद मेटला आहे. त्यांच्या धेंड्यागोळ्याची माया यांना लवकर समजते. जपान्यानी याची हड्डी चागली नरम गेली आहे यांच्याशी अशीच वागणूक पाहिजे आपल्या गौर वर्णीय वर्चस्वाचा मोठा दिमाग वेष्ट्याना चढला होता जपान्याच्या दररोज लाया खात आहेत, पण अन्न धुडी उतरत नाही क्रिस्तला पाठविण्याचे काय पण नाटक रले माया व कैरा कमिटीला बनविण्याचा प्रयत्न केला. बनला नाही एक म्हाताराच गांधीजींनी क्रिस्तची भेट झाल्यावर पहिल्याच दिवशी सांगून टाकले नव्हते काय की, क्रिस्त हा अप्रामाणिक इतम आहे ? त्याने

आणलेली हुडी पुडील तारखेची आहे. अहो, बुडीत पेडीवरची हुडी कोण स्वीकारणार !

—जे मनास येईल ते लोक बोलत होते. कधी म्हणत होते—गांधीजींची आज्ञा वेडी आहे. एक सत्याग्रही या नावाने प्रतिपक्षाला अखेरची संघि द्यावी, असे त्यांना वाटणें रास्तहि असेल. पण लायाच्चा देव कधी वातांनी पायला आहे काय ! आपण तयारीला लागलेच पाहिजे. आता येथे घाबऱ्यांत अर्थ नाही आपापल्या गांधी परत जाण्यांतच स्वास्त्य आहे. गांधीजींचा कार्यक्रम कलेल तेव्हा वळो. व्हाईसरॉयच्या भेटांत काय होणार असेल तें होवो, पण 'करा अथवा मरा' या गांधीजींच्या आदेशांत सर्व काही आलें यापेक्षा अधिक सांगण्याची व समजण्याची जरूरच काय आहे !

हजारो लोक त्या दिवशांच परतले हजारो दुसऱ्या दिवशांच्या जाहीर सैदाबंदनासाठी थांबले वातावरणातील अस्थिरता सर्वोनाच जाणवत होती

पक्षपाळाचे काटे फिरत होते, तशी < ऑगस्टची रात्र ही काळ रात्र ठरत होती त्रि० नोकरशाहीचे महावेगवान् यंत्र सपाट्याने फिरू लागलें होतें. पत्रप्रधान चर्चिल यानी करड्या हाताने व इटनिश्चयाने म्याला गति दिलेली होती. सर्व योजना आगाऊच शिन्नुन तयार झाल्या होत्या. सारेकऱ्यांची संघटना बारीक-सारीक तपशीलासह सज्ज झाली होती इत्यारें राजझून तयार ठेवण्यात आली होनी. नीतिमत्ता, कायदा माणुसकी व शिष्टाचार यांना पेव्हाच पाटा देण्यांत आला होता दरोडेखोराच्या मनोवृत्तीचा पूर्ण अवलंब करण्यात आला होता विवसमर लडून रात्रो शिचिरात झोपलेल्या पंडबराशीयांवर अश्वर्याम्याने झोपेतच नाही का बार वेलो व त्याची कत्तल वेली ? नीतिबाह्य कृत्यानाहि इतिहासात काही कमी दाखले नाहीत ! !

वस्तुत लज्जाचा टराव पास करणें म्हणजे काही प्रयत्न लढा पुकारणें नव्हे साक्षात् वृत्ति घडल्याशिवाय गुन्ह, होत नाही प्रामाणिक मतप्रदर्शन म्हणजे गुहा नव्हे युद्धकार्याशी प्रामाणिक मतभेद असणारना आपलें युद्धविरोधी मत प्रदर्शित करण्याची मुभा इंग्लंडमध्ये देण्यांत आली होती Conscience

गाही, मुषईस न आलेल्या व आपापल्या गावीं दया घेऊन वसलेल्या कार्य-
कर्त्यांचीहि गय करण्यात अर्थ नाही. त्रि० कारभाराचा पोलादी पंजा विती
बळकट आहे हे दाखवून देण्याची हीच सवि आहे, त्या पंजाचा पास एका
हापाटघात मारून गाधीसकट सर्व काँग्रेसगल्याचा गळा दाबणें अवश्य आहे;
अपत्या पोलादी पंजाने एकदा सफाईदार मजबुतीने काँग्रेसची गर्दन दाबली
वी, मग देशात सर्वत्र सामसुग होईल. अशा मजबुतीने ब्रिटिशांचे हिंदु-
स्थानातील यत्र फिरत होते. रात्रीच्या हल्लाची योजना परिपक्व करण्यात
आला होती

१ ऑगस्टला सकाळीं मुंबई व सर्व देश जागा झाला न झाला तोंच
विद्रुहेगाने प्रत्येकाला कळून चुकले जी, रात्रीच घाला पडला मारेकऱ्यांनी
आपला वार नाला, म० गाधी व त्याचा परिशर काँग्रेस वर्किंग कमिटीचे सदस्य
आणि ओ. इ. का. के. चे सापडतील ते सदस्य यांना अटक झाली, अटक झाले-
ल्यांना अशात स्थळीं हालविण्यात आले. युद्धतंत्रातील स्तैमिय व तडित्गति
या हिटलरी गुणांचे, महायुद्धाच्या युरोपातील अथवा महादेशातील ग्वागिणाथर
नव्हे, तर नि शस्त्र हिंदुस्थानच्या भूमीवर, वाद्यापाटीस तयार झालेल्या गाधीवर
व काँग्रेसवर प्रदर्शन करण्यात त्रि० सरकार यशस्वी झाले

पण, त्रि० नोकरशाहीचें यत्रहि अपेरीस माणसांचेंच घनलें आहे.
भाडोत्री मुलर्का गुजाम'नी लष्करी डापपेक्षांची वितीहि ऐट आणली तरी
अस्सल तें अस्सल व कम अस्सल तें कम अस्सलच. नवल्याचें काम करू
पाहणारा गावडेकर अलेरीस उगडा पडलाच कीं नाही ? नोकरशाहीच्या
सफाईच्या वारातून कैक सुटले आठ त्रिवसात त्रि० राज्य खलास करतो, असे
सरदार पटेल म्हणाल होते ना ! हा पट्टामिसितागामय्या यांनी चळवळीचा
कार्यक्रम तयार केला होता ना ? नोकरशाहीचा एवढा जबरदस्त वार ज्यांनी
सफाईची झूय मागून चुकविता ते दुसऱ्याच दिवशीं मुषईत पुन एकत्र जमले
काँग्रेसने अधिकृत रीत्या काही निश्चित कार्यक्रम दिला नव्हता हें तर खरेंच !
पण काँग्रेस अधिकृत पुढारी बहुजन समाजातून नाहीये झाल्यानंतर, प्रत्येक हिंदी
मनुष्य काँग्रेस बनना पाहिजे असें गाधीजोंनी अनेक वेळां बोलून दाखविलें

नव्हते काय ! मग काँग्रेसचे इतक्या दिवसाचे कार्यकर्ते जे आम्ही तेच काँग्रेस वनलो तर काय विघडले ! आमच्या प्रिय पुढाऱ्यावर व संस्थेवर झालेला हा स्तैमिरपूर्ण आघात खाली मान घालून सहन करणे कसे शक्य आहे ! सरदार पटेलजी मविध्यवाणी आम्ही खरी करून दाखवू पट्टाभीचा कार्यक्रमच आम्ही देशभर पसरवू. 'करा वा मरा' या गाधीमंत्राने आम्ही दशदिशा निनादून सोडू — ब्रिटिश नोकरशाहीच्या नाकासमोर मुबई शहरांतच निर्णय घेण्यात आला.

गांधीजींचे भाषण छापून काढण्यात आले कार्यक्रमपत्रिका तयार करण्यात आल्या. पुढाऱ्यांवर झालेल्या आघाताचा प्रतिकार करण्याचा बज्र-कठोर निर्णय घोषित करण्यात आला.

यादनुकीचीं साधनें त्रि० सरकारच्या ताब्यात होती, कागद व छापणाने याच्यावर कडक नियंत्रण होतें-अमका अमक्या ठिकाणी दिसला की गिरफ्तार करावयाचाच, याविषयीच्या हुकमानो गेलोस अधिकारी व मॅजिस्ट्रेट मुसज होते. विनतारी संदेशयंत्रे त्यांच्या साखाला होती. वि० सरकारच्या परवानगी शिवाय देशांतील चीटपासलंदि जागचे हलू शकणार नाही, इतकी अनिवेच सत्ता नोकरशाहीच्या हातात काळ्या कायद्याच्या रूपाने देण्यात आली होती.

पण इतकें असूनहि हजारों कार्यकर्त्यांनी सफाईदार हूच मारली, म० गांधींच्या भाषणाच्या व मुबईच्या दुसऱ्या दिवशीच्या संभेत तयार झालेल्या कार्यक्रमाच्या लक्षावधि प्रती छापून तयार झाल्या. वाऱ्याबरोबर त्या देशभर संचार करू लागल्या. खेड्यापाड्यातून लोण पोहचू लागले. पुढाऱ्यांवर अकरमात्र झालेल्या कठोर आघातामुळे क्षणभर दिडमूढ झालेल्या जनतेला सजीवन मिळू लागले. कर्तव्याचा प्रबोध होऊ लागला. कार्यक्रमाची जाणीव होऊ लागली, 'करा वा मरा' हा एकच घोष सर्व देशभर डुमडुमू लागला.

बहुजनसमाजाच्या प्रतिकारसामर्थ्याची पहिली, पण क्षणक्षणीत चुणुक मुंबईनेच दाखविली. सांस्कृतिक वर्चस्वाच्या गुणावर हिंदुस्थानला आम्ही ताब्यात ठेवला आहे हा चर्चिलचा दर्प मुंबईनच बावडा ठरविला. लाठीमार, अश्रुचूर व गोळीबार यांनीहि जनता दर्प शक्कत नाही हे अवघे बारा तासांच्या

अवधीत मुबईने दाखवून दिलें वाहतुकीच्या माघनावर वि० सरकारचे कायदे शीर नियंत्रण असेल, पण तीं लोकांचीं साधनें आहेत, लोक स्वच्छेनुसार तीं चालू देतील तोपर्यंतच तीं चालू शकतील ज्याशर्णी लोकांची इच्छा होईल की ही साधनें बंद पडलीं पाहिजेत त्याशर्णी ती बंद पडतील, हें मुबईने दाखवून दिलें मुबई स्वातंत्र्याच्या भावनेने मारून गेली मुबईतील छियाहि आपणास स्वतंत्र समजून घाबरू लागल्या पोलिस बंदोबस्त, सभावदी, लाठीमार, अशुभूर यांना न जुमानता आह्माद मुबईकर सभा करून 'चले जाव' ची घोषणा करू लागले. वि० सरकारचें राज्य मूठभर पोलिस व लष्करात असेल पण मुबईतील सर्व नुलकी सत्ता धुळीस मिळाली स्वातंत्र्याचा व चैतन्याचा अमृतपूज होव मुबईस उसळला

अजून हजारों देशवासी मुबईत होते त्यांनी मुबईच्या जडाजडाच्या व अणुरेणूच्या ठिकाणी सचरलेलें हें नवचैतन्य पाहिलें, अनुभवलें. त्याचेहि बाहू स्फुरण पावू लागले मुबईच्या चैतन्यदीक्षेने दीक्षित झालेले हे हजारो लोक मुबईच्या प्रतिकाराच्या अद्भुत कथा यरोवर घेऊन परत फिरले १२/१३ तारखेपर्यंत मुबईचा प्रतिकार देशभर निनादला अकर्मण्याला आतां धाव नव्हता शैथिल्याला जागा नव्हती स्वस्थ बसायला पुरसत नव्हती काय करा-यला हवें याचा मुबईने प्रत्यक्ष पाठ घाळून दिला होता. मुबई म्हणजे भारतवर्ष एकवेळ 'नवखड पृथ्वी व दहावा खड कार्या' अशी म्हण होती पण आता तो मान मुबईने घेतला आहे भारतवर्षाच्या आधुनिक इतिहासाचें प्रतीक मुबईच बनली आहे. मग मुबईने जे केलें त्याच्याच आवृत्त्या देशभर घडल्या तर नवल काय ?

दहपशाहीचा नगा नाच देशभर सुन्न झाला होता. जागोनागीं कों कार्यकर्यांना अटक करण्यांत येत होती. बऱ्हाडच्या हद्दींत प्रवेश करताच बऱ्हाडचे कार्यकर्ते पकडले गेले घर्षा नद्या ओलाडताच नागपुराच्या कार्यकर्यांना अटक झाली स्टेशनोस्टेशनीं त्रि नोकरशाहीचे काळे डगलेपले हस्तक आपापले पिंजरे सज करून बसले होते आला कार्यकर्ता, गवसला कॉंग्रेसवाला की, दहपला पिंजऱ्यात. कॉंग्रेस वर्किंग कमिटी, ऑ इ कॉ. फ, प्रातिक-

कमिश्न्या, जिन्हा कमिश्न्या, नगर कमिश्न्या वेकायदा ठरविण्यात आल्या. देश भर काँग्रेस कार्यग्याच्या हाडल्याचा व मर्यादित स्थळांच्या छाप्प्याचा उमावूळ सुरू झाला काँग्रेस कार्यग्यांनी एवाई इत्याच्या प्रतिकारासाठी व उपचारासाठी काढलेली स्वयमेवक दलेंहि वेकायदा ठरविण्यात आली. त्याचीहि कागदपत्रे जप्त करण्यात आली काँग्रेसचे नामोनिशान शिल्लक राह घायचाच नाही अशा निर्धाराने नोकरशाही धुमावूळ घालित होती चर्चिली इत्याचे व लोहदडाचे भयानक स्वरु सर्व प्रकारानी प्रदर्शित करण्यात येत होते

इन्हे अशा रीतीने भयानक दडपशाहीचा अवलम सरकार करीत होते, तर तिकडे 'करा वा मरा'चा संदेश गावोगाव पोहोचत होता. प्रतिकाराचा चेतन्यप्रवाह सान्या देशभर खेळू लागला होता. आठ दिवसात त्रि० राज्यत्र उलटून पाडण्याचा प्रयत्न सर्वत्र सुरू झाला होता

इतक्यात, हिदुरयानात सुरू झालेल्या दडपशाहीचे समर्थन करण्यासाठी भारतमन्त्री मि० लिओपोल्ड अमेरी याना नमोवाणीवरून भाषण करण्याची दुर्जुद्धी मुचली त्यांनी आपल्या भाषणात असे सांगितले की, काँग्रेसने त्रि० राज्यत्र उलटून पाडण्याचा कार्यक्रम देशाला दिला आहे. आमच्या हाती लागलेल्या कागदपत्रातून हे स्पष्ट दिसून येत आहे की, तारा तोडणे, पूल पाडणे, दळणवळणाची साधने वद पाडणे, सरकारी इमारतींचा साधा घेणे, लष्करातल्या व पोलिसातल्या शिपायाना फितवणे, सरकारी नोकरीना फितूर करणे, साराश ज्या ज्या उपायांनी त्रि० सरकारचे राज्य नाहीसे करता येईल त्या त्या सर्व उपायाचा अलमकरणे हाच काँग्रेसचा कार्यक्रम होता अशा भयकर गोष्टी करण्यास काँग्रेस प्रवृत्त झाल्यामुळे सरकारला दडपशाहीचा अवलम घेतल्याबरोबरच गंभीर उरले नव्हते मि० अमेरी यानी आपल्या दडपशाहीच्या समर्थनार्थ काँग्रेसचा म्हणून हा जो कार्यक्रम सांगितला तो अनायासेच लोकाना कळला इकडे मुंबईस तयार झालेली पत्रके देशभर प्रवास करीत होती, तर तिकडे त्या पत्रकाची विश्वसनीयता चाटण्यास मि० अमेरी याचे भाषण कारणीभूत होत होते जनतेला काँग्रेसकडून अधिष्ठित कार्यक्रम कळला नसला तरी, भारतमंत्र्यासारख्या जबाबदार अधिकाऱ्यांच्या मुखातून घरीलप्रमाणे एक कार्य

क्रम ऐकण्यास मिळाला होता आणि 'चले जाय' ची घोषणा अमच'त आणण्याचें सामर्थ्य या कार्यक्रमाचे ठिकाणी आहे हें निश्चितपणें जननेला दिसत होते. अनायासेच आकाशवाणीरूपाने कार्यक्रम देशभर पसरला होता. पुढाऱ्यावर झालेल्या आघाताचा प्रतिकार करण्यासाठी उकंठित झालेल्या जननेने भारत-मन्यानी दिलेल्या याच कार्यक्रमाचें स्वागत केलें जसल्यास नवल काय ?

मुंबईच्या घटनांचे प्रतिध्वनी जसे देशभर सर्व मोठमोठ्या शहरां उमटले तसेच ते विदर्भातही उमटले. उमरावती शहरांत कडकडीत हस्ताळ पडला, शाळा कॉलेजेस बंद पडलीं विद्यार्थ्यांनी प्रचंड मिरवणुकी काढल्या, पोस्टाच्या पेट्या फोडण्यांत आल्या आणि तारा तोटण्यांत आल्या इंपिरियल धैरू आणि तडसिल कचेरी यांचा ताबा घेण्यासाठीहि लोक धडडू लागले. उमरावतीच्या या घटनानुळे आदोलनाचें लोग यावलीच्या पारच जगळ येऊन पोहोचते होतें

प्रकरण १० वें

यावलीची अहिंसक क्रांति

अमरावतीचें चारें यावलीस वाट लागले देशातल्या यातम्या यावलीस जाऊन पोहोचूं लागल्या. ९ ऑगस्टला धि० सरकारने वॅग्रेसवर जो वजाघात केला त्याच्या प्रतिकारार्थ यावलीं आख्या. अमरावतीतून रोट जळू लागला. नादगाव, यावली, माहुली, वेनोडा, इतमगाव, मोर्शी, वरुड, मुन्ताई, पैतुल याप्रमाणें गावोगावी सरकारी सत्तेचें जें जे म्हणून प्रतीक असेल त्यावर जननेने ताबा करण्याचा प्रयत्न केला अथवा त्याचा विभाग नरी करून टाकला. पाटील, पटवारी व रेडिन्स इन्स्पेक्टर यांची दफ्तरे लोकांनी ताऱ्यात घेतली. पोलिसठाणी, शाळा, डाकघरे, तडसिल कचेऱ्या यांचेर तिरंगी ध्वज फडफुं लागले. कैक ठिकाणी तडसिलदार, पोलिस सग इन्स्पेक्टर, रेडिन्स इन्स्पेक्टर इत्यादि सरकारी अधिकारी डोम्यावर गांधी टोऱ्या घालून व हातांत तिरंगी झेंडे घेऊन लोक समुदायाच्या मिरवणुकीत सामील झाले. जेव्हा सरकारी

अधिकार्यानी सरकारी मालमत्तेवर जनतेचा ताबा होऊ देण्यास प्रतिबंध केला, तेथे लोकांना थोडा पार बलप्रयोगहि करावा लागला. या चकमकीत जनतेलाहि बलिदान द्यावे लागले 'पण कारी' झाले तरी, एवढे निश्चितपणे म्हणता येईल की, अवघ्या दोन तीन दिवसाच्या सपाट्यात अमरावती ते बरूड पर्यंतच्या सुमारे ५५-६० मैलाच्या टांपंत वि० सत्ता नेस्तनाबूद झाली होती. अमरावतीचे जिल्हाधिकारी हकायका झाले होते. कायद्याचे तर त्यांना भान उरलेच नव्हते माथे भडकलेल्या पिसाटाप्रमाणे मेटेल त्या मॅजिस्ट्रेटला व पोलिस अधिकार्याला 'गोळीबार करा, 'गोळीबार करा' एवढा एकच हुकूम ते देत होते. त्याचे छेपेपणे निश्चितपणे सुटले होते मंदार त्याचा यत्किंचित ताबा उरला नव्हता

एका तालुक्याच्या ठिकाणी एक बडे अधिकारी जाऊन पोहचले, तेव्हा त्या ठिकाणी अद्यापि गोळीबार झाला नसल्याचे त्यांना आढळून आले अजून येथे गोळीबार का केला नाही, त्याबद्दल त्यांनी तेथील पोलिसठाणेदाराची व मॅजिस्ट्रेटची हजेरी घेतली. वरील दोन्ही अधिकार्यांनी जेव्हा सांगितले की, परिस्थिती कायूत असल्यामुळे गोळीबार करण्याचे कारण उद्भवले नाही; तेव्हा ते बडे अधिकारी एवढेच म्हणाले की, 'तुम्हीहि फिर दिसता.'

वाऱ्यावर येणाऱ्या वातम्या, आकाशात फिरणारे संदेश, सरकारने केलेल्या प्रासंगिक आघाताची चीड यामुळे इतर अनेक ठिकाणचे लोक उठले असले, तरी यावलीची स्थिति तशी नव्हती. निश्चित कार्यक्रम हातो पडला म्हणजे तदनुसार पद्धतशीर रीतीने कार्य करण्यास यावली पूर्वीपासूनच सज्ज बसली होती. अशा स्थितीत मुर्बाहून प्रवास करून येत असलेले, पी. के. देशमुख याचेजवळून कार्यक्रमपत्रिका एके दिवशी यावलीस अमृतराव पहेलवानाचे मार्फत येऊन पोहोचली.

ही कार्यक्रमपत्रिका वि. सरकारचे अनेक पहारे चुरूत तिच्या प्रतीक प्रती होत अवघ्या तीन चार दिवसात यावलीसारख्या दूरच्या खेड्यांत जाऊन पोहचली यावरून तिचा प्रवास कसा झाल्याने होत असला पाहिजे याची

कल्याणा येण्यासारखी आहे. १८५७ च्या स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या वेळी त्या संग्रामाचे प्रतीक जी 'कमल व चराती' याचा प्रवास हिंदुस्थानभर ज्या वायुपेगाने घडला, त्याच वायुपेगाने मुंबईस सपाईंदार दूध मारलेल्या काँग्रेस कार्यकर्त्यांची ही पत्रिका यावलीस येऊन पोहचली. कार्यक्रम-पत्रिका पूर्वनिर्दिष्ट पंजाबराव यावलीकर याच्या समक्ष हाती नेऊन देण्यात आली.

याप्रमाणे पत्रिका हाती आल्यावर पंजाबराव यांनी गावातील प्रतिष्ठित मंडळीची एक सभा बोलावली. 'उघड बंड' व काँग्रेसची नैतिक भूमिका याविषयी म० गांधींचे सर्वविचारयावलीच्या कार्यकर्त्यांनी आत्मसात् केले होते त्यामुळे जे काही करायचा ते सर्वोच्या विचारविनिमयाने उघडपणे करावयाचे, त्यात कोणतीही गोष्ट, कोणतीही योजना लावून ठेवायची नाही-लपवून ठेवायची नाही, आत एक बाहेर एक असे कोणतेही आचरण करावयाचे नाही हा पक्का संकल्प होता.

ता० १४ ऑगस्ट हा दिवस यावलीच्या इतिहासात १९४२ च्या लढ्याचा प्रारंभ दिन म्हणून नोंदला जाईल. अखिल भारतीय काँग्रेसच्या इतिहासात जे महत्त्व ८ ऑगस्ट १९४२ या दिवसाला आहे, तेच महत्त्व यावलीच्या इतिहासात १४ ऑगस्ट १९४० या दिवसाला आहे. जरी समेसाठी प्रतिष्ठित मंडळीलाच निमंत्रण करण्यात आले होते, तरी काळाची जादू अशी काही विलक्षण होती की, सगळा गावच समेला खोटेला होता स्पृश्या-स्पृश्य, हिंदुमुसलमान, सर्व प्रकारचे लोक समेला मोठ्या उत्सुकतेने इजर होते समेत पंजाबराव यावलीकर यांनी आलेली कार्यक्रम पत्रिका वाचवून दाखविली आणि भाषण करून वर्तमान परिस्थितीचे समालोचन केले. गांधीजी व काँग्रेस यांच्यावर मि. सरकारने केलेल्या निर्दय हत्त्याने लोकांची भूत करणे गरजेचे आले. आता लढा सुरू झाला आहे आणि यावलीने त्यात आपला भाग घेतलाच पाहिजे असे लोक बोलू लागले.

आता यावलीसहि स्वातंत्र्ययज्ञ सुरू होणार म्हणून जनतेच्या ठिकाणी अवर्णनीय उत्साह दिसू लागला इतके दिवस केलेला शक्तिसंग्रह अग्रेसर

आपल्या मातृभूमीच्या कारणीं लागणार म्हणून त्यांना अतिशय आनंद झाला अण्णासाहेब मदगे व राजाराम हिंगाजी काडल्कर हे समेत उठून उभे राहिले व पहिले सत्याग्रही वीर म्हणून त्यांनी आपली नावे नोंदविली. त्याच्या या कृत्यामुळे लोकांच्या उत्साहाला अधिकच भरतें आलें पंजाबराय याच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रहाला प्रारंभ करून, सरकारने आपल्या परमप्रिय पुढाऱ्या वर केलेल्या आघाताला जबाब दण्याचा निर्णय सभेत घेण्यात आला.

१४ ऑगस्टची यावलीची ही सभा अनेक दृष्टींनी सस्मरणीय झाली सत्य हें परमेश्वराचेंच स्वरूप असल्याने त्या सत्याच्या उपासनेसाठी ज्या अर्थी गांधीजी आज्ञा कष्ट आले, त्याअर्थी उपासनेच्या-भजनाच्या झालेच आजचा प्रतिकारनिर्णयाचा-स्वातंत्र्य संग्रामात उडी घेण्याचा-हा प्रसंग साजरा केला पाहिजे असें ठरवून रात्री ९ वाजतां भजनी मंडळीचा पड लागला पुनः समस्त ग्रामवासी जमा झाले त्या रात्रीच्या भजनाला खूपच रंग चढला होता तल्लीन अंतःकरणाने गाणारे गात होते व भोते श्रवण करात होते जणु काय आपल्या हृदयाची आर्तता दूर गुहेंत असलेल्या परमेश्वराला ते एकवीत होते आपल्या भजनातील कडव्या कडव्यातून व अमगाअमगातून भारतमातेची हाक ते अगुरेणुपर्यंत पोचवीत होते या अखेरच्या निर्णायक हरिनामसकीर्तनाने अभूतपूर्व शक्ति आपल्या ठिकाणी निर्माण होत असल्याचा आत्मप्रत्यय प्रत्येकाला येत होता आश्चर्य हें की, या भजनाने यावलीचे समस्त ग्रामवाचक आपली दीर्घकालीन पैरे देखील विसरले त्याची एक मूठ बनली रात्रीच्या ठिकाणी समान बहुभाव जाणत झाला विनिर्मुक्त हृदयाने क्रियेकानी अधुमोचन केलें खरोखर अंतःकरणपूर्वक केलेल्या भजनाचें सामर्थ्य अपार आहे !

या हृदयामुळे लोकांची भावना दृढ झाली की, परमेश्वराने आपल्या तोंकें कौल दिला आहे त्यांना विश्वास पटला की, आगाभी लक्षात कितीहि घोर सकटें आला, तरी त्यांना आपण तोंड देऊ शकू आत्मप्रत्ययाने ते बोलू लागले की, कोणताहि त्याग करण्याचा प्रसंग आला तरी आम्ही तो करून दाखवू, पण ग्रामदेवतेची इश्रत जाऊ देणार नाही, ब्रिथाऱ्या शीलाला

धडा लागू देणार नाही, काँप्रेसच्या ध्वजाचा उपमर्द सहन करणार नाही, मालमत्तेच्या अन्याय्य लुटीचा प्रतिवार केल्याविना राहणार नाही.

उद्यापासून म्हणजे १५ ऑगस्टपासूनच कार्याला सुरुवात करायलाचें ठरलें कार्यक्रम मुबईहून आलेल्याच पार पाडावयाचा, पण सत्याग्रहाच्या पद्धतीने-शांतता, सहिष्णुता, अहिंसा व प्रकटपणा याचा त्याग न करता !! वि० सरकारच्या मालकीची म्हणून जी जी वस्तू असेल व दिसेल-आपल्या गावात चा आसमंतावे-त्या प्रत्येक वस्तूवर जनतेचा ताबा प्रस्थापित करावयाचा हा निर्णय घेऊन लोक दुसऱ्या दिवशीच्या सत्याग्रहाच्या तयारीला लागले. लगेच रात्रीतून उद्याच्या सत्याग्रहाच्या राभेच्या वाजविण्यात आल्या. दौड्या देऊन सत्याग्रहाचा कार्यक्रम जाहीर करण्यात आला. सत्याग्रहींना आशीर्वाद देण्यासाठी सर्व वृद्धांना, मातांना व भगिनींना आवाहन करण्यात आलें. सर्व तरुणांना या सत्याग्रहाचा प्रथम दिनी उपस्थित राहण्याचें सुचविण्यात आलें त्या रात्री लोकांना शोप म्हणून आलीच नाही उद्याचा दिवस उजाडण्याची जो तो प्रतीक्षा करू लागला. उपेचा उदय झाल्या पासूनच लोक घराबाहेर पडू लागले

भगवान सूर्यनारायणाचें १५ ऑगस्टच्या प्रभातीचें दर्शन यावलीकर लोकांना मोठें स्पृहणीय वाटलें. सुप्रभातीचे आपले कुकुमवर्णाचे किरण फेकून प्रयत्न आदित्यच आपल्या सत्याग्रहींना आशीर्वाद देण्यास अवतरला आहे असे त्यांना वाटू लागलें भक्तिमायाने त्यांनी त्याला नमस्कार केला. प्रातःकालचा मंद समीरण सत्याग्रहींचा निश्वास बनून यावलीतील स्वातंत्र्य-संग्रामाची वार्ता आसपासच्या गावांतून पसरवीत होता. नेजारगजारच्या गावचेहि लोक यावलीच्या सत्याग्रह पक्षाच्यास जमा होऊ लागले पुनः विगुळ, ढोल इत्यादि वाद्ये वाजवून सत्याग्रहाचें आवाहन करण्यात आलें. कोठ्याकोठ्यात दवडी दण्यात आली. या दवड्याचा व वाद्याचा एवढा प्रचंड निनाद झाला की, त्याने यावलीचें व आसमंतातील सर्व नभोमंडळ दुमदुमून निघालें. उद्घोषक सदाशिवराव मडवे दवडी देताना सांगत होता—“आज सगळीं थरोथर व वाजता पजावराव, राजाराम कांदलकर व अण्णाजी मडवे सत्याग्रह करणार

आहेत सत्याग्रहाचा प्रारंभ गांधी चौकातून होणार आहे”—आणि गावकरी लोक आपापल्या घरातून दारातून—छिडक्यातून—रस्त्यावरून म० गांधीचा जय-जयकार करून आपली समिति दर्शवीत होते.

घड्याळाचा काटा आठकडे झुकू लागला. सर्वोच्या आघाडीवर गावांतील घानरसेना जमा झाली. तिने कातिगीतें गात गांधी चौकात ठाण मांडले. मोहल्ल्या-मोहल्ल्यातील थडेच्या थडे त्याच्या मागून गांधी चौकाकडे लोटू लागले आठ वाजण्याच्या आधीच सारा गाव रिकामा झाला. गांधी चौक स्त्रीपुरुषांनी व बालगोपालांनी फुलून निघाला. रणसंप्रामाला जावयाचें ठावे म्हणून जो तो तयारीनेच आला. मातांनी व बर्नींनी आपल्या पुत्रांना व पतींना एवढ्या सकाळींच स्वयंभक्त करून जेऊ घातलें होतें. सर्वत्र उत्साहच उत्साह भरलेला दिसत होता.

गांधी चौकाची त्या दिवशीची शोभाहि मोठी विलोभनीय होती १९२० साली तेथे पहिल्यादा तिरंगी ध्वज फडकविण्यात आला. आजही तो मोठ्या डैलाने फडफडत होता गुठ्या, तोरणें, पताका यांनी सर्व चौक मुशोभित करण्यात आला होता. भारताच्या सगल्या आशा-आकांक्षा त्या ध्वजाच्या रूपानें उच उडत होत्या यावलीकर ग्रामस्थांच्या सगल्या इष्टतीचें कर्तृत्वाचें व पराक्रमाचें तो वेबळ केंद्रस्थानच बनला होता ध्वजाकडे पाहणाऱ्या प्रत्येक इसमाला एक अपूर्व संवेदना होत होती याच ध्वजाच्या संरक्षणासाठी आणखी तीन दिवसांनी आण्णास रक्षाचे पाट वाहवावे लागतील हें दृश्य त्यांना याच वेळीं दिसत होतें काय ! भीमाच्या बळाने व अर्जुनाच्या वीर्याने आपण याच्यासाठी लढत आहोंत असे त्या १५ तारखेच्या प्रभातीच त्यांना वाटत होतें काय ! तें काही असो ! पण एवढी गोष्ट खरी की, गांधी चौकाच्या मधोमध, उच्च ध्वजस्तंभावर फडकणारें आपल्या राष्ट्राचें तें निशाण, स्वातंत्र्य देवीचें तें प्रतीक, भारतमातेचा तो आशाकिरण पाहून त्यावेळीं तेथे जमलेल्या सर्व आबाल वृद्धांना व हिंदुमुसलमानांना अपूर्व संवेदना होत होत्या यात शका नाही त्याचें तें वेबळ दिवास्वप्न नव्हतें आता इतिहासानें हें दाखवून दिलें आहे की, तीन दिवसानंतरचें भविष्यच त्याच्या चक्षुसमोर मूर्तिमंत उभें राहिलें होतें

त्या सकाळच्या समुदायाची भावना अनेक रंगानी मिश्र होती. वीर रस तर तेथे वाहात होताच पण, प्रतिपक्षी काय करणार, सत्याग्रहींना कोणाच्या प्रसंगांला तोंड द्यायें त्यागणार या चिंतेने कठणाचाहि उत्कट प्रादुर्भाव तेथे झालेला होता. एका परीने आपल्या परकमाने आपण स्वातंत्र्य जवळ आणित आहोत म्हणून लोक हपोत्फुल्ल झालेले होते पण तितकीच भावी संकटाच्या आशवेने विपण्णता त्यांना घेरीत होती

सत्याग्रह-दर्शनार्थ जमलेल्या लोकांच्या हृदयसागरावर जर इतक्या विविध भावनांच्या लाटा उसळत होत्या तर खुद्द सत्याग्रहींच्या भावना कशा उचबळत असतील याची कल्पनाच केलेली थरी ! 'करा अथवा मरा' या महाननाचा जप करीत आपण घराबाहेर पडणार आहोत, करून यशस्वी झालों तर स्वातंत्र्याचा उपभोग घेण्यास मिळेल, करता करता मरण आलें तर तें मरणहि उदात्त मरण ठरेल ! पण घराबाहेर पडावयाचें तें मनाची सर्व तयारी ठेवूनच पडावयाचें, कोणत्याहि विकटातल्या विकट प्रसंगतून मागे हटावयाचें नाही हा त्यांचा निर्धार होता, सकाळींच त्यानीहि आपली जेवणे आटोपली, अन्न-देवतेचा अखेरचा प्रसाद म्हणून कसेबसे दोन घास खावले रात्रतचा लढा स्वातंत्र्यसाठी म्हणजे अन्नासाठीच आहे, स्वातंत्र्य आहे तर अन्न आहे, स्वातंत्र्य नाही तर अन्नहि नाही. म्हणून लहून एकदा स्वातंत्र्य मिळालें म्हणजे स्वस्थपणे पोटभर जेवतां येईल, आज अन्नदेवतेचा अनादर करता येत नाही म्हणून दोन घास खाणें प्राप्त आहे, अशा विचारलहरींनी त्यांच्या मनांत दाटी चालविली होती अक्षरशः दोन दोन घास खाऊनच सत्याग्रहींनी आपली जेवणे आटोपली.

सत्याग्रही कपडे घालून सज झाले. घरच्या छियांनी मंगलारतीपूर्वक त्यांना ओवाळलें शेजारपाजारच्या भगिनीहि त्यांच्या स्वागतार्थ धावून आल्या. यावलीच्या माता व भगिनी एकीकडे मोठ्या उत्कट भावाने सत्याग्रहींना कुकुमतिलक लावून त्यांच्या गळ्यांत निरोपाच्या पुष्पमाला समर्पण करीत होत्या, तर दुसरीकडे त्यांच्या नेत्रातून निघणारी अश्रुपुलें टपटप भूमातेच्या चरणावर टपकत होती. जणुं काय त्या भूमातेला आळवून देच सागत होत्या

की, 'माते ! धरित्री !! आज्ञासून हे आमचे थाल आम्ही तुझ्या स्वाधीन केले आहेत. यापुढील स्वातंत्र्य संग्रामात त्यांचे संरक्षण करण्यास तूंच समर्थ आहेस ' त्यानेळचे एवूण दृश्यच मोठे करुणमनोहर होतं तेथे उपस्थित असलेले हृदयन् हृदय पाहिले लागले होतं. त्याच्या नेत्रातून निवर्णान्या द्रवात हृदयातील सारे रक्त समाश्रित झाले होते. हृदयद्रव्यकता तेथे मूर्तिमत अवतरल्याचे दिसत होते

आठ वाजायला आता फारच थोडा अवधि उरला होता स्वातंत्र्याची घडी चुकू नये म्हणून सत्याग्रही आतुरतेने सत्याग्रह स्थानाकडे जाण्यास निघाले होते. वेळेचे महत्त्व त्यांना अतिशय वाटत होते गांधी चौकाच्या दिशेने ते जसजसे पाऊल टाकत होते, तसतशा घराघरातून माता व भगिनी मंगल-धारत्या हातीं घेऊन त्यांना ओवाळत होत्या व प्रेमाचा निरोप अधुपूर्ण लोचनानी देत होत्या. दारादारात आरत्या व कुलगातींवे दीप घेऊन मुहासिनी उभ्या होत्या. विशुद्ध अंतःकरणाने व सहोदराच्या भावनेने आपल्या माताची, भगिनींची ओवाळणी घेत सत्याग्रहींचें हे पयक सत्याग्रह स्थानाकडे गमन करित होते. गावातील मातृवर्गाने चालविलेला हा सत्कार पाहून त्यांचे अंतःकरण बारवार भरून येत होते. प्राचीन व ऐतिहासिक काळात रणांगणावर जाणाऱ्या आपल्या पुत्रांना, पतींना व बंधूंना निरोप देण्यापूर्वी ओवाळणी करणाऱ्या आर्य स्त्रियांचे व राजपुत महिलांचे चारित्र्य त्यांच्या दृष्टीसमोर उभे राहात होते. जणु काय त्या महिला आपल्या पुत्रांना व पतींना बजावून सांगत होत्या की, "समरांगणातून पाठ फिरवणे हे आपल्या कुलात मोठे लाछन मानले गेले आहे. विजय मिळवून तुम्ही परत या. पराजयाने कलंकित होऊन जर परत याल, तर आम्ही तुमचे मुखावलोकनहि करणार नाही, घराची दारे बंद करून घेऊ व तुम्हाला घरात प्रवेश करू देणार नाही." इतिहासातील तेजस्वी अशा रजापुत रमणींचे हे उद्गार खरी यावलीच्या महिलागणाच्या मुखातून प्रकटवणे बाहेर पडत नसले, तरी इतिहास वाचनाने सुबुद्ध बनलेल्या सत्याग्रहींना त्याची मनोमन प्रीति येतच होती आणि या प्रतीतीमुळे स्वतःच्या जबाबदारीची त्याची जाणीवहि पदोपदी वृद्धिंगत होत होती.

आठ याजायला दोन तीन मिनिटांचा अवधि असतानाच सत्याग्रहींच पथर गांधी चौकात येऊन दाखल झाले. त्यासरशी 'महात्मा गांधी ही जय' 'तिरंगी झेंडे की जय' 'राष्ट्रपति आझाद की जय,' 'जवाहरलाल नेहरू की जय' इत्यादि प्रचंड जयजयकारानी जनतेने त्यांचे स्वागत केले. राष्ट्रध्वजा-खाली एक मेज ठेवण्यात आला होता त्यावर सत्याग्रहींचे प्रमुख पंजाबराव यावलीकर यानी चहान लोकाना सूचना दिली की, आता ध्वजगीत म्हटले जाईल. सारा समुदाय एकदम शांतपणे व गंभीरपणे उभा राहिला. ध्वज-गीताच्या स्वर्गनी वातावरणात आवश्यक ती शांति व गाभीर्य निर्माण झाल्या-नंतर पंजाबराव यानी भाषणास प्रारंभ केला. त्यानी सत्याग्रहाचा उद्देश व सत्याग्रहाचे तत्र विशद करून सांगितले ते म्हणाले—“सत्याग्रहाचे हे अभिनव शस्त्र आमच्या हाती देऊन म० गांधीजी या नि शस्त्र देशातहि प्रथम सामर्थ्य निमाणे केले आहे. गांधीजी याच शस्त्राच्या साहाय्याने आज क्रांति घडवून आणण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. इतिहासाने हे दाखवून दिले आहे की, नि शस्त्र जनतेला स्वातंत्र्य, संपादनासाठी सत्याग्रह-शस्त्राचा अवलंब नेत्या-शिवाय तरणोपाय नाही. सत्याग्रहाचे सामर्थ्य अतिशय मोठे आहे आणि यलाट्य साम्राज्यशाहीचा प्रतिकार करण्याचे ते अतिशय प्रभावी साधन आहे आज याच अभिनव शस्त्राचा आश्रय करून आम्ही यावलीकर सत्याग्रही क्रांतीच्या लढ्यात उडी घेत आहोत.”—याप्रमाणे सत्याग्रहाचे महत्त्व प्रथम निवेदन करून व नंतर आज आपण कोणत्या कामाने कोणता सत्याग्रह करणार आहोत याची माहिती देऊन त्यानी आपले भाषण संपविले लोकानी टाळ्याचा कडकडाट केला

याप्रमाणे प्रास्ताविक विधि उरकवून पंजाबराव आपल्या दोन साथीदारां-सह शाळेकडे वळले. शाळा हीच सत्याग्रहाचे पहिले मतव्य होती. या शाळेच्या माध्यमंतूनच मुदिकित गुलामांची परंपरा नि० सरकारने हिदुस्थानात निर्माण केली होती. या शाळेवर आपण आपला ताबा करू आणि नंतर तिच्याच माध्यमंतून स्वातंत्र्याचे पाईक निर्माण करू, या उद्देशाने त्यांनी शाळेचा ताबा घेण्याचे ठरविले ताबा घेण्याचे प्रतीक म्हणून त्यांनी हातांत एक कुन्हाड घेऊन तिचा नाममात्र धाव शाळेच्या बहिर्दारावर मारला कोणीहि

विरोध करण्यास समोर आली नाही. झालेला लागूनच पोस्टाची पेटी ठेवण्यात आली होती. हिंदुस्थानातील पोस्टसाठी वि० सरकारने लोकांच्या सुखसोईपेक्षा आपल्या राज्यकारभाराच्या सोईसाठीच उभे केले आहे. आमच्या गुलाम-गिरीचा म्हणजे वि० राजमुकुटाचा छाप असलेली पत्रे पोस्टाच्या याच पेटीत पडतात ही पेटी देखील वि० राजसत्तेचे एक प्रतीकच होय, असे म्हणून ती फोडण्यात आली आणि वि० राजसत्तेचे यावलीतील दुसरे राजचिन्ह नष्ट करण्यात आले. तेथून सत्याप्रही पुढे चालू लागले व त्यांच्या मार्गे जयघोष व गर्जना करीत आमस्य समुदाय चारू लागला शिस्तीने रागा करून लोक चालत होते.

त्याचा मोर्चा आता कामकर्या पाटलाच्या घराकडे वळला होता पाटील हा वि० सरकारचा खेड्यातला मोठा घटक. प्राताचा गव्हर्नर, जिद्दाचा डेप्युटी कमिश्नर तसा खेड्याचा पाटील ! तेथल्या खेड्यापुरती सारी वि० सत्ता त्याच्यात सामावलेली !! तो नाही तर वि० राज्य नाही. तो आहे म्हणूनच वि० राज्य आहे. हा पाटील काँग्रेसचा बनला पाहिजे. सत्याप्रहीचा माणसाशी विरोध नाही. द्वेष नाही सारा विरोध सारा विद्वेष मनोवृत्तीचा, गुलामी जिण्याचा !!! म्हणून निर्विकार व शांत चित्ताने सत्याप्रहीनी पाटलाच्या घरात प्रवेश केला गावात चाललेल्या या घडामोडी अगदी उघड होत्या 'उघड वंडा' चाच जर पुकारा झालेला होता, तर त्याचा पाटलाला पत्ता नसेल असे कसे होईल ! पाटील सर्व काही जाणीत होता. पण गुलामी रोमरोमी खिळखी होती. पित्र्यापित्या गुलामीत व कुत्तेखासीत गेल्या होत्या. निर्भयता हा स्वातंत्र्याचा गुण आहे. 'अभयं हि पै ब्रम्ह' असेच श्रुतिहि बोलली आहे. पण भेकटपणा हा गुलामीचा गुण आहे त्यामुळे पाटील महाशय वावरले. त्याच्या अगास दरदरून धाम सुटू लागला.

त्याची ही विकल स्थिति पाहून सत्याप्रहीनी त्याचे साहय्य केले. आपल्या सत्याप्रहाची प्रतीकारमळ व अहिंसात्मक भूमिका त्यांना समजून सांगितली. राजसत्तेच्या प्रतीकाच्या ताबा घेण्याचा आपला निर्धार त्यांना निवेदन केला. एक हिंदी माणूस या नात्याने या पवित्र स्वातंत्र्याच्या कार्यात सहाय्यक होण्याची विनंती केली. सत्याप्रही वीर पंजाबराव याचे हे मातवनर माषण ऐकून पाट-

रास धीर आला हे लोक कोणतेहि अयाचाराचें-रिसेचें कृत्य करणार नाहीत, व आपल्या कुटुंबियाच्या जिनाला धोका नाही याची त्याला खात्री वाटली

त्यानंतर सत्याग्रहींनी पाटलाजयल सरकारी दप्तराची मागणी केली. पटवारी, कामगार महार व जागलेहि त्यावेळीं पाटलाच्या वाड्यातच बसले होते कोणी हूं का झूं केलें नाही. दप्तर आणून देण्यात आलें. पुन दप्तर ताब्यात घेण्याचें प्रतीक करण्यात आलें. काही वहांची कोरी पाने पाडण्यांत आली व काही निरोपयोगी कागदपत्र जाळण्यांत आल. दप्तरावर काँप्रेसचा ताबा झाला आपल्या इच्छेप्रमाणे दप्तराची विव्देशाट लावण्यांस त्यास कोणी विरोध केला नाही. बाकीचें दप्तर पुन पाटलाच्या ताब्यात देण्यात आलें आणि हें काँप्रेस सरकारचें दप्तर सांभाळण्याचा त्यास आदेश देण्यांत आला. गावांतील मुख्य सरकार नेस्तमावूद झालें यावलींतील त्रि. सत्तेचा हा विनाश सत्याग्रहींनी शांतपणें, नासधुसीच्या विषयक मनोवृत्तीचा आश्रय न करता प्रक्षोभाला कोणतेही कारण न देता घडवून आणला. यावलींतील त्रि. सत्ता संशुभ्रांत आल्याची घोषणा करण्यात आली. ती ऐकून पुन अफाट जन-समूहाने प्रचंड विजयघोष करून नमोमंडल दुमदुमून सोडलें मोठ्या शांतपणाने, काही वाकडातिकडा प्रकार न घडता यावलींतील त्रि. सत्तेचा बालेकिड्या सर झाला. यामुळे लोक आनंदाने उड्या मारु लागले. सत्याग्रहींनी प्रेमाने पाठील पटवारी व इतर कामगारांचा हसत हसत निरोप घेतला

आता गावात मि सत्तेच एकच चिन्ह उरलें होतें. तें म्हणजे जंगल खात्याचें नाकें व दप्तर जंगल खात्याचा अन्याय बन्हाडांतील खेडुताच्या हृदयात अगदी शल्यासारखा बसला आहे एकवेळ स्वतः स खावयास न मिळालें तरी चालेल, परंतु आगल्या गाईं म्हशींना, आगल्या पित्रव्या-द्वयव्यांना भेतकरी पोटभर खाऊ घातल्याविना राहणार नाही; परंतु मुक्या जनावराना-शेतींत रावणाऱ्या आपल्या या पचप्राणाना पोटभर खाऊ घालण्याच्या मार्गांतहि सरकारचें जंगल खातें आडवें येत यनचराईच्या कायदा करून व निसर्गनिर्मित गवतावरहि कर बसवून सरकारने बन्हाडच्या भेतकऱ्याच्या गुराढोगाची जी उपासमार केली आहे तीमुळे स्वतःच्या उपासमारीपेक्षाहि, तो अधिक सतप्त आहे. १९३०

चा जगल सत्याग्रह याच जुलुमाचा निषेध म्हणून आरण वेला होता याची आठवण यावलीकर विसरले नव्हते, विसरू शकत नव्हते. म्हणून जगल खात्याचे नाके व दप्तर दिसल्याबरोबर लोक किंचित प्रभुब्ध झाले. सत्याग्रहानी प्रथम नाक्याचे बंद असलेल दार आपल्या कुन्हाडींनी फोडून त्यावर ताबा घेतला कोणीहि विरोध वेला नाही नंतर सर्व कागदपत्रे बाहेर काढण्यात आली व जाडून टाकण्यात आली दरम्यान जनसमुदायाने सर्वच्या सर्व इमारत उध्वस्त करून टाकली व सर्व लाकूडफाटा एकत्र करून जाडून टाकला जगलकायद्याच्या विरुद्ध असलेल्या गान्हाण्याचा आपला क्षोभ याप्रमाणे प्रकट करून लोकसमुदाय शांत झाला यावलीत आता त्रि सत्तेचे एकहि चिन्ह उरले नाही. यावली सरापुरी रस्त्यावरील कॅम्पेसचे अधि राज्य स्थापन झाले अथव्या तीन तासात संपूर्णपणे आहसक अशी क्रांति घडून आली

प्रकरण ११ वे

माहोली पोलीस ठाण्यावरील सत्याग्रह

या प्रमाणे एक लढाई संपली, एक विजय प्राप्त झाला. दुपारचे अकरा वाजले. विजयी सत्याग्रहींनी सर्व नोक्यांना गांधी चौकाकडे चालण्याची आज्ञा देली विजयोत्सुक जगता शिस्तीने गांधी चौकाच्या मार्गाने चालू लागली. भगमदेवनेची एक प्रदक्षिणा पूर्ण झाली गांधी चौकातूनच सत्याग्रहाच्या द्वारा कातीस प्रारंभ झाला होता क्रांति पूर्ण झाली प्रदक्षिणा आटोमून क्रांतिस्तव जनता फिरून गांधीचौकातून एकत्र झाली राष्ट्रध्वज डोलाने फडफडत होना. यावलीपुरता तरी आता तो सरासरी काठीचा—स्वातंत्र्याचा—ध्वज बनला होता. जानेची त्या यावली अन्ना खात पटींनी वृद्धिंगत झाली होती

पुनरपि गांधी चौकाच्या सभेचे गमीर रस्त्यात प्राप्त झाले. पडलेल्या घटनांचे समावेचन करण्यात आले. पुढील कार्यक्रमाची जाणीव देण्यात

वीर पञ्जायराव याचलीकर

आली. शिस्त व शांतता याच्या सूचना देण्यात आल्या. एकटी यावली स्वतंत्र होऊन भागणार नाही. अहिंसक कातिसेनेला इतर माग स्वतंत्र करण्यासाठी हि चाल करून नेले पाहिजे. या स्वातंत्र्याच्या मोहिमेची तयारी नेली पाहिजे. उपकरणे जमा केली पाहिजेत काठ वाया जाऊ देता उपयोगी नाही. एकेक क्षण मोलाचा आहे, अस सांगून पुढील कार्याच्या तपशीलवार सूचना देऊन जनतेला भोजनादि आटोमण्यासाठी व तयारीसाठी घरोघर जाण्याची अनुज्ञा देण्यात आली.

पुढील हद्द माहुली जहागीरच्या पोलिसठाण्यावर जावयाचा होता सुमारे ५०,६० खेड्यांना गुलामगिरीत डावून ठेवण्यासाठी उभारलेले नि० सरकारचे हे पोलिसठाणे सर नरयाशिवाय एकेका ठेड्याच्या स्वातंत्र्याला सुरक्षित नव्हती. यावलीचे स्वातंत्र्य अवचित शून्य शकत नव्हत आणि विलंब करण्यात व विजयोत्सवात काळहरण करण्यात मतलब नव्हता म्हणून एक एक तासाचाच धाव धाव देण्यात आला होता. बरोबर दुपारी बारा वाजता माहुलावर चाल करून जाण्याचे घोषित करण्यात आले होते. त्याप्रमाणे येथेच, नियमितपणाचे व शिस्तीचे महत्त्व जाणून सर्व लोक पुनः बारा वाजण्याच्या सुमारासच गांधीचौकात सभामिलित झाले.

गांवकरी आपापल्या घरी गेले असले, तरी संपूर्ण कार्यभाग आटोमण्याशिवाय घरी परत जावयाचे नाही अशी सत्याग्रहीची प्रतिज्ञा होती म्हणून ते गांधीचौकातच बसून राहिले दरम्यान माहुलीच्या सत्याग्रहासाठी आगखी लोकानी नावे नोंदविली. बारा वाजण्यापूर्वीच सत्याग्रहीच्या अधिकृत व दीक्षित सेनेत भर पडू लागली आता त्याची सख्या पूर्ण दहा झाली होती लोकहि जमा होऊ लागले होते.

माहुली पोलिस ठाण्याचा एक हेडक्वार्टरबल यावलीस आणले कर्तव्य बजावण्यास आला होता तो आताग्येन उपाशीच होता. क्रांतीच्या या उठावणीत व्यक्तिद्वेष अथवा हिंसेचा लेशहि नव्हता. गांवकरी लोकांनी, स्वतंत्र या लोकांच्या छावनेत, शांतत्या-नि० सरकारच्या या गुलामालाहि मोठ्या प्रेमाने भोजन

घातलें. सर्वोनी त्याला प्रेमाने व शांतीनेच वागविलें. गुलामीच्या रंगात हाडें रंगलेला तो हेडकान्स्टेबल सत्याग्रहींना आपल्या सुदील विचारापासून परावृत्त करण्यासाठी त्याची मनधरणी करूं लागला. क्षणभर त्याचेंहि अंतःकरण विर-
घळलें होतें. यावलीच्या कर्तोचें स्वरूपच तसे प्रभावी होतें. त्याचें मेकड व गुलाम मन भावी संकटांना भीत होतें. पंजाबरावादि यावलीच्या कार्यकर्त्यांच्याविषया त्याच्याहि मनात आदर व श्रद्धा वास करीत होती. एवढ्या या सत्कार्यकर्त्यांवर अतिप्रसंगाला तोंड देण्याचा प्रसंग येऊ नये, अशा कळकळीनेच तो घोळला. सत्याग्रहींना आपल्या निर्धारपासून मागे फिरवण्याचा त्याचा हा प्रयास वृथा ठरला. तेजस्वी सत्याग्रही आपलें प्रतिज्ञापालन करण्यासाठी वेळच आली, तर स्वप्राणचिहि बलिदान करील, पण सत्य हेच त्याचें मत असल्याने तो आपल्या प्रतिज्ञेपासून रेंसभरहि मागे ढळणार नाही, या सिद्धांताची प्रतीति त्यालाहि आली. परंतु स्वातंत्र्याच्या निराकार भावनेसाठी हे इतके लोक आपल्या सर्वस्वाची आहुति देण्यास का तयार होतात हे कोडें त्याला उलगडलें नव्हतें—तयार होतात हें तो प्रत्यक्ष पहात होता. त्यांना परावृत्त करण्याची कळकळीने राटपट करीत होता. त्याच्या-
थरील संभाव्य संकटांनी त्याचेंहि हृदय व्यथित होत होतें. एका घाबरेना आपल्या त्यागी बांधवांची उत्कटता पाहून त्याचें चित्त हलायत होतें; तर दुसरीकडे, आपण त्रि० सरकारचें अन्न खातो या भ्रामक समजुतीने नियोजित कर्तव्याकडे त्याचें गुलाम मन ओढ घेत होतें. चालू असलेला प्रकार तो निमूटपणें अवलोकन करीत होता. यावलीत उठलेला स्वातंत्र्याच्या झुळकोबरोबर त्याच्या ठिकाणी असलेला त्रि० साम्राज्यसत्तेचा सारा दसारा, सारा रुबाव, सारी शान उडून गेली होती. कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तु त्रि० साम्राज्याचा हा हस्तक-ज्याला एवढ्याला एरे वेळी पाचपन्नास गात्रावर रुबाव चालवितो येत असे, आणि त्याच्या एका हुकुमानेहि इकडचें गाव तिकडे हालत असे—आज अगदी मोगलगाय बनला होता. यावलीतील मनुष्यच काय, पण गवताची बाडी देखील हल-
विण्याचें सामर्थ्य आपल्या अंगात उरलें नाही हें त्याला जाणवत होतें. हें सामर्थ्य ज्या त्रि० सत्तेच्या दरान्यामुळे आजपर्यंत कार्य करीत होतें, तो दराराच आता नष्ट झाला होता. त्याचें अधिष्ठान लोकाचें दुर्बल मन हें होतें पण आता तें मन फातीच्या रसात डुबून. स्वतंत्र झालें होते, निर्भय बनलें होतें, आणि त्यासरशी वि० हुकुमतीचा हा ठेकेदार अविमच, बेविलबाणा, दुर्बल बनला होता.

दुपारचे बारा वाजले सर्व सत्याग्रही आपापले शुभ गादीचे गगवेप व गाधीटोप्याची शिरछाणे घातून सज झाले. प्रत्येकाने एका हातात तिरंगी ध्वज व दुसऱ्या हातात कुन्हाड घेतली. १९४२ च्या लढ्यात यावलीकरानी कुन्हाड हीच आपल्या निर्घोरार्थे प्रतीक बनविली होती सत्याग्रहींनी माहुलीच्या रस्त्याने कूच केले. म० गांधींचा प्रचंड प्रयत्नकार झाला. दीडहजाराचा जनसमुदाय सत्याग्रहींच्या मागे चालू लागला शेकडो कुन्हाडी तळपू लागल्या, शेकडो कटातून वीर निनाद निघू लागले, शेकडो लोक सत्याग्रहाशी तादात्म्य झाले. फातीचा डोंबच उसळला होता. दुसऱ्या दिवशीच वेनोड्यास क्रांति झाली होती. इत्तमगाव स्वतंत्र झाला होता वडडर जनतेचा ताबा झाला होता. मोर्शीचा तालुकाधिकारी जनतेचा गुलाम बनला होता. फातीचा वणवा बातम्यांच्या दृष्ट्या चाताबरोबर झगड्याने भडकत होना गावोगावच्या क्रांतिसेना बाहेर पडत होत्या. इकडे ही यारलीची क्रांतीची सेना बाहेर पडली. निकडे इत्तमगावची अशीच ४०० सैनिकाची टोळी बाहेर पडली होती व वेनोड्याच्या १०० सैनिकांना ती मिळाली होती. विनागणवेशाच्या, विनाशस्त्राच्या, खेडुताच्या ह्या सेना ठिकठिकाणाहून निघून मोठ्या गावाच्या व शहराच्या रोखाने रवाना होऊ लागल्या होत्या. रस्ते तोडण्यात येत होते—अडविण्यात येत होते. ग्रामीण जननेला अंधुकपर्णे हे कळत होते की, क्रांति करण्याचे सामर्थ्य आपणातच आहे. पाश्चात्य देशात शहरांनी क्रांति केली असेल. फ्रान्सची क्रांति पॅरिसच्या नागरिकांनी घडवून आणली असेल. रशियाची क्रांति मास्को व पेत्रोपॅटन्च्या कामगारानी केली असेल पण, भारताची क्रांति भारतीय पद्धतीनेच झाली पाहिजे. ग्रामीणांनीच तिचा पुढाकार घेतला पाहिजे गावे स्वतंत्र करून शहरावर मोर्चे नेले पाहिजेत व तीहि स्वतंत्र करण्यासाठी तेथील आपल्या काँप्रेस धूना मदत केली पाहिजे ग्रामीणांचे हे मेळानेच्या मेळाने आपापल्या गावातून बाहेर का पडले आणि शहरांच्या रोखाने का चालू लागले, यातील हे रहस्य घ्यानात ठेवले पाहिजे. भारतीय क्रांतीचा हा क्रमविकास इतिहासात महत्वाचा ठरेल. त्यामुळेच येथील क्रांतीला अन्यनिरपेक्ष वैशिष्ट्य प्राप्त होईल.

जवळच्या रस्त्याने यावलीहून माहुलीजवळगीर तीन मैल आहे. ३१ यावलीच्या क्रांतिनेनेला वन्ही चेतनावयाचा होना. आपल्या एका क्रांतिशीखर

अनेक ठिकाणच क्रांतिदाप पेट्यावयाचे होते त्यांनी वाघोलीच्या मागे कूच केले. वाघोलीस जाऊन कातीचा दास पुकारण्याचा आणि नंतर जवळची सडक गाठून राजमार्गाने माहुलीस जाण्याचे जसा क्रम त्यांनी आखला यावलीची क्रांतिसना आपल्याच गावाकडे येत आहे हे पाहून वाघोलीकरांना अत्यंतद ह्याला. यावलीकरा या स्वागत स्काराची त्यांनी तातडीने तयारी रली पंजाबराव प्रभृति यावलीच्या सन्याग्रहाचे पथक व त्याच्या मागोमाग दीड हजार समुदाय वाघोलीस पोहोचला राष्ट्रीय गर्जनानी वाघोलीकरांनी त्याचे स्वागत केले व मोठ्या प्रेमाने पुष्पहार त्याच्या गळ्यात घातले

वाघोली जोलाडल्यावर ज्या घेतातून रस्ता सडकेकडे जातो त्यात त्रि० सरकारच्या तारखाच्याच तारेचे खांब उभे होते. या तारा कसल्या ! हिंदी जनतेच्या मानेभोवती आडललेले त पाशच होते. हे पाश तोडले पाहिजेत भारताचा गळा मुक्त नला पाहिजे एक कुहाड पंजाबराव यानी एका एबबर मारली दुसरीकडून दुस या कुन्हाडीचा आघात शरीर वेग मिर्चा यानी पला खांब कोसळून पडला कोणी तरी तारेवर दोर फेकला दोराचो दोही दोकें घेऊन तार खाली ओढण्यात आली तारहि तुटली त्यानंतर सर्वच कुहाडात चैतय आले. सुमारे एक दाड मैरु टापूत—वाघोलीसून माहुली पर्यंत असलेले त्रि० सरकारचे हे तारस्तम्भ हा हा म्हणता धराशायी झाले खांबच कोसळल्यावर इमारत कशी टिकणार ! फक्त दोर की ओढ तार. मार कुन्हाडीचे धाव की पाड खांब खाली जसा प्रकार सुरू झाला त्रि० सरकारचे हे खांब किती पोफळ आहेत, दोन धावातच ते कसे कोमळतात हे पाहून लोकाना मोठे आश्चर्य वाटले — या पोकळ ए वानाच का आपण इतके दिवस भ्यालो ! या पोकळ खांबाइतकेच ब्रिटिश साम्राज्यहि पोकळ नाही काय ! भारतीय जनतेने निर्धार करून दोनच धाव मारण्याचा अवकाश की, तेहि ह्या खांबा सारखेच कोसळून पडणार नाही काय ! जनतेची स्फूर्ति व पराक्रम वाढत चालला. आत्मविश्वास बहरास येऊ लागला

इतका वेळ क्रांतिसेनेच्या ओघात वाहणारा आणि यावलीठारख्या क्रांतिग्रामांतील अज एवढेला मध्याचा तो डेडकान्स्टेबल शेकडो कुहाडांचा व

दोराचा हंशत हसत चाललेला खेळ पाहून अधिकच भेदरला. त्याने हळूच जनसमुदायातून पोगरा नेला. जवळच्या मार्गाने तो माहोलीस जाऊन पोहोचला. ठाणेदार सव् इन्स्पेक्टरला त्याने सकाळपासून यात्रात आता पावेतो झालेल्या प्रकारांची खबर दिली. कातिसेनेचें सगळं सगिकलें आणि माहुशीच्या पोलीस ठाण्यावर ताबा करण्याच्या उद्देशाने ही सेना थोड्याच वेळेत येथे येऊन बडकणार आहे हेंहि निवेदन पेलें.

एकदर बातमी ऐकून ठाणेदारसाहेब मनात तर घाबरले. पण वरून धैर्य धरून पुनः सर्व प्रकार पाहून येण्यास त्यांनी आपले दून पाठविले. किनी ताब पडले, किनी ताराच्या भेंडोळ्या झाल्या, कातिसेना किडी वर आहे, तीत कोण प्रमुख मडळी आहेत इ० तपशीलवार बातमी द्यानी आणल्यावर सव् इन्स्पेक्टर-साहेब आपल्या व्यवस्थेस लागले ठाण्यात अगळे या बडुकी त्यांनी बाहेर काढल्या. एक बंडूक हातीं घेतली. बाकीच्या दतर काही शिगयाना दिल्या. उरलेल्या सर्व शिपायाच्या हातात लाठ्या दिल्या. कागदपत्रांचीं सर्व दपनरें खोखडी पेटात फोडून तिला लट्ट कुत्रूप ठोकलें. नंतर ठाण्यांचीं सर्व सिडक्या व दारें बंद करण्यात आलीं. बाहेरचा दरवाजाहि कुत्रूप लातून बंद करण्यात आला. कितल्याचें जुडगें त्यांनी आणल्या ताब्यात घेतलें आणि ठाणेदारसाहेब आपल्या शिपायासह सशस्त्र होऊन त्रि० सरकारच्या मिडान गफादार राहण्यासाठी सज्ज बसले.

बलप्रयोग करण्याचा त्यांचा निर्धार पक्का झाला होता. गोळ्याचे काही बार उडताच रेड्यातले हे मेकड पानाफान होतील तशी त्यांनी आपली मिथ्या कल्पना करून घेतली वार तरी काढण्याचें प्रयोजन काय ? नुसत्या बडुकी दिसल्या तरां काम मागेल ! पण त्या मूर्ख ठाणेदाराच—त्रि० सरकारच्या त्या इमानदार रत्नाल्याला—भारतमानेच्या व स्वातंत्र्यदेवीच्या त्या विद्रोही इसमाला कातिसेनेच्या निर्धाराची काहीच कल्पना न होती. त्यामाच्या कोणत्या कमाल मर्यादेपर्यंत यावलीचें कानिवीर जाऊ शकत अशी अटकळ त्याला येऊ शकली नाही पक्षावयव आणल्या नि य परिवयान्चा आहे. दोन धमक्या देऊ. दोन समजुतीच्या गोष्टी सांगून पाडू. नच ऐकजे तर, दोन बार काढ,

आणि काम पातें करू. या मूर्ख समजुतीत तो कातिसेनेच्या आगमनाची वाट पहात बसला.

गावातले कामदार महारहि त्याने एकत्र केले सर्वोच्या हातात लाठ्या दिल्या व वेळप्रसंग पडल्यास कसोर्सीने चलप्रयोग करण्याची त्यांना सूचना दिली. सध इन्स्पेक्टर, पोलिस शिपाई आणि कामदार महार याप्रमाणे त्रि. साम्राज्याच्या सरक्षणासाठी एकत्र झाले. स्टेशन हासच्या बाहेरील आवारा-जवळील सडनेवरील दरवाजात त्यांनी आपला तळ ठोकला.

माहोलीचें पोलिस ठाणें हें दक्षिणेच्या बाजूला अमरावती सडनेवर माहोली गावापासून सुमारे फार्मगभर अंतरावर बाघण्यात आलें आहे. पंजाब-राज्या नेतृवांसाठी कातिसेना उत्तरेकडून येत होती. माहोलीकर ग्रामस्थाना ठाणेदाराने केलेली तयारी कळली होती. त्यांनी कातिसेनेला सामोरे जाऊन सत्याग्रहींचें स्वागत केलें. परीस्थितीची जाणीवहि दिली

आता कातिसेनेचा प्रवाह अधिकच मोठा झाला होता. गावोगावचे लोक येऊन मिळूं लागले हीने. याबलीचे लोक तर होतेच. पण नरसिंगपुर, बाघोली, माहुली येथील लोक त्याच्यात येऊन मिसळले माहुलीकरानी स्वागत केल्यावर पुनः एकवार जयजयकारानी आकाश दुमदुमून गेलें. आता हा सर्व जनप्रवाह मोठ्या सडनेने पोलीस ठाण्याच्या दिशेने वाहू लागला.

त्रि सरकारच्या माहुली येथील ठाण्याच रत्नवालदार रखवालीसाठी लाठ्या व बंदुकी घेऊन उभे आहेत आणि वेळप्रसंगच पडला तर गोळीबार करण्यासहि ते मागेपुढे पाहणार नाहीत ही बातमी कळून देखील पंजाबराज प्रभृति सत्याग्रहींचें पथक अथवा जनसमुदाय यातील एकहि इसम परत फिरला नाही हें ध्यानस्त ठेवण्यासारखे आहे

राजमार्गाने पंजाबराज व त्याचे इतर सत्याग्रही पोलीस ठाण्याच्या मैदानात जाऊन पोहोचले. गेल्याबरोबर ठाण्याच्या अगणातच असलेला जो तारेचा खांब त्यावर कुन्हाडीचा आघात करून त्यानी तो जामेनीवर लोटविला. बंदुकी

व लाठ्या यानी सज्ज असलेली सरकारी पोलिस शिपायांची व कामगार महारांची तुकडी त्याच आगणत उभी असताना त्याच्या देप्त देप्त थावलीच्या सत्याग्रहींनी तो तारेचा खांब हा हा म्हणता जमिनीवर कोसळविला. हें त्याचें शौर्य पाहून जनतेला अधिकच स्फुरण चढलें. अवीरण पुढील घटनांच्याकडे ती पाहूं लागली. आपले शिपाई व कामगार यातून सत्याग्रहींना प्रतिरोध करण्यासाठी कोणीच पुढ सरसावत नाही हें पाहून ठाणेदार सब इन्स्पेक्टर स्वतः पुढे झाला आणि त्याने पंजाबराव याना-‘मां तुम्हाला अटक केली आहे-’ असें ओरडून सांगितलें.

त्याच तें म्हणणें ऐकून पंजाबराव यानी जबाब दिला की, ‘सत्याग्रह अनून अपुरा राहिला आहे तो पूर्ण झाला म्हणजे मी व माझे सत्याग्रही सोबती तुमची अटक मान्य करु’ हा जबाब ऐकून सब इन्स्पेक्टरने पंजाबराव याचेवर बंदूक रोखली आणि पुन शरदून सांगितलें की ‘पोलिस ठाण्याला यत्किंचित धक्का लागला, तरी मला गोळी झाडायी लागेल’ पंजाबराव यानी जबाब दिला ‘एक गोळी झडो अथवा गोळ्याच्या पैरी हाडोट, पोलिस ठाण्याचा ताबा घेतल्या-शिवाय आमचा सत्याग्रह थायणार नाही’ सब इन्स्पेक्टर पंजाबराव याच्या छातीशी रोखलेली बंदूक धरून उभा आहे पंजाबराव यत्किंचित न डगमगता छाती ताठ ठेवून उभे आहेत. कव्हा घोडा दपेल, कव्हा गोळी सुटेल आणि कव्हा पंजाबराव याच थलिदान घडेल याचा नियम नाही असें हें चित्र त्यावळीं सर्वो-या दृष्टीसमोर होतें. एका निमिषार्धोन पंजाबरावची आहुति यशकुंडात पडली असती त्याची ती धीर व उदात्त मूर्ति तशीच उभी आहे, सत्याग्रह पूर्ण करण्याचा त्याचा निर्धार कायम आहे आणि आपल्या अहिंसेच्या व नैतिक बळाने त्यानी बटुकधारी पोलिस अधिकाऱ्यांच्या व त्यांच्या शिपायांच्या सैतानी बळावर मात केली आहे, याची जाणीव होतांच, आतापर्यंत प्रतिकुल झालेला जनप्रवाह अकरमात घो घो वेगाने वाहू लागला हां हा म्हणता पोलीस ठाण्याच्या चारही बाजूला कातिसेनेचा गरडा पडला. ठाणेदारसाहेब, त्याचे शिपाई, कामगार महार यांच्या बंदुकी व लाठ्या-या समोर, ठाण्याच्या मुख्य दरवाज्यावर कुन्हाडीचा प्रहार प्रथम राजाराम गोपाळजी काडलमार् व विश्वासराव बापुराम थावलीकर आणि सिताराम तुमाजी राऊत यानी केला निमिषार्धोन दरवाजा

कोसळून पडला आणि कातितेनेचा एक लोंढा पाहता पाहता आत घुसला. मागच्या वाजूने त्याचवेळीं इमारतीच्या छिडक्याहि कोसळल्या आणि त्यातूनहि लोक आत घुसले. लोखंडी पेटीचें कुळुर तोडण्यात आलें. सर्व दप्तरे व कागदपत्रें आणि इमारतीतील लाकडी सामान बाहेर काढण्यात आलें. लाकडी सामानाचे तुकडे तुकडे करण्यात आले. कागदपत्रें पाडण्यात आलीं. सुमारे दीड तासपर्यंत अत्यंत शातपणे व निर्विकार चित्ताने त्रि० राजसत्तन्या प्रत्येक चिन्हाचा विध्वंस करून जनतेने पोलिस ठाण्याचा पूर्ण ताबा घेतला. सत्याग्रह शातपणे पूर्ण झाला.

विचारा सव् इन्स्पेक्टर ! त्याच्या अगास दरदरून घाम सुटूं लागला. हातपाय लटलट कापूं लागले. पंजाबरायच्या छातीवर रोसलेली बंदूक जमिनीत टेकली गेली. दीनवाणी मुद्रा करून, लोकाना आवरण्याविषयी तो पंजाबरायची विनवणी करूं लागला. त्रि० सरकारच्या दरान्याला लोक दबत नाहीत, पोलिसांच्या धमकीचे व लाठ्याचें भय त्यांना घाटत नाही. बंदुकीच्या गोळीची धास्ती त्यांना रसभर देखील मागे हटवू शकत नाही. हा चमत्कार आयुष्यात त्याने पहिल्यादाच अनुभवला. त्यामुळे त्याचा प्रारंभीचा तो उद्दाम दर्प विरघळून गेला. त्याचें सर्व सामर्थ्य नष्ट झालें. सत्याग्रहींच्या आत्मिक बलापुढे व जनतेच्या नैतिक बलापुढे त्याचें पाशवी बल छुळेंपागळें झालें. सैतान माणुसकीवर आला.

सत्याग्रह पूर्ण झाला हें गहून पंजाबराय यांनी लोकाना हाक दिली. त्यासरशी ती सर्व कातितेना एका क्षणाधीत पुन्हा पंजाबराय याच्यामागे येऊन शिस्तीने उभी राहिली. जननेवरील त्याचा कावू विलक्षण होता. त्याचा एक एक शब्द जादूचें काम करित होता. लोक पंजाबराय याच्या संपूर्ण कक्षात आहेत आणि पंजाबराय याची हिंसा करण्याची कोणतीहि प्रवृत्ति नाही, हें पाहून ठाणेदारसाहेबाचा भीर धोडायोडा चेपूं लागला. त्यांनी फिरून पंजाबराय यांना सांगितलें की,— ‘मी सत्याग्रहींना अटक केली आहे. जे सत्याग्रही असतील त्यांनी ठाण्यात असावें.’ पंजाबराय यांनी लोकाना सांगितलें की,— ‘सच्चा सत्याग्रही या नात्याने मी या अटकेचा स्वीकार करणें माझें कर्तव्य आहे. आता आजचा सत्याग्रहाचा कार्यक्रम संपूर्ण झाला आहे. तेव्हा तुमच्या-

पैकी जे सत्याग्रही असतील त्यांनी येथे थांबावे आणि बाकीच्यांनी आपापल्या गावीं परत जावे

—“आम्ही सर्व सत्याग्रही आहोत, आम्ही सर्व याग्यार.—” एक हजार कंठातून एकदम आवाज निघाला. सन्-इन्स्पेक्टर पुन. वाचचळला. एक हजार लोकांना अटक करावयाची ? त्यांना कोठे ठेवायचें ? त्यांना भोजन कसे घालावयाचें ? त्यांना तुरुंगात कसे व कोणाबरोबर पाठवाययाचें ?—त्याने पुनः पंजाबराय यांना विनंती केली की, इतक्या लोकांना अटक करणें अशक्य आहे. तुम्हीच यांतील पाच माणसे निवडून द्या व इतरांना जाण्यास सांगा पंजाबराय यांनी नावे घेऊन पाच सत्याग्रहींना पुकारलें तरी दहा इसम येऊन बसले. जननेला उद्देशून पंजाबराय यांनी भाषण करून शिस्तीचें महत्त्व समजून सांगितलें. “सकटें अजून पुढेच आहेत त्यावेळीं शूर पुरुषाची गावाला गरज पडणार आहे. तेव्हा पुढील काळावर नजर देऊन सर्वांनी परत गावीं जाणें चांगलें ” पंजाबराय यांच्या वक्तव्यातले सत्य ध्यानांत असल्यामुळे लोक शिस्तीने व शांतपणे परत फिरले. पंजाबराय प्रभृति दहा सत्याग्रही अटक स्वीकारून तेथेच थांबले. त्रि० सरकारच्या पाशवी बलात त्यांना अटक करण्याचें सामर्थ्य नव्हतें हें अगदी उघड झालें होतें. सत्याग्रहींचा धर्म म्हणून त्यांनी अटकेचा शांतपणे व अहिंसकपणे स्वीकार केला होता. पंजाबराय यांनी आपल्या सर्व लोकांच्याबरोबर यायलीसच परत जाण्याचें ठरविलें असतें तर त्यांना कोण घरून शकणार होता ? पोलीस अधिकाऱ्यात ते सामर्थ्य उरलें होतें का ? त्यांच्या लाठ्या व धंदुकीच्या अर्गो तरी तो प्रभाव उरला होता का ! अर्थात् नाही. अशाहि परिस्थितीत त्यांनी अटक स्वीकारली हाच त्यांच्या विशुद्ध नीतिमत्तेचा, अहिंसकतेचा व आप्यान्मिळतेचा पुरावा होय.

इकडे जें यावरीस, बागोलीस व माहोलीचे सडनेपर धडले तेंच वेनोडा व इत्तमगांवला घडले. वेनोड्यास गोळीजार झाला. त्यात वेनोड्याच्या व इत्तमगांवच्या शूर क्रांतिवीरांचें बलिदान घडलें. हा वृत्तांत पुढील प्रकरणात द्यावयाचा आहे. प्रस्तुत सदर्म इतकाच की, सर्वत्र उमरावती मोर्शी-वरुड रस्ता क्रांतीने भटकल्याच्या बातम्या अमरावतीस जिह्वाधिकाऱ्याकडे जाऊन पोहचल्या होत्या.

परिस्थिति समज पाहण्यासाठी ते जातीने निघाले होते. माहोली पोलिस ठाण्या वरील सत्याग्रह पूर्ण करून यावली, माहोली, नरसिंगपूर इ. ठिकाणची जनता वर सांगितल्याप्रमाणे पनाबराब याच्या आदेशानुसार निघून गेल्यावर आणि अटकेचा स्वीकार करून पनाबराब प्रभृति दहा सत्याग्रही ठाण्यात बसून राहिल्यानंतर काही वेळाने जिल्हाधिकारी मेल्डूम तेथे येऊन पोहचले. त्यांना पोलिस ठाणे संपूर्ण उध्वस्त झालेलं आढळून आलं. लाकडी सामानाचे तुकडे इतस्तत पडले होते. कागदपत्रांच्या चिटोऱ्यांचा तर पोलीस ठाण्यापासून माहोली गावापर्यंत पलंगभर सडला साडला होता. वेळ निघून गेली होती. तरी परत जाणाऱ्या क्रांतिसेनेचा पाठलाग करण्याचा मोह डेप्युटी कमिश्नर मेल्डूम याला आवरता आला नाही. त्याने पाठलाग नैलाच पण इतश होऊनच त्यास परत यावं लागलं. शेवटी पगण्या व उकड्या महार याच्या हस्ते माहोलीत दबड्या देऊन जाहीर करण्यात आले की, तारा तोडणारना व सरकारी मालाचं नुकसान करणाराना पासावर दिले जाईल असा डी सी चा हुकूम आहे, दबडीवरच विचारल्यास समाधान मानावं लागलं.

सत्याग्रही शातरणे बसले होते. साहेबमजकुराचा क्रोध अनावर झाला. त्यांनी तो सर्व सब इन्स्पेक्टर वर काढला. त्याला त्यांनी अद्वातद्वा शिऱ्या दिल्या. तो विचारा काय बोलणार ! त्याच्यातला सैतान क्रांति सेनेच्या नैतिक वलाने वेव्हाच जुळून निघाला होता. 'गोळीबार का नैला नाही ? लोकांना ठार का मारलं नाही ?'—मूर्ख जिल्हाधिकारी घडबडत होता. क्रांतीच्या नीतिमलापुढे लाठी व बंदूक देखील ढिली पडते हे त्याच्या काय माहिती ? म्हणूनच सब इन्स्पेक्टरला वाटलं तशा अर्वाच्या शिऱ्या देऊन तो आपल्या सतत चित्ताचं समाधान व मूखपणाचं प्रदर्शन करीत होता. परंतु ईश्वरी सवेतहि असा काही मजेंदार असतो की बरोबर तीनच दिवसानंतर क्रांतिकारकाच्या नीतिधैर्यासमोर खुद्द मेल्डूम महाशयाची बंदूक यावली गावातच ढिली पडली. यात्रलीच्या नागरिकांनी त्याला कैद करून व तिचा त्यानेही स्वीकार केला. कैदेतून भाडाधारता तो पळाला. नाल्यात १५ वऱ्याचा एक तहण मेगला. त्याची त्याने माफी मागितली व यावलीच्या शौर्याने आपण पराजित झालो याची कपुली दिली. यावली प्रकरण पुढे हायकोर्टात चाललं. त्यात मेल्डूम हा चोर, दरबडे

खोर आहे असे मानण्यापर्यंत एका हायकोर्ट जज्जांचे मत बनले. सध इन्स्पक्टरच्या म्याडपणाला शिव्या देणारा हा शूर जिल्हाधिकारी, यावलीचा खटला हाय कोर्टात प्रविष्ट झाल्याबरोबर दिट्टस्थानातून पळाला आणि द आम्हिकेत नोकरीवर गेला. दुसऱ्याचा म्याडपणा काटणारा हा अग्र शेवटी मेकडातला मेकड ठरला यावलीची आठवण तो जन्मभर विसरणार नाही.

अस्तु, सन् इन्स्पक्टरवर शिव्याची लातली वाहून मेल्डम साहेब माहुली हून तसेच पुढे मोशीस गेले. तेव्हा बाघोलीपर्यंत नि सरकारचे तारखात जमीनदोस्त झालेले त्यांना आढळून आले. ज्या दिवशी मेल्डम याची खाजगी रोजनिशी उपलब्ध होईल त्या दिवशी त्यांच्या यावली प्रकरणातील एकदर भावनाचा फारच चांगला उलगडा होऊ शकेल ! हा सर्व इतिहास या पुढील प्रकरणातून द्यावयाचा असल्याने प्रस्तुत प्रकरणाला येथेच पूर्णविराम देऊ

अटक झालेल्या पंजाबराय प्रभूति यावलीकर सत्याग्रहींना रातारात अमरावतीच्या तुरुंगात रवाना करण्यात आले

प्रकरण १२ वे

धवलगिरीचा गोळीबार

मागील प्रकरणात जिचा निर्देश केला ती वेनोटा येथील गोळीबाराची अद्भुत कथा आता आपणांस पहावयाची आहे. वेनोटा येथील सप्राम म्हणजे धवलगिरी नदीकाठचा सप्रामच होय

मोशी तालुक्यातील धवलगिरी नदीचे नव १९४२ च्या आगस्ट मासीच्या इतिहासात सस्मरणीय राहील. वेनोटा हे गाव मोशी-वस्वड मुख्य रस्त्यावर याच नदीवर वसलेले आहे. सद्य वेनोटा सर्कल १९३० च्या जगल पासूनच कॉमिसच्या निशाणाखाली समरस झालेले आहे

ता ८ ऑगस्ट १९४२ चा मुंबईचा ऑ इ कॉ क चा ठराव, १ ता स मुंबईस झालेली राष्ट्रीय नेत्यांची घरपकड व नंतर देशभर पसरलेला आंदोलनाचा कार्यक्रम याच्या बाबतीत व पत्रकें इत्यादि १२ ऑगस्टपर्यंत बेनोडा सर्कलमध्ये जाऊन पोहोचली लोणी, इत्तमगाव, पळसगाडा, बेलोरा, सावगा इत्यादि गावीं कातीचें वारें वाहू लागलें जामोजागीं सभा होऊन चले 'नान' ची काँग्रेसची घोषणा अमलात आणण्याचें ठरलें सर्कलमधील कार्य-काऱ्यांची १५ आगस्टला लोणी येथ एक सभा होऊन दुसरे दिवशीं बेनोडा येथील पोलीस ठाण्यावर ताबा स्थापन करण्याचा कार्यक्रम निश्चित करण्यांत आला

पुढे बेनोडाहि स्वस्थ बसलेला नव्हता सरकारी आक्रमणाच्या नियोजित योजनेप्रमाणे तेथील कार्यकर्ते श्री बळीरामजी परकाडे व श्री यादवराव खाडपासोळे यांना अटक करण्याचा प्रयत्न तेथील पोलीस स्टेशन हासचा अधिकारी सध् इन्स्पेक्टर निंबाळकर याने १३ ऑगस्टलाच करून पाहिला पण त्यांचेबरोबर १०० प्रतिष्ठित गावकरी पोलीस ठाण्यावर गेल्यामुळे हा प्रयत्न निवळ झाला त्याने सर्वानाच धरी जाण्यास सांगितलें

ता० १४ आगस्टला सकाळीं गांधी चौकतून १००० लोकांची प्रभात फरी निघाली ते म बळीरामजी परकाडे यादवराव खाडपासोळे व शेपराव मुधोळकर यांची भाषणें झालीं सभा आटोमल्यावर त्या तिघांना निंबाळकर सब-इन्स्पेक्टरने अटक केली लोकानी हस्ताळ पाडला पोस्ट ऑफीस, पॉ रँजरचें ऑफिस व पाटील पटवारी यांचे कागदपत्र जाळण्यांत आले व टेकिग्राफच्या ताराहि तोडण्यांत आल्या या प्रकाराबद्दल श्री केशवराव धारमासे व गणपतराव चिंचामलातपुरे यांना अटक करून ठाण्यावर नेण्यांत आलें

सायंकाळीं वरील पाच देशभगना अमरावती जेलमध्ये पोर्चाविण्यासाठीं पोलिसने मोटार सज्ज केली 'आम्ही स्वतंत्र आहोंव आमच्या पुढाऱ्यांना अटक करण्याचा ब्रिटिश सरकारच्या या पोलिसांना काय अधिकार! —सगळें गाव बोलू लागलें बोलता बोलता लोक पोलीस ठाण्याकडे जमा होऊ ल गले त्यांनी पोलीसची मोटार अडवली. पोलीस अधिकारी यांनी शस्त्रां घेतल्या दाण्यात

परत जावें म्हणून सांगण्यात आलें व पुढाऱ्याची सुटका करण्यांत आली. त्रि० सत्तेचा अधिकार आपणावर व पुढाऱ्यावर चालू शकत नाही हें दोन वेळा आपल्या पुढाऱ्याची पोलिसच्या हानून सुटका करून जनतेने सिद्ध करून दाखविले. जननचा स्वातंत्र्याचा झेंडा उच्च आकाशात फडकू लागला व स्वातंत्र्याच्या जयजयकाराने आकाश मडळ दुमडुमू लागलें. दोनदा पराभूत झालेला सन् इन्स्पेक्टर जागच्या जागी दात, ओंठ खात बसला.

ता १५ गिस्टला पुन अधिक मोठी प्रमातपेरी निघाली. आठवेडे बाजारात प्रचंड जाहीर सभा झाली. जनतेने मुक्त करून आणलेल्या पाचहि पुढाऱ्यांची भाषणें झाली. कातीच्या रागात जनता अधिकाधिक रगू लागली. या घातक्या अमरावतीस त्रि० जिल्हाधिकाऱ्याकडे जाऊन पोहोचल्या सायकळच्या सुमारास जिल्हाधिकारी मेल्डूम, डी एम् पी ग्रॅन् व पोलिस दल बेनोड्यास येऊन ठेपले. आल्याबरोबर त्यांनी दोन वायमार फले बाजारातील एका गदातारीला लाठीने होडण्याचा पराक्रम केला. डि मॅ र्याहत्यावरद टोळीने पुन मागील पाचहि पुढाऱ्यांना अटक केली. डि मॅ ने त्यांना घोषसत्त होऊन विचारलें— 'तुम्हास अटक केल्यानंतर तुम्ही मोठारीतून उतरून का गेलात?' त्यांना उत्तर मिळाले— 'आम्ही स्वतंत्र आहोत. जनतेने आम्हाला मोठारीतून उतरवून घेतलें. आमचा निर्णय आम्ही घेतला. तुमचें काम तुम्ही करा.' डि मॅजिस्ट्रेट मेल्डूम याने गोळीबार न करण्याबद्दल सन् इन्स्पेक्टर निंबाळकर याची खूप इजेरी घेतली. पुढाऱ्यांना अटक करून व पोलिस ठाण्यात बंद करून मेल्डूम, ग्रॅन्, व त्यांचें दल परत अमरावतीस निघून गेलें.

सवध बेनोड्या सर्कल पटलें आहे आणि काही भयंकर घटना घडणार आहेत अशा वाग्या सर्वत्र पसरू लागल्या. त्या कानावर आल्यामुळे १५ ८ ४० लाच रात्री मोर्शाला तहसिलदार, सकल इन्स्पेक्टर व वरडचा सन् इन्स्पेक्टर ही मडळी बेनोड्यास तथील सन् इन्स्पेक्टर निंबाळकर याच्या मदतीसाठी आली. त्यांनी रात्रीसत गावात घरगड सुरू केली. पोलिस ठाण्यात आणून लोकाना वेदम मार देण्यात आला, गिरस्तार लोकाना बेनोड्याहून वरड्या

पोलीस ठाण्यात पाठविण्यात आले. धरपकडीचे सत्र चालूच राहिले. वेनोड्याचे आंदोलन आपण दावून टाकले अशी शुभा अधिकाऱ्यांना चढू लागली.

परंतु पायासाली काय जळत आहे याची त्यांना कल्पना नव्हती. वेनोडा सर्कलमधील कार्यकर्त्यांची १५ ता. च्या लोणी-या समेत जी योजना ठरली तिचे पुढारीपण श्री वामनराव बळीरामजी पाटील याना देण्यात आले होते. त्यांनी १६ तारखेला नागपंचमीच्या दिवशी कातिसेनेचा मोर्चा इत्तमगावाहून बाहेर काढला. वाटेत लोणी येथील कार्यकर्ते पाटील महादेवराव हे त्यांना मिळाले, लोणी येथील कातिसेना इत्तमराव बळीरामजी मिळाली. त्यांचे वेलोरा पळसवाडा, सावगा येथील कातिसेनिकहि त्यांना येऊन मिळाले. लोणीत प्रचंड मिरवणूक मिळाली. गोलगजारत उभा झाले. श्री वामनराव यांनी सर्व कातिसेनेला सवाल टाकला—‘छातीवर गोळ्या झेलण्याची ज्याची तयारी असेल त्यांनीच आम-याबरोबर यावे’ सर्व उभा चालू लागली. वाटेत वेनोड्याच्या अलीकडे एक जंगल आहे. त्यात वामनराव यांनी आपल्या सैनिकांना उभे केले. त्यांनी भाषण केले व पुनः सवाल टाकला—‘ज्याला मरणाची भीति वाटत असेल त्याने परत जावे’—वामनराव पुढे चालू लागले. एकहि सैनिक परत फिरला नाही. वेनोड्याच्या मोटार स्टॅंडयर कातिसेना येऊन पोहचली. कातिसेना जयजयकारांनी वेनोड्याचे आकाश दुमदुमू लागले. जलालुद्दीन नावाचा एक पोलीस का-न्स्टेबल मोटार स्टॅंडयर उभा होता. त्याचा पोसाख काढून घेण्यात आला. त्याला सादीचा पोसाख चढविण्यात आला व जनतेचा स्वयंसेवक बनवून त्याला इत्तमगावाला रवाना करण्यात आले.

कातिसेना मोटार स्टॅंडयरत येऊन पोहोचल्याचे कळताच स. इ. निवाळकर हा पत्रकारांनी सुसज्ज झाला. डि. में. मेल्डमने त्याची घेतलेली हनेरी त्याला बघली होती. त्याने येत असलेल्या जमावाचा प्रतिकार करण्यासाठी पोलीसची एक तुकडी पुढे पाठविली व स्वतः पोलीस ठाण्याच्या समोर उडूक व तरवार घेऊन उभा राहिला. कातिसेनिक मोटार स्टॅंडयरहून पोलीस ठाण्याकडे येऊ लागले. वाटेत धनलानिरी नदीचा पूल लागला. आता समाज पुलावरून चालू लागला. अग्रमार्गा असलेले पुढारी पुलाच्या दुसऱ्या टोकापर्यंत जाऊन पोहचले. असतील नसतील तोच पोलिसाने गोळीबार सुरू केला.

क्रातितेना चांगलीच कोंडीत पकडली गेली. पूल नदीमातून सुमारे २५ फूट उंच असल्याने पांगण्यासहि अवकाश नव्हता. गोळीगर मुरू होताच महादेवराव बाघमारे व महादेवराव पदाडे यांनी पहिल्या गोळ्या आपल्या छातीवर झेलल्या. दोघेहि वीर घराभायी झाले पुनः गोळ्या आल्या त्या उत्तमराव मानकर, याना हातावर व पुढलिकराव वानखेडे यास पायावर लागून दोघेहि जखमी होऊन पडले.

चार वीर पडले तरी क्रातितेना पुढेच चाल करून जाऊ लागली पुनः 'गोळ्या झाड'यात आल्या. महादेवराव बारमाते, विनायकराव यात्रले, पाहुरंगजी मालवे यांनी गोळ्याचा मुकाबला केला. तिघेहि घारातीर्थी मरण पावले गोळीबार चालूच होता. लोक पुढेच सरकत होते. लोणीचे उदेमानजी वारी, गोगळ देववरे, मारोती लिखितकार, नट्यूजी मालवे, माणिक सखाराम आगरकर, बाजीराव चांभार, क्रिसनजी नेरकर, पुंजाजी कुणवी, गंगाधर नागण आणि इत्तमगावचे श्रीराम पाटील, संतोष बोरकर, शंकर धोवी, बाबूराव कुलार, माणिक न्हावी मिट्टन आणखी १४ वीर जखमी होऊन पडले. पडता पडता त्यांनी लोकाना आदेश दिला — 'कर्तव्याला चुकू नका' 'माघार घेऊ नका.'

जखमी होऊन पडलेल्या लोकाना ताबडतोब उचकून नेण्यात आले, त्यांना पाणी पाजण्यात आलें व त्यांच्या जमरा बाघण्यात आल्या. आतापर्यंत एकूण २१ वीर पडले, तरी क्राति सेना दगमगली नाही. ती वीर वामनराव पाटील याच्या नेतृत्वाखाली पुढेपुढेच जात राहिली जरी ती कोंडीत सापडली होती व तिची अतिशय हानि झाली होती, तरी तिने धैर्य सोडलें नाही तिची ही निर्भयवृत्ति पाहून पोलिस तुकडीची हिमन राचची झाली आता तिने माघार घेण्यास प्रारंभ केला पोलिस माघार घेत होते. क्रातितेना पुढे सरकत होती स. इ. निंबाळकर हे सर्व दृश्य पहात होता. आता त्याने आपल्या जवळच्या राखीव पोलीसास मागे हटणाऱ्या पोलीस तुकडीच्या मदतीसाठी पाठविलें. पुन पोलिस दलाने पवित्रा टाणला

क्रातितेना थकली. वामनराव पाटील व महादेवराव पावडे अग्रभागी होणे. वामनराव हीच क्रातितेनेची स्फूर्तिदेवता होती त्याचे पुनः 'आगे बढो'चें

स्फुरण पाहून पोलिस दलाने पुनः गोळीबारास शरभ केला. एक गोळी वामनरावच्या हातावर लागली. परंतु तरीहि त्याचें पाऊल पुढेच. हें पाहून पुनः बंदुकी डागण्यात आल्या निराण साधले. वामनराव व महादेवराव पावडे गोळ्या लागून घरासाठी झाले. सेनागति पडला हें पाहून लोकांनी कच खावली त्यांना माघार घेताना जयमी लोकाना उचलून नेले. त्यांना पट्ट्या वगैरे बांधून साडेवर घालून त्यांच्या त्यांच्या गावां रवाना करण्यांत आले. वामनरावसाठी मेणा मागविण्यांत आला पण तो येण्यास विलंब लागला. इतक्यात पोलिस अधिकाऱ्याची आणखी एक तुकडी तेथे येऊन पोहोचली. त्यांनी वामनराव व पावडे यांना आपल्या ताब्यात घेऊन बऱ्याच लोकांना थटक बेली दहा दिवसानंतर अमरावतीच्या इर्मिन हॉस्पिटलमध्ये वामनराव पाटील याचा देहान्त झाला. धवलगिरी नदीच्या तीरावर झालेल्या या सम्राटात ५१ गोळ्या झाडण्यात आल्या. त्यामुळे ५वीर शहीद झाले व २२ जयमी झाले.

१. शहीद-वामनराव घळीरामजी पाटील, इत्तमगांव—वय वर्षे २८, श्रीमंत व कुलीन घराण्यातला जन्म लहानपणापासून धाडसी. बडोळ बंधु आनंदराव यांनी १९३० च्या जमल सत्याग्रहात भाग घेतलेला. १९४० पासून वामनराव यांनी राष्ट्रकार्याची भुरा शिरावर घेतली. बेनोडा सर्कलमध्ये क्रांतीचा वणवा पेटविण्याचें श्रेय वामनराव यांनाच दिलें पाहिजे. इत्तमगाव, सोणी, घेलोरा, सायगा इ० भागात क्रांति घडवून आणून व प्रचळ क्रांति सेना थरोवर घेऊन त्यांनी बेनोडा पोलिस ठाण्यावर कशी चाल बेली याचें विवरण पूर्वी आणेंच आहे त्यांच्याबरोबर त्याच धाकटे वडु श्रीराम पाटील हेहि क्रांतिसेनेत होते, त्यांनाहि गोळी लागली व नंतर पोलिसानी वडु आनंदराव यांना थटक करून २ वर्षांची शिक्षा दिली एकाच कुटुंबातील या तीन चघुंती क्रांति आंदोलनात भाग घेतला वामनराव याचें शौर्य, त्याग, देशभक्ति व संघटनाकुशलता याची छान बेनोडा गर्जनेवर पडली आहे.

२. शहीद-महादेवराव आत्मारामजी फदाडे, इत्तमगांव—वय वर्षे २०. शहीद वामनराव इत्तमगांवकर यांच्या नेतृवाखाली जी क्रांतिसेना बेनोड्याच्या पोलिस ठाण्यावर चाल करून गेली, तीच हा तरुण वीर अगदी

आघाहीवर होता. धवलगिरी नदीच्या पुलावर कातिसेनेला कोडीत धरून पोलिस दलाने जो गोळीबार केला त्यातली पहिली गोळी आपल्या छातीवर झेलून राष्ट्रीय स्वातंत्र्यासाठी आले बलिदान करणारा पहिला वीर म्हणून याचे स्मरण नित्य करावे लागेल.

३. शहीद-महादेवराव जागोरा चात्रमारे, इत्तमगांव—वय वर्षे २२. लहानपणापासून व्यायामाचा नाद. कुस्तीत चांगले प्राविण्य मिळविलेले. महादेवराव फुंदाडे याच्याबरोबरच धवलगिरीच्या संग्रामात हे आघाहीवर होते. पोलीसची दुसरी गोळी यानी आपल्या वक्षःस्थलावर घाण केली.

४. शहीद-गुरगजो लक्ष्मणजी मालपे, लाणी—वय वर्षे ३९. कुलीन घराण्यात जन्म. दारिद्र्यात दिवस काढले. १९२३ पासून राष्ट्रीय चळवळीशी समरस झाले. धवलगिरीच्या संग्रामात डोक्यावर गोळी लागून हे पडले पडता पडताहि 'देशात्ता स्वतंत्र करा' 'इंग्रजानो चालवें व्हा' हा एकच घोष ने करीत होणे.

५. शहीद-महादेवराव भगवानजी यांगमासे, चेनोडा—वय वर्षे २३. गरीब घराण्यातला जन्म. १९२०च्या चळवळीपासून राष्ट्रीय कार्याशी समरस झाले. धवलगिरीच्या संग्रामात गोळी लागून पडल्यावर 'वैदेमातरम्'चा जय-घोष करीत यानी प्राण सोडला.

६. शहीद-विनायकराव दौलतराव याचले, चेनोडा—वय वर्षे २६ लहानपणापासून कष्टमय पण स्वतंत्र जीवन चालविले. धवलगिरीच्या संग्रामात आपल्या बरोबरचे मोबती गोळ्या लागून पडत आहेत हे पाहून हे पुढे सरताचले आणि अखेरीस स्वतःहि गोळी खाऊन शहीद झाले; पण आले पाऊल त्यांनी मागे घेतले नाही.

धवलगिरीच्या संग्रामात गोळ्या खाऊन मातूमूमीच्या चरणीं ज्यांनी आपल्या प्राणांच्या अहुती दिल्या अशा वरील सहा शहीदांशिवाय १९४२च्या

आंदोलनाच्या फलस्वरूप, ज्यांना आपले जीवन समाप्त करावे लागले अशा वेनोडा सर्कलमधील पुढील वीरांचे सादर स्मरण करणे आवश्यक आहे.

७. शहीद-रामराव लक्ष्मण मोहाड, इत्तमगांव—शिल्पकरेत व रागोळ्याचे साचे बनविण्यात निष्णात. उत्तम कुस्तीगीर व मल्ल गृहणून प्रसिद्ध. १९३० च्या जंगलसत्याग्रहात ६ महिन्यांची स. म. शिक्षा भोगलेली. १६ ऑगस्ट १९४२ च्या घवलगिरीच्या सपामात कामगिरी बजावून मूमिगत झाले. त्यानंतर अटक होऊन ३ वर्षे स. म. शिक्षा झाली. तुरुंगात क्षयाचा विकार जडून तो विकोपास गेल्यावर त्याची सुटका करण्यात आली; परंतु थोड्याच दिवसात त्याचा अंत झाला.

८. शहीद-शेपराव नरयुजी मुधोळकर, इत्तमगांव—वय वर्षे ४५. शेपराव यांनी १९३० साली तळेगाव येथे जंगल सत्याग्रहात भाग घेतला होता. त्याबद्दल ६ महिने स. म. व १५० रु. दंड इतकी शिक्षा भोगली होती. १९४२ ऑगस्ट आंदोलनात ता. १४ ला अटक. जनतेकडून सुटका. पुनः १६ तारखेस अटक. एक वर्षे कारावास तुरुंगात कॅन्सरचा विकार जडला. तुरुंगातून सुटल्यावर अतिशय आर्थिक विपन्नता भोगली. रोग वाढतच गेला. ता. १-४-१९४४ला देहान्त झाला. लोकप्रिय देशभक्त गृहणून लौकिक मिळविलेला.

९. शहीद-केशवराव ताथोडे, येल्होरा—वय वर्षे २८. मुखवस्तु पाटील घराण्यातील जन्म. एम्. ए., एल्.एल्. बी. पर्यंत शिक्षण. रोळ व व्यायाम यात प्रवीण. १९३६ पासून 'भीराम सेवा संघ' स्थापन करून त्याच्या द्वारा देशकार्यास प्रारंभ. राष्ट्रीय शाळा, राष्ट्रीय सेवादल इ. चळवळी वेल्या. १९४२ ऑगस्ट आंदोलनात, वेनोडा सर्कलमधील जागृतीत य सघटनेत प्रमुख सर्कलमधील १५ खेडी स्वतंत्र करण्याची मोहीम. १६ ऑगस्ट नंतर मूमिगत. तशा स्थितीत प्रकृति बिघडली. उपचारासाठी मुंबईस गेले. तेथे विषमत्वर होऊन ता. १६-४-१९४३ रोजी मृत्यु झाला. वेनोडा सर्कसला भूयण-भूत होणारा तरुण विद्वान अशा रीतीने मूमिगत स्थितीत कालवश झाला सारी जनता दळदळली.

१० शहीद-तुकारामजी रोडच्या माणिकपुरे, इत्तमगाव—
 चामनराव पाटील यांचे हे उजवे हात १९४१ च्या वैयक्तिक सत्याग्रहात एक
 चर्ये सक्त मजुरीची शिक्षा भोगली १९४२ च्या आगस्ट आंदोलनात अकरा गावा-
 तून मि सत्ता नेस्तनाबूद केली १६ ऑगस्टच्या धवलगिरी नदीच्या संगमात
 टाकार व त्यानंतर अटक व ५ वर्षे सक्त मजुरीची शिक्षा तुरुंगात विषम-
 प्याचा आजार झाला व तो विकोपास गेल्यावर अमरावतीच्या इर्विन
 हॉस्पिटलमध्ये पाठविण्यांत आले व तेथेच त्याचा देहान्त झाला. हे तुरुंगात
 असताना यांचे दोन्ही धाकटे बंधू घरी स्वर्गस्थ झाले

बेनोडा सर्वलमधील या सर्व शहीदांच्या यलिदानामुळे इत्तमगाव, लोणी,
 बेलोरा, बेनोडा ही गावे राष्ट्रीय तीर्थस्थाने बनली आहेत 'चळे जाय'
 घोषणेची, भ्रमलमजावणी १२-१५ गावांत कसून बेनोड्यांचे पोलिसटारण काबीज
 करण्यासाठी धवलगिरीच्या पुलावर त्यांनी जो संग्राम केला तो विदर्भाच्या
 इतिहासात चिरस्मरणीय राहील

या सर्व शहीदांना प्रणाम ! !

प्रकरण १३ वें

यावलीवरील पहिलें आक्रमण

व

त्याचा यशस्वी प्रतिकार

माहुलीचें पोलिसठारणें तर करण्याचा विजय प्राप्त करून, पंजाबराव याच्या आदेशाप्रमाणे परत फिरलेली जनता गावीं पोहचली; तेव्हा ती आनंदांत गर्क होती. सकाळपासून तिने विजयामागून विजय मिळविले होते. शेवटचा विजय तर फारच महत्वाचा व वहादुरीने कमाविलेला असा होता. स्वतःच्या धैर्याचा व कर्तुल्याचा एवढा महान आत्मप्रत्यय तिने प्रथमच अनुभूतला होता. राष्ट्रीय गर्जना करीत व विजयानंदाने नाचत घागडून सर्व लोक आपापल्या घरीं पोहचले. गांवांत पोहचल्यावर पुन्हा यावलीकरानी गाधीनौकात सभा घेतली. पंजाबरावचा आदेश सर्वाना निवेदन केला आणि कसलीहि सकट ओढवली तरी यावलीचें नाव जळें धावयाचें नाही, असा निश्चय ठेला. समेत पंजाबरावचे बंधु विश्वाखराव, मोतीरामजी लंगडे, व गोविंदराव अंबडकार यांचीं भागणें झालीं.

ता. १६ ऑगस्टला नागपंचमी होती. सर्वांसारख्या विपारी प्राण्याशीहि प्रेमाने कसे वागावें, ही या सणाच्या रूपाने भारतीय संस्कृतीची शिकवण आहे. त्यातून वन्हाडच्या ग्रामीणांत तर या सणाचें विशेषच महत्त्व आहे. नागपंचमीच्या दिवशीं कोणी शेतात जाणार नाही. कोणी जमीन नागरणार नाही. सर्व काम धंदे बंद राहतील. नागोवाराच्या पुजेसाठीं सुटी मानली जाईल. वारुळा-वारुळानून नागोवाची पूजा होईल. दूध फुटाण्याचा नैवेद्य दारविला जाईल. बाया नागोवाचीं गाणीं म्हणतील खेड्यातील जनतेचा हा सणाचा, आनंदाचा दिवस ! जन्मभर वर वाळगमारा सार !-हवें तेव्हा डलहन विष घमन करणारा

माप १-रस्तु आर्योनी-हिंदूनी, याआदि आपल्या प्रेमाने निरुल. साप व मनुष्य यांचे युद्ध त्या दिवशीं सखल सर्पराज मानवाच्या घरीं भोवनास आला. मानवानेहि त्याच्या वृत्तींत झालेल्या या पालटाची पूजा केली त्याला जेवू घातलं, आणि हें दाखवून दिलें की, जो आपली विपारी मनोवृत्ति निसरेल, त्याची आम्हीहि पूजा करू, त्याला आम्ही देव्दान्यात वसवू.

परंतु जो चमत्कार मानवाला प्रत्यक्ष सर्पाच्या बाबतींत करतां आला, तो त्याला मानव्योनीतच जे दोन पायांने साप आहेत, ते विपारी मनोवृत्तीचे प्राणी आहेत, त्या या बाबतींत त्याला करतां आला नाही आदल्या दिवशींच्या विजयानदात दुसऱ्या दिवशींच्या नागपंचमीच्या राणाची भर पडली दुवात साखर पडली. सोन्याला सुगंध सुटला दरसालपणा कितीतरी आनदाने यावलीकर प्रामांय नागपंचमीचा उत्सव साजरा करू लागले खरोखरीच्या विपारी सर्पांशीहि ते प्रेमाने वागू लागले.

पण गावात काह साप होणे त्यांनी दश धरणा होता आदल्या दिवशीं या लढाईत ते पराभूत झाले होणे तो दश त्याच्या मनातून नागपंचमीच्या दिवशादि निघेना त्यांनी आपसात पडयन रचल. यावलीच्या या कातिमारकाचा सुद्ध उगवला पाहिजे. त्याच्या विजयामृताने त्रिप कालवले पाहिजे त्याच्या मणाचा व उत्सवाचा विचका कला पाहिजे.

क्रांतीच्या प्रतिकारार्थ प्रतिकृति अशीच उभी राहणे. बहुजनसमाजाच्या हितात प्रतिकृतिकारार्थें हित नसतें एकाचा विजय तो दुसऱ्याचा पराजय एकाचें मुल तं दुसऱ्याचें दुःख एकाचा लाभ ती दुसऱ्याची हानि यावलीचा पाटील हा याच जातीतल्या प्रतिकृतिकारक ठरला. १९२१ च्या रंगराव घालाजी पाटलाचा उदात्त आदर्श तो विसरला १९२० च्या यशवंत आकाजीचेंच मीठ तो खात होता. त्याच स्वजनद्रोही परपक्ष तो जागत होता गावचें दूष तो रोज पीत होना. पण त्याच्या पोटात गेल्यावर त्या दुधाचें पर्यस्तान विप निर्माण करण्यातच होत होतें आनंद आकाजीच्या आदल्या दिवसाच्या प्रफारापासून जैन पडले नाही मूड बदला-कसा घेना येईल या चिंतेने त्याला नेरलं होतें त्याने मनुष्य

केला माहोलीस जाऊन तेथील रेव्हेन्यू इन्स्पेक्टर व पोलीस याना त्याने आपल्या मसलतीत घेतले नागपंचमीच्या दिवशीच विपारी सर्पोची टोळी तयार झाली तिने यावलीवर अकस्मात हल्ला करण्याचे ठरविले यावलीचे धन लुटून आपापल्या घरकुलात भरून ठेवण्याचा त्यांनी बेत केला

इकडे गावकरीहि तितकेसे वेसावघ नव्हते. नागपंचमीचा सण साजरा करित असतानाहि द्विपाद सर्पोची भयंकरता ते विसरले नव्हते १९३० चा अनुभव त्याच्या हृदयालावर पक्का फोरेलेला होता, म्हणून उत्सव साजरा करित असतानाहि पुढील सापधानीच्या गोष्टी ते चर्चीत होणे. पजाबराव यानी माहोलीहून परत फिरवितांना त्यांना दिलेला इपारा अगदी ताजा होता व त्यालाच अनुलक्षून ते सावधगिरीच्या योजना आखीत होते.

पहिली योजना अशी ठरली की, सदा सर्वकाळ सावधान राहिले पाहिजे. प्रतिपक्षाच्या हालचालीवर विशेषत गावच्या सर्वोत्तर नजर ठेवली पाहिजे. दुसरी योजना अशी की, मकट आलेच तर त्याची सूचना सर्वोंना मिळाली पाहिजे. तिसरी योजना अशी की लहान मोठ्या कोणत्याहि प्रमर्गी सर्वोनी एक मेळाऱ्या साह्यास एका हातेने घावून गेले पाहिजे. गावाचे ऐक्य व परस्पर-पोषकता ही कायम राखली पाहिजेत. चौथी योजना अशी की जन्यायाचा प्रति कार हा झालाच पाहिजे १९३० प्रमाणे या यावतीत झील म्हणून दिसता उपयोगाची नाही. पाचवी योजना अशी की, प्रतिपक्षाच्या प्रक्षोभाळा आपण सहसा कारण द्यायचे नाही व आपला समय सोडावयाचा नाही अशा रीतीने त्या अडाणी समजल्या जाणाऱ्या शेतकऱ्यांना, आत्मसन्मानाचे रक्षण करण्याच्या वृत्तीमुळे प्रस्तुत परिस्थितीत कसे बागावे याचे ज्ञान प्राप्त होऊ लागले. हे ज्ञान शिक्षविण्यास त्यांच्याजवळ कोणी गेला नव्हता. परिस्थितीची जाणीव आणि आत्मसन्मानाच्या सरंजणाची तळमळ यातूनच त्यांना हे ज्ञान प्राप्त होत होते अड्ड्याअड्ड्यावर याच गोष्टी पोल्त्या जात होत्या. मावी संकटाची त्यांनी जागृति ठेवली होती. त्याला ताड देण्याचा निर्धार ते करित होते त्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या वर्तगुनीचे नियम ते बसवीत होते नकळत मानसशास्त्राचा राल ते करित होते समुदाय मनाची निर्मिती होत होती. समुदायातच करायला आहे, समुदा-

यातच पराक्रम आहे, समुदायांतच व्यक्तीचाही अभ्युदय आहे, हा सिद्धांत ते स्वयंप्रेरणेने यमवीत होणे.

माहोलीस आदल्या दिवशीं आलेला जिन्हाधिकारी, आपण लोकरच मोठें दल बरोबर घेऊन येऊ, असे बोलून गेला होता. यावलीच्या बडखोरीच्या अनेकवार्ता आजपर्यंत त्याच्या कानावर गेलेल्या होत्याच. तशांत त्याने माहोली पोलीस ठाण्याचा विषय समज पाहिला होता हें सगळें सरकारी नुकसान, या लोकांच्याकडून वसूल नेलें पाहिजे यांच्यावर सामुदायिक दंड बसविण्या पाहिजे, असें तो ओशरतें बोलून गेला होता. परंतु तशा तऱ्हेचा लेखी हुद्दम त्याने कधीच दिलेला नव्हता. हें पुढें कोणीतहि सिद्ध झालें आहे. हा सामुदायिक दंड बसविण्याचा अधिकार त्यालाहि वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडून कायद्याने मिळवावा लागतो. तसा अधिकार यावलीच्या यावतींत आपणास असल्याचेंहि त्याला न्यायालयात सिद्ध करता आलें नाही.

पण अशा तऱ्हेचें काहीतरी जें आदल्या दिवशीं बोलला, त्याचा पायदा घेऊन गावात लट माजविण्याच कारस्थान पाटलाने शिजविलें रेव्हेन्यू इन्स्पेक्टर, पटवारी व पोलीस यांना त्यात सामील करून घेण्यात आलें. यावेळीं नेलेली यावलीची लट सहज पवून जाई व सादेषहि त्यामुळे गुप होईल, असा त्याचा तर्क होता व तो खोटाहि नव्हता. पुढील घटनानी हे दाखवून दिल आहे की, १९४२ च्या आंदोलनाचा प्रतिकार करीत असतांना नि० नोकरशाहीने आपल्या हस्तकाना, पोलीसना व खेड्यापाड्यांतील अधिकाऱ्यांना, उठावणी करणाऱ्या जनतेची मनमुराद लट करण्याची जगू काय सुभाज दिली होती.

आनंद पाटील व त्याचे साथीदार यांनी आपल्या मनाशी सहजच अस कथास बाधला की,—‘ जिन्हासाहेब मोठें दल घेऊन यावलीच्या बंदोबस्त करण्यास येणार आहेत.—’ असे मागितलें की, यावलीकर लोक आता मितीला कारण त्याचा पुढारी पंजाबराव हा पकडला गेला असल्यामुळे त्यांना हिमत देण्यास अथवा बडखोरी शिकविण्यास तितका जोमदार असा कोणी माणूस यावलींत उरला नाही, म्हणून पुढारीविहीन झालेले लोक या घमर्जास बळी

पडतील आणि आपण मागून तितके पैसे आपणास देतील हे पैसे साडेबाने सामुदायिक दड बसविला आहे, असें सांगूनच मागावयाचे. रेव्हेन्यू इन्स्पेक्टर व पोलीस बरोबर असले म्हणजे ही गोष्टहि लोकाना सहजच खरी वाटेल असा हिशेब मनाशी बांधून ही सर्व मडळी दुपारी एक वाजण्याच्या सुमारास यावलीस येऊन पोहचलो. गावकरा लोक देहेळणीवर होनेच. पण त्याच्या यण्याचा उद्देश एकाएकी ध्यानात येण्यासारखा नव्हता किंयेकाची तर अशीच समजून झाली की, कोणाला तरी निस्पंदार करण्याकरता हे लोक आले असावेत. सयाग्रही या नात्याने गिरनदारीस त्याचा विरोधहि नव्हता, अथवा तिचा प्रतिहार करण्याचेंहि त्यानी योजिलं नव्हतें.

त्यानी योजिलें होतें तें इतकेंच की, १२३० प्रमाणें कोणालाहि स्त्रिया घ मुलें याच्यावर हात घालू यावयाचा नाही कोणाच्याहि मालमत्तेची गैर कायदा लूट होऊ यावयाची नाही. अन्यायाचा असा फोणताहि हुकुम मानावयाचा नाही, आणि सर्वोपरी विद्रोह म्हणजे आपल्या स्वातंत्र्यध्वजाचा अपमान कोणास करू यावयाचा नाही त्यामुळे पाटील, पटवारी, रेव्हेन्यू इन्स्पेक्टर व पोलीस हे जेव्हा दुपारी एक वाजतां गावात येऊन पोहचले तेव्हा त्यांच्यावर फक्त नजर ठेवली गावात आल्यावर पाटलांने आपल्या साहाय्याकरिता गावातील कामगार महारहि बोलावून घेतले आणि पहिल्या प्रथम काय करावयाचें हें त्याने ठरविलें पंजाबराय हाच या सर्व प्रकाराच्या मुळाशी असल्यामुळे त्याच्याच घरी पहिल्यादा उचक बसविला पाहिजे, म्हणजे भग आपोआप सर्व गावकरी ताळ्यावर येतील अशा समजुतीने त्याने आपला मोर्चा दलबलासहित पंजाबरायच्या घराकडे वळविला.

पंजाबरायच्या घरच्या बैठकीत आबीच योडेश्वर लोक जमा झालेले होते. त्याचे बऱू विश्वासराव घरांच होणे हे विश्वासराव देखील आदल्या दिवशीच्या सन्यासपद्धात सामील होण्यास त्रासुर होणे. माहुलीच्या पोलीस ठाण्यावर ताबा होइपर्यंत तेहि जनसमुदायाबरोबर गेले होते पंजाबराय याना अग्नक झाल्यानंतर देहा सत्यापहीच्या मध्ये आपणासहि अटक व्हावी अशा आग्रह धरून ते बसले होते स्वातंत्र्याच्या रत्यात भाग घेण्यासाठी या दोन बंधूत झालेली ही अहमदमिका मोठी स्फूर्तिदायक होती. अखेरीस बडीठ बऱूच्या बिनतीस मान देऊन ते घरां परत आले होते.

“सामुदायिक दंडापैकी तुमच्यावर दोन हजार रुपये वसविण्यात आले आहेत. ताबडतोब रक्कम देऊन टाका”—रेव्हिन्यू इन्स्पेक्टरच्या मुखाने पाटील आनंद आकाजी घोलत होता. विश्वासराव यांनी दड देण्याचे साफ नाकारले अधिकारी धमक्या देऊ लागले—‘जवरीने दड घमूल करावा लागेल’—असें म्हणू लागले. विश्वासराव यांनी पुन्हा तितक्याच निकराने त्यांना बजावले,—‘एक पैदि मिळणार नाही. मुकाट्याने येथून निघून जा’ हे नेजस्वी उत्तर ऐकून पाटील प्रभृति चमकले. त्याच्या हेहि लक्षात आले की, विश्वासरावच्या बैठकीत व तिच्या आसपास असलेल्या लोकांच्या मानाने आपण अल्पसंख्य आहोत आणि जोरजबरदस्तीचा उपयोग करण्यास तो आपणावरच शेकण्याचा ममब आहे. त्यापेक्षा येथून काढता पाय घेण्यातच गनीमत आहे असा विचार करून त्रि० सरकारची ही हस्तक मडळी, स्वजनशोहासासाठी व स्वदेश बाधवाची लक्ष करण्यासाठी दुसरे शहाजोग घर पाहू लागली.

विश्वासरावच्या घरां घडलेल्या वरील प्रकाराची बातमी ताबडतोब गावात पसरली. पुन्हा निरनिराळ्या अड्ड्यांवर निरनिराळ्या चर्चा सुरू झाल्या. लोक निश्चयाने घोलू लागले की, गांवाची लूट होऊ द्यावयाची नाही. कन्या, पैसा तर हातीं लागू द्यावयाच्या नाहीच, पण अन्नधान्यास देखील हात लावू द्यावयाचा नाही प्रथम असा उपस्थित झाला की, चादी, सोने व नाणे ही कशीहि दडवून ठेवता येतील. पण अन्नधान्याचे अपहरण टाळणे केवळ युक्तिप्रयोगाने कठीण जाणार आहे पुढे येणारे दिवस अधिकच कठीण आहेत. नेह्या गावाच्या धान्याचा कणहि बाहेर जाऊ देणे म्हणजे गांवकरी लोकांची उपासमार करणेच होय. जे काही धान्य गावात अनेक, त्याच्या बळावर अर्धे-सगळी सवजण मिळून खाऊ शकू व जगू शकू. पण अन्नधान्याचे जर लुटले गेले, तर सगळ्या गांवावर उपासमारीचा प्रमग गुजरल्याशिवाय राहणार नाही, असा पोक विचार करून, अन्नधान्याच्या बाबतीत प्रत्येक पडला तर सर्व तऱ्हेचा प्रतिकार करण्यास गावाने सज्ज असले पाहिजे आणि लहानातल्या लहान व गरीबातल्या गरीब माणसाच्या देखील साहाय्यार्थ सर्वांनी घातून गेले पाहिजे. एका ठिकाणी सभा भरवून काही ही चर्चा चाललेली नव्हती निरनिराळ्या अड्ड्यावर विचारविनिमय होत होता. परंतु समान सक्तीच्या माननेने सर्व ठिकाणी समान विचारधाराच प्रवाहित

होत होती आणि अतः करणाऱ्या या समसंवेदनेने सर्व गाव, लहानयोर, गरीब श्रीमंत ऐक्याच्या एका प्रबळ सूनात ओरला जात होता.

पाटील व त्याचे साथीदार पंजाबरावच्या घडून त्याचे धन विश्वासराव याच्याकडून अशा तऱ्हेने थप्पड खाऊन निघाले यानंतर त्यांनी रामकिसन मारवाडी यास गाठून सांगितलें की, गावावर २००० रु० सामुदायिक दड बसला असून, त्यापैकी ५०० रु० तुम्ही भरा मारवाड्याने चातुर्याने उत्तर दिलें की बाकीचा दड तुम्ही वसूल करा माझी रक्कम त्यानंतर घेऊन जा. तेथून पुढे त्यांनी रामराव मराठा याच्या दुकानाकडे मोर्चा घळविला. रामराव मराठे याबलींतील एक मालदार गृहस्थ आहेत त्यांचें दुकान प्रतिष्ठ आहे केवळ दुकानदारी कप्पन स्वार्थ साधितच जन्म कळण्याऐवजी योडीपार देशसेवाहि आपल्या हातून घडावी म्हणून १९३० च्या सत्याग्रहात त्याचे मोठे बंधू गुलाबराव यांनी भाग घेतला होता अशा रीतीने कापेसच्या तेजस्वी शिकवणुकीचे धडे त्यांनी गिरविले होते, आणि सीच शिकवण त्याच्याकडून त्यांच्या कुटुंबियांना मिळत होती. पाटील आदि मडळी दुकानासमोर आली त्यावेळीं दुकानात गुलाबरावचा धाकटा भाऊ बसलेला होता त्याच्याजवळ त्यांनी २०० रुपयांची मागणी केली. गावकरी लोक पाळतीवर होतेच आणि पंजाबराव याच्या घरी हालेल्या प्रकारामुळे त्यांच्या हेरि लक्षात येऊन चुकलें होतें की, रेव्हेन्यू इन्स्पेक्टर अथवा पाटील पटवारी यांच्या जवळ कोणत्याहि तऱ्हेचा दड वसुलीचा हुकूम नाही ते केवळ छुटीच्या उद्देशानेच पैसे मागीत आहेत अशा तऱ्हेच्या अन्यायाने मागितला जाणारा पैसा मुळीच यावयाचा नाही असाहि निश्चय त्यांनी कला होता. पाटील व त्याचे साथीदार, गुलाबरावचे घरासमोर उभे राहताच सावधगिरी ठेवून व आपलें अस्तित्व पारसें भासून देत लोक जवळच दवून बसले.

‘दहाची रक्कम तावटतोव भरा. नाहीतर मोठे साहेब आल्यानंतर ती वाढण्याचा संभव आहे’ रेव्हेन्यू इन्स्पेक्टरच्या मुत्ताने पुनरपि पाटील आनंद अकारणी हाच घोष होताना गुलाबरावच्या भावानुद्धा रक्कम देण्याचें नाकारलें. — ‘जबरदस्तीने दुकान फोडणें लागेल दुकानातील माल उचलून न्याया

लागेल. बिनाकारण सगळ्या दुकानांची खराबी होईल ' पुन्हा बजावण्यात आलें इतक्या अवधीत ग्रामस्थ लोक बऱ्याच प्रमाणात आसपास येऊन ठेपले होते आणि कांही क्षणें तरी दुकानाची दट होऊ द्यावयाची नाही असा निश्चय ते करीत होते मगून मगून दुकानाकडे डोकावून पाहातहि होते.

बऱ्या बोलाने व सहजासहजीं दट मिळत नाही, हें पाहून पाटलाने बरो बरीच्या पोलीस ना जबरदस्तीने दुकानात घुसून माल काढण्याचा इशारा केला आणि तेहि दुकानात घुसण्याचा प्रयत्न करू लागले तोंच दुकानदाराचा कृष्णा पवार नामक भाचा एकदम समोर आला आणि त्याने दोन्ही हातांनी दुकानात प्रवेश करण्याच्या दाराचा रस्ता अडवून धरला पोलीस आत जाण्यासाठी जोर करीत होते आणि तो आपली सर्व शक्ति एकवटून त्याचा प्रतिरोध करीत होता अखेरीस अशा तऱ्हेची दाढगाई करून, पोलीस आत घुसले न घुसले तोंच मध माशाचे एक पोळें उडलें आणि त्या माशा रेव्हे यू हन्स्पेक्टर, पोलीस आदि जवरीने दुकानात घुसूं पाहणाऱ्या जुलमी लोकांना चावून चावून जर्जर करू लागल्या याचाच प्रतिकार करण्यासाठी एकटा मनुष्य जरी उभा झाला तरी परमेश्वर त्याच्या मदतीला घावून येतो. जे स्वतः ला साह्य करतात, ते ना परमेश्वरहि साह्य करू लागतो. पाटील व पोलीस यांच्या गळारमोर आपलें एकट्याचें बळ किती चालेल, ते पुष्कळ, आपण एकटे, ते अधिकारी, आपण खेडूत, असा दुर्बल विचार दुकानावरील त्या कृष्णा तट्टणाच्या मनासहि शिवला नाही गावातील लोक मदत करतील वा न करतील, आपण आपलीच मदत केली पाहिजे, ह्या अन्याय्य दृष्टीचा, या जोर जुलमाचा प्रतिकार हा केलाच पाहिजे, असें ठरवून दट निश्चयाने तो प्रतिकारास उभा ठाकल्याबरोबर, मधमाशाच्या रुपाने परमेश्वर त्याच्या मदतीस घावून आलाच मधमाशाच्या त्या भयंकर हल्ल्याने आत घुसलेले ते पोलीस इ० घाबरून गेले व पळतच दुकानाच्या बाहेर पडले

दुकानात जबरदस्तीने घुसण्याचा प्रयत्न पाटलाचे हस्तक करीत आहेत, व दुकानदाराचा एकाकी असलेला भाचा मोठ्या हैर्याने प्रतिकारास उभा झाला आहे, ही बातमी लगेच गावात पसरला क्षणाधीत लोकांचे थवेच्या थवे त्या ठिकाणी जमा होऊ लागले त्याचा पका निर्धार झाला होता की, दुकानातील

मालाचा सुतळीचा सडा देखील बदमाशाच्या व हुंगारुच्या हाती लागू याव-
याचा नाही मधमाशा या हल्ल्याने भयभीत होऊन पोलीस व रेव्हेन्यू इन्स्पेक्टर
दुकानातून बाहेर पडले तेव्हा त्यांना काय दिसलं ? तीनशे नरसिंह या ठिकाणी
उभे आहेत नदीत खतराचं तर मगर सातो, फाटावर जावं तर वाध उभा.
योड्याच वळापूर्वी दुकानदारांच्या एकत्र्या लहान भावावर आपल्या यलाचा
गुमान दाखविण्याचा त्या शूर सरकारी अधिकाऱ्याची गाळणच उडाली त्यांनी
नेहूनहि पोवारा फळा दुसरी यप्पड बसली

लोक पुढा स्वयंप्रेरणेने पाळत ठेऊ लागले कमीत कमी पांच सात हजार
रुपयाची छट तरी आणगास गावातून मिळविता येईल, जोर, डेली करून गावा
तल्या बायाबापड्यांना सतायता येईल, विरोध करू पाहणारे चार दोन इसम
निघाळे तर त्यांना पिढून काढता येईल, अशा रातीने आदल्या दिवशीच्या
प्रकाराचा मूढ वेता येईल, लोकांची मस्ती जिरविता येईल, परिष्ठ अधिकाऱ्याची
मर्जी संपादन करता येईल आणि आपत्ताहि तळिराम गार करता येईल, अशी
गल महमदी मनोराज्ये करित ते गावात घुसले होते परंतु एक लाय बसल्या
बरोबर मातीच्या भाड्याचा तो दाराचा दाराच गंगडला, भाडीं फुटली आणि
मनोराज्ये त्या दिग्दर्श तरी धुळीस मिळाली फजिन पराजित होऊन न परत
फिरले होन पत्तितीचें शल्य याच्या मनांत डाचू लागलं हतें तशात लोक पुन
आपली पाळत ठेवत आहेत हे पाहून त्याचा तोर आणखीच मुळ लागल
लोक पाळतीवर असल्यामुळे आपसांत बोझा नर मसूब टरविता यड्यात घरीं
नावें तर तथेच लोक आल्याशिवाय राहाणार नाहीत म्हणून यागने गाराबाहेर
जाण्याचा रस्ता धरला रे० इन्स्पेक्टर, पटगारी, पोलीसहि त्याच दिग्ने बळले

तरी लोक पाळत सोडीत नाहीत हे पाहून काच शेळ्यामैत्र्या यमठेच्या
या सरकारा बगलबयाचीं माथीं अधिकृत मडकू लागली पाटीउत
वारी यांनी दुकानासमोर असतनाच आपल्या निमची खात निरतून घेतली
हावी आता पोलीस शिरायाच्या जिमेला कड मुटला त्यांनी लोफाना भग्याय
भापेंत अचकच निचकट शिराया देण्यास प्रारंभ दिला दुर्धळ व तागात माणूस
फजिन हाता इणने याच्या पळत आणला मात्ताप गमविण्यासाठी दुमन्यांना

शिब्या देणे एवढे एकच साधन उरलेले असते. मनुष्य शिवीगाळ करण्यावर आला म्हणजे निश्चिने समजावे की त्याची हिमत नष्ट झाली आहे, कायरतेने त्याच्यावर अंमल बसविता आहे. पोलीसची शिवीगाळ ऐकून, लोकानी सभ्यता त्यांना शिवीगाळ न करण्यास बजावले. पोलीसचा पारा आणखीच गरम झाला. ते अधिकच शिवीगाळ करू लागले. एका शिब्याने उलटून लोकांच्या अंगावर धारण्याचा प्रयत्न केला. १५ लोकांनी पुनः हिंदुस्थानीत खणकावले— 'खबरदार कदम उठायगा तो ! शरम नही माळूम होती गालीगलोच करनेको ! आदमी होकर इवानियतसे पैसा आते हो ! जवान बंद करो !' म्याड पोलीस स्तब्ध झाला लोकांच्या स्वाभिमानापुढे व आत्मसन्मान रक्षणाच्या निर्घारापुढे त्यांनी नागी टाकली. मुकाब्याने पाटील व पोलीसदल आपला मार्ग आक्रमू लागले आजचे प्रकरण एवढ्यावरच निभावले. जनतेतून तेजस्विनेचे स्फुल्लिंगाभाणून स्फुल्लिंग उडाले. सरकारी अधिकाऱ्यांच्या नीच कारवायाचा हा हक्क लोकांनी धैर्याने परतून लावला. काल आक्रमक लढाई ते जिंकले. आज मरक्षणात्मक लढाईतहि ते विजयी झाले आपल्या ऐवयातील सामर्थ्याचा प्रत्यय व आत्मविश्वास याच्या अभिमानाने त्याची मान पुनः ताठ झाली. यावलीना अभिमान यथार्थ ठरला. आज पुन्हा क्रांतिप्रवर्ण जननेने झगूला लज्जित-पजित, पराजित करून परत फिरविले; पण या विजयाने देखील जननेने आपला सावधगण सोडला नाही. याहून उप्रतर संकटाची जाणीव त्यांनी जागृत ठेवली. याहून तेजस्वी प्रतिकाराच्या तयारीस ते लागले. हा सर्व इतिहास आपणाने पुढील काळ त पहावयाचा आहे

अत्याचारी दल अशा रीतीने परत गेल्यावर श्री. अजाबराव यांच्या घरी पुनः सभा घेऊन लोकांनी पुढील मभाव्य आक्रमणाच्या तरतुदीच्या योजना आखल्या

हत्याकांड

उन्हातान्हात अन्नपाण्यापाचून मिरवणुकीत बसलेल्या मुलाना व महिलाना खाण्यासाठी लोकानी जे पदार्थ आणले ते घुळीत मिळवून देण्यास आणि पिण्यासाठी ज पाणी आणलें त्यास शेण कालविण्यास ज्यानी कमी केलें नाहीं, त्या त्रि० नौरुग्नादीच्या व तिच्या हस्तकाच्या ठिकाणी माणुसकीचा त्वलेश देखील शिल्लक आहे असें जमेला घरण्यात काहीच अर्थ नव्हता सर्वस्व गमावण्याची वेळ आली असता आपल्याकडून अत्याचारांची ते परकाष्टा करतील हें स्वाभाविक होतें

१५ तारखेच्या सत्याग्रहानंतर आपल्यावर अत्याचाराची परंपरा कोसळणार ही यावलीकरांची आशंका रास्त होती यात शका नाहीं, पण अत्याचाराची परंपरा कोसळणार असें वाटून त्यानी परिस्थितीस पाठ दाखविण्याचा मेढकपणा मुळींच दाखवला नाहीं. गेल्या बारा वर्षांत राष्ट्रीयतेची जी सर्जीवनी पुटी त्यानी भस्विली होती तिच्यामुळे त्याच्या ठिकाणी दृढ प्रतिकारसामर्थ्य निमाणे झालें होतें. लहलहाने व गरीबश्रीमत असा भेदभाव विसरून समान सकटाच्या तयारीस ते लागले होते. गावावर येणारीं सकटे हीं जर गरीबश्रीमत अस्पृश्यास्पृश्य, हिंदुमुसलमान असा भेदभाव मानीत नाहींत, तर त्या सकटाच परिहार अथवा प्रतिकार करण्याच्या कामांत ग्रामस्थानी तरी असा भेदभाव का मानावा ? गावात पैग येतो महामारी येते, तीं कोठे असा भेदभाव करतात ? हा श्रीमत, हा अस्पृश्य हा मुसलमान हा भेद जसा सासर्गिक रोगाच्याजवळ असत नाहीं, तसाच तो अत्याचारास प्रवृत्त झालेल्या त्रि० शासकां-याजवळ देखील असत नाहीं म्हणून प्लेग व महामारी प्रमाणेच, त्रि० अत्याचाराच्या वेळीं सर्वांनी भेदभाव विसरून, विषमतेला पांग देऊन संकटाला तोंड देण्यासाठी सज्ज होणें जरूर असतें. या दृष्टीने यावलीतील ग्रामीणानी गेलेल्या पुढ तयारीचें, घेतलेल्या सावधगिरीचें व प्रकट केलेल्या पराक्रमाचें कोणीहि स्वातंत्र्यवादी माणूस कौतुकच करील हाच सर्व इतिहास आपणास आता प्रस्तुत 'हत्याकांडा'त पहावयाचा आहे

लुगारु सर्पांची गोळी विफलमनोरथ होऊन परत गेल्यानंतर, १६ तारखेला कोणीहि सूचना न देतां अथवा दबडी पिगविली गेली नसताना ग्रामस्थ लोरु स्वयंप्रेरणेने गांधी चौकांत समीलित झाले, बोलता बोलता गांधी चौकाला समेचें स्वरूप प्राप्त झालें या समत नानातरेचे विचार प्रदर्शित करण्यात

आले. विशेष म्हणजे पुढील आक्रमणापासून वचावाची तयारी कशी करावी याचाच सल्ला द्याला. दोन चार पोलीस व दोन चार कामदार महार गटवून यापलीचे लोक दबत नाहीत रेव्हिन्स इन्स्पेक्टर अथवा पाटील यांच्यासारख्या हलक्यासलक्या अधिकाऱ्यांना ते दाद देत नाहीत, म्हणून बंदूकधारी पोलीसांची मोठ्या मध्येची टोळी गावावर पाठविली जाण्याचा सभय आहे. याहि टोळीचा प्रतिकार केला, तर लष्कर येईल. गावाचा गाव उध्वस्त करण्यास नव्हे जमीनदोस्त करण्यास देखील, ते कमी करायचे नाही. या गोष्टीची वृत्तना १९३० च्या अनुमनावरून त्यांना येऊन चुकली होती. शिवाय वर्तमान पत्रातून रोज नव्या व अधिक भीषण बातम्या येत होत्या १५ व १६ तारखेच्या यावलीस अथवा माहोलीस जरी प्रयत्न गोळीबारासारखी परिस्थिती तर खासच निर्माण झाली होनी. तशात सोळा तारखेस मोर्शी तालुक्यात वेनोडा मुशमी गोळीबार झाल्याची बातमी आली त्यात शूर कॉम्रेड भक्त वामनराय व त्याचे सहा साथीदार यांच्या आहुत्या गडल्या, तेव्हा यातावरण अतिशय गरम आहे, परिस्थिती फारच तंग आहे दडपशाहीचा नगा नाच चालू आहे, हे जाणून आपणास आपला मार्ग काढला पाहिजे, हा चर्चेचा सारांश होता

परिस्थितीच्या वाढत्या भीषणतेने राखीव हितसंबंधाच्या लोकांचा धीर प्रथम खचत असतो. तेच पळगट्यांचा मार्ग शोधण्याचा प्रथम प्रयत्न करू लागतात. शरणागतीची भाषा प्रथम त्यांच्या अमर मुक्तांतून पाहेर पडते जो नियम सगळीकडे लागू आहे त्याला यावली तरी कशी अपवाद राहील ! यावलीचेहि काही राखीव हितसंबंधी अशीच कार्याची भाषा बोलू लागले गावातील सापाची पूजा करा त्यांना लचलुचपत द्या. सामुदायिक दड भरून टाका म्हणजे गावावरील सकट टळेल असाहि बदसूर मध्येच निधू लागला. पण वीर पजावरावच्या तालमोत तयार झालेले तदन इतक्या कच्च्या दिलाचे नव्हते. वेळेवर दगा द्यावा म्हणून त्यांनी इतक्या दिवसांचे सामर्थ्यप्रसाधन केलेहें नव्हतें. आखाड्यात रंगे खाऊन खाऊन त्यांनी आपली शरीरे व मनें पोलादाचीं बनविली होती सामुदायिक प्रार्थनेतून ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल त्यांच्या ठिकाणी निर्माण झालेला विश्वास इतका लेचापेचा नव्हता त्यांनी हमी दिली की, आम्ही गावाचे संरक्षण करू, आमच्या जिवात जीव असेपर्यंत गावातील

गवताची काडी देखील आम्ही हलवू देणार नाही आमच्याजवळ पस्तुल नाहीत, बंदुकी नाहीत, ही गोष्ट खरी असली तरी, आमच्याजवळ निर्धार आहे कॉंग्रेसच नैतिक सामर्थ्य आहे म. गांधींचे आत्मबल आमच्या पाठीशी उभे आहे अहसा हे शस्त्र आमच्या हाती आहे साधेल तान्येक आम्ही अहसा बळानेच लढू, पण जेव्हा हे साध्य होत नाही असे दिसून येईल तेव्हा, पुन्हा गांधीजी यांचे आदेशाप्रमाणे भ्याटासारखे पकून न जाता, ज्या ज्या साधनांचा अवलंब करणे शक्य होईल त्या त्या साधनांचा अवलंब करून आम्ही लढू, पण पाठ फिरविणार नाही. मुलाना व स्त्रियाना शस्त्रांचा उपसर्ग होऊ देणार नाही, गावाच्या मालमतेला दरबंदेसोराचा हात लागू देणार नाही. आमच्यापैकी एकेक तरण बळा पडेन अखेरचा तरंग लढत राहील पण पाठ फिरविणार नाही

तदुपाचा हा जोप, आत्मविश्वास, प्रतिकारार्थ्य आमच्याबलिदानाची तयारी आणि शौर्ययुक्त स्फुरण पाहून सामान्य जनताही धीर आला तिच्या त्यांच्या करारांमागे कौतुक वाटले त्यांच्या पराक्रमात, प्रतिकारात, धाडसात व आम बलिदानात सामील होण्याची भावा तीहि बोलू लागली राखीव हिंमयधर्माचे जागृक जागीचे स्पर्शाले गांधीजींच्या प्रवाहात एकरूप होणे त्यांनाहि भाग पडले पुन्हा एकदा सर्व गाव—गरीबश्रीमंत, हिंदु—मुसलमान—एक दिलाने प्रतिकारामार्गी कवर बांधून सज्ज झाले

मकरसमय प्राप्त झाला असता ग्रामीण जनांच्या मनावर ठठणारे हे तरंग मोठे मजेदार असतात कालचा निश्चय आज उरत नाही अथवा अधिक दृढ होतो. समुदायमनाचे शास्त्रज्ञ अखून विकसित व्हावयाचे आहे. एवढी गोष्ट खरी की, समुदायमनाच्या ठिकाणी अपार असे मुक्त सामर्थ्य बसत आहे व्यक्तिशः मेकड भासणारा मनुष्यहि समुदायात दिगंत पराक्रम करून जातो. एवढी कृपण दिसणारा मनुष्यहि समुदायमनाच्या प्रबळ आप्रेगात आरल्या सर्व सक्तीचे दान करून टाकतो एरही, काटा बोलला तरी घेदनेने विवळ होणारा मनुष्यसुद्धा समुदायमनाच्या आप्रेगात सावडला म्हणजे रत्नाचे पाट वहात असलेले वहात असूनहि विचलित होत नाही. समुदायमनाचे हे अगाध सामर्थ्य

ओळखून ते राष्ट्राच्या कामां लवणारा एकच महापुरुष आधुनिक भारतात निर्माण झाला. तो म्हणजे महात्मागान्धीजी. त्यानेच निःशस्त्र, निराश व निद्रिस्त झालेल्या भारतीय जनतेच्या समुदायमनाला जागृत करून तिच्या ठिकाणी, महाबलाद्वय अशा ब्रिटिश साम्राज्यविरुद्ध झुंज देण्याचें सामर्थ्य निर्माण केलें. याच समुदायमनाच्या सामर्थ्याचा एक तेजस्वी असा आविष्कार आपणास यावलीच्या, प्रस्तुतच्या स्वातंत्र्य—संग्रामाच्या इतिहासात उत्कटस्थाने पाहण्यास मिळतो.

प्रतिकार करण्याचा निर्धार झाला. गावाची एक मूठ वाघली गेली. एकाचें दुसऱें तें सर्वोचें दुःख अशी समसवेदना जागृत झाली बोट कापले तरी सर्व शरीरास वेदना होत नाहीत काय ? अशा एकशारीरिक सहानुभूतीने सर्व यावली एक झाली. ऐक्याचा स्फूर्तिदायक देखावा दिसताच सर्वेना अवर्णनीय आनंद झाला युद्धाच्या गमीरतेने पुढील व्यूह रचण्यात आले, योजना ठरविण्यात आल्या, कामगिन्या वाढून देण्यात आल्या. सर्वांत प्रथम ही गोष्ट ठरली की, उद्या कोणीहि शेतावर कामास जावयाचें नाही, सगळी गांवातच राहावयाचें. दररोजची कमाई हातावर करणाऱ्या मजुरानी जर कामावर जावयाचें नाही, तर पोट कसे भरावयाचें ? लगेच आकडे पडले. अशा तऱ्हेने दररोज मजुरीवर जाऊन हातावर कमाई करणाऱ्या कुटुंबाच्या घरां दाळ, जमारी नेऊन देण्याची व्यवस्था ठरविण्यात आली दुसरी गोष्ट ठरली ती ही की, शत्रूच्या हालचालीचा पत्ता लावला पाहिजे. वित्तबातमी समजली पाहिजे. लगेच हेरगिरी करण्यासाठी माणसें घुडे आली. त्यांना घोडें पुरविण्यात आली. या अश्वरोही स्वराने भाटुली ते यावलीची रपेट दिवसभर मारीत रहावे. यावलीस येणारे सर्व रस्ते टेहळीत रहावे असे ठरले. शत्रु घोडेबाज आहे. तो कोणीकडून हल्ला करील याचा नेम नाही. म्हणून चौफेर टेहळणी आवश्यक ठरली. कोठे काही खुट्टे चाजले, तरी गावच्या युद्ध-कचेरीत बातमी येऊन पोहचेल अशी व्यवस्था करण्यात आली शत्रूचा सुगावा लागताच ताबडतोब गावांत सर्वांना इपारा देण्यासाठी विशेष वाद्याची व्यवस्था करण्यात आली

‘ शस्त्र, विणुल, घण्या, टिन, डबडें जें जें काही वानगिन्यामारले अमेल तें ते वाजरीत रहावयाचें, १५ मिनिटेपर्यंत हा घोष असाच चार ठेगावयाचा

आणि तो ऐकताच, जर कोणी काही विशेष कामासाठी शेतीभातीवर गेल्याच असेल तर त्याने ताबडतोब गावात येऊन पोहोचवें आणि गावकऱ्यांनी मिळून त्या सूचनेप्रमाणें वागावें असें ठरलें.

समय शांतता व शिस्त याची आवश्यकता पुन्हा प्रतिपादण्यात आली शक्यतोवर आपणाढून प्रक्षोभास कारण द्यावयाचें नाहीं अहिंसेचें व्रत शक्य तोवर सोदावयाचें नाहीं पण म्याडपणा दाखवावयाचा नाहीं म्हणून, निरुपायस्त्व शारीरिक प्रतिकारच करण्याचा प्रसंग आला, तर बहुश्री उतर देण्यासाठी तोड म्हणून गोफणी व गोठ याची योजना करण्यात आली गोठ्याचे ढीग कोठे लावावयाचे, कोणत्या मोर्च्यावरून लढणें अधिक सोयीचें होईल हें ठरविण्यात आले गोफणगोठ्याशिवाय जवळच्या लढाईसाठी लाट्या, कुऱ्याडी व भाले यांचीहि योजना करण्यात आली वस्तुतः वदुनारच्या जमावात ही शस्त्रे म्हणजे शस्त्रेच नव्हत, परंतु म्याडपणे पळून जाण्यापेक्षा प्रसंग पडला तर ही शस्त्रे वापरून का होईना, प्रतिकार हा चलाच पाहिजे, हें समजून रागण्यात आलें.

आणखी एक महत्त्वाची—अत्यंत महत्त्वाची बाब म्हणजे स्त्रियांच्या पावित्र्याचें—संरक्षण करण्याची होती स्त्री ही जोपर्यंत आत्मसंरक्षणक्षम होत नाहीं, तोपर्यंत पुरुषाकडून होणारे तिचें संरक्षण हें नेहमी अपुरेंच पडणार. पुरुष पकडले गेले मारले गेले, पळून गेले, तर स्त्रियांनी आपल्या शीलवर, पावित्र्यावर, घुशाल दरबडा पडू द्याय काय ? शत्रूंच्या हातून विटवना होऊ द्यावी काय ? केवळ आत्मसंरक्षणाच्याच नव्हे, तर ग्रामसंरक्षणाच्या समान कार्यातमुद्धा स्त्रियांना आपला वाटा काहीच उच्चरता येण्यासारखा नाहीं काय ? आपल्या पुत्रांना, वधूंना व पतींना जेवू घातून ताचेतवाने ठेवण्याचें काम तर त्या करतीलच—आपल्या मुलाबाळाचें संगोपन तर त्या करतीलच. पति, पुत्र, भ्राते रणागणावर गेल्यावर घर तर त्या सांभाळतीलच, पण प्रसंग शत्रु, यानाह मारून घरावरच चालून आला व लूट करू लागला तर ? तरीहि स्त्रियांनी अनपूरेंचेंच काम करित रहावयाचें काय ? नाहीं ! स्त्री ही अनपूर्णा तर आहेच पण ती दुर्गाहि आहे रणचर्डीहि आहे पोडशावधि भुजात राहू

घटन ती प्रहार करू शकने, 'त्व हि दुर्गा दशप्रहरणधारिणी' हे 'वन्दे-
मातरम्' गीतातील उद्गार व्यर्थच आदित काय ?

यावलीतील महिलांची १६ आगस्टलाच एक स्वतंत्र सभा भरली होती. गावावर येणाऱ्या सकटाची चर्चा त्यांनीहि केली होती. गावाच्या इभ्रतीच्या रक्षणाचा विचार त्याहि करू लागल्या हो या. अन्नपूर्णेचें कर्तव्य बजावीत असत'ना, रणचढीचें स्वरूप आपणास कसे धारण करता येईल याचा विचार त्याहि करू लागल्या होत्या. समस्त यावलीकर महिलानी निश्चय केला की, प्रतिकार हा केलाच पाहिजे. मरण हें कांही झाले तरी ओढवणारच. पण प्रतिकारशून्य मरण ओढवि'यापेक्षा, आपले शील, पावित्र्य व सन्मान याने फलरू लागू देण्यापेक्षा प्रतिकार करीत करीतच, सौदामिनीची चमक दाखवीत दाखवीत, दुर्गेचे खड्ग फिरवीत फिरवीत मरण आलेलें पत्करलें. यावलीचें स्त्रीत्व-जाग्रत झालें. त्याने उग्र स्वरूप धारण केलें तें शस्त्र शोधू लागले. तें त्याला चुलीजगळच सापडलें

आत्मसंरक्षणासाठी तैलास यापरण्याचा त्यांनी निर्णय केला. कढत—उकडतें तेल नियम तयार ठेवण्याचें ठरलें. उकडलें तेल हें एक भयंकर—अस्व आहे. घरात शिरू पाडणाऱ्या शत्रूला दाराबाहेरच रोखून धरण्यासाठी त्यासारखें घरोघर उपलब्ध असणारें व प्रभावी असे दुसरे साधन नाही. तिखटमिठाच्या पुण्या यथून ठेवण्यात आल्या. तेलाच्या कढ्या चुलीवर चढविण्यात आल्या. प्रतिकार-युद्धात भाग वेग्यासाठी यावलीचा समस्त महिला वर्ग तयार झाला.

ही सर्व शस्त्रे तयार करण्यात आली, तर लढाई अहिसक कशी ? असा प्रश्न विचारण्यांत येईल. पण लार्डी, भाला, तरवार, कुन्दाड, गोखगोटा, तिरट मिठाच्या पुण्या, कढतें तेल ही शस्त्रेच नव्हत. वि० सरकारच्या कायद्याने शस्त्र सत्तेचा अर्थ केला आहे. आगस्ट युद्धाच्या वेळीं वि० साम्राज्याचे पंतप्रधान असलेले मि. बुइन्स्टन चर्चिल यानी पूर्ण एरे काळी जालिपनवाला यागेतील गोळीबाराना निषेध करण्यासाठी पार्लमेन्टच्या सभागृहात नेलेल्या

भाषणात शस्त्र या संज्ञेची मोठी स्पष्ट व्याख्या केली आहे. सशस्त्र समाज कोणास म्हणावें ? गोळीबार केव्हा करावा ? याचे कायदे त्यांनी सांगितले. त्यात त्यांनी स्पष्टपणे हे सांगितले की ज्या समाजाच्या हार्ती वारुदाच्या साह्याने उडणारें शस्त्र नाही, तो समाज नि शस्त्र समजला पाहिजे. दुसरा कायदा त्यांनी असा सांगितला की, समाज आपण होऊन सरकारी अधिकाऱ्याच्या जिनासच जोपर्यंत घोळा उत्पन्न करीत नाही, तोपर्यंत त्याच्यावर गोळीबार करण्यात येऊ नये. यावलीच्या जनतेने प्रतिकाराची तयारी चालविली होती, आक्रमणाची नव्हते. यावलीच्या काळीसनेने १५ तारखेलाच आक्रमण केलें होतें व तें सफलहि करून दाखविले होतें. पण १६ तारखेपासून ती बचावाची लढाई लढू लागली होती.—

सयम व शिस्त राखून प्रधोमाला कारण द्यावयाचें नाही, असें तिने ठरविलें होतें, त्याचें पालन ती करीत होती. आपल्या बचावाच्या युद्धासाठी तिने जी उपकरणें गोळा केलीं होती त्यात वारुदाच्या साह्याने उडणारें एकहि उपकरण नव्हतें. त्यामुळे कायदेशीररीत्या तें शस्त्र या संज्ञेस पात्र होत नव्हतें, रुद्द चर्चिल याच्या व्याख्येप्रमाणेंच पान होऊ शकत नव्हतें. नैतिक दृष्ट्याच विचार केला तर आत्मसंरक्षणासाठी आततायी माणसाचा वध करण्याचाहि अधिकार नीतिशास्त्राने, धर्मशास्त्राने कायदेशास्त्राने व गांधीजींच्या अहिंसा शास्त्रानेहि दिलेला आहे. म्हणूनच यावलीची ही बचावाची तयारी काँग्रेसची नीति व गांधीजींची अहिंसा याच्या मर्यादाचें उल्लंघन करीत नव्हती, असेंच मानावें लागेल.

वरीलप्रमाणे योजना ठरल्या. मानसिक तयारी पूर्ण झाली पण त्या सर्व योजना व्यवहारात कोणी आगावयाच्या ? प्रत्येक योजनेवरहुद्दूम कामें बरोबर चालली आहेत की नाही, हे कोणी पाहावयाचें ? प्रतिकार सेनेचें मंचालन कोणी करावयाचें ? सरांश, या प्रतिकारयुद्धाचा सेनापति कोण ?

असल्या युद्धात सेनापति नेमले जात नसतात ते निवडूनहि येत नसतात परिस्थितीच्या घोड्यावर स्वार होण्याची ज्याच्या अगात धमक असेल

तो स्वकर्तृत्वार्थे च सेनापति यन्त असतो स्वातन्त्र्ययुद्धाचे सेनापति स्वयन् असतात. असल्या स्वायम्भुव सेनापत्याचे गुण ज्याच्या अर्गा असतात तो नेमणुकी अथवा निरदणुकी याची वाट पाहात बसत नाही मला सेनापति- पदाचा अभिप्रेत झाला आहे किंवा नाही याची पर्वा तो करीत नाही आणि- याणीचा प्रसंग त्याला नेहमीच आघाडीवर पाहात असतो बाकीची सेना हुकूमामात्राच त्याच्यामागे चालू लागते त्याचा हुकूम हाच सेनापतीचा हुकूम आहे असे समजून लोभ त्याचीच आज्ञा शिरोधार्य मानीत असतात 'वि- मार्जित सत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता !'

या आणीबाणीच्या प्रसंगी यावलींतहि असाच एक स्वयम् सेनानि निर्माण झाला आणि तोहि मुसलमान जमानामून काँप्रेसच्या चळवळीत मुसलमान सेनापति होय यावलीचा तारीख १८ या प्रतिकार-युद्धाची तयारी करणारा सेनापति मुसलमान होता आणि एकदा सेनापतीच नाव, पण त्या युद्धात यावलीतील कैम मुसलमान-सहण व बुद्ध-मलाज झाले. हिंदुमुसलमान ऐक्याचा अपूर्व आदर्श यावलीने घालून दिले. मृत शत्रू राजकारणात दिसणारा व प्रतमान गीत स्तभात झळकणारा हिंदुमुसलमानाचा प्रथम त्या तऱ्हेने खेळत अस्तित्वात असूच शकत नाही हे सर्वाने दाखवून दिले. इस्लामचा सचा सेवक हा स्वातंत्र्यसिरोधी अनूच मनुष्य, स्वातंत्र्य युद्धाच्या आधाढीवरच त्याचे स्थान असण्यास पाहिजे, हे यावलीने सिद्ध केले. हिंदुबहुसंख्येच्या गात्राच सेनापतिपद सध्या सर्वाने मान्यतेने देऊन शकते हे दृश्य यावलीला पाहण्यास मिळाले.

झाली का, इतर शस्त्रासैन्यां बाहेर काढण्यात आली कां, तरवार, भाले, कुशादी यांच्या घारी पाजळत्या गेल्या का, कोण टेढेळे कोणत्या रस्त्याने गेले, गावचा सर्प कोठे आहे, त्याच्या काय काय हालचाली चालू आहेत, स्त्रियांचीं मनं कशी आहेत, कोणाचा धीर तर सचत नाही ना, अशा एक का दोन, हजार गोष्टी अब्दुल्लाभाई एकटाच पाहू लागला त्या छोट्याशा गावात मोठ्या विट्पल्यापल्याने त्याच्या हालचाली होऊ लागल्या घराबरातून तो फिरत आला. ऐन युद्धाचा प्रसंग उद्भवल्याच तर कोणी कोठे उभे राहावयाचें व प्रतिकार करावयाचा हे हि त्यानेच ठरवून दिले. माणसामाणसातील कमी अधिक पराक्रम ओळखून त्याच्या त्याच्या सामर्थ्याला श्रेणीतील अशी कामे त्याने नेमून दिली प्रसंगावधान, समयसूचकता, हजरजबाबीपणा, चापल्य, कामाचा उरक पुढले धोरण ठरविणे, आगाऊची व्यवस्था घालून देणे इ. गुणांचा असा काही जोरदार आविष्कार अब्दुल रहीमच्या अंगी दिसून आला की कोणीहि तोंडात घोटच घालवें ! कमाल केली अब्दुल्लाभाई ! अत उद्गार कोणाच्याहि मुखातून बाहेर पडावेत ! ! अब्दुल्लाभाई हा स्वयम् कर्तुत्वाने त्या मोहिमेचा सेनापति बनला ! ! !

अब्दुल रहीम हा कोण्या शालेत लष्करी ट्रायनेचाचें शिष्य घेण्यास गेलेला नव्हता अथवा एखाद्या लढाईवर हि जाऊन जालेला नव्हता. स्वातंत्र्याची उत्कट तळमळ, प्रामासन्मानाच्या रक्षणाची तीव्र इच्छा, कॉप्रेसची अलोट भक्ति, या व यासारख्याच गुणानी १९ तारखेच्या प्रकारानंतर त्याची, 'प्रतिकार युद्धाची तयारी' या एकाच विषयाशी तन्मयता झाली होती इतरी नितात तन्मयता जेव्हा उत्तन होणे, असा अखंड ध्यास जे हा लागतो, इच्छित ध्येयाच्या प्राप्तीसाठी अशी तहान-भूक जे हा हारते, तेव्हाच शान्तरीचा उदय होतो प्रबोधाचा प्रकाश आपोआप दिसू लागतो. कर्तव्याचे स्फुरण अनायसेच होऊ लागते. अस्तु अब्दुल माईने अगत्या काही तासांच्या अर्थांत प्रतिकारयुद्धाची तयारी परिपूर्ण केली. यावलीच्याच काय, पण समस्त भारतभूमीच्या स्वतंत्र्यांच्या इतिहास त उपांची नावे सुवर्णार नी लिहून ठेवण्यासारखे आहेत त्यातय यावली प्रतिकारयुद्धाचा सेनापति अब्दुल रहीम याचीहि गणना करावी लागेल ?

वसायदा दंडगल्लीच्या गृणजे हरबडेपोदाच्या कामंत गावस-यांच्या

तेजस्थितेमुळे अमशस्वी झालेले आयत्या बिळातले नागोबा हिरमुसले होऊन माहोलीस गेले. पोलीस टाण्यावर पुनरपि त्याची मसलत सुरू झाली. यावलीचा सूड घेतलाच पाहिजे. गावाची लूट वेलीच पाहिजे. आपला गेलेला वचक प्रतिष्ठापित वेलीच पाहिजे. आपल्या मार्गातले काटे उपटलेच पाहिजेत

पण स्वतः हे करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या अगोरे उरलें नव्हतें, म्हणून आपल्याच ग्रामबाधवाना दडपून टाकण्यासाठी व नागविण्यासाठी परकी इस-माची-गोन्या-साहेबाची मदत मागण्याचें त्यानी ठरविलें. त्या दिवशीं पुन्हा जिल्हाधिकारी मेलडूम याची मोटार उमरावतीहून मोर्शीच्या वाटेने जातांना त्यांना दिसली. पाटील, रेहिन्यू इन्स्पेक्टर प्रभृतींनी मोटार उभी करविली “यावलीस भयंकर बंडाची तयारी चालू आहे. यावलीचे लोक काय काय करतील याचा नियम नाही. आमचा अधिकार संपुष्टात आला आहे. साहेबानी स्वतः येऊन बंदोबस्त व्हेला तरच काही होण्यासारखें आहे. साहेबनी देखील एकटें येण्यात पार भोटा घोका आहे. पोलीस फोर्स बरोबर पाहिजे. बंडुकीचा फोर्स असल्याशिवाय मामला दबणार नाही.”-इत्यादि अर्थाचे फूत्कार साहेबाच्या कानात सोडण्यात आले. कालच्या प्रकारानी साहेब मजदूर आधीच गरम झाले होते. इंग्रजी राज्यास घरघर लागल्याचा देखावा आधीच त्यास दिसत होता. यावलीच्या कागळ्या आधीच त्याच्या कानावर गेल्या होत्या, त्याच्या अगाची आग भडकविण्यास विपारी सर्पाची फूक कामयाब झाली. साहेबाने आश्वासन दिलें. ‘अच्छा हम कल आयेगा. भारी आदमी लेकर आयेगा !’

याचें मनोगत सिद्ध झालें. ताबडतोब आपल्या हस्तकाकरवीं यावलीत घरोघर बातमी पसरवून देण्यात आली की, उद्या डी. सी. मोठ्या जमावाने चालू करून येणार आहे. पुन्हा तेच पूर्वचि दावपेंच सुरू झाले. लोकांनी घाबरून जावें आणि माहों नाव सांगू नका म्हणून पाटल्यास सुवलेय करावा. पण या खेपेस १९३० सालचे यावलीचे लोक बंधे थोडेच होते ? उद्या डी. सी. येणार व बरोबर भारी दस्ता आणणार ही एकच बातमी ज्याच्या त्याच्या तोंडीं पमरली होती. ती ऐकून प्रथम काही वेळ गावचें गाव थोडें हादरल्यासारखे झालें. पण अब्दुल रहीम व यावलीकर तरुण मंडळींनी पुन्हा गावाची हिंमत सावरून

घरली पूर्वनियोजित प्रतिकारयुद्धाच्या योजनेवर ते अवलंबून राहिले. त्या संघर्षाची तयारी ते पूर्ण करीतच राहिले

१७ तारखेचा सव्वथ दिवस यावलीकरानी विलक्षण प्रतीक्षेत घालविला. आनंद आकाजी व त्याचे साथीदार यांनीही माहोली पोलीस ठाण्यातच मुद्राम ठोकला. एक तर गावात येण्याची त्यास लाज व भीतीही वाटत असली पाहिजे दुसरे, साहेबास घेऊन गेल्याशिवाय रहावयाचें नाही असा त्याचा निर्धार होता. त्यामुळे दुसरे दिवशी म्हणजे १७ ता० स जिल्हाधिकारी मेल्डूम व पोलीसदल येणारच आहे व त्याच्याबरोबरच आपण यावलीस जाऊं असा विचार करून तो माहोलीस यावला. त्याचीही १७ तारीख ही अतिशय प्रतीक्षेत गेली. यावलीकर आरमस्थ व आनंद आकाजी दोघेही निरनिराळ्या कारणास्तव एकाच इतमाच्या आगमनाकडे डोळे लावून बसले

गावांत काय चाललें आहे याच्या बाबतीत आनंद आकाजी माहोलीच्या पोलीस ठाण्यात बसून काढत होता. त्याचे मूठभर हस्तक गावात फिरून यातम्या मिळवीत होते व त्या त्याला पुरवीत होते. इकडे गावकऱ्यांचे देहेळे आनंद आकाजींच्या हालचालीवर नजर ठेवीत होते. एक एक क्षण प्रतीक्षेत जात होता. प्रत्येक यावलीकर पळापळाने काळ सोजीत होता. काळ भयंकर करालवाणा जात होता. सर्वांचीं मनं अतिशय अस्वस्थ व विचलित झालेली दिसत होती. अशा या भयंकर प्रतीक्षेत सव्वथ दिवस निघून गेला. पण शत्रु आला नाही. हल्ला झाला नाही. यावलीची रोंड झिल्ली नाही. आनंद आकाजी हिरमुसला होऊन त्या रात्रीही माहोली पोलीस ठाण्यातच सोपला.

प्रकरण २ रे

यावलीवरील दुसरें आक्रमण

१

१७ आगस्टची रात्र ही सुद्धा अशीच चिंता, प्रतीक्षा, आशका यात गेली लोकानी प्रातःकालीने विधि उरकले पुन सर्व लोक गांधी चौकात जमा झाले गांधी चौक हेंच त्यांचें आश्रयस्थान तिरंगी झंडा हीच त्यांची स्फूर्तिदेवता जैरामजी पाचघरे याचे बैठकींत विचारगिनिमय सुरू झाला. शत्रु आक्रमण करून येणार या आशयेने गांधीचे व्यवहार किती दिवस बदलून गेले होते ? शेतीचा उद्योग किती दिवस थांबलाय याचा ? शेतीवरच तर गांधीच पोषण अवलंबून आहे शत्रूच्या आक्रमणाच्या मयाने शेती पडित का पाडावयाची आहे ? रिकाम्या मजुराना आयने किती दिवस पोसावयाचे ? शेती राबविलीच पाहिजे पितें निघालीच पाहिजेत आक्रमणाच्या मयाने कास्त कारी यद् पाडण्यांत काही अर्थ नाही. जगळ असलेलें धान्य काही दिवस घरी बसून राता येईल वण शेतीच जर पिकविली नाही तर पुढे पावसासच काही मिळणार नाही म्हणून सर्वोनीच निव्वळ गावात बसून राहण्यापेक्षा काही तरी निराळी व्यवस्था अमलात आणली पाहिजे — वगैरे तऱ्हेने विचार सुरू झाला

शेवटीं असें ठरलें कीं, आवश्यक त्या शेतकऱ्यानी, कामगारानी व बायानी शेतीवर व कामावर जावें काही निव्वडक लोकानी गावात रहावें देहळणीचें काम मात्र चालूच ठेवावें आणि मकटाची मूचना मिळताच सर्वोनी ग्रामरक्षणासाठी आपापल्या शेतीवरून घावत यावें शेतावर जाण्याची ज्याची आवश्यकताच होती त्यानाहि ही मूचना देण्यात आली कीं, त्यानी आपापल्या दिशेने यावलीकडे येणाऱ्या मार्गावर नजर ठेवावी आणि कोणी येताना आदळल्याबरोबर शेतावरच्या लोकाना मूचना देऊन गावात वाटमी देण्यासाठी ताबडतोब निघून यावें

यात्रमाणें नवीन व्यवस्था ठरवून लोकां आपआपल्या शेतीवर व कामावर निघून गेले. कांही गावांत राहिले. त्यांनी पुन्हा अब्दुल रहीमच्या नेतृत्वाखाली संरक्षणात्मक युद्धाची जुळवाजुळव नली. गावात जे थोडे लोक राहतील त्यांच्या घळावर देखील गाव कसा उद्विग्न येईल याची योजना आपली गेली. गोपणी, गोष्ट्याचे ढीग इत्यादींची पाहणी केली गेली. निरनिराळीं घरे व माझ्या यंत्रांत गोष्ट्यांचे ढीग व्यवस्थित लावण्यात आले. मावती कलाल व बारक्या मराठा यांना घोड्यावरून माहुलीस पाठविण्यास आले व तेथे नजर ठेवण्याची व सकट दिसताच गावात यानमी पोचविण्याची कामगिरी त्यांचेवर सोपविण्यात आली.

यात्रलीच्या पुरुषाप्रमाणेंच महिलानीहि शस्त्ररथन निष्काढे याच्या घरी आपली सभा घेतली. पुन्हा संरक्षणाच्या कार्यात भाग घेण्याचा आग्रह निश्चय त्यांनी प्रकट केला. कढत तेल वापरण्याची साधने तयार ठेवावीत असे पुन्हा ठरविण्यात आले. काहीं क्षालें तरी, अत्याचार होऊ नये याचे नाहीत आग्रहें शीत व पावित्र्य याचें संरक्षण करावयाचेंच. आक्रमणकारी लोकांचा प्रति कार वेत्याशिवाय रहावयाचें नाही असा महिला वर्गाचा निर्धार दिसून आला.

यात्रमाणें ता १८ ची सकाळही पार पडली. लोकांची जेजणींखाणीं उरकलीं, पण सकटाचा कृष्ण सर्प आपला पणा उगारून उभा होता. त्याची काळी सावली गावावर पडलेली होती. प्रतिकाराच्या निश्चयाने लोक जरी दड क्षाले असले, तरी चिंता सुटली नव्हती. अस्वस्थता नाहीशी झाली नव्हती. मनोवृत्ती स्थिर होत नव्हत्या. अस्थिरतेचें दुसरें एक कारण असें होतें की, गांवाचा सर्व गावात नव्हता त्याने माहुली पोगीस ठाण्यातच ठाण मांडले होतें. त्यामुळे तो कृष्ण सर्पाची टोळी बरोबर घेऊन आल्याविना खानीने राहणार नाही असें लोकाना मनोमन वाटत होतें. आनंद आकाजीप्रभुति गावचे मारेकरी साहेब येण्याची वाट पाहत होते आदले दिवशीं त्याची मोठी निराशा झाली होती. साहेब मुळी आलाच नाही तर ? अथवा आणखी काही महत्वाचें काम निघालें तर ? आपला मनोरथ पुन्हा विफल होईल ! अशी चिंता त्यालाहि व्याकुळ करित होता.

खुद्द नागपूरप्रमाणेच रामटेक, तपा, उमरेड, आष्टी चिमूर इ० अनेक ठिकाणी उठावण्या झाल्या होत्या. वैनूत जिन्हातील गाठ बिथरले होते. प्रातात अनेक ठिकाणी पोलिस ठाणी, कार्टकचेया, पोस्ट ऑफिस, रेल्वेस्टेशन, डारु वगळे जाळण्यात आले होते. रेल्वेच रुळ उलटण्यात आले होते. लष्कराच्या साह्यानेच पुन सर्व प्राताचा तावा घेण्याचा प्रसंग येऊन ठेपलेला होता. राजधानीच्या ठिकाणी आपल्या वरिष्ठ चौचाट असलेली ही दुर्दशा अमरावतीचा जिन्हाअधिकारी मेड्डम यालाहि अग्रगत होती त्यामुळे तोहि अधिकच एसाद्या पिशाळल्ल्या कुऱ्याप्रमाणे वागू लागला होता.

ता आगस्ट १९४२ दुपारच्या १२ वा. ची वेळ असेल, अमरावतीचे जिन्हाअधिकारी मि मेड्डम, जिन्हा पोलिस अधिपती मि प्रॅट, सार्जेंट क्लिन, नायब तहसीलदार अनीक अहमद व पोलिस कॉन्स्टेबल्सचे पथक इतरी सर्व मडळी माहोलीस येऊन पोहचली. तेथून माहोलीचा सप इन्सपेक्टर गोविंदराव कांजळे, रेडिग्यु इन्सपेक्टर, तेथील पोलिस कान्स्टेबल, कामदार महार, आनंद आकाजी पाटील व पटवारी हे सर्व त्यास मिळाले. त्यानंतर हा सर्व जमाव बाघोलीच्या मार्गे यावलीस येण्यास निघाला. यावलीस आल्यावर यावलीचे कामदार महार त्यास मिळाले. अशा तऱ्हेने सुमारे ४० इसमांचा हा जमाव यावली परत जिकून त्रि० सरकारला मिळवून देण्यासाठी यावलीवर चाल करून आला. डे क मेड्डम, डी एस पी प्रॅट व सार्जेंट क्लिन यांच्याजवळ भरलेली रिझर्व्ह होती हेडक्वार्टर व कान्स्टेबल्स यांच्याजवळ मिडून चार बंदुकी होत्या व बाकीच्या लोक्याजवळ लाठ्या हात्या. माहोलीतून यावलीस येण्याचा जो जमळचा रस्ता तो सोडून, आक्रमकान्याचे दग बाघोलीच्या मार्गाने मुद्दाम येण्यास निघाले होते.

आक्रमरुद्ध बाघोलीस येऊन पोहचताच गावकऱ्यांचे अश्वरोही टेहळे मारुती कलाल व मारक्या मराठा यांनी त्यांना पाहिले व ताबतोब त्यांनी आपली घोडी यावलीस पिटाळली. ठरल्याप्रमाणे त्यांनी गावात बातमी पोहचविली. पुढे ज्या मार्गाने हे आक्रमरुद्ध यावलीस येण्यास निघाले त्या मार्गावरील शेतकऱ्यानीहि त्यांना पाहिऱ्याबरोबर तडक शेतातून कामे करणाऱ्या सधे यावलीकरना सूचना

दिली आणि सर्व शेतकरी व कामावरील स्त्रीपुरुष ताबडतोब शेतांतील आपला उद्योग सोडून पूर्वसंज्ञेप्रमाणे गांवात घाऊन आले. येताना वाटेतील सर्व शेतकऱ्यांना व कामकऱ्यांना त्यांनी गावात निवून येण्याच्या सूचना पाठविल्या

सकटाची सूचना मिळताच शस्त्र, घंटा, विगुल, टिन, डबडों इत्यादि वाद्यांचा प्रचंड घोष करण्यात आला. सतत १५ मिनिटेपर्यंत एरंडा प्रचंड निनाद चालू होता की, त्यामुळे सर्व गाव तर हादरून निघालाच, पण नदीच्या परतीरावर असलेल्या नरमिंगपुरच्या लोकाना देखील तो ऐकू गेला व यावलीवर सकट कासळल्याची जाणीव झाली. या वाद्यगोपाने यावलीत त्यावेळी असलेले सर्व लोक एकत्र झाले, त्यांनी पूर्वयोजनेप्रमाणे मोर्चाच्या निरनिराळ्या जागा धरल्या. घरातून व माड्यावरून गोपणमार बसले. सुमारे १०० लोक राष्ट्रपंजाच्या सरक्षणासाठी गांधी चौकात जमा झाले. शेतीवरील लोक भरभर येऊ लागले. सकटाला न डगमगता सारा गाव प्रतिकारासाठी सज होऊन प्रतिपक्षाची हालचाल काय होणे तें पाहत बसला.

गांवात होत असलेला वाद्यघोष एरंडा प्रचंड होता की त्याने काही काळ यावलीचे आकाश हादरून गेलें. आरम्भक लोकानीहि तो ऐकला वान धरि करणारा व हृदये कापजिणारा तो आवाज ऐकूनच त्याचीहि एतशी पटली असली पाहिजे की, जमीन कोराने सडून रागता येण्यासारखी नाही. प्रति काराचा अतिशय टणक असा राडक फोडावा लागणार आहे. मामला धिकट आहे येथे धसमुसलेरणाने काम भागणार नाही, तसा नरमपणाहि कार्मी येणार नाही. पार सावधगिरीनेच पळल गेकले पाहिजे

लढाई आलीच तर कोणत्या मोर्चावर अगावर ध्यावी, याचा लोकानीहि आपल्या परीने कर्पास बाघलेला होता. त्यांनी हातात लाठ्या चमारे नसलेले काही लोक निरनिराळ्या रस्यांनी फिरने ठेवले गांधी चौकाच्या चारही बाजूने मोर्चे सुसज केले माड्यावरूनहि शत्रूच्या गावातील हालचालीची देहळणी करण्याची योजना केगी. शक्य तेंपर गांधी चौकाच्या रोजानेच शत्रु आग्र पाहिजे. पंजागराज याच्या घराकडे याने वट नवे असा पदवीने कोण्या-कोण्यावर माणसे उर्मी वेलीं.

प्रतिपक्षाला यावलीत एकाएकी प्रवेश करणें शक्य नव्हतें. गांवातील वाद्यधोष ऐकून तो काहीसा चमकला तर होताच, पण गावच्या नात्यावर लाकडें टाकल्याशिवाय साहेबमंडळीस त्यातून पार जाणेंहि शक्य नव्हतें. म्हणून आक्रमकदल, यावलीजवळ आल्याबरोबर नात्याच्या पलीकडील तीरावर रामकिमन मारवाडी यांच्या शेतीचा मोठा फड होता, त्यात थक्कलें. कामदार महार लाकडें नेऊन नदीवर टाकण्याच्या कामास लागले पूर तयार झाल्यावर मेल्डमप्रभृति सर्व सरकारी दल नाला ओलाडून नदीच्या ऐल-तीरावर आले व तेथे जवळच असलेल्या मैदानात त्यांनी आपली तुकडी संघटित केली. पोलीस कान्स्टेबलस कवायती पदतीने रागेनें उभे करण्यात आले त्यांच्या पुढे सय इन्स्पेक्टर गोविंदराव व रेडिन्सु इन्स्पेक्टर, त्यांच्याहि पुढे सार्जेंट/क्वीन, डी. एस पी मि. ग्रॅट व डे. क मेल्डूम अशी रचना करण्यांत आली. पोलीसाच्या तुकडीच्या मागे कामदार महाराची तुकडी उभी करण्यात आली. याप्रमाणें आपलें दल सुसज्ज करून सामर्थ्यशाली थि० सरकारचे खास निहाधिकारी साहेब यावलीसारख्या एक लहानमै सेडें सर करण्यासाठी आता मोठ्या कवायती पदतीने व रुबाचदार रीतीने गावांत प्रवेश करूं लागले.

हा वेळ पावेतो गावहि सुसज्ज झाला होता. आक्रमकांचा पहिला आघात अगाऊन घेण्यासाठी काही लोक मुद्दाम गावाबाहेर प्रतिपक्षाच्या दृष्टिपात राहण्याइतक्या अंतरावर येऊन उभे राहिले होते. त्यांच्या हातात लाठ्याहि नव्हत्या अतिशय शांतपणे जिऱ्हासादेखांचा रुबाव व शान याचें अवलोकन करीत ते उभे होते. शस्त्रधारी मनुष्याची अशी अपेक्षा असने की, नि शस्त्र माणसाने आपल्याला पाहूनच पळून गेलें पाहिजे. त्यातून तो जर आपला शत्रु असेल तर त्याने क्षणभरहि आपल्या समोर उभें राहण्याचें धारिष्ट दाखविता कामा नये. हिंदुस्थानांत लोक असेच वागतात, अशी थि० सिव्हिल सर्व्हेटिंगा शिकवण मिळालेली असने हिंदुस्थानी लोक भेकड आदेत आणि लाठीधारी पोलीस शिपायी जरी दिसला तरी ते पळत सुटतात, त्यातून साहेब डोळ्यासमोर दिसला की, त्याची अगदी गाळणच उडते इत्यादि तऱ्हेच्या मोष्टी हिंदुस्थानांत नोकरीसाठी येणाऱ्या या गोऱ्या छोकऱ्यांना शिकविण्यांत

येतात. अशा तऱ्हेचे सरकार झालेल्या मेळूम साहेबाच्या मनाला, आपण समोर दिसत असूनहि सुमारे २५।३० हिंदुस्थानी खेडूत आपल्या हालचाली पहात शातपणे व निर्भयपणे उभे राहू शकतात, हे पाहून आश्चर्याचा मोटाच धका बसला असला राहिजे साहेब संतप्त झाला खेड्यातील लोकांची आणि ही हिंमत ! लोकानी प्रश्नोभाचें कोणतेंहि ह्मण्य केलेलें नसताना त्यांच्यावर लाठी हल्ला करण्याचा पोलीसाना हुकूम झाला. लगेच डबल मार्च करीत शिंगाची लाठ्या फिरवीत त्यांच्यावर चालून गेले. लोक पळून गेले, लोक इतक्या सहजासहजी पळालेले पाहून साहेबाची हिंमत चढूं लागली. पुन पोलीसदल एकत्र झालें व आक्रमकांची रोळी पुढे चालू लागली.

पूर्वेकडून त्यांनी गावात प्रवेश जेला. वाटेत पहिलीच मोठी इमारत रामकिसन मारवाडी याची आहे त्याच्या माडीवर काही लोक बसले होते. गचीबन्न व खिडकींतून ते आक्रमकांच्या हालचाली पहात होते. त्यांना पाहिल्याबरोबर सार्जेंट क्वीन याने शामराव देशमुखाचे घरापासून नेम घेऊन माडीवर बसलेल्या लोकावर गोळी झाडली नेम चुकला गोळी भिंतीस लागून खाली पडली. अशा तऱ्हेने लोकानी प्रश्नोभाला कोणतेंहि कारण दिलेंच नसताना सत्तापिसाट अधिकाऱ्यांनी आपल्या सामर्थ्याचा कंडु निरविण्णसाठीं शातपणे उभे असलेल्या लोकावर पहिला लाठी हल्ला केला व पहिली गोळी झाडली. आक्रमकांनीच लोकाना प्रतिकाराच्या भूमिकेवर आणून उभे केलें. रामकिसन उर्फ बाबुरोट मारवाडी याच्या माडीवर झाडण्यात आलेली ही पहिली गोळी न्यायालयातील जमान्यात प्रगट झालेली नाही पण तिने बाबूजेटच्या घराला पाडलेलें छिद्र लेखकाने स्वतः पाहिलें आहे व ती मारताना ज्यांनी सार्जेंट क्वीन यास पाहिलें असे लोक यावर्जित हयात आहेत. या पहिल्या गोळीचें वृत्त ध्यानांत ठेवणें आवश्यक आहे. कारण नसताना ती मारल्यामुळे आक्रमकांचा पहिला हल्ला सरकारी कर्मचाऱ्यांनी केला होता. लोख्मोभाला तीच कारण झाली होती, हें सिद्ध होत आहे.

ता० १८ आगस्टची लढाई

याप्रमाणे पहिली गोळी घालून आक्रमकांनी पुढे काय केले, कोगत्या क्रमाने कोगत्या घटना घडल्या याची संपूर्ण उपलब्ध लेखी साहित्यावरून त्याबरोबर अतिशय कठीण आहे याबलीचा मामला यानंतर न्यायप्रविष्ट झाला व हायकोर्टाने तो गाजला. त्याबाबतची सर्व हकीकत 'न्यायकांडांत येणारच' आहे. प्रस्तुत प्रकरणी त्याचा उल्लेख करण्याचे कारण असे की न्यायालयात ज्या जबाब्या झाल्या त्यात सरकारतर्फे झालेल्या जबाब्यात यावलीची जनताच आक्रमक होती हे दाखविण्याचा पटतशीर प्रयत्न करण्यात आल्यामुळे त्यातून प्रतिबिंबित होणारा इतिहास विस्तृत झाला आहे. आरोपींच्या तर्फे जो बचाव देण्यात आला त्यात कायद्याच्या दृष्टीने आरोपींचा बचाव करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला अगत्याने आरोपविधानात जबाब्याच पारखा देण्यात आलेल्या नाहीत. सारी मदत सरकारी खात्रीदारांच्या जबाब्यतेतील प्रियगति दाखवून आरोपाचे स्वरूप सौम्य करून दाखविण्यावर ठेवण्यात आली होती. स्वतंत्र होऊ पाहणारा जनता व तिच्या गुजरातीत डावून ठेवण्यासाठी प्रयत्नाची शिकस्त करू पाहणारे सरकार यांचा समस्त देशभर जे युद्ध चालू होते त्यातील एक अतिशय जोरदार लढाई याबलीत घडली आणि तीत यावलीच्या जनतेने अपूर्व पराक्रम प्रकट केला. या दृष्टीने 'यावली प्रकरणा' फदे पाहण्यात आले नाही. पाहणे शक्य नव्हते असे नाही, परंतु त्यानंतरच्या काळात सर्वत्र जनतेने पिछडाट व सरकारची सरशी झाल्याकारणाने व त्याच सरकारच्या न्यायालयात कायद्याचा लढा लढावा लागल्याकारणाने, आरोपाचे स्वरूप सौम्य करून कोर्टापुढे मांडण्यावरच आरोपींच्या वकिलांनी आगली सारी मिस्त ठेगावी हे सगळ्याधिक होत अशी वस्तुस्थिति अतांयामुळे न्यायक्रांती निर्माण झालेल्या कादंबरीच्या आधारें यावलीच्या ता० १८ आगस्टच्या तेजस्वी लढाईचा प्रश्न व वास्तविक स्वरूप मांडणे कठीण सातें आहे.

आना फाळ बदलल्यानंतर यावलीचे लोक या एकदर लढाईचे जे स्वरूप सांगतात, तेच न्यायकोटीतल्या उलट मुलट जमान्या व तपासण्या वाचल्या-नंतर अधिक प्रामाणिक आहे असे वाटू लागते म्हणून लोकानी समक्ष सांगितलेली इश्टीकत घटनास्थळाची वरील दृष्टीने लेखकाने केलेली पाहणी आणि न्यायालयातील कागदपत्रे इतक्या सामग्रीतून या १८ आगस्टच्या यापलीकडील लढाईचा क्रम व सगळी लागण्याचा लेखकाने प्रयत्न केला, आणि तोच प्रस्तुत प्रकरणात प्रतिबिंबित झाला आहे.

डे० क मेल्डम, डि एम् पी ग्रॅंट, सार्जेंट क्लिन, नायर तहसीलदार अनिक अहमद, पोलीस सब इन्स्पेक्टर गोविंदराव व पोलीस कान्स्टेबलस, कामदार महार पाटील पट्टारो व रेडि-यु इन्स्पेक्टर यांच्या तुफानीने गावात प्रवेश केला तोच असा फी, दरारा यशविषयाच्या पद्धतीने लष्करी चाल ते चावू लागले पजाबराव यावलीकर यांच्या घरापर्यंत त्यांची पहिला रोस असणे स्वामाविक होते, पहिली गोळी झाडून आपण कोणत्या यशाला जाऊ दकतो हे त्यांनी दाखविले होते एवढ्याने लोक घाबरून गेले तर त्यांना गावची छत्र करण्यास हवी होती सामुदायिक दड बसू करण्यास अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याच्या हेतूने आपण यावलीस गेलो होतो अस डिस्टिन्क्ट मॅनिफेस्ट मेल्डम याने पुढे न्यायालयात दिले या आपल्या जशानीगिरी म्हणजे आहे हा दड १५ आगस्टला करण्यात आलेल्या 'उत्पाती कृत्या' बद्दल (Uabotage) वसण्यात आला होता, तो वेळायदा कसा होतो हे पुढे आलेच आहे १५ आगस्टच्या सत्याग्रहाचे नवृ व पजाबराव यांनीच केले होते पाटील व रेडि-यु इन्स्पेक्टर १६ ता ला लष्कर करण्यास गेले तेव्हा त्यांनी पजाबराव यांचे बसु विश्वासराव यानाचे २००० रु दड भरण्यास सांगितले होते तेव्हा १८ ता. च्या या सरकारी तुफानीचा रोस त्यांच्याच घराकड असणे स्वामाविक होते, हे सहज ध्यानात येईल.

म्हणून गावात शिरल्यावर ते प्रथम एरुदमच गांधी चौकाकड न जाता आनंद आकाजी पाटील यांच्या घरापर्यंत गांधी चौकाचा रस्ता सोडून पुढे गेले व तसे ते एवढे, तेथून चालू ख यांच्या नाक्याची ती नाक्यातून ११ ता

ला करण्यात आली होती ती समक्ष दाखवून साहेबाचा पारा अधिक चढवावा असा आनंद आकाजीचा येत असावा, म्हणून त्याने त्यांना तिकडे वळविले परंतु राजारामजी पाचघरे याच्या घराजवळ कही लोक जमले आहेत हे दिसताच ते त्या लोकावर धाऊन गेले लोक पळून गेले म्हणून ते अजाबराब पाटील या या घराजवळ आले, तेव्हा त्यांना राधाबाई पाचघरीनच्या घराजवळ पुन्हा लोकांचे आवाज ऐकू येऊ लागले म्हणूनच अजाबराब पाटील यांच्या घराजवळून ते पुन्हा लोकावर चालून गेले व लोकाना त्यांनी पळत जाण्यास ओरडून सांगितले. लोकातून वारकाजी तडस यांनी रंगरंगीत जगाव दिला— 'नही भागेंगे,' लढाईच्या आव्हानाचा पहिला जबाब लोकांनी घेयाने दिला.

सरकारी दल नव्हते या याच्या घराजवळ येऊन पोहचले, आता ते पूर्ण पणे गावात येऊन पोहचले होते बाहेर रसद कुमक काही नव्हती गावातील लोक अजूनही शांतच होते लोकांची व त्यांची मूठभेट अजून कोठेच झाली नव्हती हे फिरत तसतसे लोक फिरत हे चालून गेले री, लोक बुकनीतीचे अडखलून करून पळून जात पण पुन्हा त्यांच्या मागे मागे जमा होत 'इम नही भागेंगे' हा जगाव वारकाजी तडस यांनी ज्या ठिकाणी दिला तेथूनच लढाईचा पुढील प्रसंग बदलला पनाबराब या घराकडे जाण्याचा मार्ग सोडून लोकांना दहशत घमविण्यासाठी प्रथम त्यांच्यावर चाल करून जाण्याची प्रकृती या जगावने निर्माण केली लोकांचा आवाज जिकडून जिकडून येत होत तिकडे तिकडे चाल करून पोलीसदल जाऊ लागले राधाबाई पाचघरीनच्या घरावरून त मोतीसा तेली यांच्या दुकानासमोर आले व तेथून त्यांनी पुन्हा थुकीचे दोन आवाज काढले. हेतु हा की लोकांनी म्यावे, पण लोकां भिण्या ऐवजी पुन्हा गोळा होऊ लागले व 'साहेब लोक आले'—'साहेब लोक आले' असे आवाज करू लागले या आवाजाच्या मागोमाग जाण्यामुळे सरकारा दलास गांधी चौकाकडेच आपला मोर्चा वळविणे भाग पडले पनाबराबच्या घराचा मार्ग या रा सोडावा लागला खळ झुळीच्या व हालचालीच्या डावपेचात लोकांचा पहिला उद्देश तर सफल झाला.

मे-इमप्रभृति आक्रमण गांधी चौकात जाऊन पोहचले तेव्हा तेथे किती लोक जमलेले होते याचा सरकारी मुखवित्त साध्यादारांनी दिलेला अंदाज मोठा

मनेदार आहे क'ही पढीक लोकानी एकमुखाने ००० लोक जमले होते म्हणून सांगितलें, तर क'ही लोकांनी ज्याना पदविण्यात आलें नव्हतें त्यानी ५० ते १०० लोक असावेत असा अंदाज सांगितल्या 'लोकांनी नेलेला हा जमाव बेकायदा असून लोक जर जमाव सोडून गेले नाहीत तर जबरीने तो मोडावा लागेल असा हुकूम देण्यात आला होता काय?'—या प्रश्नाला जबाबदार सरकारी साक्षीदारांनी 'असा हुकूम देण्याचा अवकाशच नव्हता' असा जवाब दिला नि सरकारच्या कायद्याने प्रस्थापित झाललें राज्य त्याच कायद्यानुसार चालविण्याची जबाबदारी ज्या डेप्युटी कमिश्नरवर होती त्याने लोकांचा जमाव बेकायदा घोषित करण्याचीहि दक्षता बाळगली नाही. या न्यायालयात बाहेर आलेल्या गोष्टी येथे ध्यानात ठेवण्यासारख्या आहेत. तुमचा जमाव बेकायदा ठरविण्यात आला आहे असें अगाऊ घोषित न करताच तो लोकांना 'भाग जाव' म्हणत होता व लोक 'नही भागेंगे' असा जगप्र देत देत या गळीतून र्हा गळीत जात जात गांधी चौकात जमा होत होते

गांधी चौकात तिरंगी ध्वजाराली ५०० लोकांचा समुदाय जमा झाला होता, ही सरकारी साक्षीदारची जमनी पढीक आहे. वस्तुस्थिति अशी आहे की, झेंड्याखाली अवघे पाच पत्रासच लोक होते आणि गांधी चौकाकडे येणाऱ्या बाकीच्या रस्त्यावर गळ्यातून, तेथील घरातून व दुकानातून लोक समुदाय निरवगुन जमलेला होता. गांधी चौकाच्या रस्त्याला लागल्यापासूनच लोक पडून जात नाहीत हे पाहून आक्रमकांनीच त्याच्यावर चेत मारण्यात सुरुवात केली लोक पळू लागले पण आवायल्या घराकडे नव्हे मार लाऊनहि त गांधी चौकाकडेच जाऊ लागले त्यांच्यावर चेत व लाठ्या यांचे मार करीत आक्रमकहि उत्तरेच्या बाजूने गांधी चौकाच्या तोंडाशी जाऊन पोहचले.

तेथे गेल्यावर डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट गेल्डूम, डी. एस. पी. ग्रॅट व सार्जेट क्वीन हे तिघेहि त्यांघने लोकांवर तुटून पडले व हातातील शिकारी काट्या व चेत यांचे जबरदस्त तडाखे मारू लागले काही लोक मार लाऊनहि तेथेच थांबले. काहीना माराचे तडाखे असणू झाले अगनी हातपाईं वर प्रगग आहे असें पाहून त्यांनी पळत घरी जाऊन लाठ्या घेतल्या व पुन्हा ते गांधी चौकात जमू लागले.

यानंतरच लढाईला तोंड लागलें. डी. सी., डी. एस. पी. व सार्जेंट यांनी गांधी चौकाच्या तोंडाशी असलेल्या लोकांवर लाठ्या व वेत यांचा तडाखेबंद मारा सुरू करून त्यांना मागे रेटण्यास सुरुवात केली. गांधी चौकात प्रवेश केल्यावर तेथे तिरंगी ध्वज डोलाने फडकत आहे व त्यांच्याखाली लाठ्या घेऊन काही लोक उभे आहेत, असे पाहून त्यांचे पित अधिकच खवळले. हिंदी स्वातंत्र्य-संग्रामाचे तिरंगी ध्वज हे प्रतीक होते. हे प्रतीकच लोकांच्या गौरवाचे, आदराचे व सन्मानाचे स्थान घेतले होते. त्यांच्या रक्षणासाठी यावलीचेच काय, समस्त भारतवर्षाचे लोक लढत होते. या प्रतीकातले हे सामर्थ्य ओळखून ते नष्ट करण्याचा प्रयत्न मि० सरकारचे हस्तक जागोजागी करित होते. घराघरावरील तिरंगी ध्वज उपटून टाकण्यात येत होते. नागपुरला या तिरंगी ध्वजाच्या रक्षणासाठी कित्येक चकमकी झडल्या होत्या. सौ. सुभगाबाई काशीकर या एकट्या तरुण महिलेवर गोऱ्या टोमिजनी, तिने आपल्या घरावरील तिरंगी ध्वज काढून टाकावा म्हणून, हल्ला केला व तिच्या छातीशी सगीन रोखली तरी तिने ध्वज काढून टाकण्याचा इन्कार केला. ठिळक विद्यालयाच्या श्री आप्पाजी तिजारे याच्या फिरणाऱ्या दुकानावरील तिरंगी ध्वज जशीने काढून नेण्यात आला. लढा न्यायालयात चालून तिजारे विजयी झाले व त्याच्या दुकानचा ध्वज त्यांना परत मिळाला. ध्वजाचे हे प्रतीक पाहून गोऱ्यांचे पित अधिकच खवळत असे. तसें ते यावलीसहि खवळले. यात धर्मभाविक काहीच नव्हते. ध्वज डोलाने फडकत आहे व त्यांच्याखाली त्यांच्या रक्षणाच्या निर्धाराने लोक हातात लाठ्या घेऊन उभे आहेत, आणि लाठ्या व वेत यांचा इतरांवर मार करित आहोत हे ध्वजाखालील लोक पाहत आहेत, पण आपली जागा सोडीत नाहीत; हे पाहून त्यांच्या रागाचा पारा अधिकच भडकला.

झेंड्याच्या खाली उभ्या असलेल्या लोकांच्या रोखाने डी. एस. पी. मि० पॅट यांनी गोळ्या झाडण्यास सुरुवात केली. एक गोळा गोविंदराव अंबडकार याचे पोटास चालून मितीस लागली. आणखी एक गोळी तुळशीरामजी अंबडकार याच्या हातातील लाठीस लागून खाली पडली. तुळशीरामजीवर त्याने दुसरी गोळी झाडली ती त्याच्या डोक्याला चालून गोळी डी. एस. पी. ने गोळ्या

मारण्यास प्रारंभ केलेला पाहून सरकारी दलातील इतर लोकानीहि गोळ्यांचा धर्षाय सुरू केला. आता मान लोका या शांतीचा भंग होऊ लागला. सद्गुणशीलनेचा अंत झाला. एक तर म्याटासारखे पडून तरा जायें, किंवा हातातीठ साधनांनी प्रतिकारास प्रारंभ करावा अशी त्यांची मन स्थिति होऊ लागली. लाठीप्रहार व गोळाबार यच्चें हें हिडिस स्वरूप पाहून त्यांचा सार्व्विक सताप मटकू लागला. गांधी चौकातील गोळीबाराची वार्ता सगळीकडे पसरली. आता सुरक्षणात्मक प्रतिकार सुरू केल्याशिवाय गत्यंतर नाही असे जनतने ठरविलें. पिंच्याजवळ उपलब्ध असलेल्या साधनांनी त्यांनी मोर्चेबंदी केली. नदीवरील लाकडे वाटन फेकून देण्यात आला. गांधीचौकातून बाहेर जाणारे व गावच्या बाहेर जाणारे रस्ते रोखून धरण्यात आले. यापलीक्या लढाईचा निर्णय गांधी चौकातच लागला. पाहिजे असा लोकानी निर्धार कला. गांधी चौकाला तर रणक्षेत्राचें रूप प्राप्त झालें.

तुळशीराम अवडकार यास गेन दोन गोळ्या मारूनहि तो हेंड्याखालील आपली जागा सोडीत नाही हें पाहून डी एस, पी प्रॅट यास आणखीच त्वेष आला. तो जातीने हेंड्यावर चढून गेला आणि हेंड्याचें अपहरण करण्याच्या हेतूने त्याने ध्वजस्तम्भास हात घातला. स्वातंत्र्याचा नारायण सव जडाजड, चराचर, यस्तूत मरणा होता. हिरण्यकश्यपूने त्याबास लाय मारल्याबरोबर प्रह्लादाचा नारायण जसा नृसिंहाच्या रुपाने त्या राजांतूनच प्रकट झाला तद्वतच ध्वजस्तम्भास प्रॅटने हात लावल्याबरोबर तुळशीरामजी अवडकार यांच्या अगात नृसिंहाचा संचार झाला. त्यांनी एक झडप घाळून प्रॅट याची कबर धरली व त्यास जमिनीवर लोळतून ते त्याच्या छातीवर बसले.

प्रतिकारची ठिगणी पडली. तुळशीरामजींच्या काने प्रकट झालेला नृसिंह आता प्रत्येक यावलीकरांच्या अगात मंचार करू लागला. इकडे सज्जत कवीन लोकांना वेताचे तडाखे मारीत होता. त्याने भईदेवराय भीखडे यांना वेदम मारलें. गांधी चौकाच्या कोमन्यावर असलेल्या मदिराजवळ मारीत मारीत त्याने त्यांना रेगलें. तांच मागून रामचंद्र भोजने व बापुराव खासबागे यांच्या उड्या कवीनच्या अंगावर पडल्या. एका झडपेंत त्यांना त्यास जमिनी

वर लोळविलें कवीनच होपद्दयास उडाले त्याची सारी मदाधता क्षणाघात ताळ्यावर आली तो लोकाच्या गयावया करू लागला विनयून व हात जोडून तो सांगू लागला “मी उग्रज नाही मी हिंदुस्थानीच आहे. हिंदुस्थानी बाईच्या पोटीच मला जन्म झाला आहे मला मारू नका मला माफ करा मी यापुढे काही करणार नाही” — लोकांनी त्याला उचललें व विहिरीजवळ नेऊन ठेवले त्याला बजावण्यात आले वा, — “तुला आम्हीं कैद केले आहे तू येथून हालता कामा नये ” या वेळेपासून पुढे पळून जाईपर्यंत कीन एखाद्या कैदा चोरासारखा विहिरीजवळच उभा राहिला त्याने कैदेचा स्वीकार केला त्याला जिकल्याची छूण म्हणून लोकानी त्याचा टोच हिरातून घेतला व विहिरीत फेकून दिला टोचावरच बचावली असा आनंद त्यानेहि मनातल्या मनातच उपभोगला

गाळीशर चालूच होता एक गोळी लागून मारोतराव काडलंकार घायाळ होऊन चौकातील दुकानासमोर खाली पडला थळथळा रक्त बाहू लागलें गायीचौकातील रणचळीला रक्षाचा अभिप्रेत सुरू झाला मोतीराम बडोने नामक तरुण मुलाला गोळी लागून तोहि पडला तिसरी गोळी वर वर्णिलेल्या गोबिंदराव अश्वडकार याच्या पोटास लागून तोहि पडला जननेचा एकेक मोहरा धराशायी होऊ लागला राष्त्रधजाच्या सरक्षणासाठी यावलीं तील एकेक हिरा बळी पडू लागला गोळ्याचा वराव होत होता टपटप लागत मोलाचा वीर जमिनीवर पडत होता रक्षाचा पाट वाढ लागला होता पण राष्त्रधजाच्या सरक्षणासाठी उमे असलेल्या वीरातील एकहि मागे हटण्यास तयार नव्हता. ध्वज तसाच डैलाने फडकत होता

तुळशीराम अबटकार यानी डी एस पी प्रॅट यास जमिनीवर लोळविलें व ते त्याच्या छाताडावर चढून बसले हे पाहून गाविंदराव सब इन्स्पेक्टर त्याच्या मदतीस धावला त्यासरशी बापुराव रसासबागे व रामचंद्र भोजने हे तुळशीरामजीच्या मदतीस धावले त्यांनी सब इन्स्पेक्टरला घेरलें बारबया मागाने त्याला जमिनीवर लोळविलें त्याचेहि हाडें नरम करण्यात आलीं परंतु बाकीच्या पेलीसनी तुळशीरामजा अबटकार याच्यावर वरतून लाया व

खेळून त्यांना त्यांनी नि शस्त्र करून टाकलें होतें साजेंट व डी एम पी यांना पकडलें होतें डी एस पी चें रिवाल्व्हर काढून घेऊन निहिरीत फेकून दिलें होतें लढाई रगात येत होती साहेबास बरोबर घेऊन यावलीची रग जिर विण्यासाठी येणाऱ्या नायब तहसीलदार, रेडिन्सु इन्स्पेक्टर, पाटील आनंद आकाजी, पटवारी इत्यादि दिवाभीताची गाळण उडाली होती याची लढाई साहेब लढत होता हे नुसते मजे पहात होते

अजून पूर्ण विजय मिळालेला नव्हता. प्रतिपक्षाचा खरा मोहरा अजून मोकळा होता. डेप्युटी कमिश्नर मेल्डम याची मारगिरी चालूच होती तोच आक्रमकांचा खरा पुढारी होता यावली जिंकून वि० राज्यात सभाविष्ट करण्याची जगबदारी त्याचीच होती त्यामुळे त्याचा पाडाव होईपर्यंत लढाई सपणार नव्हती व लोकांहि हें जाणून होते.

रणागण मोठ्या पद्धतशीर रीतीने सजलें होतें प्रतिपक्षाच्या गोळ्यांना यळी पडलेल्या वीरांना ताबडतोब उचलून नेऊन त्याच्या घरी पोचविण्यात येत होतें व मलमपट्टी करण्यात येत होती जणू काय शुश्रूपापथकच शिकवून तयार करण्यांत आलें आहे !! लाठ्या व गोळ्यांच्या यर्यातीतहि हें कार्य चालूच होतें

मोतीराम बडोने यास गोळी लागून तो पडल्यावर शुश्रूपापथकाच्या लोकांनी त्यास उचलून त्याच्या घरी नेलें. त्याच्या वृद्ध पित्याने तद्दग पुत्राचें हें अपूर्व बलिदान पाहिलें पुत्राची ती स्थिति पाहून वृद्ध पिताचें हृदय विदीर्ण झाल्याशिवाय कसे राहील ! पण तो भ्याड, शोक करणारा बाप नव्हता. जय-रामजी हा शूर पिता होता व आपल्यासारख्याच शूर पुत्रास त्याने जन्म दिला होता. सत्तर वर्षांचा म्हातारा, पुत्राचा तो आसन्नमरण देह पाहून काही बोलला नाही तो पक्ष उठला त्याने लाठी हातात घेतली आणि असाधारण वेगाने तो रणागणावर धाऊन आला

त्यावेळी डेप्युटी कमिश्नर मेल्डम/ हा लोकाना मारीत मारीत गांधी चौकातून पुढे पुढेच जात होता बजीरमाईच्या घराच्या शेळाने चाच करून

पुढे जात असताना त्याने ज्या गोळ्या मारल्या त्यातलीच एक गोळी मोतीराम यास लागली होती. याप्रमाणे जख्म नैम मारून तो पुढे चालला. वर्जीर भाईच्या घराजवळ येऊन तो क्षणमात्र थांबत नाही, तितक्यात मोतीरामचे वृद्ध वडील जैरामजी हातात लाठी घेऊन मैदानात आले. ते मैदानात आले ते वेगाने लाठी फिरवीतच ! त्या सत्तर वर्षांच्या महात्म्याचा त्यावेळेचा तो आवेश व त्याच्या लाठीचा तो वेग पाहून जिल्हाधिकारी मेल्डम साहेब याची पाचावर धारण वरून लागली. तो राजाराम कुमाराच्या घराकडे मागे मागे हटू लागला. एवढ्या वेळात वृद्ध जैरामजीच्या महावेगशाली लाठीचे दोन तीन तडागे तर साहेबास बसलेच पण ते ओझरते बसले. कसाबसा त्रोल सावरीत तो पुन्हा मागे हटू लागला. समोर जैरामजी वाघाच्या आवेशाने चाल करून येत होता. मागे कुमाराचा पजाया (आवा) होत. आता अधिक मागे हटणे अशक्य झाले. त्या खेदुत वृद्धाने तरंग व तडपदार साहेबालाहि कोंडीत पकडले व आपल्या हातातील लाठी गरगरा फिरवून असा एक तडाखेबंद सोडला जिल्हा साहेबाच्या डोक्यावर लगायला की, त्यास आरल्या पिनराचेच स्मरण द्याव. हिंदी नव्हता त्याच्या एका तडाखेबंद प्रहाराने, मि. साम्राज्य सरकारचा अमरावती जिल्ह्याचा हा आधारस्तंभ कोसळला व कोउमडत कुमाराच्या आव्यात जाऊन आदळला. त्याच्या भाग्याने त्यावेळी आता गरम नव्हता. पुत्राच्या रफाने व्यथित झालेल्या वृद्ध पिण्याच्या हातचा तो तडाखा होता. हजार हत्तींचे बळ गोळा करून घाबत आलेल्या वृद्धाने आपल्या अंतःकरणानून व ह्मणाच्या रफात मिजविलेल्या लाठीचा तो तडारा होला साहेबाची सारी धुंदी निमिषात खलास झाली. डोक्यावरील टोप गटगटून पडला. चष्मा गडून पडला. शुद्ध हारपली आणि साहेब महाशय रजबगळ होऊन कुमाराच्या आव्यात सोडत पडले आजच्या मोहिमेतला मि. सरकारचा अव्वल जर्जाचा पुढारी गारद झाला. सत्तर वर्षांच्या एका वृद्धाच्या शौर्याने अग्रेसर मात फेरी आणि गंधी चौकातील लढाई पूर्णपणे जिंकून घेतली.

केव्हाही कमिश्नर मेल्डम याची ही दुर्दैव वैदी झालेले साजेट फीन व सी. एस. पी. प्रभू हे अविनश्वर होऊन पडात होते. आनंद आकाश प्रभृति दिवाभीत अजून मार्गेच दहली होती. स्वातंत्र्यध्वज झेलाने पडपडत होता.

घायाळाना उचलून नेण्यात येत होते. लोकांचा प्रतिकार केवळ सरक्षणात्मक असल्याने तीनही साहेब नामोहरम झाल्यावर लोकहि क्षममात्र तामोप झाले होते. इतक्यात मेल्डमला शुद्ध आली. घुळीने भरलेले आपले अंग झटकित तो उभा राहिला. आपले साथीदार विकल नजरेने गांधी चौकाच्या उत्तरेकडील घोळाच्या विहिरीजवळ उभे असलेले त्याने पाहिले. रक्षाचे ओघळ त्याच्या अंगावरून वहात होते. त्याच्या पौर्जेतील डी. एस. पी. सार्जेंट, सब-इन्स्पेक्टर व काही कान्स्टेबल्स जप्तमी झाले होते. जननेच्या प्रतिकाराचे हे रुद्र स्वरूप पाहून ते जागच्या जागीच गारठले होते. मेल्डम तसाच पळत निघाला तो लोकानी पकडून त्यासहि विहिरीजवळ इतर दोबाजवळ उभा केला. त्यासहि कैद करण्यात आल्याचे सांगण्यात आले. लोकानी त्याच्या हातातील छड्या व शिकारी काट्या काढून घेतल्या आणि प्रचंड विजय घोष केला. 'म. गांधीकी जय', 'तिरंगी झेंडेकी जय' 'इन्किलाब जिंदाबाद' च्या गर्जनानी सारे गाव हुमटमून गेले. जनतेला मोठे पलिदान सार्वे लागले. पण अखेर जयश्रीने तिलाच माळ घातली.

विजय पदरात पडल्याबरोबर लोकानी वेपामपणा परकरला नाही. नीतीच्या, अहिंसेच्या, सभ्याचारान्या मर्यादा ओलाढऱ्या नाहीत. त्यांनी त्या सर्व अधिकार्यांना बजावले की,—'तुमच्याशी आमचा काहीच द्वेष नाही. तुमचा उपमर्द करावा, वेड्जून करावी, अशी आमची इच्छा नाही तुम्ही जननेचे अधिकारी म्हणून बागा आणि क्रांतीच्या जयघोषात सामील व्हा.' जननेचे म्हणजे ऐकण्याशिवाय न्यानाहि दुसरी गति उरली नव्हती. त्यांनी जननेबरोबर जयघोष करण्यात भाग घेतला परिसिपतोचा अति विकटपणा आता त्याच्या पुरवणों प्यानात आलेला होता. यावलीचे पाणी त्यांच्या प्रयास आले होते. क्रांतीच्या रंगात यावलीची जनता किरी रंगून गेली आहे हे त्यांनी अनुभवलं होतं. हा अनुभवाहि सहज विसरण्यासारखा नव्हता. यावजन्म त्याची आठवण विसरण्यासारखी नव्हती. त्यांची दंडनीति, त्यांचे सामर्थ्य, त्याच्या लाट्या व बंधुकी सान्या व्यर्थ ठरल्या होत्या. इतक्यात सब-इन्स्पेक्टर गोविंदराव याने पुनः लोकांच्या रोखाने हालचाल करण्याचा प्रयत्न सुरू केलेला पाहून डे. फ. मेल्डम याने त्याला रोखले. प्रयोग बाका होता.

म्हणून त्यांनी आता सामनीतीचा अवलंब करण्यास प्रारंभ केला. डेव्युटी फर्मिश्नर मेल्डूम रस्त मापण करू लागला. त्याने झालेल्या एवढ्या प्रकाराबद्दल दिलगिरी प्रदर्शित केली. जननेच्या शैथिल्या व विजयाचे अभिनंदन केले. लोकांच्या सभ्याचाराची व चांगुलपणाची प्रशंसा केली आणि शेवटी मोठ्या फळशळीने अशी विनंति केली की “आता लोकानी आमची सुटका करावी व आम्हाला परत आमच्या गांवां जाऊ द्यावे. याचलीकरानी आमचे प्राण वाचविले आणि एवढी प्रखर लढाई देऊनहि द्वेषभावरोहित वृत्तीने व आदर भावनेने ते आमच्याशी वागले याबद्दल त्यांचे आभार मानावेत तितके थोडेच आहेत आम्ही आपल्या गावी जातो तुम्हीहि शांतपणे आपल्या कामाला लागो.”

मोकळे सुटल्यानंतर आम्ही सुकाटपणे याचली सोडून अमरावतीला परत जाऊ असे आश्वासन मेरडन यांनी दिल्यानंतर, तुमची सुटका करण्यात आली आहे असे लोक-यातर्फे त्यांना सांगण्यात आले. लोकांची प्रामाणिक समजूत ही झाली की, अधिकार्यांच्या वृत्तीत आता खरोखरच फरक पडला आहे. प्रतिकाराच्या तेजाने डोळे दिपल्यामुळे ते शुद्धीवर आले आहेत आणि आश्वासन दिल्याप्रमाणे दगाफटका न करता ते परत जातील. त्यांच्या आश्वासनाने लोक शांत झाले होते. त्यांनी आपणहून लढाई अगावर घेतली नव्हती. त्यांच्या स्वाभिमानास अधिकार्यांनीच डिवचले होते. त्यांनीच त्यांच्यावर आक्रमण केले होते. त्यांनीच त्यांना प्रतिकार करण्यास भाग पाडले होते. अशी परिस्थिती असल्यामुळे लोकांनी आपल्या शौर्याचे पाणी दाखवून दिले, पण साहेबानी शरणागति पत्करल्यानंतर आणि सुकाट्याने निघून जाण्याचे आश्वासन दिल्या नंतर मुद्दाम भावण लांबविण्याच त्यांना कारण नव्हते. त्यांना शांतताच हवी होती आणि अहिंसकवृत्तीचा त्यागहि त्यांनी केलेला नव्हता. तसे जर नसत तर नि० सरकारचे तीन तीन बंडे अधिकारी हातात गवसल्यानंतर विवेक नष्ट झालेल्या, वेफाम बनलेल्या, सोल सुटलेल्या लोकांनी प्रकरण कोणत्या धरास नेले असतं हे सांगण्याची गरज नाही. याचलीच्या लोकांनी शूरता दाखविली, पण अतः करणाची समता ढाऱू दिली नाही आणि मोठ्या संयमाने व शिस्तीने वागून विजय मिळविल्यानंतरहि प्रतिपक्षाची वेअदगी न करता त्यांच्या आश्वासनावर विश्वास ठेवून त्याला मुक्त केले व ग व सोडून जाण्यास परवानगी दिली.

प्रकरण ४ थें

तिरंगी ध्वजाची लढाई

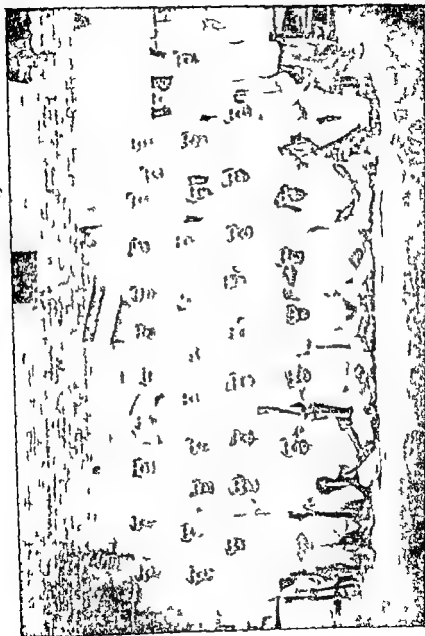

विजयानंदात लोक गर्क होने आपल्या औदार्याचा अभिमान त्यांना अधिक फुलवीत होता. बहुतेक सारा समाज गांधी चौकाच्या उत्तरेकडील मुराशी मंदिराच्या आसपास जमा झालेला होता. म. गांधींच्या नावाने जय जयकारामागून जयजयकार चालू होणे घोळा होण्याची कोणालाच कल्पना नव्हती. परामृत झाल्यानंतर शरण आलेला शत्रु सरोवरच मुकान्याने परत जाईल अशी लोकांची अपेक्षा होती. पण ती बिचल ठरली. शत्रूंनी धोक्याची केली शरण आल्याची भाषा ही फेकत एक विशिष्ट अडचणीच्या प्रसंगातून सुटण्यासाठी योजलेली युक्ति ठरली. साम्राज्यशाहीचे हस्तक इतक्या लवकर पराभव मानायला तयार नव्हते. त्यांच्या रायफलींची गाज अजून जिरली नव्हती. अभिवमन करण्यासाठी अजून बरीच काढतुसे शिष्टक होती. विजयानंदाच्या भरात लोकंनी त्यांना पुरतें नि शस्त्र केलेले नव्हतें.

छुपामतीची, शरणामतीची व पश्चातापाची भाषा घापहन लोकांच्या हातून आपली व आपल्या साथीदारांची सुटका करून घेतल्यानंतर व अशा रीतीने लोकाना वेगवेगळ्या नव्यानंतर डेप्युटी कमिश्नर मेल्डम हा आपल्या साथीदारांसह व पोलिस दलासह जाण्यासाठी म्हणून परत फिरला. सुमारे २५-३० कदम मागे गेल्यानंतर थंबून सर्वानी विचारविनियम केला झालेल्या पराभवाचा सूड घेण्याची वृत्ति पन्हा त्यांच्या ठिकाणीं होकावू लागली. पराभवाचा सूड हा घेतलाच पाहिजे ! त्यांनी निर्धार केला.

हालें इतक्या थलिदानाने या क्लीच्या रणचढीचा सतोप झालेला नव्हता. इतक्याशा थलिदानाने प्रसन्न होण्याइतकी रगत-यदेवी मुळभ नाही आणखी एकवार यावलीच्या जननेकडून प्रतिकाराचें दिव घडवून आणण्याचा तिने

ता. १८ आगस्ट १९५२ च्या गोळ्या खाऊन जखमी झालेले शीर

निश्चय मला त्याशिवाय यावलीच खरें तेज प्रकट होणार नाही, याचीच सोने किती वाचनकरी आहे याची त्याशिवाय परीभा होणार नाही असेच जगू काय तिरंगे वाटले !

रायफली व रिन्हाव्हर्स मरण्यात आली घाड ! घाड ॥ गोळ्या मागून गोळ्या घुटू लागल्या शहीद तुळशीराम तडस गोळी लागून पडला रामचंद्र भोनेनेहि पडला. यानंतर, थडा-थडा कोणाच्या हाताला तर कोणाच्या छातीला, कोणाच्या पोताला तर कोणाच्या डोळ्याला गोळ्या लागू लागल्या अकरमार् झालेली घोनेगजा लोकांच्या ध्यानात आली आता या आमना सामना युद्धात उभे राहणें म्हणजे निव्वळ मरण ओढवून घेणेंच होतें

लोकांची पागाळा सुरु झाली जाणाऱ्या लोकांनी जलमी लोकांना उचलून नेले धुणमात्रात गावा चौक निर्जन पनला प्रतिपक्षाने आपला पवित्रा बदललेला पाहून लोकांनीहि आपला पवित्रा बदलला आता गनिमी काव्याचें युद्ध सुरु झालें आता गोफणीचें शस्त्र अमलात येऊ लागत चान्दी बाजूनी दगडाची बरसात सुरु झाली इतका थेंब माढपावर व घरात घसलेले राखीव वीर आता लढू लागले साहेब चमकला, चरकला यावलीस जातीने येण्यात आणग आपल्या आयुष्यात पार मोठी चूक केली असेंच त्याला जन्मभर वाटत राहील

प्रतिपक्षाने वलेली ही उघड उघड भोफयाजी पाहून सग्या गावभर एकच हाका सुरु झाला ' मारा ' ' मारा ' ' मारा ' ' मारा ' चा मारा सारखा साहेबाच्या कानावर आदळू लागला आता पुनश्च मागे सरकण्याचा प्रसंग त्याच्यावर आण होता परंतु गांधीचौकात झोपाने पडकत असलेले तिरंगी निशाण त्याच्याने पहाऊन नव्हत त्याचें अवहरण करण्यासाठी घोड्यानेळा पूर्वीच डी एस पी प्रॅट याने दोन चळी घेतले नव्हते काय ? त्याचें अवहरण करण्याचें कर्म करीत असताना तुळशीराम अबटकारान त्याला नारसिंह दाटावून जमीनदोस्त केलें नव्हतें काय ? तिरंगी ध्वजाचें हें शस्त्र त्याच्या काळजाला परे गाडीन होतें ग वी चौक आता निर्जन झाला आहे हें पाहून त्याला दुर्धन मुचली ज्या तिरंगी ध्वजाचे भयाभी तो आपल्या पराक्रमाने अवहरण करू शकला नाही तो आता चोहून आणण्याचें त्याने ठरविलें त्याने गांधी चौका पळव

जाऊन ध्वज चोरून आणला आणि पुन्हा तो आगल्या दलांत 'सामील' झाला. ध्वज रेव्हिन्यू इन्स्पेक्टरजवळ देऊन पुन्हा तो हत्याकांड गाभणू लागला.

जनतेपैकी कोणाचें तरी ध्वजाकडे लक्ष गेलें. स्तम्भावर ध्वज नाही. गावात एकच आरोळ माजला. 'हॅंडा दुप्मानाने नेला' 'हॅंडा आणला पाहिजे. ध्वज हा आपल्या गावाची इज्जत आहे. ती परत मिळविलीच पाहिजे. शत्रूच्या हातानून ध्वज सोडविलाच पाहिजे. आम्ही मघाशी गांधी चौकात लढलो तें व्यर्थच होतें काय? आम्ही इतकें बलिदान केले तें फुकट घालविण्यासाठी काय? अशा तऱ्हेने शत्रूला हॅंडा नेऊं देण्यासाठीच आतापर्यंत आम्ही आपल्या शौर्याचा सडा साडला काय? नाही! आम्ही आपला ध्वज नेऊं देणार नाही. पुन्हा बलिदान करूं. पुन्हा रक्त सांदूं. पुन्हा लढाई देऊं. हातघाईची लढाई करूं. पण ध्वजाच्या रुपाने गावाची इज्जत जाऊं देणार नाही. यावलीला कलंक लागूं देणार नाही.'—

'या दुसऱ्या लढाईत घराच्या आडून व माड्यावरून गोफणीच्या साक्षाने लढणारा एकेक वीर हातांत लाठ्या गोफणी व भाले घेऊन पुन्हा मैदानावर येऊं लागला. गोकुणमार जबरदस्त होऊं लागला. शत्रु कासावीस होऊन मागे मागे भरकुं लागला आता तो पळूंदि लागला. मोतीरामजी तेथी याच्या दुकानासोरच्या चव्हाट्यावर तो आला, तेव्हा त्याच्यावर चारही बाजूंनी गोटमार बरसूं लागली. तीन रस्त्यांनी तरुण मंडळी येताना दिसू लागली. पुन्हा त्याने शयफर्लीत काडनुसे भरली. पुन्हा गोळ्या मारण्यास प्रारंभ केला. मोतीरामजी पचघरे यास पोटांत गोळी लागून तो शहीद झाला. त्यासरशी नथुजी लंगडे यांनी त्याला उचलून पाचघरेच्या येथर्कीत ठेवले. कैमीरामजी बाखनकार पडला. तुळशीराम टेकाडे गुढग्यावर घायाळ झाला. अमिमानजी याबलेच्या तोंडावरच गोळी लागली. राष्ट्रध्वजाच्या मुकतेसाठी बाहेर प्रडलेला एकेक वीर पुन्हा कामास येऊं लागला.

आपला एकेक वीर पडतो आहे, यावलीच्या गळ्यातील एकेक मोती गळतो आहे हें पाहून लोकांचा त्वेष आणखीच भडकला. त्याच्या गोफणी अधिक वेगाने क्षाप्र करूं लागल्या. शत्रूच्या खोदग्यावर, पासीवर, पाण्यावर, हातावर, मस्तकावर दगडामागून दगड लागूं लागले. शत्रु घायाळ होऊं

लागला अधिक सुरक्षित जागा तो शोधून लागला. अल्पांशर्धोतच स्थत चा बचाव करण्याची आवश्यकता त्याला भासून लागली. मोतीरामजी तेली याच्या दुकानापासून पळत जाऊन त्याने राधाबाई पाचघरीनच्या घराचा कोपरा गाठला आणि तेथून पुनः त्याने गोळ्या झाडण्यास प्रारंभ केला. लोक आता गांधी चौकाच्या बोळातून पुढे येऊ लागले. विहिरीपाशी डोकावून गोटमार करायी व गोळ्या येऊ लागल्या की भिंतीआड लपून त्या चुकण्याच्या असा क्रम सुरू झाला. पण झेंडा कसा हस्तगत होणार ! त्यासाठी धैर्याने पुढेच गेले पाहिजे. साप्ताह्य झोबाशेवी केल्याशिवाय झेंडा परत मिळविता येणार नाही. लक्ष्मण कलाल पुढे सरसावला. पण गोळी खाऊन पडला. गणपत यापेलेने हिंमत केली त्यासहि गोळी लागली. बळीराम बोरलेने धाडस बाधले. त्याची ही तीच गत झाली. गोटमारीत बापूराव खादीक याने विलक्षण कौशल्य दाखविले. त्याचे असंड परिश्रम पाहून त्याच्या घराच्या लोकानी त्यास घरांत नेऊन कोठून ठेवले. पण तो दार फोडून बाहेर धाऊन आला व पुन्हा आपल्या गोपणीचा प्रसाद प्रतिपक्षाला देऊ लागला.

दक्षिण दिशा उरोउरच यगाची दिशा ठरली. तिकडून पुढे येणारा प्रत्येक वीर घराशायी झाला.

हे पाहून पश्चिमेकडील तरुण पुढे सरसावू लागले. पश्चिमेकडून येणारा आघात पाहून शत्रु आणखी मागे सरकला. राधाबाई पाचघरीनच्या घराजवळून मागे सरकून तो तिच्या कोठ्याच्या कोपऱ्यावर आला; आणि तेथून पुनः पवित्रा बाधून व निशाण साधून मारगिरी करू लागला. राजारामजी पाचघरे याच्या घराकडून लोक सरसावू लागले. उद्देभनजीच्या कोठ्यापर्यंत नारायण खबले येऊन पोहचला. हे पाहून त्याच्यावर नेम धरून गोळी मारण्यात आली. पण ती त्याच्या लाठीस लागून निसटली व मागील भिंतीत शिरली. नारायण खबलेची गोळी चुकलेली पाहून त्याच्यावर दुसरी गोळी मारण्यात आली. नारायण एकटाच पुढे चाललेला पाहून त्याच्या मदतीस कृष्णराव पवार व रघुनाथ देशमुख धावून येऊ लागले होते. दुसरीहि गोळी नारायण खबले याने चुकविली, परंतु ती कृष्णराव पवार याच्या डोळ्यावर लागून रघुनाथ देशमुखच्याहि खांद्यास चारून गेली. पुढे जैराम वासनकर येत होता. त्याच्याहि हातास एक

गोळी लागून तो जखमी झाला वृष्णराव पवार पडला हे ऐकून त्याचे मामा रामराव टाकोने यानी एक भाला हातात घेतला व ते घराच्या बाहेर पडले व पाटलाच्या घरावर चालून गेले 'कुठे आढित ते साहेब लाऊ?'-रामराव चिचारू लागले इतक्यात पटवारी त्यांना दिसला पण तो त्याचा बहूभारी अवतार पाहताच पळून गेला

पुढा एकवार रणागणावरून जखमी वीरना उचलून नेण्यासाठी शुभू पापयक धावलं भराभर जखमी लोक उचलण्यात येऊ लागले या खेपेस शुभूचा करण्याची व त्यांना मलमपट्टी बांधण्याची कामगिरी यावलीच्या भगिनींनी अगावर घेतली जखमी वीरना त्या सांगून देऊ लागल्या इकडे गावा या पश्चिमेच्या बाजूने लावच्या शतावर गेलेल्या लोकाना आतापावेतो गावावर कोण अनर्भ गुजरला आहे याची सूचना मिळाली ते तसेच गेता सील आपआपली कामे टाकून गावात धळून आले तांच्या दमाची नवा कुमक गावास मिळाली पुढा सर्वांचा जोप चढू लागला लोक सप्रति हो- लागले पुढा एकवार आक्रमण शत्रूवर गोणगोट्याचा चौफेर मारा सुरू झाला

वृष्णराव पवार हा यावलीकराचा आवडता तडण होता. १६ तारखेला आलेल्या दरबखेखोराच्या टोळीचा त्यानेच हिमतीने प्रतिकार केला होता त्यामुळे घरावरून त्याच्या बहाद्रीची स्तोत्र गायला जात होती आज पुढा त्याने परकीय चोरापासून आपल्या गध्द्वजाची मुक्ता करण्यासाठी हिरीरीने रणागणावर पाऊल टाकलं होतं. शत्रूच्या गोळीन तो बळी पडला होता 'हुता मा धीरोंकी जय' हा त्याचा गोळी लागून पडल्यानंतरचा जयघोष लोकांच्या कानांत दुमदुमत होता त्याचं बलिदान पाहून लोक अधिकच खवळले याप्रमाणे लागोराठ तीन वीर पडले तरी बारकार्ज तडस हा पुढेच जात राहिला शत्रू की-या गोळ्या चुकविण्यात त्याने जी शिताफी दाखविली तिचं स्मरण झालं म्हणजे यादलंकर अजून मुग्ध होतात असें म्हणतात की, एखाद्या बारकांनीला अनुराधन आठ दहा तरी गोळ्या मारण्यात आल्या पण त्या राव त्याने नुक- वित्या व आपल्या गोवणीचा मार करीत अखेरपर्यंत तो आघाडीवरच राहिला

पुढा गोणगोट्याची जोरदार मारगिरी चौफेर सुरू झाली राधाबाई पांचदरीण या गोट्याळ-ळील जगा देखिल शत्रूला सुरक्षित वाटेसाठी झाली.

तो आणखी मागे पळू लागला. पळत पळत त्याने आनंद आकाजी पाटलाच्या घराच्या मागील दारास असलेल्या पायऱ्या गाठल्या. दार बंद होतें. दगडांची चौफेर बरसात सुरूच होती. थापल्यानरळ शिली असलेल्या गोळ्या आता किती थोड्या आहेत याची कल्पना यऊ लागल्यामुळे शत्रूची अधिकच गाळण उड लागली. पाच गेले आणि सात राहिले अशी त्याची स्थिति होऊ लागली. तो निकडीने पाटलाच्या घरात सरभुण घेण्याचा प्रयत्न करू लागला.

पाटी रुग्णवाई घरातच होत्या. गावात चाललेला प्रकार त्यांना कळला नसेल काय ? आपल्या पतीने घडवून आणलेलें हें आक्रमण व केलेला प्राम-द्रोह त्यास पसत नसेल काय ? आक्रमण व प्रत्याक्रमण, लाठीमार, गोवणमार, व गोळीबार याचा दणदणाट व थडथडाट त्यांना ऐकू यत नसेल काय ? आपल्या गावातील उडालेल्या रक्ताच्या चिळकाड्या आणि तरुण मुलांचे होत असलेले युनामागून रून त्यास दिसत नसतील काय ? या सर्व गोष्टी पाहून व ऐकून त्याच्याहि हृदयात कांही कालनाकालव होत नसेल काय ? आरल्या गावात येऊन रक्ताचा सडा सांठणाऱ्या या लोकाना घरांत प्रवेश करू घाना की नाही. याबद्दल त्यांच्या चित्तावर कांहीच तरंग उठत नसेल काय ? पाटलींग बाईच्या या विशिष्ट प्रसंगीच्या मनोव्यापाराऱें पृथकरण करण्याचा प्रयत्न करणें मनो-रजक होणार आहे. परंतु तो पृथक् विषय आहे. प्रस्तुत ठिकाणीं सदर्थ इता-काच की एका बाजूने पळपुट मि अधिकारी दार उघडण्यासाठीं झरयें. चाकुळ्या करीत होणे, तर दुसऱ्या बाजूने दार उघडण्यास तिलव होत होता. प्रसंग अतिशय कठिण होता. दार उघडण्यास लागणारा पळारळाचा विड पळपुण्याचा जीर कासावीस करीत होता. अंगेरीस असें म्हणतात की, पाट-लाने पारच विनवण्या घेल्या आणि पतीच्या आशेनुसार त्या आर्थछोने दा-उघडून देशद्रोहाना घरांत घेतलें

ते घरात घुसत होणे. इतक्यांत लोक जरळ येऊन ठेपलेच. गोण्याचा वर्षाव सुरू झाला. घासलेट नेलाचे डबे शोधण्याची माया याच नेळीं बोल्लें जाऊ लागली. कित्यकांचा त्वेय इतका कळसास जाऊन पोचला की, पाटलानें घरचें घर फुटून घेण्याची शोष्ट ते बोडू लागलें. परंतु लोकांनी संयम राखला. आतनायीपणा घेल्या नाही. पाटलाच्या घरांत गे य'पर आक्रमकांनी घराच्या

माडीवरून पटवाऱ्याच्या मुखाने लोकाना शात राहाण्याचा उपदेश केला. पटवारी काहीतरी बोलतो आहे हे पाहून त्याचे बोलणे ऐकण्यासाठी राजारामजी पाचघरे पाटलाच्या घराच्या मागील वाजूजवळ गेले. पटवारी शांततेचा उपदेश करून लागला. राजारामजींनी त्यास स्पष्टपणे सांगितले की,—‘तुम्ही लोकाचा झेंडा चोरून आणला आहे. त्यामुळे लोक भडकले आहेत. झेंडा परत केल्याशिवाय ते मुळीच शात होणार नाहीत. झेंडा ताबडतोब परत करा.’ परंतु ही गोष्ट त्या हट्टी अधिकाऱ्यांना रुचली नाही. झेंड्यासहित पाटलाच्या घरांतून पलायन करण्याचा ते विचार करून लागले.

पाटलाच्या घरी पाणी वगैरे मिळून त्यांनी पलायन करण्याचा विचार पक्का ठरविला. लोकांची गोफणमार चालूच होती. झेंड्याची गोष्ट गांवभर पसरली होती. लोकसमाज उत्तरोत्तर अधिक क्षुब्ध होत चालला होता एक तर सरकारी दलाने उपड घोक्याजी केलेली होती. आम्ही परत जातो असे आश्वासन देऊन त्यांनी लोकांच्या अटकेंतून आपली सुटका करून घेतली व पुन्हा लोकावरच उलटून, गोळीबार सुरू केला होता. दुसरे लोकांना प्राणाहून प्रिय असा त्याचा तिरंगी ध्वज त्यांनी चोरून आणला होता. ध्वज खरोखरच लोकांना प्राणापेक्षाही कसा प्रिय होता हे, त्याच्या मुक्तेसाठी त्यांनी आता पर्यंत जे बलिदान केले, त्यावरून सिद्ध झाले होते. तेव्हा लोकसमाजाला प्रक्षुब्ध होण्यासाठी प्रयत्न करणे होती. लोकशोभाचे हे वाढत्या प्रमाणातील रौद्र स्वरूप पाहून आणि आपल्याजवळील काढतुसे किती मर्यादित उरलेले आहेत हे ध्यानात येऊनच मेल्डमप्रभृति आक्रमणकाऱ्यांनी आता चोरून पळून जाण्याचा नामुष्कीचा विचार ठरविला होता. मघा लोकांनी त्यांना सन्मानाने सोडून दिले होते व तेव्हाच निघून जाण्यात त्यांची भलाई व माणुसकी होती. पण माणुसकीला त्यांनी वेव्हाच पाया दिलेला असल्याने आता चोरासारखे पळून जाण्याशिवाय त्यांना अन्य गति उरलेली नव्हती—अस्तु.

झेंड्याचा आरोळ सर्व गावभर झाला. पाटलाच्या घरांतून पळून जाण्याचा प्रयत्नही गावकरी लोकांच्या ध्यानांत आला. पाटलाच्या घराच्या मागच्या बाजूला जो समाज जमून लागला होता तो अधिकाधिक उतावीळ होत होता. पाटलाच्या घराची दारे तो ठोठावून लागला. दरवाजे फोडा, पोलीसांनां

पकडा, बराळा आग लावा—असेंहि कित्येक ओरडू लागले क्षणाक्षणाने आरलें जीवित धोक्यात आहे, हें आतील पळपुण्याच्या ध्यानांत आलें, त्यांनी ताबडतोब पाटलाच्या घराच्या खिडकींतून ज्या बाजूने लोक दिसत नव्हते त्या बाजूने केशवरावच्या घरात उड्या मारल्या व रस्ता गाळून ते पळू लागले. तरी लोकाना त्यांची चाहूल लागलीच राजारामची पाचघरेप्रभृति लोक तडक त्या बाजूला जाऊन त्याचा पिछा करू लागले. रेव्हिन्यु इन्स्पेक्टर याजवळ झेंडा आहे असे पाहून राजारामजी पाचघरेनीं त्यास पकडलें व अखेरीस झोंबा-झोंबी करून त्याचे जवळून झडा हिसकावून घेतला व ते आपल्या घरी निघून आले.

इकडे मेल्टम प्रभृति मडळी पाटलाच्या घरातून उड्या मारून गावाच्या बाहेर पडून जात आहेत ही बातमी पुन्हा गावभर पसरली. राजारामजी पाचघरे यांनी झेंडा काबीज केला आहे हें कळण्याच्या आतच झेंडा सोडवून आणावयाचाच, या निश्चयान गावातील दोन तीन जमाय पळपुण्या सरकारी अधिकाऱ्याचा पाठलाग करू लागले

गोळ्या घेताच्याच उरल्या होत्या त्यामुळे घोडा घेऊ पळायें, पुन मागे वळावें, एखादा गोळी जमावावर झाडावी व समाज थक्कला म्हणजे पुन पळायें असा क्रम आक्रमकानी सुरू ठेवला या पाठलागांत नव्हजी रयले हा खांद्यावर गोळी लागून दडला साहेब मडळी व त्याचे अनुचर कसेबसे नदीपर्यंत येऊन पोहचले होते. अशा रीतीने राष्ट्रध्वजासाठी झालेल्या या दुसऱ्या लढाईतहि यावलीची जनता जिंकली व त्रि० सरकारचे अधिकारी पूर्णपणे पराभूत झाले पलायनाचा मार्ग स्वीकारून त्यांनी पराभव कवूल केला यावलीचें शौर्य अप्रतिम ठरलें राष्ट्रध्वजाची इश्रत कायम राहिली व त्रि० सरकारची सारी इश्रत व दरारा आमनासामना लढाईत धुळीस मिळाला.

प्रकरण ५ वें

मुसलमान पितापुत्रांचा पराक्रम

‘झेंडा घेऊन शत्रू पळाला’—असा एकच आरोळ गावभर उठला होता झेंडा जाऊ देणें ही नामुष्कीची गोष्ट आहे असे प्रत्येकास यादू लागलें.

यवला भागलेला राजारामजी पांचघरे सेंड्याची मुक्ता घसन व सेंडा घेऊन आपल्या घरी गेला आहे याची कोणालाच जाणीव नव्हती प्रत्येकजण सेंड्याची सुटका करण्याच्याच कितीरीत होता गांवातील सामर्थ्यशाली तरुणांचा बराच मोठा भाग आतापर्यंत लहून यवला होता. त्यांच्यापैकी कितीतरी वेचक वीर कामास आले होते. कोण पटला, कोणास जलम झाली, कोणास मलमपट्टी करान्याची आहे इत्यादि बातम्या गावात पसरत होत्या

गावातील तरुणांनी अशा तऱ्हेने आपले तारुण्य राष्ट्रध्वजाच्या रक्षणासाठी व मुक्तेसाठी सार्यकी लावले आहे हे पाहून सत्तर वर्षांचा म्हातारा मुसलमान कवीर अकबरशाह हा पुढे सरलावला त्याने तरुण कार्यकर्त्यांना व धीराना विभ्रान्ति देण्याचें ठरविलें, आणि गांवातील बायीचा समुदाय जमा करून आपल्या ध्वजाच्या सुटकेसाठी, पडून जाणाऱ्या मेड्डम प्रभृति अधिकाऱ्यांचा पाठलाग करण्याचें त्याने ठरविलें मोठ्या ह्मेशाने तो लाकाना घेऊन नदीच्या शेताने घाऊन आला आणि पळपुट खोश गोपणीच्या टप्प्यात आलेले पाहतांच त्याने जबरदस्त मारा मुरू घेला

यावलीत चाललेल्या गोळीबाराचे आशय नदीच्या पैतीरावर असलेल्या नरसिंगपुरच्या लोकांना ऐकू जात होते त्यावरून यावलीत चालू असलेल्या प्रकाराची कल्पना त्यांना येऊ लागली होती. पंधरा तारखेच्या सत्याग्रहात त्यांनी यावलीकरांबरोबर भाग घेतला होता १८ तारखेला यावलीवर ओढवलेल्या संकटाची जाणीव होऊन गोळीबार प्रकरणातहि यावलीची मदत करण्याचा त्यांनी निर्धार घेला नरसिंगपुराेहि लोकां जमा झाले. त्यांनी कुन्दाडी, लाठ्या इत्यादि उपकरणां हातीं घेऊन आणि मोठा जमाव करून यावलीकरांच्या साहाय्ये ते धावून येवू लागले आनंदाभाकाजी पाटलाच्या घरांतून पळ काढून मेड्डमचें दल नदीच्या काठावर जें गेऊन पोहोचते तोंच त्यास नरसिंगपुरच्या नरसिंहाचा जमाव आपल्याच शेताने चाल करून येत आहे, असे आढळून आले इकडे ७० वर्षांचा वृद्ध अकबरशाह पय्तीर एक जमाव संघटित करून येत होता तिकडे नरसिंगपुरचा दुसरा जमाव येऊ पाहत होता या दोन जमावाच्या फौडीत आपण सापडूं या काय अशी भीति अधिकाऱ्यांना वाटू लागली. म्हणून त्यांनी उरलेल्या गोळ्या घातून प्रथम एक

जमाव हटविण्याचें ठरविळें अकबरशहा फकीरांचा जमाव अधिक जवळ होता. शिवाय गोपण गोठ्याची मारगिरीहि त्याने चालविली होती. म्हातारा फकीर आघाडीवर राहून सर्वोना स्फुरण देत होता त्याचा त्यावेळचा भावेश व राष्ट्र-स्वजाच्या सुटकेसाठी त्याला लागलेली तळमळ अमर्णनीय होती. 'पकडो. हॅंडा छुडाके लाव.' वृद्ध फकीर गर्जत होता. त्याचें ते असामान्य धैर्य पाहून प्रति-पनीही चकित झाला होता.

प्रथम अकबरशहाचा वीमोड करणें अवश्य आहे असें ठरवून प्रतिपक्षांनें त्याच्यावर गोळ्याचें संघान करण्यास मुद्दवात वेली. एक गोळी मोठ्या शिताफीने चुकवून म्हातारा पुन पुढे सरसावला. 'पकडो. पकडो, हॅंडा छुडाके लाव' चा घोष तो करीत होता आणि दगडाचा वर्षाव करण्यासाठी तो आपल्या अनुयायांना प्रोत्साहित करीत होता. म्हातार्याचा आघाडीवरचा तो भावेश कौणाचेंही लक्ष वेधून घेण्यास पुरेसा होता. साजेंट व्हीन याने रायजल हातात घेतली आणि नेम बाधून गोळी मारली. ती अकबरशहाच्या हातास लागली म्हातारा जमिनीवर पडला.

अकबरशहास पडलेला पाहून त्याचा तरुण पुत्र मेहताबशहा पुढे झाला. त्याने बाप पडल्यामुळे घसरून लागलेली बाजू भरून काढली. बापाची आघाडीवरील जागा घेऊन तो लोकाना स्फुरण देऊ लागला अधिकाऱ्यांचा पाठलाग करूं लागला साहेब आणि मडळी पळत होती व मधून मधून गोळ्याहि मारीत होती. यावेळीं त्यानी नदी ओलाडली होती आणि गावकरी मडळी नदीपर्यंत येऊन पोहोंचली तेव्हा, साहेब आणि मडळी बावू शेण्ट्या (रामकिसनजीच्या) पदापर्यंत जावून पोहोंचली असतील. अकबरशहा पडला तरी पडल्या पडल्याच तो 'दुश्मनको पकडो. हॅंडा छुडाके लावा वेडा' असे स्फूर्तीचे आवाज देतच होता. आघाडीवरील मेहताबशहा समुदायबरोबर घेऊन गोठमार करू लागला होता. तोच त्यासहि एक गोळी लागली व तो नर्दीत पडला. नदी रक्षान्या पाण्याने लाल होऊन बावू लागली लोकानी दोघाहि पितापुत्रांना उचलले; त्याच्या जखमा धुतल्या व त्यांना उचलून ते गावात निघून आले अकबरशहा व मेहताबशहा ही पितापुत्राची जोडी आनल्या राष्ट्रप्रेमाने व शराकमाने यावलीच्या इतिहासांत अमर झाली. स्वातंत्र्याच्या इतिहासातच त्याचें नाव चिरजीव राहील !

साहेब पळणार हें पाहताच, पूर्वी कामदार महारानी नदी उतरून जाण्यासाठी जीं लाकडे टाकलीं होती तीं गावकऱ्यांनी क्राइन टाकलीं त्यामुळे नदी उतरताना मेल्डम प्रभुतीचे पार वाखे झाले. नदीच्या दलदलीत तो पसला बाकीचे लोक पाठलाग करणाराच्या भयाने झपाट्याने निघून पुढे गेले. हा एक टाच दलदलीत पसला. इतक्यात बारक्या बल्लद शिप्रसम नावाचा तरुण मुलगा त्याला दिवला. त्यानंतर घडलेल्या प्रकार सद्दु बारक्या मराठ्याने एक पत्र पाठवून लेखकाला कळविला आहे. तो लिहितो “ता १८-८-४२ ला यावलीवरून डी. सी. आपल्या पार्टीसह पळून जात असताना नदीवर मी तेथे उभा असतांना मला तेथे बोलाविलें व म्हणाले,—“तुम लोक घेतो बहादूर हो। हम हार गये। और तुमने जीत लिया। अब तुम वापस घर लौट जाव. और हम इधर जाते हैं।” यावर मी त्यांना म्हटलं, “आपने तो बहोत आदमी मार डाला। और हमको कहते की, वापस चले जाव। कैसा हो सकता।” यावर डी. सी. म्हणाले—“ओ कुछ नहीं। तुम चले जाव !” याप्रमाणें म्हणून ते पळून गेले व नंतर गोळ्या झाडल्या याप्रमाणें त्याचें माझ्याशीं घेविळवाण्या स्वरस बोलणें झालें”

प्रकरण ६ वें

अमर शहीद राजारामजी औरंगपुरे

डेप्युटी कमिश्नर मेल्डम, डी. एस. पी. प्रॅट, सर्जेंट क्वीन वगैरे सरकारी मंडळी ज्यावेळीं नदीतून पलीकडे जात होती त्यावेळीं शेतावरून परत आलेले आणखी काही लोक गांधी चौकात जमा झाले होते त्यांनी लावूनच मेल्डम वगैरेंना पळताना पाहिल होते. गांधी चौकात आल्याबरोबर त्यांना दिसून आलें की, सॅंडा स्तभावर नाही त्याची अशी पक्की समजूतताली की, पळून जाणाऱ्या अधिकारी लोकांनीच सॅंडा आपल्याबरोबर नेला आहे. या गोष्टीची राजारामजी औरंगपुरे यास अतिशयच चीड आली. ‘आपला राष्ट्रीय ध्वज अशा तऱ्हेने हिरावला जावा ही मोठी गेदाची गोष्ट आहे. हा आपल्या गावाच्या इज्जतीचा

प्रश्न आहे. काय वाटेल ते झाले तरी हॅंडा परत मिळविलाच पाहिजे. साहेब मंडळी अजून फारशी दूर गेली नाहीत तोच आपण त्यांना गाठू-दाऊं." इ० प्रकारे स्फूर्तिदायक भाषण करून त्यांनी गांधी चौकात जमलेल्या त्या लोकांपैकी सुमारे १०, १२ लोक आपल्याबरोबर येण्यास तयार केले. कोणी कुन्हाडी बरोबर घेतल्या, कोणी लाठ्या घेतल्या. स्वतः राजारामजी औरंगपुरे यांनी घरात जाऊन तलवार काढली आणि ती नगी समशेर हाती घेऊन तो सर्वोच्या-पुढे वेगाने धाऊ लागला. राजारामजी औरंगपुरे व त्यांचे हे शूर पथक गांवातून बाहेर पडण्याच्या तयारीत होते, त्यावेळी मेल्ड्रम प्रभृति बावूशेट (राम-किसनजी) मारवाडी याच्या गोठ्यातून बाहेर पडून बाघोलीच्या रस्त्याने पळू लागले होते. औरंगपुरे आणि त्यांचे पथक याच्यात विमान फलॉग दाढ फलॉगाचे तरी अंतर असेल. परंतु साहेब आणि मंडळी बरीच थकली होती. डे. क. मेल्ड्रम यास तर चालवतहि नव्हते. पोलीस कान्स्टेबलस् त्याला आपल्या बगलेंत धरून कसेतरी पळवीत होते. सधोचीच गति मंद मंद होत चालली होती तर इकडे औरंगपुरे व त्यांचे ताऱ्या दमाचे पथक त्याचा भरघाव पाठलाग करीत होते औरंगपुरे याचा त्यावेळेचा आवेश व वेग तर फारच अद्भुत होता. बावू शेटच्या गोठ्यापर्यंत पोहचता पोहचता त्याने आपल्या साथीदारांना तसेच मागे टाकले. राष्ट्रध्वज सोडून आणावयाचाच या एकाच निर्धाराने हातांवील तलवार पाजळीत व फलांगीवर फलांगी मारीत तो सारखा पुढे पुढे धावत होता. त्याच्या जवळपास दशरथ भराटा हा एकटाच राहू शकत होता. पूर्वीचे पाठलाग करणारे निघून गेले असले तरी हे नवीनच भावकऱ्यांचे पथक महान् वेगाने आपला पाठलाग करीत येत आहे हे पाहून साहेब आणि मंडळीचे धैर्य अगदीच विगलित होऊ लागले. त्यांनी मुठीत प्राण धरून पळण्यास सुरुवात केली. पळता पळता मधूनच मागे बघून ते एखादी गोळी पाठलाग करणारांवर झाडत होते.

बावूशेट (रामकिसनजी) मारवाडी याच्या पडांतून बाहेर पडतांना साहेब आणि मंडळी यांनी बाहेरील तारेच्या कुंपणाचे लोखंडी दार पाठलाग करणारास अडवळा व्हावा म्हणून पळे बंद करून घेतले होते. औरंगपुरे व त्याचे तरुण सहाय्यक यांनी पाटकावरून भरभर उड्या मारल्या आणि ते

पुन मेल्डूमप्रभृतींचा अतिशय जोराने पाटलाग करू लागले. साहेब आणि मडळी बाबूशेट यांचे गोठ्याजवळील बावरातून पळता पळता सादडच्या झाडाजवळ आली असतील, त्यावेळीं राजारामजी औरंगपुरे हा देखील आपल्या घोषेबराच्या मडळीला सुमारे २५ कदम मागे टाकून त्याठिकाणीं जरळरास येऊन पोहोचला त्याचा सर्व रोल मेल्डूम याचेवर आहे हे आळखून डी एस. पी व सार्जेंट यांनी मेल्डूमला पुढे पातले व ते स्वतः त्याच्यामागे राहून बचावाची तरतूद करू लागले. सैदडच्या झाडापासून ते काहीसे दूर जातात न जातात, तोच औरंगपुरे हा त्याच्यापासून चारपाच हातान्या अनंतरावर जाऊन पोहोचला आणि आपल्या हातातील तलवार सरसावून डी एस. पी. व सार्जेंट यांना डावलीत त्याने मेल्डूमवर वार काढण्याचा प्रयत्न केला. पण तितक्यात कान्स्टेबल लोकानी मेल्डूमला आणखी थोडे पुढे पळविल्यामुळे तो वार निपळट ठरला. हे पाहून औरंगपुरे यांनी आणखी एक सराईचा हात मेल्डूमवर मारला. परंतु त्याचा हात उद्दिष्टावर पडण्याच्या आधीच सार्जेंट कवीन याने जवळच्या कान्स्टेबलच्या हातातील बंदूक आपल्या हातीं घेऊन व नेम घेऊन औरंगपुरेवर गोळी मारली. इकडे गोळी त्याच्या पोटात घुसली आणि तिकडे त्याच्या तलवारीचा हात मेल्डूमच्या डोक्यास चादून गेला औरंगपुरे जमिनीवर पडला साहेबहि जखमी झाला. इतर मडळी अधापदि वीस पचवीस कदम मागेच होती परंतु दशरथ मराठा हा त्याच्या जवळरास येऊन पोहोचला होता. आपला पुढारी अशा रीतीने गोळी लागून पडला आहे हे पाहून त्याने त्याने आपल्या हातातील कुन्हाड उचलून ती मेल्डूमच्या रोलाने फेंकून मारण्याचा प्रयत्न केला परंतु ती सादडच्या झाडास अडली पुन्हा कुन्हाड सरसावून दुसऱ्यादा वार करण्याचा त्याने प्रयत्न केला तोच पुन्हा सार्जेंट कवीन याने नेम साधला दशरथने नेम साधून कुन्हाड फेंकून मारली पण ती एका कान्स्टेबलास लागली आणि सार्जेंटची गोळी लागून दशरथ मराठा राली पडला. कान्स्टेबल लोक पुन्हा मेल्डूम यास बगलेत घेऊन वेगाने पळू लागले पळता पळता मेल्डूम यास भयंकर ग्लानि आली मित्रांल्या कागडातील पाणी वगैरे पाहून त्याची ग्लानि दूर करण्यावि आली व पुन त्यास पळविण्यास आले

इकडे औरंगपुरेच्या टोळीतील बार्कीची मडळी त्याचेतल येऊन पोहोचली, तेव्हा तो व दशरथ मराठा दोघी रफ्ताराने होऊन पडलेले होते.

आपला पुढारी गोळी लागून पडला आहे व प्रतिपक्षी बराच दूर निघून गेला आहे असे पाहून व जखमी लोकाना ताबडतोब उपचार करण्याची आवश्यकता जाणून त्यांनी औरंगपुरे व दशरथ मराठा यांना घेऊन परत फिरण्याचे ठरविले. औरंगपुरे यास बाबूगेटचे गोळ्यात ठेवण्यात आले व दशरथला त्याच्या घरी पोहचविण्यात आले. यस्तुत औरंगपुरे यास हालेली जखम एवढी मोठी होती व त्याचा राखावट इतका विपुल हालेला होता की, त्यास कोणतीच शुद्ध असणे शक्य नव्हत जखम धुवून पट्टी बांधण्यात आली पाणी पाजण्यात आले. त्रिचिन्शी शुद्ध आल्यासारखी हाली तेव्हा तो बडबड लागला. बडबड लागला म्हणण्यापेक्षा अत्यंत क्षीण स्वरात तो पुन्हा पुन्हा होता असे म्हणणेच जास्त योग्य होईल. तो म्हणत होता मरणाचे दुःख मला मुळीच वाटत नाही आपल्या सध्दुष्प्रजाकरता शूरपणे लढता लढता मला हे वीराच मरण प्राप्त होत आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. परंतु दुःख एकाच गोष्टीचे वाटते की, आपला यावलीचा सध्दुष्प्रजा मी परत आणू शकला नाही ज्या ध्वजाकरिता एवढी लढाई दिली, गोळ्या राहत्या, व बलिदान केले तो ध्वज अखेरीस इतनी पळवून न्याया याचेच वाईट वाटते आम्ही भारतभूमीचे पुन हजर असताना शत्रू आमचा झंडा घेऊन जातो यावरता दुसरे कशाचेहि दुःख मला वाटत नाही. म्हणजे बलिदान झाले असत आणि जर हाडा परत मिळाला असता तर ते सच सार्थकी लागल असते आज आमचे बलिदान झाला परत न मिळाल्यामुळे व्यर्थ गेल असे वाटते अशा स्थितीत मी काहीच करू शकत नाही याचाच मला राहून राहून खेद होत आहे ” इतके व असे काहीतरी पुन्हा पुढल्यावर त्याला पुन्हा ग्लानि आली व तो बेशुद्ध झाला.

राजाराम औरंगपुरे यांना गोळी लागून तो बाबूगेटचे गोळ्यात आसत मरण स्थितीत पडला आहे असे कळताच गावातील बरेच लोक त्यास पाहण्यासाठी तेथे आले. एकदर वातावरण गंभीर होते. विनयाचा आनंद व आपल्या तरुण मुलाच्या आयुष्याच्या वियोगाच दुःख अशा समिश्र भावनेने सर्व उपस्थित समाज व्यथित होता. इकडे राजारामजी पाचघरे यास गांव त वातमी कळली की औरंगपुरेप्रभृति तरुणांची टोळी, अविकाच्यानी आरला येडा नेला अशा सम जुतीने त्याचा पाठलाग करून येता आणण्यासाठी गेली व या पाठलाग त

गोळी लागून औरंगपुरे पडला मृत्युशय्येवर आणण झेंडा आणू शकलो नाही या एकाच गोष्टीचें त्यास दुःख होत आहे

हें कळताच झेंडा हातात घेऊन राजारामजी पांचघरे पळतच निघाले व लगबगीने बाबूशेटच्या गोठ्यांत औरंगपुरे यांना नेऊन ठेवले. होतें त्याठिकाणी येऊन दाखल झाले त्यास तेथील लोकानी औरंगपुरे यांना काढलेले उद्गार निपेदन केले ते ऐकून राजारामजी पांचघरे याचेहि डोळे भरून आले. कठ गद्गदित झाला. झेंडा गावातच आहे, डी. सी. व डी. एस. पी. इत्यादि मज्जळी पकून जात असतांना आणण झेंडा कसा परत आणला याची हकीगत औरंगपुरे याच्या कानावर घालण्याचें त्यांनी ठरविलें ही हकीगत ऐकून त्यांच्या चित्तास अतिशय समाधान वाटेल अशी त्यांची अपेक्षा होती व ती अयर्थ तरी होती

म्हणून सभोवाराच्या लोकानी औरंगपुरे याचे तोंडावर धोडें पाणी शिंपडलें आणि त्यास धोडें पाणी पावून गुद्दीवर आणण्याचा ते प्रयत्न करू लागले. राजारामजी पांचघरे यांनी त्याच्या कानात बारबार ओरडून सांगितलें की, झेंडा गावातच आहे मी तो आणला आहे घडूने तो नेला नाही. बारबार उच्चारलेले पांचघरे याचे हे शब्द ऐकल्यावर औरंगपुरे यांनी पुन्हा एक-बार डोळे उघडले व ते म्हणू लागले, 'काय ! झेंडा आहे ! परत घोलता तुम्ही ! खरच शत्रूंनी झेंडा नेला नाही ?'—

त्यावर राजारामजी पांचघरे यानी पुन्हा सांगितलें,—' होय झेंडा आहे, डी. एस. पी. ने तो मुनसरीम (रेव्हिन्यू इन्स्पेक्टर) जमळ दिव्यानतर मी त्याचजबद्दन तो हिसकून आणला आहे तुम्ही संख्याकरता गेलात व तुम्हास गोळी लागली हें कळल्यावर मी तुम्हास दाखविण्याकरितां झेंडा बरोबर घेऊन आलों आहे ' असे म्हणून बरोबर आणलेला झेंडा त्यांनी त्यास दाखविला

झेंडा, आणला राष्ट्रध्वज, होळ्याने दिसतांच मृत्यूच्या द्वापत उभा असलेल्या त्या वीर तरुणाच्या मुत्तावर आनंदाची छटा दिसू लागली त्यास समाधान झालेलें दिसलें तो म्हणाला,—“ झेंडा हें आपल्या राष्ट्राचें सौभाग्य आहे हें सौभाग्य यावलीकरांनी पडकत ठेवले मी त्यामाठीच आरलें प्राण स्वर्चा घातले माझ्या मरणा-यापेळी तेंच धाम-या राष्ट्राचें सौभाग्य माझ्या

दृष्टीसमोर फडकत आहे हें पाहून मला अतिशय सतोष घाटला. शत्रूने झेंडा नेला नाही. तुम्हीं तो परत आणलात. पार आनंदाची गोष्ट झाली. आता मीहि आनंदानें मरतो. झेंडा पाहिल्यानंतर मला आता कोणतेंच दुःख उरलें नाही". असें बोलून त्या कातिवीराने आपला प्राण सोडला. उपस्थितांचा सर्व समाज त्याचें हें मरण पाहून ढळढळा अश्रू गालें लागला ! खरोखर औरंगपुरे यास वीरमरण आलें !! महजहि हा शहीद अमर झाला !!! त्याचें राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रध्वजावरील त्याची प्रगाढ भक्ति, त्याचें अलोट धैर्य, त्याचा दिव्य पराक्रम आणि महान् त्याग व आत्मबलिदान याच्या कथा पिढ्यानुपिढ्या यात्रलींन गायिल्या जातील. मरतेवेळीं त्याने उच्चारलेले शब्द यावलीकरानी आपल्या हृदयावर कोसून ठेवले आहेत. त्याचा शिलालेख वाचून भारतवर्षातील भावी पिढींना अखंड स्फूर्ति मिळत जाईल, व ते औरंगपुरे याच्या भीरुमणाचें निरर्थक स्मरण करीत आपल्या राष्ट्रध्वजाच्या संरक्षणासाठी असेंच आत्मबलिदान करण्यास तयार होतील. !!!

राजाराम औरंगपुरे यांच्या मृत्यूची, रातमी त्यांच्या आईस समजली व ती त्याला पाहण्यास आली. त्याला पाहिल्यावर तिनें एकच आकांत मांडला. 'माझी'वीनहि मुलें अशीच मृत्युमुखी पडली. आता मी कोणाकरिता जिवंत राहूं ? मीहि विहीरीत उडी टाकून आत्मदया करिन.' अशा तऱ्हेने शोक करित, ती विहीरीकडे जाऊं लागली. तिची ही विकल स्थिति पाहून तिच्यावर नजर ठेवण्यासाठी दोन बाया ठेवण्यात आल्या. तिचीं दोन मुलें आधीच मेलीं होतीं व तिसरा तिचा एकुलता एक आधार राजाराम आज यात्रली येथील तिरंगी झेंड्याच्या युद्धात शहीद झाला होता. शत्रूचाराच्या हृदयास होणाऱ्या व्यथा खरोखर अवर्णनीय आहेत !!!

प्रकरण ७ वें

उत्तर क्रिया

ता. १८ आगस्टची यावलीची ही लढाई दुसरी एक चाजल्यापासून सायंकाळी पाच वाजेपर्यंत म्हणजे सुमारे चार तास चालली. एक प्रहराच्या या

युद्धात चार रणस्थाने गाजली. एक गांधी चौक, दुसरे राधाबाई पाचघरीनच्या घराच्या व कोठ्याचा टापू ते आनंद आकाजी पाटलाचे घर, तिसरे नदीचे ऐलतीर व पैलतीर त वायूशेट्या कोठा, आणि चौथ वायूशेट्या यात्रातील सांदडच्या वृंदाजपलील भूमि या चार ठिकाणी घडलेल्या चारही चकमकीत लोकपक्षच विजयी झाला. नि सरकारच्या अधिकाऱ्यांचा पूर्ण पराभव झाला पराभवाचे लाटून पत्करून त्या स चोरासारखे पळून जाणे लागले. शत्रूच्या हाती रिवाल्व्हर्स, रायफल व लाट्या हो या आणि तमाम नि साम्राज्य सरकारचा दसरा याच्या पाठीशी उभा होता. जननेजळ राष्ट्रप्रेम बलिदानाची तयारी, राष्ट्रध्वजावरील उंकट भक्ति व प्रतिकारासाठी लागणारे अलोट धैर्य एवढीच मुख्य शस्त्रे होती. म गांधीच्या नावाची स्फूर्ति हेहि तिचे एक शस्त्र होतच. काँग्रेसच्या पाठिंब्याचा विश्वास तिला बळ देत होता. या प्रमुख शस्त्रावरील गोवणी दगाड, लाट्या, कुऱ्याही भाले व तऱ्गार हीहि उपकरणे तिने आगल्या साह्यार्थ जमा केली होती.

हनुमानच्या आधुनिक इतिहास त वडाडच्या, उमरावती जिऱ्याच्या, एका खेड्याने नि सत्तेबरोबर चार तास रलेल हे युद्ध, एकाच युद्धात अगत्या चार तासात बदललेले चार चार रणस्थळ व घडलेल्या चार चार चकमकी व त्या मधील नि सत्तेचा झालेला पगभंग व जनने मिळलेला विजय ही घटनाच अपूर्ण ठरणार आहे या अचान विषम अशा संग्रामात यात्री रिनयी झाली होती. गांधी इतिहासकाराला यात्री-या या युद्धाची—नि शस्त्र युग्म तऱ्या या खरोखर या युद्धाची—वार ठळक रातीने नोंद घ्यावी लागेल. तिकडे परनाय राणाणागर, नि सत्ते-या भरदार जाहिराती, भरपूर पगार, कपडा-लगा याना भाडून व परी असलेले रान्यापिण्याची विवचना दूर करता येईल असे वाटून लोकाधि भाडोनी हिता तरुण आपले प्राण समर्पण करित होणे व नि सत्तेची हनुमानच्या मानरान वरुड मनवृत रणयाच्या प्रतियेस अजा नाने मदत करित होणे, तर इकडे यात्रीच्या रणागणार कोणत्याही तऱ्हेच प्रलोभन नमत ना, आगल्या मानूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी, आग्या राष्ट्रध्वजा या संरणासाठी व मुत्सदाठी यावलीसारख्या मेडपनीत एकडे तरुण जागून घुनून सतत चार चार तास घडवी तात्तातून लढत होणे बलिदान करित होणे व अनेरीस रिनयी होणे होणे.

यावलीच्या १८ आगस्टच्या या सत्रामात एकदर तीस इसमानी गोळ्या खाल्ल्या. त्यात तीन मुसलमान होणे, दोन हरिजन होणे, एक महिला होती व बाकीचे न्हावी, कलाल, सोनार, माळी, पुणवी, मराठे इ सर्व जमातींतील लोक होणे या सत्रामात पाचवीर ठार झाले व आणखी एक पुढे दुर्गात मेला या सटल्यात पुढे एकदर चासष्ट इसमांवर सटला भरपूर आला. अवघ्या दोन हजार वस्तीच्या यावलीच्या मानाने हा त्याग पारच मोठा होता, हे कोणासहि मान्य करावें लागेल.

या विषय युद्धात यावलीने मिळविलेला हा विजय पार मोठा आहे व भावी इतिहासात त्याला स्थानहि पार मानाचें मिळेल यात शका नाही. परंतु गावाच्या मानाने हा विजय पार महाग पडला. यावलीने एक केलेलें घाडस पार मोलाचें ठरलें कोणत्याहि राष्ट्र सक्तीची लष्कर भरती सुरू झाल्यावरहि युद्धक्षम लोकसंख्येचें प्रमाण जे ८ या पेक्षा अधिक घरण्यात येत नाही. नुकत्याच मरणेल्या महायुद्धात जर्मनीने अगदी कमाल करून हें प्रमाण शे. १० पर नेऊन दाखविलें परंतु यावलीच्या दोन हजार लोकसंख्येतील निदान २०० तरी तरुण रणागणार येऊन रास लढले व त्यापैकी ७ शहीद झाले व ३० जखमी झाले. यावलीनेहि जर्मनीच्या बोरोरीने युद्धक्षम लोकसंख्येचें आपले प्रमाण आणून दाखविलें, आणि तेहि पारतंत्र्याच्या नित्य उत्साहनाश करणाऱ्या युगात, दारिद्र्य व दुष्काळ हीं चारी घातूनी पोषावलीं असताना ! स्वातंत्र्याच्या व मुक्तेच्या काळात हें प्रमाण यावली कितीतरी वाढवूं शकेल हें उघड आहे. अस्तु.

शत्रु पराजित झाला व पळून गेला हें पाहिल्यावर लोक युद्धोत्तर कर्माळा लागले पंजाबराव याचे चुल्ले अजाबराव, बंधु विश्वासराव, अबदुल रहीम, राजारामजी पाचघरे प्रभृति लोक जखमी लोकांच्या व्यवस्थेला लागले

जखमी लोकांपैकी कृष्णराव पवार, राजाराम औरंगपुरे व बळीराम बोराळे हे तत्काल शहीद झाले होते त्याचे अन्त्य संस्कार करावयाचे होते. लष्कराव पवार हा तर यावलीच्या गळ्यातल्या तार्वतच बनला होता. त्याच्या व बळीराम बोराळेच्या शत्राची गावकऱ्यांनी प्रचंड मूक मिरवणूक काढली सर्व यातावरण अतिशय गंभीर झालें होतें. आपल्या तरुणांच्या या वीर बलिदानावर यावलीतील

समस्त आबालवृद्ध, स्त्रीपुरुष, हिंदुमुसलमान, स्त्रियापुत्र 'जनता' अशुफुलें दाळीत होनी शुभ्र वस्त्रांनीं हाकले-या वीर शहीदांच्या त्या शरीराकडे पाहून प्रत्येकजण आपली मान नम्र करित होता. नितांत शाततेच्या व गभीर स्तब्धतेच्या वातावरणात ती शहीदांची मूक प्रेतयात्रा नदीच्या काठावर येऊन पाहचली. तिकडून बावूशेष्ट्या कोठ्यातून शहीद राजारामजी औरंगपुरे यांचेहि शव आणण्यात आले. तिन्ही शहीदांचीं शरीरें सममिसनजीचे शेतीतील काष्ठराशीत एकाच ठिकाणीं रचण्यात आलीं अग्नि देण्यापूर्वीं सर्वांनीं व नथूजी लगडे यांनी उत्थापनपूर्वक शहीदना अमिवादन केलें आणि नंतर विधिपूर्वक अग्नि देण्यात आला. जनता खिन्न व जड भत करणानीं घरीं परतली

रात्रीनून जखमी घोरपैकीं मोतीराम पाचघरे व तुळशीराम तडस यांचें प्राणोत्क्रम झालें होतें १९ तारखेला सकाळीं या दोन शहीदांचीहि तरीच गभीर व मूक प्रेतयात्रा फाटण्यात आली आणि कालाच्या तीन हुतात्म्यांना ज्या ठिकाणीं अग्नि देण्यात आला होता त्याच ठिकाणीं व त्याच चितेवर या दोन शहीदांचाहि अमिसंस्कार करण्यात आला सारा गाव हळहळला ! साडलेच्या पराक्रमाच्या अभिमानयुक्त क्रया गात गात प्रत्येकाने अश्रु टाळले. ! दुसरा विषय नाही ! दुसरी कथा नाही ! ! यावलीचे शहीद म्हणून अमर झाले ! गांधीजींच्या ८ आगस्ट अखेरच्या संदेशाप्रमाणें त्यांनी " करा वा मरा " या महामंत्राचें आचरण पूर्ण करून दाखविलें ! त्यांनी केलेहि व म्हणहि दाखविलें ! ! इतक्या ययार्थे रीतीनें सगळ्या देशभर या महामंत्राचें आचरण घडलें असतें, तर पारतंत्र्याच्या शृंखला केव्हाच गळून पडल्या असत्या ! ! ! भारतमाता तेव्हाच स्वतंत्र झाली असती ! !

प्रकरण ८ वें

ग्रामीण जनतेचें सामुदायिक निर्वासन

ता० १८ आगस्टच्या बु-या युद्धाच्या रूपाने यावलीने वि० मूजगाला डिवचलें होतें त्याच्या मस्तफार काबार उदाघात करून त्याला तिने

चिडविलें होतें. १८ आगस्टच्या परामवाचा बदला घेतल्यावाचून मि० सरकार कसे राहील ? त्रिखंड साम्राज्य गाजविणाऱ्या सामर्थ्यशाली मि० साम्राज्य-शाहीचा हिंदुस्थानातील यावलीसारख्या एका रुढानशा गवेड्याने नेलेला परामव मि० सरकार कसा सहन करील ? एकवेळ हिटलर व जपानने केलेले परामव तें गिळन वसेल ! पण एका बऱ्हाडी रोड्यातील नि शस्त्र जनतेने केलेला मि० जिल्हाधिकाऱ्याचा हा घोर पराजय तें गिळू शकेल हें शक्यच नव्हतें. चिडून गेलेला, अपमानित झालेला, मार खावलेला भुजंग डूंग धरून पुन्हा आणखी बळ एकत्र घेऊन येणारच हें उघड दिसत होतें जिल्हाधिकारी व पोलीस यावलीचें राज्य हारले होते. कांति-शाहीच्या बळावर जनने विजय मिळविला होता व यावली स्वतंत्र झाली होती. पण एकाकी खेड्याचें हें ध्वातंय, अफाट मि० सत्तेच्या झळावातापुढे पार काळ टिकणारें नव्हतें जें मुलकी अधिकाऱ्यांना व पोलीसाना साधले नाही तें लष्कराच्या जोरावर मि० सरकार चढवून आणणार हें उघड होतें यावलीवर लष्कर रवाना करण्यात येणार हें न सांगताहि कळण्यासारखें होतें

रात्री गावात मोठ्ठा स्तब्धता पसरली होती आजच्या युद्धात यावली विजयी झाली असली तरी तिची अतिशय हानि झाली होती तिचें निम्मे शिमें तात्काळ कामास आलें होतें. ज्याच्या निर्घोरच्या बळावर यावली प्रतिकारास सज्ज झाली होती त्यातील निम्मे शिमें सामर्थ्य अशा रीतीने घटल्यानंतर उर्वरित लोकांच्या बळावर पुन्हा लष्करी आक्रमणाचा प्रतिकार करण्याची मापा झोलणें म्हणजे केवळ-सर्वस्वनाश केलें घेण्यास, आत्मघात करण्यासच प्रवृत्त होण्यासारखें होतें म्हणून पुढील सकाळी समोहन तोंड देण्यापेक्षा बगल देणेंच श्रेयस्कर होय असें यावलीकरानी ठरविलें आणि ही बगल द्यावयाची म्हणजे गावचा गाव रिकामा करणें, सर्वानी गाव सोडून निघून जाणें असा त्याचा अर्थ होता.

पण सामुदायिक निर्वासन ही सद्बुद्धींनी वाटतें इतकी सोपी गोष्ट नाही स्वतःच्या हक्काची निवाऱ्याची जागा मनुष्याने एकदा सोडली म्हणजे त्याला दुसरीकडे निवाऱ्याला कोठे जागा मिळेल याची काहीच शक्ती नसते अशा अशाश्वत अवस्थेत, अमर्याद कालच काय पण वर्षे सहा महिने देखील, काढणें

कठीण असते. त्यातून हा केवळ सड्या पुरुष मडळींचाच प्रश्न नव्हता गावातील बायका मुलासह हे निर्वासन करावयाचे होते पुरुष मडळींनी स्वतः गाव सोडून निघून जावे आणि बायका मुलांना काय लष्करी लाडक्याच्या भक्ष्य स्थानी पडू शकते ! जायचेच तर सर्वोना धरोवर घेऊनच गेले पाहिजे नाहीतर गावातच राहून जी काय आपत्ति येईल ती मुकाट्याने सहन उली पाहिजे, केलेला पराक्रम व घडलेलं बलिदान सर्व ध्येय दवडली पाहिजेत, आणि वि० सत्तेसमोर मान वाकवून मानहानि पत्करली पाहिजे.

आपत्तीचा पडाड समोर निसत असूनहि यावलीकरानी मानहानि पत्करण्याचे नाकारले वि० सत्तेसमोर मान वाकवावयाची नाही हा त्यांचा निर्धार पक्का होता १८ आगस्टच्या युद्धात बुद्धिपुरस्सर नेलेल्या बलिदानाचे मूल्य व महत्त्व ते ओळखून होते पण त्याबरोबरच सर्वस्वनाश—आत्मघात—वरून घेण्याचीहि त्यांची तयारी नव्हती मानहानि पत्करली तरी आत्मनाश चुकत नाही, प्रतिकाराचा प्रखर मार्ग पत्करला तरी आत्मनाश निश्चित आहे, दोन्हीचे फलित परिणाम एकच. म्हणून त्यांनी निर्वासनाचा मध्यम मार्ग पत्करला. वस्तुतः सामुदायिक निर्वासन हे सुद्धा एक महान् दिव्य होते. त्यातून जावयाचे म्हणजे अतिशय कठोर परिस्थितीच्या आगीने अग भाजणार होत, प्रत्येक काट्यागोऱ्याचा मार्ग सुड्याग लागणार होता, उपासमारीने जीव कासावीस होणार होता निराश्रित, निराश्रय, निराधार अवस्थेत दिवस काढावे लागणार होते हे दिव्य युद्धाच्या प्रतिकार-दिव्यापेक्षाहि अतिशय भयंकर होते, असे एकापरीने म्हणता येईल व तसाच अनुभवहि आला. परंतु सर्वस्व—नाश, आत्म—नाश टाळावयाचा असेल, तर हे दिव्य करणे भाग होतं. यावलीची शूर व कणखर जनता याहि दिव्यातून जाण्यास तयार झाली

या वेळेच्या यावलीच्या जनतेच्या मन स्थितीचे प्रतिबिंब यावलीचा शूर सेनापति अब्दूल रहीम याच्याच शब्दात देणे उचित होईल अब्दूल रहीमने आपल्या निर्वासनाशयत जे एक वक्तव्य लेखकाजवळ दिले आहे त्यात तो म्हणतो—

“ १८-८-४२ का गोलीबार हो चुकने चे बाद लोगोन के दिल हवाल दिल हो गये ! लोग घराने लगे की, अब क्या होगा ! क्यू की गांवमेके

उसतक गोलीबार में पांच लोक शहीद हो चुके थे और करीब २५-४० आदमी को गोल्या लग चुका था ! उन लोगों के बदन से लहू एक सरीसा बह रहा था ! इसी कारण से लोकों को बहुत घबराहट सी मालूम होती थी ! हालाँकी वही लोग वि० अधिकारियों के साथ में बड़े ही बहादूरी से रुढ़े, और गोलियों का सामना उन्होंने अपने सीने से किया ! लेकिन वो अधिकारी लोग भाग जाने के बाद में, बहाने ही जो खुद को वि० गवर्नमेंट के रैसलाइड समजते थे वो लोगों ने गाव में ऐसी हूल मचा दी थी की अब और भी चालीस मिलिट्री वाले लोग आ रहे हैं ! और मैंने उन लोगों को देखा है ! ये हूल को, इस गलत पैमी को उन लोगों ने इतने जल्दी गाव में फैलाया की गाव में का कोना कोना और बच्चा बच्चा इस गलत पैमी को जानने लगा !

‘ इस ही गलत पैमी ने मेरे भी दिल पर असर किया ! और अपने देश के इज्जत का खयाल आगे सामने पड़ा हुआ ! वयू की इस अधिकारी लोकों ने मनमानी ढंग को मैं जानता था ! उन का घूमें जाने के बाद में वो किसकी भी इज्जत बिगाड़ने में कभी भी हिचकिचाहट नहीं मानते ! ना उनको उस बात की कभी नफरत थी है ! उक्त वो उसमें खुद को एक बड़ा अफिसर समजते और वो एक बडे़नका लग रहे ऐसा मानते हैं !

“ ऐसा सोच कर मैंने मेरे मित्र विश्वासराय (पंजाबराय यांचे वयू) इन को शिवमगलसिंग पहेलवान के जरिये से बुलाना भेजा ! लेकिन उन्होंने आने से इन्कार किया ! वयू की वो उस वक्त अपने काम में—ओकोन की सेवामें, गोल्या लगे हुए लोकों को इंसिंग करने में और डाकी देणमाल करने में व्यस्त थे ! फिर से दो मिनिट के लिये मुलाखत लेने के बहाने से उन्हें बुलाया और मैंने अपने विचार उनको बताये !”

अस्तु. सामुदायिक ग्रामनिर्वासना का विचार पक़ा ठरतून यावली करानी निर्वासन के लिये या निर्वासनातील कष्ट अगावर शहारे आणणारे आहेत ज्यानी मुसरीम (रेडिन्सू इन्स्पेक्टर) जवळून आपल्या गावचा तिरगी लेंडा जररीने हिसकावून आणला होता व गावची इज्जत वाचविली नाही ते शूर देशभक्त राजारामजी पाचघरे लिहितात—“ त्यावेळी गावातील बायामडली बटुनेक

जगल नेच दिसत होती कारण प्रत्येकाल आपापल्या इजतीची भीति वाटत होती शिगाय अरेखवीपुढे रक्षण करणे कठीण जात म्हणूनहि गावकरी लोकांनी गाव खाली नेले होते मी बायामडळीस घेऊन अडगाव रस्त्याने निघालो. दिवस बुडाला होता. लवकरच अधार कीट पडला. रातकिड्याचा आवाज प्रत्येक माणसास भेडसावीत होता अशाच स्थितीत थायापरोबर लहान मुलें व मुलीहि बऱ्याच होत्या त्यांनी सारतें रडणें सुरू केलें स्त्रियानाहि अधान्या रात्री भीति वाटत होती. त्यांना कधीच पायदळ जाण्याचें काम पडलें नव्हतें त्यात पावसाचा, काढ्याकुऱ्याचा रस्ता, अधारी रात्र. पायात काटे बोटत व टेंचा लागत. आणखी त्यांना एक भीति जास्त त्रास देत होती ती ही की,—त्यांच्या घरातील माणसे व मुलें हीं सुरक्षित आहेत कीं नाहींत, किंवा त्यांना गोळ्या लागल्या याची त्यांना काहींच माहिती नव्हती घर सोडतेवेळीं त्यांच्या भेटीहि द्याव्या नव्हत्या.”

शेवराव पाचघरे व विक्रम सिनकर लिहितात—“ रात्री नऊ वाजेपर्यंत व पाऊस येत असतानाहि काढ्या-कुऱ्यातून अधारात व जगलात भटकत होती फिरता फिरता आम्ही चिंचेच्या झाडावर चढलो होतो. त्या झाडावर सर्प दिसला त्याच्या भीतीनें झाटावरून खाली उड्या टाकल्या.”

अशा रीतीनें सर्व गाव खाली झाला पण जल्ममी व आजारी माणसें आणि त्यांची सेवा शुभ्रपा करण्यासाठी लागणारी आवश्यक तेवढीच माणसें गावात राहिली. गावातील लोक व बायामुलें जगलात निघून गेलीं त्यांचे जगलातून रातोरात हिंडत असताना अतिशय हाल झाले आजपर्यंत ज्यांना कोणत्याच तऱ्हेने अडीअडचणींची सवय नव्हती अशाहि पायाना व मुलांनी रानावनातून वणवण करीत भटकावें लागत हे हाल—ग्रामनिर्वातनाच हें दिव्य—किती भयंकर होतें याची लडूशा पकीर याच्या पुढील हकीगतीवरून चांगलीच कल्पना येण्यासारखी आहे लडूशा लिहितो—“ ता १८-८-४२ ला संध्याकाळीं मी व माझे घरातील मुलें व माझी स्त्री घेऊन यावलीरूपन तीन मैल अवघावर सिरसगाव आहे तेथे जाण्यास निघालो खोला दिवस होते. तिचे दिवस पूर्ण होत आले होते सिरसगावला जातजातच रस्त्यावर माझी लक्ष्मी बाळतीण झाली इकडे बाळतण इकडे घावपळ पळा, पकडगारे येतात

ही अपवा. मी तिला सिरसगांवला ठेवून देऊन पाच दिवसपर्यंत झाडावर बसून राहिलों ”

निर्वासिताचे गाव सोडल्यानंतर कोण हाल हाल झाले या विषयी आणखी एकच हकीकत देऊन हें प्रकरण पूर्ण करूं प्रसिद्ध गोपणगीर बारकाजी खाटीक याची ही हकीगत आहे. बारकाजी खाटीक याने यावली युद्धाच्या चारहि चकमकीत आघाडीवर पराक्रम गाजविला होता आणि शत्रूच्या गोळ्या चुकवीत चुकवीत आपल्या गोपणीचा विनचूळ मारा करण्याची जी विलक्षण चपलता त्याने दाखविली होती ती पाहून सर्व लोक चकित झाले होते. खाटीक जातींतल्या असा हा पराक्रमी देशभक्त आपल्या व आपल्या मुलांवाळाच्या निर्वासनाची अतिशय करुण कहाणी पुढीलप्रमाणे निवेदन करित आहे —

“ जयहिंद गोळीबार झाल्यानंतर त्याच दिवशीं पांच वाजता मी गाव सोडलें आतापर्यंत आम्ही सर्व वि० सतेशीं लढलों. पण आता त्याच्या शस्त्रास्त्राबरोबर कोठपर्यंत लढावें ? पहिल्या गोळीबारातच ३५।४० लोक जपामी झाले व मुन जर त्यांनी गोळ्या झाडल्या तर गावातील अर्ध्या लोकाना निवून रहावें लागणार नाही त्यापेक्षा आपण गावच सोडलेल काय बाईट ? अशा प्रकारें विचार करून आम्हां गाव सोडलें मी आपल्या घरातील स्त्रीपुरुष व मुलें बाळें सर्वांनाच बरोबर घेतले रात्रीचा समय होता रस्ता बरोबर दिसत नव्हता त्यात हवापाण्यामुळे रस्त्यात फाटि उडालेले होने. अशा अडचणींशीं तोंड देत देत सावगमास येऊन पोहचलों जवळ पेशाची सोय नव्हती बरोबर मुलें बाळें. खायला अन्न नाही. मुलें गावात गेल्याबरोबर अन्न अन्न म्हणून मागे लागली अशा कठीण प्रसंगी काय करावें हेंच मला मुचेना शेवटीं मुलाकरिता गावात जाऊन भाकरी मागून आणल्या व मुलाना खाऊ घातल्या उरलेलें थोडें अन्न मुलाकरिता बाधूनहि घेतलें दुसरें दिवशीं सकाळीं मुलावाळाना घेऊन शिराळ्यास गेलों. तेथे काहीच आश्रय न लागता तळवेळला गेलों तेथील पाटलाने नाव गार विचारलें नाव गाव लिहिल्याशिवाय हुमडाला येथ रहाता येणार नाही असें म्हणाला नंतर मी तेथून वापस पुन्हा शिराळ्यास आलों व रात्र तेथ मोठ्या प्रायाने काढलें त्यानंतर नायगाववहून चाठोज्यास गेलों व नातेवाईकाकडे

दोन तीन दिवस राहिलो तेथेहि आश्रय लागेना व मुलाबाळाच्या खाण्या-पिण्याची काही सोय लागेना शेवटी तेथून दर्यापूर गाठले. ते माझ्या सामुर-वाडीचे गाव होय. सासऱ्याचे घरी जाऊन तेथे आम्ही सर्वजण राहिलो. हाल अपेष्टा, कठीण प्रपग, रातोरात्री जंगलशेततून आल्यावर एकदाचा थोडा का होईना पण आराम मिळाला. तरीपण मानसिक त्रास सारखा सुरूच होता. अफवांचा बाजार गरम होता त्यांची मजल येथपर्यंत जाऊन पोहचली होती की, यावलीचे जे लोक गाव सोडून पळाले त्यांना सरकार गोळ्या घालून ठार करणार आहेत. अशा नाना तऱ्हेच्या बातम्या दिवसांतून कियेकदा ऐकायला मिळत

सासऱ्याच्या घरची परिस्थिति चांगली नव्हत्यामुळे जगलचे काम करून आम्हा दोघादि स्त्रीपुरुषांना मुलाबाळाच्या जबाबदारीतून मोकळे व्हावे लागत होते. परक्या ठिकाणी असल्यामुळे प्रथम कामहि रोज मिळत नसे. शिवाय मनःस्थितिहि नेहमी चलविचल असे. एकादा मनुष्य मागाहून येत असला तर तो पोलीसच आहे असे वाटत असे व एकदम हातराय थरथर कापायला लागत अशा कठिण स्थितीत महागाईशी सामना करीत एक महिना काढला. ते दिवस जन्माचे आठवणीचे व त्रासाचे गेले. एवढे त्रास व हाल-अपेष्टा आणि मुलाबाळाची टैना जन्मात वेव्हाच हाली नसेल. एक महिन्या-नंतर एके दिवशी माहुलीचा कान्स्टेबल दर्यापूरला माझे सासऱ्याकडे आला व त्याने त्याला धाकदष्टप करून माझा पत्ता विचारला सायकाळी मी कामा-वरून घरी आलो तो काळ्या डगलेवात्याची स्वारी दारात उभी होती. त्याने मला पोलीस स्टेशनमध्ये चाल असे म्हटले. मी सांगितले—मी काम करून आलो आहे. थोडे जेऊन घेतो व तुमच्याबरोबर येतो त्याने ते ऐकले नाही. उलट माझ्या घोबाईत दोन चापटा मारून मला स्वतःच्या मुलाबाळाची भेट घेऊ न देता पोलीस ठाण्यात नेले मी समजून होतो की—आता मला घरी परत यावे लागणार नाही. तर मोठ्याघरी (जेलमध्ये) जावे लागेल. पोलीस स्टेशनमध्ये गेल्यानंतर तेथेहि मला माथोळ चेली व गावातील हकीगत विचारीत होने दुसरे दिवशी सकाळी तेथून चलावन गेलें व उमरावतीस पाठविलें व नंतर जेजमध्ये पाठवून दिलें

“मी जेलमध्ये गेल्यानंतर माझ्या घरच्या लोकांची भयंकर दैना झाली. जेलमधून सुटून आल्यानंतर खोऱ्या ताडून माहिती ऐकली ती अशी की,— माझ्या खीने तर मी जेलमधून सुटून येईपर्यंत दोन्ही टाईम अन्न केव्हाच खातं नाही खातं नाही म्हटलेपेक्षा मिळालं नाही असें म्हणणें जास्त संयुक्तिक होईल आणि उपनास मुलासमवेत तर पुष्कळच, काढावे लागत व खीला उपनास इतके पडले असतील की, त्याची गणति होऊ शकत नाही व शिश्न नसल्यामुळे त्या गोष्टी लिहूनहि ठेवल्या नाहीत तरी पण झालेले हाल व कष्ट सर्व यावलीकराना माझीत आदेतच तेथला ल्हान मुलगासुद्धा या सत्य गोष्टीला कोणीही विचारलें असता एकदम काही विलंब न लागतां सांगू शकेल. अशा कठीण प्रसंगी जर पंजाबराय याचे घरून व गावातील जेलवासी धवू याचे घरून व कॉम्पेस कमेटी उमरावती याचे कडून मदत मिळाली नसती तर त्यांनीं सांगू शकतां की, माझी व माझ्या मुलांची व खीची भेट यथे झाली नसती ती मला स्वर्गांत घ्यावी लागली असती अशी ही गरीबीची करुण कहाणी आहे ”

बारकाजी खाटीक याची ही कहाणी उपलब्धतात्मक म्हणून दिली आहे अनेक कुटुंबाचे निर्वासनांत असेच हाल झाले पण ते सर्व त्यांनीं शूरपणें सहन केले कुटुंबाच्या कुटुंबे रानोमाळ मटकली गावोगाव फिरली कित्येकाना आश्रय मिळाला कित्येकाना मिळाला नाही ज्यांनीं आश्रय दिला त्याच्यामागे पोलीसचा भुगा लागला त्यामुळे त्याच्या येथून निघून पुन दुसरीकडे जावें लागे मिळकत नाही, आश्रय नाही, उद्योगघरा नाही, इष्टमित्राची खबर नाही सगळीकडे आदोलन दवळें होतें दडपशाहीचा नेगा नाच चालूं होता. कांतीच्या क्षशावातापुढे धावतून गेलेले पोलीस आता सावरले होते, त्याच्या रुताने सैतान सर्वत्र धुमाकूळ घालीत होता. यावली सोडून गेलेल्या कुटुंबाच्या मागेहि यमदूत लागले.

निर्वासनानंतर किंथेव तरुण कार्यकर्ते भूमिगत झाले, त्याच्यावर वारटें मुटली. त्यांना पकडण्यासाठी पोलीसचे लोक गावोगांव फिरू लागले खेड्या-खेड्याची त्यांनी चाळणी केली घर न् घर घुडाळण्याचा प्रयत्न केला, पण यावलीचे कित्येक भूमिगत कार्यकर्ते त्यांना अखेरपर्यंत गवसले नाहीत अशा

रीतीने धराच काळ लोटला. महात्मा गांधींची आज्ञापणामुळे सुटका झाली. सुटका झाल्यानंतर मृमिगत नी उजेडात यावे व पोलीसच्या स्वाधीन व्हावे म्हणून त्यांनी पतवा काढला. हा पतवा वर्तमानपत्रातून पाचायला मिळाल्यानंतर यावलीने कित्येक मृमिगत सरकारच्या स्वाधीन झाले पण पोलीसाना ते शोधून काढता आले नाहीत. मृमिगताचा हा निर्देश केवळ ओघाने आला म्हणून येथे केला आहे त्याचा वृत्तात 'ग्यायकांडात' येणार आहे. अस्तु

यावलीने ज्याप्रमाणे खुल्या युद्धाचा व दिव्य प्रतिकाराचा यशस्वी प्रयोग करून दाखविला, त्याचप्रमाणे तिच्या शूर जनतेने ग्राम निर्वासनाचे भयकर दिव्यहि करून दाखविले. त्यातूनहि ती मर्दपणे पार पडली पण तिने नि सरकारसमोर मान वाकविली नाही, हार कवूल केली नाही आपले स्वातंत्र्यप्रेम व राष्ट्रभक्ति तिळमात्र ढळू दिली नाही निर्वासनाच्या दिव्यातून पार पडणाऱ्या जनतेची धन्य होय !

प्रकरण ९ वे

लष्करी आक्रमण

ता. १८ आगस्टच्या पराजयाचे उपट्टे काढण्यासाठी नि० सरकारचे लष्करी दल यावलीवर चालून येणार हा यावलीकरांचा अदाज अगदी तंतोत खरा ठरला. यावलीचे प्रतिकार सामर्थ्य नि० सरकारच्या प्रत्ययास आले होते. त्यामुळे या खेपेस त्यांनी यावली परत जिंकून घेण्याचा ठाम निश्चय केला आणि हुकमाचा एकाच फेकून मारला

ता १९ आगस्टला सकाळपासून लष्करी गाड्या येत असल्याची अपवा गावभर पसरली असल्या अपवा वसहून देण्यासाठी आनंद आकाजी प्रभृति सरकारी हस्तक गांवात बसलेले होतेच त्यांनी मागील प्रकरणी वर्णिल्याप्रमाणे आदल्या रात्रीपासूनच असल्या अपवाचा बाजार गरम करून ठेवला होता १९ ता. ला सकाळी १० वा च्या सुमारास लष्करी गाड्या माहुली मार्गे

बाघोलीच्या रस्त्यापर्यंत आल्या. त्याठिकाणी त्यांनी आपला एक तळ ठोकला. बातम्या पोहोचत राहत्या म्हणून विनतारी संदेशयंत्राची व्यवस्था केली. ५० सैनिक सडकेवरील या तळाच्या रक्षणासाठी ठेवण्यांत आले आणि बाकीची फौज चालत यावलीस गेली. गेल्याबरोबर तिने सर्व बाजूंनी गांवाला वेढा दिला आणि नंतर त्यातील कांही सैनिकांनी गांवात शिरून प्रत्येक घराची तलाशी घेण्यास प्रारंभ केला.

मोठ्या जोमाने यावलीचा प्रतिकार मोडून काढून आपल्या बाजूचा कंड शमविण्यासाठी धालेल्या वि० लष्कराची प्रत्यक्ष यावलीस पोहोचल्यावर मोठीच निराशा झाली असली पाहिजे. ! यावलीस गेल्यावर त्यांना काय दृश्य दिसले ! कांही जखमी माणसे विव्धलत पडली आहेत. कांही म्हातारी माणसे त्याची शुश्रूषा करीत आहेत. बाकी सर्व गांव रिकामा पडला आहे. कोठे प्रतिकार नाही. कोठे गडबड नाही. सर्वत्र शांतता—भ्रमशांत शांतता नादत आहे.

त्या शूर पुण्यांची यावलीने मोठीच निराशा केली. अखेरिच सर्व जखमी माणसे त्यांनी आपल्या ताब्यांत घेतली. दोन दुकानाची छट केली आणि जखमी लोकांना बरोबर घेऊन उमरावतीस प्रयाण केलें.

याप्रमाणे लष्कराची मुहुंमकी गाजल्यानंतर मग आनंद आकाजी, पोलीस प्रभृतीच्या कारवायांना उक्त आला. गांवाची छट करण्याची फार दिवसाची आपली अनुप आकांक्षा त्यांनी तृप्त करून घेतली.

१५ व १८ आगस्टच्या सत्याग्रहांत व लढ्यांत भाग घेणारांवर नंतर वि० सरकारच्या मुलकी अधिकाऱ्यांनी खटले भरले व ते न्यायासनासमोर चालले. हे खटले भरण्यासाठी जी धरपकड सुरू करण्यांत आली तीतहि सापडतील त्यांना वेदम मासठोक करण्यांत आली. निर्वासितांच्या नातलग्यांच्या मागे पोलीसांचा ससेमिरा लागला. त्यांचा अनन्यित छळ करण्यांत आला. यावली-कडून १०००० रुपये सामुदायिक दंड सक्तीने वसूल करण्यांत आला. त्यासाठी कित्येकांची घरेदारें वरवाद करण्यांत आली. पाटील आनंद आकाजी व त्याचे हस्तक यांनी जी गांवची वेकायदा छट केली तिचीहि 'सरकारी चौकशी झाली.

वीर पनाबराव याचों गुरेंदोरें, गेतीभाती सर्व छुण्यात आली व वरबाद कर
पयत आली. हा सर्व वृत्तान्त आपणास पुढील न्यायकांडात पाहावयाचा आहे.

अस्तु निर्वसनाचा मार्ग शोधून यावलीकर जनतने मोठ्या समजस-
पणाने लष्कराच्या आक्रमणाचा उद्देश विरुद्ध करून दाखविला तिने गाव
सोडलें पण आपल्या सन्मानाचें व उर्वरित ताकण्याचें रक्षण नलें पुढे कोर्गा-
पुढीच खगले शिवा व कैद या सर्वोच्या दिव्यातून यावली या जननेला जावेंच
लागलें पण ज्या शौर्याने तिने कति करून दाखविली, ज्या बहादुरीने ती प्रति
काराचा लढा लढली, ज्या समयाने तिने निर्वसनाचें अभिकाष्ठ भक्षण नलें,
त्याच पराक्रमाने व चिकाटीने त्रि० न्यायासनासमोरहि तिने आपली बाजू
मांडली व अखेरीस आघळ्या न्यायदेवतेलाहि आपल्या पराक्रमाचों स्तुतिस्तोत्रें
गाण्यास भाग पाडलें

प्रकरण १० वें

शहीदाना स्मृतिसुमनांजलि

यावली-स्वातंत्र्य संग्रामेतिहासाच हें 'हत्याकांड' पूर्ण करित असताना,
या हत्याकांडात ज्याचें बलिदान घडलें त्या वीराना, त्या अमर शहीदाना स्मृति-
सुमनाजलि समर्पण करणें हें लेखकाचें पवित्र कर्तव्य आहे. त्याच्या स्मृतिसमोर
आपला माथा विनम्र करून हें कांड पूर्ण करण्यात येणार आहे

स्वदेशावरील आसक्ति ही मनुष्य स्वभावास धरून आहे परंतु स्वदेशा
वरील, स्वराष्ट्राच्या राजावरील दिव्य आसक्तीसाठी स्वदेशासक्तीचा परिचाय
करण्यास तयार होणें हा पार मोठा अनासक्तीचा योग आहे म० गार्गीनी
भगवद्गीतेचें सार 'अनासक्ति योग' या एकाच शब्दात काढून दाखविले आहे
हा दिव्य अनासक्ति योग ज्यानी प्रयत्न आचरून दाखविला अशा आत्म्याची
भरारी साडेतीन हाताच्या देहाच्याबाहेर भारतवर्षाच्या आत आकाशात
ज्यानी मारून दाखविली, कोणत्याहि लौकिक स्वार्थासाठी नव्हे, तर येथळ

आपल्या रात्राच्या स्वातंत्र्यासाठी ज्यांनी देहामभाव सोडून आपल्या रक्षाच्या चिळकाळ्या उडविल्या व पंचप्राणांचेहि थलदान केले त्या यावलीकर हुतात्म्यांच्या स्मृतीला शतवार, सहस्रवार वदन असो !!! ते खरे योगी ! तेच खरे अव्यामवादी !! तेच खरे पुण्यश्लोक !!! तेच भगवद्गीतेच्या ' सात्विक कर्ता ' या मंत्रेने विभूषित होण्यास पात्र होणे शीता म्हणजे—

मुक्त सगोऽनहवादी धृत्युत्साह समन्वितः ।

सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्यते ॥

यावलीच्या शाहीदांनीहि सग म्हणजे आसक्ति सोडली होती. धृति म्हणजे धैर्य व उत्साह यानी समन्वित तर ते होतेच सिद्धि व असिद्धि याच्याबद्दल निर्विकार राहून म्हणजे फलाची पर्वा न करता घेवळ कर्तव्य म्हणून त्यांनी शुद्ध केले आणि अशा तऱ्हेने लढता लढताच ते मेले. सात्विक कर्ता ही सज्ञा त्यांनी यथार्थ करून दाखविली.

त्याच्या रक्षाने परिपिचित झालेल्या मूमीवरच स्वातंत्र्याची मनोरम बाग फुलू लागेल. त्याच्या चित्तेने पावन झालेल्या मूमीवर क्षेत्रस्थाने निर्माण होतील आणि प्रतिस्पर्धी या क्षेत्रस्थानच दर्शन घेण्यासाठी हजारो भारतवर्षीय सम्मिलित होतील व स्वतःच पावन करून घेतील. अशा या हुतात्म्यांना प्रणाम, शिवार प्रणाम !!!

१. शाहीद बळिरामजी बोराडे—यांचे वय २८ वर्षांचे होते. यावली संग्रामातील आघाडीदरील घाबरी वीरपैकी हा एक होता. युद्धारंभापासून तो धारातीर्थी पतन पावेपर्यंत त्याने आघाडी सोडली नाही. पोलीस कर्मचाऱ्यांना पकडून नि दख करण्याचा याने दोनदा घाबरी प्रयत्न केला. एम्. पी. प्रॅटने राष्ट्रध्वजाचे अपहरण करण्यासाठी जेव्हा राष्ट्रस्तंभास हात घातला तेव्हा तुळशीरामजी अंबडकार याच्याप्रमाणेच यानेहि प्रॅटवर झडप मारली होती. मेल्हमप्रभृति अधिकाऱ्यांनी, माफी मागून व परत जाण्याचे अभिप्रेत केळून, जनतेच्या कैदेतून आपली सुटका करून घेतल्यानंतर घोडेबाजीने जेव्हा गोळीबार सुरू केला, तेव्हा बळिराम बोराडेच पुनः त्याच्यावर तुटून पडला. पोलीसांची

व याची जोराची चकमक ह्याली व त्याची फळी फोडून तो पुढे सरसावला व डे० क० मेल्ट्रम याच्या अंगावर चाकून गेला. हे पाहून त्याच्यावर एक गोळी झाडण्यात आली. ती त्याने चुकविली व पुढे मुसंडी मारली. म्हणून पुनः दुसरी गोळी त्याच्यावरच मारण्यात आली, ती मात्र त्याच्या मर्मस्थानी लागली व तो खाली पडला.

त्याला त्याच्या घरी पोचविण्यात आल्यावर त्याची बहीण शोक करून लागली. तेव्हा तिला उद्देशून तो जे बोलला त्यावरून त्याच्या अध्यात्मिकतेची व क्रांतिप्रवण राष्ट्रवादी विचारसरणीची कल्पना येऊ शकते. आपल्या बहिणीस तो म्हणाला—“बाई, कर्तव्य यज्ञाच्याच पूर्ण समाधान होऊन मी मरत आहे, म्हणून मला अतिशय आनंद होत आहे. माझ्या मरणाचा तू शोक करू नकोस. तुझ्या म्हातारण्यांनी मी तुझ्या तोंडात सुखाने घास घालीन व तुला पाणी पाजीन अशी तुला आशा होती. पण माझ्या मरणाने तुला निराश होण्याचे कारण नाही. मी ससारसागरातून मुक्त होत आहे. याबद्दल आनंद मान. परमेश्वर हा गरीबाचा बाली आहे. तोच तुझे रक्षक करील. तोच तुला घळ देईल. अन्न देईल व पाणी पाजील. बाई, तू सुखी हो. माझ्या भारतमातेसाठी मी सुखाने व आनंदाने आरले प्राण दिले आहेत. बाई, अशा आनंदाच्या मरणाच्या वेळी तू शोक सोडून दे; मला आशीर्वाद दे.” याप्रमाणे बोलून ता. १८ ऑगस्ट १९४२ रोजी दुपारी ४ वा० त्याने प्राण सोडला.

२. शहीद मोतीरामजी पांचवरे—याचे वय ३५ वर्षांचे होते. घरी म्हतारी वर्हीण, पत्नी व दोन मुले एका परिवार होता. बळिरामजी चोराळे वरोवरच पहिल्या धाडशी हल्ल्यात यांनीही माग घेतला होता. चतुःच्या गोळीने बळिरामजी पडला हे पाहून हा त्याच्या जागी पुढे सरसावला. आपल्या हातांतील लाठी फिरवीत तो डे० क० मेल्ट्रम याच्यावर चाकून गेला. पोलिसानी त्याच्या घेऊन त्याच्यावर हल्ला केला. त्याची चकमक उडाली. त्याने एकदमने पोलीसानी पिडून काढले व त्याची फळी फोडून पुन्हा मेल्ट्रमच्या रोखाने तो पुढे सरसावला. पोलीस शिगायाची फळी फोडत असताना त्याच्या रोखानेच गोळ्या मारण्यात येऊ लागल्या. अखेरीस तो फळी फोडून पुढे सरसावतो तोच एक गोळी त्याच्या पोटात लागली व तो कोसळला. घळघळां रक्त वाहू

ल्यागले. रक्तबवाळ स्थितंतिच त्यास घरी नेण्यात आले. घरचा आकात काय विचारवा ! म्हातारी बहीण, तरुण पत्नी, दोन कच्ची बच्ची, सर्वच मोंवती गोळा झाले. पण त्या सर्वांना धीर देऊन व त्याचे सत्वन करून त्याने प्राण सोडला.

३. शहीद तुळशीरामजी तडसः—या तरुण वीराचें वय अवघें १७ वर्षांचें होतें त्याच्या ओठांवरील आईचें दूषहि अद्यापि वाळलें नव्हतें याला एक वडील व एक धाकटा असे आणखी दोन भाऊ होते. धोकेबाजीने सुरू झालेल्या दुसऱ्या गोळीगरात पहिला थळी याच तरुण वीराचा पडला. त्याला घरी पोचविण्यांत आलें व तेथेच तो मरण पावला. त्याच्या मरणाने त्याचे भाऊ शोक करीत बसले नाहीत. वारकाजी व हिरामण यांनी जेव्हा पाहिलें की, आपला भाऊ गोळी खाऊन शहीद झाला, तेव्हा तेहि त्याच्याच मार्गाने जाण्यास सिद्ध झाले ते उठून तेथाने मेडूमवर चाल करून गेले. हिरामणच्या पायास गोळी लागून तोहि धायाळ होऊन पडला. सूर्यभानजी तडसाच्या या तीनहि पुत्रांनी यायलींच्या सप्रामात भाग घेऊन आपल्या मातेची कूस घन्य केली !

४. शहीद रुष्णराव पवार—या तरुण हुतात्माचें वयहि अवघें १८ वर्षांचें होतें. याची हकीकत पूर्वी आली आहे. १९ आगस्टला लुटार सरकारी कर्मचाऱ्याच्या टोळीचा प्रतिकार करताना त्याने जी चमक दाखविली तिनेच तो मित्र व शत्रु दोघाच्याहि डोळ्यात भरला होता धोकेबाजी करून सुटका करून घेतल्यावर शत्रूने जो गोळीबार सुरू केला त्यात दक्षिणेकडून गांधीचौकातून येणारे आपले वीर कामास येत आहेत हे पाहून त्याने पश्चिमेकडून आपले साथीदार गोळा करून शत्रूवर टोपाने चाल केली होती. गांधीचौकातील रड्याच्या वेळीहि त्याने आग्रह्या पराक्रमाचें पाणी चागलेंच प्रकट केलें होतें. या दुसऱ्या गोळीबाराच्या वेळी पुन्हा स्वतः आघाडीवर राहून त्याने शत्रूवर जोराचा हल्ला करण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यातच एक गोळी त्याच्या डोळ्याला लागली व रक्तबवाळ होऊन तो धाडकन जमिनीवर पडला. रक्तत्राव अतिशय झाला. त्याला जपळच धाजूच्या एका बैठकीत उचलून ठेवण्यात आलें. तिथेच पाण्याचा एक घोट घेऊन त्याने प्राण सोडला. याच्या धाकट्या भावालादेखील गोळी लागली होती. त्याने युद्धात चांगलाच पराक्रम व्यक्त केला.

५. शाहीद राजारामजी औरंगपुरे—याचें वय यावली युद्धाचे वेळीं ३० वर्षांचें होतें. सविस्तर हकीकत पूर्वी दिलेलीच आहे तीवहन त्याचें शौर्य केवढें प्रखर होतें व राष्ट्रध्वजावरील प्रेम किती उत्कट होतें याची कल्पना येण्यासारखी आहे आपला राष्ट्रध्वज शत्रूच्या तडाख्यातून सोडवून आणण्यात आला आहे हें पाहून त्यानी केवढ्या समाधानाने प्राण सोडला २० वर्षेन पूर्वी आलेलेंच आहे.

६. शाहीद जयरामजी यडोणे—याचें वय ७० वर्षांचें होतें गांधी-चौकातील गोळीबारात याचा मुलगा मोतीराम यास गोळी लागल्यामुळे म्हातारा कसा चवताळून गेला व बाधासारखा ठे. क. मेन्डस याच्यावर तुटून पडला २० हकीकत गांधी चौकातील लढाईच्या वर्णनात आलीच आहे. पुढे झालेल्या घरफुडीत यांना पकडण्यात आले व त्यांच्यावर खटला भरण्यात येऊन ४ वर्षांच्या सक्त मजुरीची शिक्षा त्यांना ठोठावण्यात आली ही शिक्षा भोगीत असतानाच १९४४ साली बैतुलच्या तुरुंगात त्याचा अंत झाला. याप आणिलेक दोघेहि राष्ट्रासाठी खटले आपला देह राष्ट्राच्या कामी लावून जयरामजीने आपल्या म्हातारपणाच चीज केलें.

७. शाहीद राणपतराम यावले—याचें वय अवघें २० वर्षांचें होतें. यांना गांधीचौकातच लढता लढता पोटात गोळी लागली होनी अतिशय रक्तस्राव झाल्यामुळे त्यांचीहि स्थिति अतिशय खराब झाली होती. १९ तारखेस लष्करी सैनिक यावलीवर चालून आले त्यानेंही हे जखम जखम झालेग्या श्वास घेत आहेत असे वाटत होतें. अशा प्रेतप्राय जखमी माणसाला बरोबर घेऊन जाण्या पेशा येथेच ठार मारून टाकावें असें एक पौजी शिराई बोलला परंतु दुसऱ्या एका मद्रासी शिरायाने ग्याला परावृत्त केलें. पुढे इस्तिळांत ते दुसऱ्या झाले. त्यांच्यावर खटला भरण्यात येऊन त्यांना ४ वर्षांची सक्त मजुरीची शिक्षा देण्यात आली होती. परंतु पुढे हायकोर्टातील अपीलाने तेहि सुटले. वस्तुतः त्याच्या पोटावरील गोळीची जखम कायमची दुसऱ्या झाली नव्हती. मरून मरून निघूनून पू वाहात असे. तुरुंगातून सुटून आल्यावर जखम अनिशय चिघळली आणि अखेरीस तिच्यामुळेच त्याचाहि मृत्यु झाला.

न्याय-कांड

यावलीचा स्वातंत्र्य संग्राम

—: न्याय-कांड :—

प्रकरण १ ले

न्यायालयांतून चाललेला संग्राम.

दहा दिवसात रशियन माति झाली. त्या दहा दिवसांचे वर्णन 'जगाला हादरून सोडणारे दहा दिवस' असे रशियन लेखकानी केले आहे. हिंदुस्थानातील १९४२ च्या आगस्ट महिन्यापासून असेच म्हणता येईल. सर्व जगाला हादरा देणारा महिना असे त्याचे यथार्थ वर्णन करता येईल; आणि त्याच एका महिन्यात त्रि० साम्राज्यसत्तेला उलथून पाडण्यासाठी जे जे प्रयत्न झाले, ज्या मोडतोडी झाल्या, जे उत्पात घडले त्या सर्वांची वेरीज, जर्मनीने जिंकल्यानंतर फ्रान्सने आपल्या स्वातंत्र्यासाठी पुढील चार पाच वर्षांत जी धडपड केली व त्यात जे उत्पाताचे, मोडतोडीचे व घातपाताचे प्रयत्न केले, त्याच्या संश्लिष्ट बेरेजेपेक्षाहि अधिक भरेल. दीड-ते बरे गुलामगिरीत असलेल्या हिंदुस्थानने अवघ्या एका महिन्यांत जे करून दाखविले ते अगदी कालपरवापर्यंत स्वातंत्र्याचा उपभोग घेत असलेल्या फ्रान्सला संबंध चार वर्षांत करता आले नाही !

१९४२ च्या आंदोलनाचा उत्पाती प्रकार होणे हा केवळ एक पैलू होता. वस्तुतः म० गांधी व बॉम्बेसचे पुढारी याना त्रि० सरकारने पकडल्यानंतर जनतेने सर्व देशभर जी उघड, बंडाची उठावणी केली तीच गोष्ट

या आदोलनातीत अधिक महत्त्वाची बाब समजली पाहिजे ह्या उघड वडाचा जोर ओसरल्यानंतर आणि आपली पडलेली वाजू आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात सावरून घेतल्यानंतर त्रि० सरकारने भारतीय क्रांतीचा नि शेष बीमोड करण्याचें ठरविलें आणि तदनुसार त्याचें जबरदस्त दमनचक्र हिंदुस्थानभर फिरू लागलें उघड वडात भाग घेणारे आणि घातपाती चळवळी करणारे या दोषानाहि पकडून तुरुंगात डावण्यात आतें व त्याच्यावर खऱेले महान त्याना निरनिराळ्या तऱ्हेच्या शिक्षा सुनावण्यात आल्या हे खटले भरता यावे, कोणागहि केव्हाहि नोकरशाहीच्या लहरीप्रमाणे पडून ठेवता यावें व दिवसचेदिवस विनाचौकशी डावून धरता यावें म्हणून निरनिराळ्या प्रकारचे काळे कायदे व्हांईसरांय त्यामार्फत अमरात आणले जाऊन अनिर्बंध व निरकुश अधिकार नोकरशाहीच्या हातात देण्यात आले होते या अधिकाराचें कोलीत हातात मिळाल्यापासून 'आधीच मर्कट तरातहि मद्य प्याला' अशी नोकरशाहीची स्थिति झाली असल्यास नव्वड काय ? पिशाच्या हाती कोलीत सापडल्याप्रमाणें आपल्या हातांतील अधि काराचा उपयोग करून नोकरशाही नागरिक स्वातंत्र्याच्या मूकभूत इश्यारीहि गदा घालू लागली आणि परिस्थितीने भेदलेले, धादरगे, हादरून गेलेले लहान लहान न्यायाधिकारी नोकरशाहीच्या घोट्याच्या इशान्यावर नाचू लागले

नोकरशाहीच्या उद्दानपणाची भवः या काळात इतरी घाटली होती की, हायकोर्त्सासारख्या वरिष्ठ न्यायालयाचे मूकभूत अधिकारदरतीत ती धाव्यावर बसू लागली होती हायकोर्त्साच्या मूकभूत अधिकाराचें, घेतात नोकरशाहीच्या अनिक्रमणापासून व सर्यादाभगापामून गरक्षण करणें हें नवीनच काम गिरावर घण्याची आवश्यकता वरिष्ठ हिंदी न्यायाच्याना म्हणजे हायकोर्त्सांना वाटू लागली ४२ च आदेशा ओगटल्यानंतरच्या काळात त्रि० नोकरशाहीची कार्यकर्ती मत्ता आणि हिंदी वरिष्ठ न्यायाचें यांच्यात एक अपूर्व संपर्क सुरू झाला व त्यात न्यायदेवती गामनगल्हरीत आपण अधिकार पावून सामंजस्योत्पन्न वनातली ती गोष्ट असंय ध्याता ठरली पाहिजे न्यायदेवता व गामनसत्ता यात श्रेष्ठ कां हा प्रश्ना १९४२

पासून १९४५ पर्यंत सतत तीन वर्षे चालू होता हा १९४२ च्या आंदोलनाचा पैलू विसरून चालणार नाही

“ माझ्याकडे काही बडे न्यायाधिकारी आले होते व आंदोलनाच्या वेळीं आम्हीं काय करावे असे त्यांनी मला विचारलें मीं त्यांना इतकेंच सांगितलें की, तुम्हास सांगण्यास मजबूत कार्यक्रम नाही पण एक गोष्ट मात्र ध्यानात ठेवा आणि ती ही की, अन्यायाने कोणालाहि शिक्षा देऊ नका व कायद्याने अन्याय्य अर्थ लावू नका ”--

ता ८ आगस्टच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या संमेलन वरील उद्गार काढून म० गांधी यांनी शासनसत्ता व न्यायसत्ता यांच्यामधील सभाव्य संघर्षाची जाणीव बरिष्ठ न्यायाधिकाऱ्यांना आर्षाच करून दिलेली होती हिंदुस्थानातील नोकरशाही युद्धप्रयत्नाच्या नावाखाली दळ दळ अनर्थाद अधिकार आपल्या हातां घेत आहे आणि त्या अधिकाराच्या बेगुमानपणात बरिष्ठ न्यायालयाच्या मूलभूत अधिकाराची देखील पायमनी करीत आहे हें दिसून येताच, हिंदुस्थानातील हायकोर्टे आपल्या मूलभूत अधिकारांचें व न्यायदेयतेच्या सन्मानाचें संरक्षण करण्यासाठी मोठ्या हिरीराने पुढे सरसावलीं आणि सतत तीन वर्षेपर्यंत हिंदी स्वातंत्र्याचा वटा आपल्या न्यायालयाच्या मार्फत त्यांनी पुढे चालविला हिंदी स्वातंत्र्याच्या लढ्याचा त्या राज्यातील हा पैलू नीट ध्यानात घेण्याच्या दृष्टीने यावयाचा सगला फार चांगला उपयोगी पडण्यासासारखा आहे वस्तुतः वर सांगितल्याप्रमाणे मुंबई, लाहोर, बंगला, पाटणा व नागपूर हायकोर्टांची नोकरशाहीच्या अनिर्बंध सत्तेविरुद्ध आणि हायकोर्टांच्या मूलभूत अधिकाराचें संरक्षण करण्यासाठी लढत चाली पैरी मुंबई हायकोर्टांची लढत फेडरल कोर्टापर्यंत पोहचली, तर नागपूर व बंगला हायकोर्टांच्याविरुद्ध नोकरशाहीने प्रिन्सीपल कोमिल्व्डे अपील केणें व तेथेहि यपडा राहिल्या

हिंदी हायकोर्टांनी आपल्या मूलभूत अधिकाराच्या संरक्षणसाठी पंचहलारांनी सुसज्ज अशा नोकरशाहीवरोबर जी बभीर लढन दिती त्यात नागपूर हायकोर्टांचें नाव अगदा अग्रभागीं राहिल चिमूर-आणी-रामगेंचे

खटले, यावलीचा खटला, खानदेश दरवडा प्रकरणात श्री० पु० य० देशपांडे, ह० वा० देशपांडे, वा० गो० शेवडे व लेले प्रभृतींना पन्डित्यात आल्यानंतर हायकोर्टासमोर चाललेले खटले, श्री० बा० ना० सावजी यानी वरिष्ठ तुरुंगाधिकाऱ्यावर केलेला हायकोर्टाच्या बेइज्जतीचा खटला, इ० असे नानाविध मामले नागपूरच्या हायकोर्टासमोर आले व त्याच्या निमालानी आगस्ट मातीचा पुरस्कार कायदेशीर ठरला, मोठमोठ्या तुरुंगाधिकाऱ्यांना शिक्षा झाल्या, चीफ सेक्रेटरीसारखा अधिकारी खोटे प्रतिज्ञापत्र भरतो असे दिसून आले, दत्तपत्राचे जामीन परत करावे लागले

पण या सर्व खटल्यात खरी बहारीची वेस ठरली यावलीचाच या सर्व खटल्यापैकी यावलीचीच हकीमत प्रस्तुत न्यायकाढात घाबऱ्याची आहे पण यावलीच्या या खटल्याचे अनन्यसाधारण महत्त्व काय होते याचे थोडक्यात निदर्शन करणे आवश्यक आहे ज्यानी यावलीचा खटला हायकोर्टाच्या बेंचामंडे पाठविण्या त्या न्यायमूर्ति कोस याच्याच दंडात पुढे प्रकरण ५ मध्ये त्याचे विशेष विवरण केले आहे

बाहेर मोठ्या असलेला मनुष्य न्यायकोर्टाचा आश्रय घेऊन जेव्हा खट्ट पाहतो तेव्हा त्यास देखील शेवटपर्यंत ठिकाळ धरून राहणे अतिशय कठीण वाटत तेच ते कोर्टाचे खेपे लहानसहान गोष्टींसाठी पुढची तारीख, आज बरीच हजर नाही, तर आज साक्षीदाराची तसेच बरोबर नाही, आज माहेव दोन्यावर जाणार आहेत, तर आज दुमऱ्याच काही कारणासाठी खटला चालू होणार नाही इ० अनेक कारणास्तव जेव्हा पेन्नी मागून पेन्नी होत असताना आणि प्रत्येक पेन्नावर कोर्टाचे खेपे घ्यावे लागतात, आपल्या तर्फेची माणसं हजर ठेवावी लागतात व साक्ष पुरावा इ० सगऱ्या गोष्टी सगळी असल्या लागतात आणि आज इतक्या गोष्टी आटोपणारच असा कयास मोठ्या हुश्याने मनार्थी बांधावा तो सध्याचा कोणीतरी कारकून येऊन पुढील तारीख शर्ती आहे म्हणून सगळे लागतात अशावेळी मोठीच निराशा पद्धत पडते परंतु हे सगळे धडे चपटे खात खातच कोर्टात लडा लडाना लागतो व मोठ्या निमार्शने व गंततोयोगाने दीर्घकाळपर्यंत जो लडत राहील त्याचा परिणामी या मिळण्याचा थोडाफार संभव असतो

बाहेर मोठ्या असलेल्या माणसाला जर ही लटत इतकी विरुद्ध जाते, तर तुरुंगात असलेल्या माणसाला ती, मिठी हजार पटीने कठीण जाते. खाची रल्पनाच केलेली बरी यावलीला आपल्या खातव्यसत्रामाचा लडा, निर्वासनाच्या दिव्यातून पार पाडल्यानंतर, त्रि० न्यायालयातूनच लडावा लागला हा लडा लडला जात असताना यावलीची पाच वर्तवगार माणसे दगावलीं होता आणि त्याशिवाय २५ माणसे जरामी झालीं होती जखमी झालेल्या लोमाना १९ तारखेला जरी रफ्तारतील लोमानी आपल्यामोरोवर नेण्याचा प्रयत्न केला होता तरी सगळेच जखमी त्यांना गवसले अशातला भाग नव्हता. निखेव जखमी निर्वासिताच्या बरोबर रानावनातून निघून गेले होते आणि त्याचा नावें अखेरपर्यंत सरकारला कळ शकलीं नाहीत अस्तु.

या जरामी लोमाच्याशिवाय मुमारे आणखी ३०-३५ लोमाना गिरफ्तार करण्यात आले होते. एकाच पाचातले मुमारे ६०-७० वर्तवगार लोक अशा रीतीने तुरुंगात दडपल्यानंतर त्याचे खटले चालविण्याकरिता चिमाडीचा जोरदार व गरज पडेल तेव्हा हवा तितका पैसा खर्च करू शकणारा असा मनुष्य राहसा बाहेर उरला नसेल. परंतु अद्यापि परिस्थितीत, आपले सर्व नारुण्य तुरुंगात अन्मलें असताना, घरादाराचा जाहीर लिलाव चालू असताना, गुरेडारे व शेतीभाती यांची शत्रूच्या हतत्याकडून लुट चालू असताना, उभा पीकें कापलीं जात असताना आणि शेजारपाचारचा सर्व आश्रय तुटला असताना, धन्य यावलीची वी, तिने सतत दोन अडीच वर्षेपर्यंत मोठ्या चिमाडीने, धैर्याने व आपल्या अंतिम उद्दिष्टाच्या निष्ठेने बोर्यातून लडा दिला व अखेराम त्यातहि निचय निव्वन दाराविला यावलींतील नितीतरी आरोपी श्रीमंत होते तरीपण त्यांनी आपल्या बचावाच्या मोहात नळी पडून निराळे बरीच ठेवले नाहीत.

प्रकरण २ रें

भूमिगतांच्या करुण कहाण्या

मागे सांगितलेंच आहे की, यावलीस १५ आगस्टपासून १८ आगस्टपर्यंत जे प्रसार झाले त्याबद्दल एकदर ६२ इसमाना शिक्षा झाल्या या शिवाय आणखी ९ इसम खनल्यात गोवण्यात आले होते पण ते खनला चालू असण्याच्या निरनिराळ्या अवस्थेतच सुटले

याशिवाय ७ इसम असे आहेत की त्यांना १८ ताऱ्या गोळीबारात गोळ्या लागल्या, पण पोलीसला मात्र त्याचा पत्ता लागू शकला नाही, त्यामुळे कोर्टाच्या दगदगीतून ते बचावले नाहीत या सात घायाळ इसमावर खनला भरला जाणें व त्यांना शिक्षा होणें या दोही गोष्टी स्वाभाविक होत्या

यावलीच्या हताहतार्थी थोडक्यात मोजणीच करून दाखवावयाची तर ५ जागच्या जागीं ठार ३० जखमी त्यातून २ तुरगात अथवा तुरगातून खनल्यावर मेले एकूण ७१ इसमावर खनले म्हणून ६२ इसमाना शिक्षा दिल्या, खनला भरण्यासारखे सात इसम गवसलेच नाहीत एकूण १०००० रुपये सामुदायिक दळ १३४ लोकांकडून वसूल करण्यात आला

याशिवाय पाणील व पोलीस यांनी एकूण १४ कुटुंबांकडून लाचलुचपत रात्री नऊ इसमानी लाच दिली नाही म्हणून त्यांना मारपीट करण्यात आली ३० इसमांच्या बैलजोड्या पाटील व वर्मचारी यांनी अनधिकृतपणें आठ दिवसांपासून २ महिनेपर्यंत वापरल्या ५ इसमांचीं उभों शेंतें कापून नेलीं

पाटलाचे हस्तर घनून ज्यानी जनतेवर जुद्धम जबरदस्ती केली अशा २६ इसमावर गुठे ११० कलमाखाली खटले भरण्यात आले त्या सर्वांनी पाटील साहेबानी स्वतः न्यायत्या यत्नेपुढीलपास जमानत भरली व त्यांच्या सुटका व्हावून घेतली

वरील सर्व गोष्टींच्या तपशीलवार याचा परिशिष्टांत देण्यात आल्या आहेत त्या वाचल्या असता वाचकाच्या हें ध्यानांत येईल की, यावलीची हिंमत रस्वी व्हावी व यावलीने पिचून निघावें म्हणून कमे पद्धतशीर प्रयत्न करण्यात आले परंतु इतक्याहि आपत्तीतून जात असताना यावलीने क्षणभरदेखील आपली मान वाचविला नाही

१८ आगस्टच्या गोळीमार झाल्यानंतर पुढे जी धरपकड झाली तिच्या द्वाराच, मि सरकारच्या हस्तमानी आपला सरा धाक जमविण्याचा प्रयत्न केला मार्गाल प्रसरणात सांगितलेंच आहे की, काळ्या कायद्याच्या रुपाने अमर्याद अधिमार नोसरशाहीच्या हातीं देण्यात आले होते नोसरशाहीला न्यायालयाची भीति वाटेनाशी झाली होती डिफेन्स ऑफ इंडिया कायद्याच्या १३९, २६ इ० कलमाखाली पकडलेल्या लोखना नोसरशाहीने काही जरी केलें तरी त्याची कोठे दाद किर्याद मुद्दा लागावयाची नाही अशी स्थिति होती बेमुदत अटमेंट ठेवणें, पोलीस ठाण्यातच डावून धरणें व वाटेल तसे हाल हाल करणें, मारठोर करणें इ० अनेक अनन्वित प्रहार या काळातील बेताल व मदोन्मत्त नोसरशाही करीत होती कोण्याहि पोलीस शिपायाने उठून कोणाहि भल्या माणसाच्या घरात शिराव व त्याची अन्ध ध्यावी, त्याच्या घरातील वाटेल तें सामान उचलून न्यावें, असा अदाधुंद कारभार चालू होता

अशा या कारभारात यावलीचे जे लोर पकडले गेले त्यांचे कोण हाल झाले असतील याची कल्पनाच केलेली बरी, पण कल्पना बरेण्यांचीहि कारण नाही त्यापैकी मिलेकाची वक्तव्येच उद्धृत केली म्हणजे त्यावरून अनायासेच अटक झालेल्याच्या स्थितीची कल्पना येणार आहे ज्याची वक्तव्ये येथे देण्यात येत आहेत ते यावलीचे जबाबदार कार्यरत आहेत १५ आगस्टच्या सत्याग्रहात व १८ आगस्टच्या युद्धात त्यांनी जबाबदारीने व महत्त्वपूर्ण भाग घेतलेला आहे व काहीना काही स्मरणीय कामगिरी बजावली आहे अशा लोकांच्या वक्तव्यातून पोलीस कर्मचाऱ्यांच्या अत्याचारविषयक येणाऱ्या कथा त्या टाकाऊ व बेजबाबदार होत, कारण त्या न्यायालयासमोर गेल्या नाहीत, अगें समजण्याचें कारण नाही सर्वच जुलूम न्यायालयासमोर जातो अगें नाही आणि न्यायालयासमोर

गेलेल्या प्रत्येक जुन्नमी इतनाला शिक्षा होतेच असं नाही तशात सरकारी अधिकाऱ्यांना शिक्षा करण्याचे न्यायालयाचे अधिकारही कमी करण्याचा प्रयत्न काळ्या कायद्यांनी केलेला होता वा ना सावणी याच्या केसचा नागपूर हायकोर्टात निमाल लागेपर्यंत, प्रत्येक सरकारी अधिकारी हेंच समजत होता की, चळवळ दडपून टाकण्याच्या दहाजोग नावावर आपण काहीही जुलूम केला तरी आपलं कोणीही वास्तुं करू शकत नाही अशा या बेगुमान समजुतीच्या अधिकाऱ्यांनी यावलींसारकर काय काय जुलूम केले हें पाहण्यासारख आहे

जी एस पी ने चोरून नेलेला राष्ट्रध्वज ज्यांनी १८ ता० स मुनमरीम जवळून जवरीने सोडवून आणला ते राजारामजी पाचपरे त्याच रात्री पंजाब-रावच्या घरच्या बाया मडळींना घेऊन जंगलात निघून गेले त्याच्या निवेदनाचा काही भाग हत्त्याकांडातील निवृत्ती प्रकरणात दिला आहे त्यापुढील काही भाग येथे उद्धृत करण्यात येत आहे त्यावरून पोलीसच्या पशुतुल्य व्यवहाराची कल्पना येऊ शकेल —

(बरेच दिवस भूमिगत स्थितीत काढल्यानंतर)

“ नंतर मी विचार करून व सर्वांच्या भेटी घेऊन चादूर बाजार पोलीस स्टेशनमध्ये गेलों तेथेच यावलीचे पाटील व माहुंगीच्या पो० ठाण्याचे स० इ० हे होते सोनोरी येथे इन्कामरा करताना मारया सातत्याला वाटेल ते बोलले होते व असेंहि म्हणाले होते वा, तुम्ही राजारामजींग आमच्यासमोर आणणार नाही तर आम्ही त्यांना खींग जेगमध्ये पाठवू म्हणून मी त्यां सव इन्स्पेक्टर-ला विचारलें की, खीला तुम्ही का बोडलात ? तुम्हाला कोणी आया बहिणी मारीत की काय ? तें मर्या त्यांनी ऐवून घेतलें व विश्वासराव व अजायराव कोठे आहेत म्हणून विचारलें मी न सांगितल्यास मरण्याची धमकी दिली व ती खरीहि करून दाखविली मला दोषानी पकडून ठेवले व तिसऱ्याने चालीस दंडे नाझ्या पाठीवर व अणवर मारले त्याचे पांढऱे झाले होते ते तीन महिनेपर्यंत बुनले नाहीत मीहि निश्चय केला होता की, त्यांनी माझा जीव घेतला तरी मी काहीहि माहिती सांगणार नाही त्याप्रमाणें अजायराव व विश्वासराव कोठे

आहेत हें मला माहित असूनहि मी त्यांना सांगितलें नाहीं नंतर त्यांनी मात्र चादूरवरून जेलमध्ये पाठवून दिलें ”

अशा तऱ्हेने पोलीसने ज्यांना पकडल्यानंतर चेदम मारलें अशी उदाहरणे काही थोडी थोडवीं नाहीत

शेपराब पाचघरे गिहितो (हा व विन्म सिनर हे दोघेहि बगेनरच भूमिगत झाले)—“ गोलुळअष्टमाचा राग होता मी चष्माबला होता बाया मडळी म्बयपाव करीत होती तांच पोलीस व यावलीचे पाटील व पोलीस सर्जल हे सर्व जोडयासहित घरात चुलीपर्यंत शिरले व दटावून विचार लागले कीं, शेपराब पाचघरे व विन्म सिनर येथे आले होते ते कोठे आहेत ते दाखवा नाहीतर आम्ही पाहतां आमच्या येथे ते नाहीत असे सांगितल्यावर ते घरात घुसले व ब्रणगीत, गोठ्यात, सहासात, विहिरीत वदील घालून पाहू लागले पण ते दिसेनात तेव्हा घरमालक गणपतराव बासनागर व त्याचा भाचा गंगारामजी काडलगर या दोघांना पोलीस स्टेशनमध्ये नेऊन गंगारामजीस खूप मारलें

आनंद आरानी पार्शिल व सब इन्स्पेक्टर कावळे यांच्या छळास बळा पडलेले चायगीचे शेठ रामनिसनची अगदासजी मारवाडी यांनी लिहून दिलेल्या माहितीतील नमुन्यादाखल मंडी भाग खाली देतो —

ता० १८ ८ ४२ चें वधी न पाहिलेल रपकाउ पाहून सर्वांचों मनं भेदखी होती पुढे काय होणार ? आता काय करावें ? हेच पक्ष आमचेसमोर होणे अधिनारी लोन गेल्यावर वखमी लोनाची मुरासित जागीं व्यवस्था करण्यात आली व शक्य ते उपाय करण्यात आले अनरावतीवरून डॉक्टर आजण्याचें ठरल्यावर माझी आई काजीबाई इने रुपये देऊन अनराव यांना डॉक्टर आजण्यास रवाना केले गोळीगरातील लोनाची खाण्यापिण्याची व्यवस्था लावण्याकरिता व त्याचे घरीं आवरयस सामान पाठविण्याकरिता माझी आई घरीं राहून मी त्याच रानीं दोन वाजता थावामधून शिरवेडला निघून गेलो माझी स्थिति भेदल्यासारखा होती तरी पण मला अत करणावून बोनीतरी

अदृश्य शक्ति धीर देत होती असें वाटे. त्या शक्तीच्या जोरावर आम्ही मार्ग क्रमित होतो. ता० १९ ला सर्वांची व्यवस्था केल्यावर माझी आई १० वाजतां मुलावाळाना घेऊन यावलीवरून निघून संध्याकाळी ७ वाजता शिरसेडाम पोहचली. वाटेत येताना त्यांना उन्हाचा व चिखलाचा भयंकर त्रास सहन करावा लागला. तेथून ७ दिवसांनी यावलीचे पाटलाचा लहान भाऊ शिरसेडाम आला व सांगू लागला—“तुमचेवर वारंट आहे. तुम्ही आम्हास दहा हजार रुपये द्या. म्हणजे सर्व्हा साहेबांमार्फत तुमचा वारंट कमी करण्यास लावतो. नाहीतर तुम्हास जेलमध्ये जावें लागेल ! मी आताच सब इन्स्पेक्टरला भेटून आलो. ! ” मी त्याला सांगितलें की, “आमचेजवळ रुपये नाहीत. आमचे आम्ही पाहून घेऊं. आमच्याकरिता तुम्ही एवढी गळजी वाहूं नसा.” इतक्यात माझी आई आली व त्याला म्हणाली, ‘माझा मुलगा जेललांत गेला तरी चालेल, पण तूं येथून निघून जा. आम्हांस नाहीत आहे की, तुम्ही बरो लोकांचे भले करणारे आहांत ? ’ असें बोलणें झाल्यावर तो तेथून निघून वापस गेला. त्याने आनंद आकाजीस व सत्र इन्स्पेक्टरला एराचे दोन सांगितले, ‘रामक्रिसन व त्याचे आईने तुम्हांस धिक्कारलें. तुमची निर्भत्सना केली. तुम्हास अपशब्द बोलला. ’ ही घटना घडल्यानंतर आनंद आकाजी पाटील व सबइन्स्पेक्टर हे शिरसेडाला आले व त्यांनी आम्हांस शक्य होता तेवढा शाहीन भाव दाखवून रुपये काढण्याचा प्रयत्न केला. पण अखेर मी त्यांना तेंच सांगितलें की, ‘माझे कस होण्याचें तें होऊं द्या. पण माझेजवळ रुपये नाहीत. ’ त्यावर ‘पाचमहा दिवसांनी आम्ही सर्व यावलीस येऊन राहूं लागलों. आणखी ८ दिवसांनी पाटील व त्याचा भाऊ हे येऊन म्हणाले.— ‘आम्ही म्हणतो यावर आपण विश्वास ठेवात नाही व पुढे मग पधात्ताय पावाल. अजूनहि काही व्यवस्था करा. वारंट कमी करता येईल. अधिकारी लोकांनी तर तुम्हांस वेगळी मदत करून टाकलें असतें. पण मी त्यांना तुमच्या माझ्या प्रेमाचे योगाने पांघुन ठेवून राहिलों. तुमचेजवळ रुपये नाहीत तर माझी पत्नीस तिच्या जमीन तुमचेपाशी वर्जत आलेली आहे तीच वापस करून द्या. म्हणजे मी सर्व तुमच्याकरिता करतो. ’ मी त्यांना म्हटलें, ‘आनंदराव, आजपर्यंत तुम्ही स्वार्थाकरिता रूप आटापिटा केला. आपलें गावचे लोकांनी एवढें दिव्य करून दारविन्यावर तुम्हांस त्यावरूनचा अभिमान वाटावयास पाहिजे ? कधी घडली नाही एवढी

देशाची सेवा यावेळीं आपल्या गावाने करून दाखविली अशा वेळीं तुम्ही मर्वांना जेवटी साधेल तेवढी मदत करावयास पाहिजे पण तुम्ही लोभाना पिळून काढण्याची वृत्ति धारण केली हें योग्य नाही हा आपणा सर्वांना काळिमा आणण्यासारखा प्रश्न आहे मी आपणास काहीच देऊ शकत नाहीं आपण माझ्याकरिता काहीच करू नसा ' असें शेवटचे बोलणें झाल्यावर अरेर त्याना पूर्ण समजून आले की, याचेजवळून या पद्धतीने काही निघत नाही

“ असे सर्व उपाय केल्यानंतर पाटलीने यावर्गताल सोमोशी महाराणा त्याच्या शेतातून ज्वारीच्या कणसाच्या चोऱ्या करप्याम लावले व त्याप्रमाणे गावातील उभ्या पिमाच्या चोऱ्या एकराच्या शेण सुरू झाल्या पुढे या सर्व लोकावर ११० ची कारवाई होवून अखेर पाटलालाच त्याची जमानत प्यावी लागली

“ पुढे माझ्यावर ३५०० रुपये मामुदायिक दंड बसविण्यात आला यावेळीं गावातील भूमिगताना मला मदत करावी लागली पण पाटलाची पाळत एकमाखी माझ्यावर असावयाचीच.

“ मावळी कलाल नावाचे तरणास पाटल याने भाति दारवून त्याचे जवळून ४० रुपये घेतले व त्याची दोन एकरची जमीन हवालदाराचे नांवाने खरेदी करून घेतली मला समजल्यावर मी ती जमीन मारोतीस वापस देविल्ली अशा एकाच काय पण कितीतरी गोष्टी आहेत त्या विस्ताराचे भयाने लिहिले नाही. ”

रामभाऊ सितारामजी पाचघरे लिहितात— “ राजारामजी पाचघरे रागाच्या भरात पोलिस स्टेशनमध्य हजर होऊन आनंद आकाजी पाटल व माहुलीचे सबइन्स्पेक्टर याना म्हणाले की, सोनोरीत चौरशी बस्तेवेळीं मी जर तेथे नसलों तर तुमची जीभच छाटून टाकली असती आम्ही सगळ्यांच्या दृष्टीने दोषी असलों तरी, आमच्या निर्दोष बायकोला तुम्हीं का धमकावले ? हा मी हजर आढे. माझे काय तुम्हाडे करावयाचे अमलील ते तुम्ही करून घ्या ! असें राजारामजीनीं म्हटल्यानंतर त्यांना पोलिसानी बेदम मार दिला त्यावेळीं मला पार क्रोध आला आणि चवताळून पोलिसाना म्हटलें— मूर्ख हो !

हा काय तुम्ही धूमादूल घातत आहात बदमाशी करतांना काहातरी विचार करावा लागतो मी असें म्हणताच आनंद पाटलाने व पोलिसांनी मनवर शिब्याचा वर्षाव केला आणि धमसाविले की, 'जर ठहरो, तुम्हारीही यही हायत होगा !' मला पाटलाने सोडून देण्याकरिता २०० रु ची मगणी केली मी रुपये देत नाही असें दिसून आल्यावर तुम्हात खाना केलें "

अनामराव उर्फ अण्णा बागनी पाटील हे भूमिगत झाल्यावर भोपाल स्टेटमध्ये गेले तेथे त्यांना म्ळठें नही, त्याचें घर, शेती व गुरे जप्त झाली आहेत गुराचा लिंगव होऊन चुसला आहे आणि ता १८-१०-४७ ला उमरावती या कोर्टांत जर तुम्ही हजर झाले नाही तर तुमचें घर व शेती याचाहि जिलाव करण्यात येईल, "म्हणून"— ते ग्रिहितात— 'ता १८-१०-४७ ला दुपारी १ वाजता उमरावतीम आग व धो पाडे कराल याचे संपाने सब डिव्हिजन या कोर्टांत हजर झालें त्यावर सब डिव्हिजन साहेब मला म्हणाले, 'बाहो, नरसिंगपूरचे पाटील, तुम्ही आता का हजर झालात ?' त्यावर मी न्यास सांगितले, 'तुम्ही जर शेती व घर हरीस केलें नसतें तर मी तुम्हास केव्हाच सापडणें नसतों '

यावलीचा एरंडर आंदोलनाच नेतृत्व मुखर्तीपासून श्री पंजाबराव यानीच केले असल्यामुळे त्या यावर सर्वच अधिनात्याचा अतिशय दात होता १५ तारखेच्या मनाग्रहाबद्दल पंजाबरावावर तीन निरनिराळे आरोप ठेवून सगळ्या भरण्यात आला होता व त्यात प्रत्येक आरोपाबद्दल त्यास पाच वर्षे रक्त मजुरीची शिक्षा देण्यात आली होती पण एवढ्यानेच दुष्ट नोदरशाहीचें समाधान होण्यासारखे नव्हतें त्यांनी त्यांना केगमध्ये १००० रुपये दड केग श्री पंजाबराव याचे घरावर फारज सच लग्न करून श्री पंजाबराव याचे वनिष्ठ वधु श्री विधासराव व चुन्ने अनामराव हे दोघेहि भूमिगत झाले पाठीमागे त्यांच्या नैरहतेरीत त्यांच्या घरांदारांवर छापे मारून त्याचें सर्वस्य जुट्टण्यात आले श्री पंजाबराव यांची इस्टेट त्यांना कोणी नातेवाईक व नितिविचर नाहीत यासधर्मीर पाणीत आनंद आघात्री याना रिमॉन्डर नेतून त्यांच्या न्याधीन करण्यात आली या आनंद आघात्रीने श्री पंजाबराव यांचीं गुरे सुमारे १५००० रिमतीचीं अवघ्या ३५० रु म हांगात निरून

टाकली आणि ५००० रु. मिमतांचे पोरु हरसांत स्वतःच ६५० रु. स विरत घेऊन टाकले. अखेरीस श्री. पंजाबराव ह्यांचे आतेभाऊ भीमराव यांनी इस्टेटीचा ताबा मागितला व त्या हुकूम मिळविला. परंतु आनंद आभाजी पाटील व त्यांचे हस्तर यांनी ताबा देण्याचें नाकारलें. उलट उभें पीक मान कापून आणलें. अखेरीस पुन्हा श्री पंजाबराव यांचे आतेभावाला आनंद आभाजी पाटील यांचेजवळून ताबा घेण्यासाठी पोलीसची मदत घ्यावी लागली," असो.

फकीर लडुशा लिहिता--"शातता झाली असेल म्हणून गांवात आलों. सत्तेच पाटलाने मला माहुलीस पोलीस स्टेशनमध्ये नेलें. स्टेशनमध्ये नेल्यावर त्याठिकाणी आम्हांला काहीच न विचारता, मारणेंच सुरू केलें मारणारा गोविंदराव कावळी सवइन्स्पेक्टर हा होता दोन दिवस मला पोलीस स्टेशनमध्येच रहावें लागलें. त्याच अवधीत नरसिंगपूरचे बाशिरेव महार व सूर्यभान मडार व बारलीचे नशीबरा यांना भयंकर मारण्यात आलें. त्याच्या मुंडक्या धरून दिवालीवर आपटण्यांत आल्या नशीबरा व सूर्यभान यांना घोडी देऊन मार देण्यात आला."

"गद्दीद राजारामजी औरंगपुरे यांची आई सयाबाई लिहिता "(गुजारामच्या मृत्युमुळे) मला फार ढोंगर कोसळून लागल्यासारखा झाला. त्यात सरकारी अधिकारी, पोलीस, गुलाब हवालदार, कामदार महार यांनी सारखे बेऊन विचारपूस करावी की, विश्वासराव कुठे आहेत? अजाबराव कुठे आहेत? एका महिनाभर त्यांनी फार त्रास दिला गोळीबागच्या तिसऱ्या दिवशी माझें घर सरकारनी खोदलें, कुलूप फोडलें आणि विचारलें की, तुझ्या मुलाने तलवार कोठून आणली होती? आणखी काही सत्यें घरात आहेत काय? त्यावर मी त्यांना कोणतोहि माहिती सांगण्याचे नाकारलें."

केवळ नमुन्यादाखळ म्हणून पोलीसांच्या अत्याचाराची ही काही उदाहरणें वर दिली आहेत. शितावरून भाताची परीक्षा या न्यायाने, यावलीन्या राट्यांत ज्यांना पडण्यात आलें त्याच्या कष्टाची, बरील उदाहरणांवरूनहि कल्पना येण्यासारखी आहे.

या खटल्यात जे लोक भूमिगत झाले त्यांच्या शोधासाठी पोलीसानी कसे आमाशपाताळ एक केलें याची कथादेखील इतरीच अद्भुत व पोलीसांच्या काळ्या अंतरगावर प्रकाश टाकणारी आहे

मागील वर्षनावरून वाचनाच्या हें ध्यानात आलेच असेल की १९४२च्या यावलीच्या आदोलनाचा मूळ उत्पादक व प्रेरक या नात्याने वीर पंजाबराव यांच्यावर पोलीसचा खरा दात होता श्री पंजाबराव यांच्या इस्टेटीचें वर्तमान पूर्वी सांगितलेंच आहे वीर पंजाबरावच्या खालोखाल पोलीसचा दात त्याचे बंधु विश्वासराव व खुलते अजाबराव उर्फ अण्णा पाटील यांच्यावर होता हे दोघेहि ता० १८ ला भूमिगत झाले पैकी अजाबराव केव्हा, कधी व कसे पोलीसच्या स्वाधीन झाले याची माहिती त्याच्याच वक्तव्यात पूर्वी दिली आहे आता थोडी विश्वासराव यांचीहि हक्कीत याठिकाणी उद्धृत करू

भूमिगत स्थितीतल आपल्या अवस्थेचें एक सविस्तर निवेदन विश्वासराव याना लिहून काढलें आहे त्यातील त्याचा शोध करण्यासाठी इतराचा छळ कसा करण्यात आला या विषयांचा उत्तार पुढे देण्यात येत आहे

“मी व अजाबराव हे दोघेहि फार झाल्यानंतर पांगील व सब-इन्स्पेक्टर यानी गावामधून लोकांना काही दिवसांनी परडणें सुरू केलें लोकाना परडताना व इन्कायरी करताना त्यांनी लोकांना मारपीट केली व मिलिशियाबद्धन पैसे साऊन लावना सोडून दिलें मिलिशिया धमनावण्या दिल्या व जेन्ही भीति दाखवून पैसांची भरमसाट लूट केली मिलिश लोकांच्या तपासाकरिता गावोगाव त्या त्या लोकांच्या आप्तेष्टाकडे जाऊन तपास केला व जो जेथे मिलिश तेथेच जया स्थितीत असेल तशाच स्थितीत त्याम अरेस्ट केरें मिलिश आप्तेष्टाना व नेथे असणाऱ्या स्त्री पुरुषाना धमनावण्या देऊन त्याचेकडून फार लोकांचे पत्ते काढून घेतले माझी व अजाबराव यांची चौकशी करताना अनेक प्रकार घडले

“आमच्या तपामागस्ता ते लोका (पांडव व पौंड्र) ग्रामहवाला पाठव येथे गेठे तेथे अजाबराव याचे चाई होते त्याचे येथे जाऊन त्यांनी

त्यांच्या घराची झडती घेतली. त्या घरातील कोनाकोपरा त्यांनी धुंडावून काढला. पुरप मंडळीजवळ चौकशी केली व पुढे खियानाहि विचारावयाचें आहे असें म्हणूं लागले. परंतु या घराला गोष्टी गेल्यावर माधवराव यांनी त्यांना घराच्या बाहेर काढून दिलें.

“कृष्णापूर येथे श्रीराम ठाकरे यांचेकडे त्यांनी आमची चौकशी केली. तेथे तुम्ही विश्वासराव याचा पत्ता सांग, नाहीतर तुम्हांलाहि जेलमध्ये टाकण्यात येईल, अशा धमक्या दिल्या.

“मगरूळ येथे नानासाहेब वानरोडे व कुंडचे मारोतराव पाटील आणि अमरावतीचे डॉ० पडोळे यांच्याहि घराच्या आमच्या चौकशीसाठी झडल्या घेतल्या. अजाबराव यांना पाहण्यासाठी ते आरोग्यावला गेले व तेथे मारोतराव पाटील यांच्या घराची झडती घेतली. माझ्या तपासाकरिता ते दोन दिवस बर्धस येऊन राहिले पण आम्ही दोघे व अबदुल रहीम व बारकाजी तडस हे त्यांना शेवटपर्यंत सापडलों नाही. आमच्या इस्टेटी जप्त झाल्यामुळे व हर्षासाची तारीख निश्चित ठरवल्यामुळे त्या तारखेवर आम्ही दोघेहि हजार झालों व पोलीसच्या स्वाधीन झालों. जेव्हा म० गाधीजींनी फरार लोकाना पोलीसच्या स्वाधीन होण्याची सूचना केली, तेव्हाच अबदुल रहीम व बारकाजी तडस हे त्यांच्या स्वाधीन झाले.”

भूमिगतांचा भूमिगत अवस्थेतील अनुभव फार चित्रविचित्र व मनोरंजक आहेत. नित्येक ठिकाणी जवळचीं आप्त माणसेंहि आश्रय देण्यास नाराज, तर कित्येकदा खुद्द पोलीस कान्स्टेबल्स यांचेच अज्ञात राहण्यास अनपेक्षित माध्यम मिळते नित्येक ठिकाणी नातलगाना निश्चित पत्ता असून वाटेला तो छळ त्यांनी सहन केला, पण पत्ता दिला नाही. तर कित्येक ठिकाणांच्या नातलगाना ही आपणावर नसती तोहमत आहे असें वाटले; व त्यांनी पत्ते सांगितले. नित्येक ठिकाणी हिंदु भूमिगताना मुसलमानांचे साख झाले, तर नित्येक ठिकाणी मुसलमानाना हिंदूंनी साख केले मनुष्य जितका दरिद्री अधिक, तितका तो अधिक ग्रामाणि व देशाविषयी कळकळ बाळगणारा असा सामान्यतः अनुभव आला तथापि स्थूलमानाने असें म्हणता येईल की, भूमिगत ज्या ज्या

ठिकाणी गेले तेथे ग्रामाणि व साखरतेव त्यांना अधिक भेटले आणि वेडमान व देशद्रोही असे लोक वही भेटले नित्येक भूमिगत युद्ध अमरावतात दोन दोन महिने राहिले खटले चालविण्यासाठी वगीलुना मदत करणें, इतर भूमिगताच्या व तुरुंगात गेलेल्याच्या कुटुंबियांना मदत करणें इ० कामें अमरावतांत राहून करणेंच त्यांना सोयार्च गेलें नित्येक नावें बदलून व रोगी व नून महिना महिना अमरावतोऱ्या इवीन हॉस्पिटलमध्ये राहिले एवढी गोष्ट खरी की, पोलीस व पागील त्याच्या मागावर आहेत ही गोष्ट त्यांना बहुधा आगाऊच कळे व त्यामुळे त्यांना स्थलांतर करता येई

पण गोळ्या लागून जे भूमिगत झाले त्यांचे या सर्वापेक्षा फार हाल झाले गोळ्याची जखम ही तप्त नाही तिचे उपचार तर चालू ठेवावयाचे, शिवाय पोलीस मागावर आहेत म्हणून गावोगाव भटकत राहावयाचे हें अतिशय कठीण कर्म होतें गोळ्याची जखम आहे हें रळताच पोलीस परडणार ही ठरलेली गोष्ट होता यावरीचा गोळीमार, त्यानंतर यावरीस झालेले अत्याचार, यावलीचे फार लोख, पोलीस त्याचा करीत असलेला तपास, कोर्टांत झालेले खटले या एखाच गोष्टीचा चर्चा सामान्यतः मोगरात मोगर स्पडवर, हॉस्पिटलून व इतर कोणत्याहि अड्ड्यावर चालत असे जरा अनोळखी चेहरा दिसला की, हा यावरीचा तर नाहाना, अशा भावनेने त्याचेरडे सर्वजण पाहात मोदारीतून पोलीस घसलेले असतच सगळीं इडन इतकी बडन नातेनदा होता की, ती सर्व चुकून फिरत राहान्याच म्हणजे एका अतिशय दुस्तर कर्म होत आणि जखमी लोकांना तर त फारच विनट होत पण अत्यादि स्थितींत पुष्कळतें स्वतःच्या बळावर व पुष्कळसें सार्वजनिक सहाय्यभूतीवर यावरीचे भूमिगत फिरत राहिले व अनेक प्रसंगा त्यांनी झुचार पोलिसांनाहि चागलेच खडे चारले गोविंदराव आनडफार व आणखी दोन गोळ्या शमतेच्या लोकांचा उपचार आण निरुद स्थितींत अमरावताचे डॉ० पडोळे यांनी केला त्यानरता पोलीसांनी त्यांना अतोनात त्रास दिवता तरी ते आपल्या कर्तव्यापासून टळत नाहीत

प्रकरण ३ रे.

यावलीच्या हत्याकांडाचा खटला.

ता. १८ ऑगस्ट १९४२ रोजी झालेल्या गोळीबार प्रकरणी तत्काल दोन महिने धरपकड, मारझोड, कच्च्या जवान्या वर्गरे पूर्वतयारी करून सर्व्हेल इन्स्पेक्टर ऑफ पोलीस मि० केकरे यांनी ता. २३-१०-४२ रोजी इंडियन पीनल कोडाच्या १४८ कलमावरील व त्याला १४९, ३३२, ३३३ व ३०७ ही कलमे जोडून, आरोपपत्र तयार केले व खटला दाखल केला

या तऱ्हेचे खटले चालविण्यासाठी त्या काळात खास न्यायाधीश नेमण्यात आले होते व विशेष खटले चालविण्यासाठी प्रांतिक सरकारच्या लीगल रिमॅन्डर एक्टानुसार त्यांना अधिकार देण्यात येत होते या नव्या पद्धतीस अनुसरून बऱ्हाड-मध्यप्रात सरकारचे त्या वेळचे लीगल रिमॅन्डर मि० ए एन शहा यांनी १०-१०-४२ व २३-१०-४२ रोजी दोन वेगवेगळे हुक्म जारी करून, पहिल्या हुक्माअन्वये ३६ व दुसऱ्या हुक्माअन्वये अधिक १२ अशा एकूण ४८ आरोपींचे खटले चालविण्याचा अधिकार स्पेशल जज मि० डी वी दंडे यांना दिला या हुक्मात “इ० पी० को० १४८, ३०७ व ३३३ हॉ कलमे १४९ कलमा चोरोर वाचून, व आणखी जी जी कलमे साधापुराव्यानंतर लागू होण्यासारखी असतील, ती वाचून” खटला चालविण्यात यावा असे म्हटले होते

या खटल्यात सरकारतर्फे एकूण २६ साक्षीदार देण्यात आले होते त्यांत डेप्युटी कमिशनर मि० मेल्डूम, सार्जंट वॉन, मिडिल सर्जन मेजर डब्ल्यू रॉड, हॉस सर्जन डॉ० ई० एफ० रोझरिया, डॉ० पावटे,

वडनेच्याचे सर्जल इन्स्पेक्टर एम. जी. केकरे, माहोलीचा सब इन्स्पेक्टर गोविंदराव कावळे, यावलीचा पाटील आनंद आमाजी, नायब तहसीलदार अनीस महंमद, नायब तहसीलदार एन. उन्वत्यू चौधरी, इ० महत्त्वाचे साक्षीदार होते.

सरकारी व विनसरकारी लोकांना ज्या जखमा झाल्या होत्या, त्याची तपासणी व उपचार अमरावतीच्या इर्विन हॉस्पिटलमधील सिव्हिल सर्जन व डॉक्टरानी केलेले असल्याने त्यांच्या साक्षीलाहि महत्त्व प्राप्त झाले होते.

पुराव्यात दोन फरसे म्ह० कुन्हाडी, दोन भाले, एका लोखंडी गंडर, एक बल्लम (टोकदार लोखंडी काय), एक लोखंडी काय आणि बारा लाठ्या दाखल करण्यात आल्या होत्या.

ता० २६-१०-४२ पासून साक्षीपुराव्यात प्रारंभ झाला. पहिली साक्ष इर्विन हॉस्पिटलमधील डॉ० पावडे याची झाली. ता० ३०-११-४२ पर्यंत सरकारी साक्षीदारांच्या जबाब्या, तपासणी व उलट तपासणी चालली. डेप्युटी कमिशनर मेल्डूम हा शेवटचा साक्षीदार होता. सरकारी साक्षीदारांच्या जबाब्यानी या खटल्याच्या कागदपत्रात एकूण १६० टाईप केलेले फुलस्केप कागद व्यापलेले आहेत.

ता० १०-११-४२ पासून आरोपींची जबाबानी व तपासणी सुरू झाली व ती ता० २-१२-४२ पर्यंत चालली या जबाब्यानी १४३ टाईप केलेले फुलस्केप कागद व्यापले आहेत यानंतर सर्व आरोप कायम करून, निरनिराळी आरोपपत्रे (Charge Sheets) तयार केली. आरोप कायम करण्यांत आल्यावर, त्यावर आरोपींचे काय म्हणणे आहे ते विचारण्यांत आले. सर्व आरोपींनी बरीलामार्फत पुढीलप्रमाणे आपले म्हणणे लिहून दिले—“ हा खटला असल्यावर उभारण्यात आला आहे समुदायिक दंड वसूल करण्याचा डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटने जो बेनायदा प्रयत्न केला व जो अंदाधुद (indiscriminate) गोळीबार केला, तो लपविण्यासाठी हा खटला मुद्द करण्यांत आला आहे. आरोपी निरपराध आहे.”

साक्षी पुराव्यात जी एक गोष्ट विशेष महत्त्वाची ठरली, ती म्हणजे १८ ऑगस्टचे हत्याकांड झाल्यानंतर ८० व० मि० मेटरूम याने वर्तमान पत्राच्या वातमीदारांना दिलेली एफ मुलाखत ६ सप्टेंबर १९४२ च्या 'हितवाद'मध्ये प्रसिद्ध झालेली असून, तिचे मधळ्यासह भाषांतर खाली देण्यात येत आहे —

उमरावती जिल्ह्यांतील दंगे

भडकलेल्या जमावावर गोळीबार

'केवळ आत्मसंरक्षणार्थ गोळ्या झाडल्या'

(आमच्या वातमीदाराकडून) अमरावती, सप्टेंबर ५

अमरावती येथील डि० मॅजिस्ट्रेट यानी पुढील पत्रक काढून उमरावती ताळुक्यातील यावली येथे घडलेल्या हकीकतीचा तपशील दिला आहे —

“ ता० १५ ऑगस्ट रोजी उमरावती ताळुक्यातील यावली नावाच्या खेड्यातील सुमारे २५०० रहिवास्यांच्या जमावाने माहुली येथील ठाण्यावर हल्ला करण्याचा प्रयत्न केला परंतु स इन्स्पेक्टरने गोळीबाराचे भय दाखविताच जमावाची पांगापांग झाली स इन्स्पेक्टरला ५ इसमाना वेदहि करता आले. डि० मॅजिस्ट्रेट व डि एस पा मोदींस जाण्याच्या वाटेवर माहुलीस पोहचण्याच्या पूर्वी थोडा वेळ आधी जमावाची पांगापांग झाली होती त्यावेळी जी चौकशी करण्यात आली, तीवरून असे दिसून आले की, माहुली पोलीस स्टेशन आणि यावलीकडे जाणारा रस्ता याच्या दरम्यान सुमारे २ मैल विभागातील तारेचे खाव जमिनीतून ५ फूट अंतरावर तोडून टाकण्यात आले होते ता १६ ऑगस्ट रोजी माहुली येथील रेव्हेन्यू इन्स्पेक्टर आपल्याचरायेर सशस्त्र पोलीस कॉन्स्टेबलचे एक छोटेसे पथक घेऊन गेला असण्याने यावली येथील रोडुतानी जमाव करून त्याला गावात प्रवेश करण्यात प्रतिबंध केला रे इ ला आदल्या दिवशी यावली येथे शांतेच्या नासधुशीची चौकशी करण्यात पाठविण्यात आले होते.

ता० १८ ऑगस्टला दुपारच्या सुमारास पोलीस व मॅजिस्ट्रेट लोकांची एक छोटीशी तुकडी डि० मॅजिस्ट्रेट व बी एस् पी. यांच्यासह यावलीस जाण्यास निघाली त्याचा हेतु रोडघातले छोर व मुलगी अधिकारी यांच्या दरम्यान चांगले संबध पुन्हा प्रस्थापित करावे हा होता कोणत्याहि तऱ्हेची धळजवरी करणे, हा उद्देशच नसल्यामुळे या तुकडीने आपल्याबरोबर फक्त दोन रायफली घेतल्या होत्या या शिवाय पोलीस सार्जंटच्याजवळ पाच गोळ्या असलेले एक रिव्हल्वरहि होते गावात गेल्यावर या तुकडीला असे दिसून आले की, गावातील रस्ते ओसाड आहेत आणि घराचे दरवाजे व खिडक्या बंद आहेत तथापि पाटलाच्या घराजवळ लाठांबद लोकांचा एक लहानसा जमाव दिसू लागला पण पोलीस पार्टी दृष्टिपात आल्याबरोबर तो पळून जाऊ लागला म्हणून एक हलकासा छाठीदण करून या आक्रमणशाली जमावाची पागाळा करण्यात यावी असे ठरविण्यात आले. एका अरुंद बोळात व एका उघड्या चौकात हा छाठीदण करण्यात आला या चौकात लाठपा, कुन्दाडी व इतर भयानक घाते हाती घेऊन एका मोठ्या जमावाने पोलीस पार्टीला वेढा दिला आणि त्यातील एकेका माणसावर जबरदस्त हल्ला केला. शिवाय दगडफेकहि करण्यात आली काही दगड बऱ्याच मोठ्या आकाराचे होते या हल्ल्यात लहानशा पोलीस पार्टीतील एकेका माणसाला अतिशय मोठ्या गत्येच्या जमावाशी तोंड द्यावे लागले त्यात डि० मॅजिस्ट्रेट, डि० एस् पी व इतरदि किल्ले लोकांना मार लागला पोलीसपार्टी जेव्हा पुन्हा त्या अरुंद गंगेत जमा झाली, तेव्हा लोकांना असा इशारा देण्यात आला की, ते जर निघून जाणार नाहीत तर पोलिसांना गोळ्या झाडाव्या लागतील जमावाने निघून जाण्याचे नाकारले आणि पोलिस पार्टीवर दगडफेक चालूच ठेवता गोळीमार करण्यात आला आणि पोलीस पार्टीने मागे फिरून पाटलाच्या घरासमोरील उंचवट्याचा आश्रय घेतला जमावातील ज्या एरुदुष्ट व्यक्ती पुढे आल्या होत्या त्यांना जमावाला शांत करण्याविषयी सांगण्यात आले. परंतु चडाईच्या मनोवृत्तीत असलेल्या जमावासमोर त्यांचे काहीच चालू नव्हते अधिक रक्षणात टाळावा म्हणून पोलीसपार्टी पाटलाच्या घरात शिरली आणि तिथे किने गाव सोडून जाण्याचा निर्णय घेतला गावाच्या व्यतिरेक अमलेली दलदलीची जमीन

ओलाइन पोलीसपार्टी जात असताना गावातील जमावाने त्याच्यावर पुन्हा एक ह्सा करण्याची तयारी केला व दगडाचा मारा केला जमावातील एक दोन व्यक्तींना वेगळें काढून त्यांनी इतरांच्या ठिकाणी योग्य मनोवृत्ति निर्माण करावा, असा पुन्हा प्रयत्न करण्यात आला पण हे लोक दलदलीची जागा ओलाइन जात नाहीत, तोंच शेंकडीं लोकांचा जमाव त्यांच्या पाठीवर आला त्याच्यापुढे त्याचा एक प्रिंसाट (Fanatical) पुढारीहि होता त्याच्या हातात दान तरवारीहि दिसत होत्या पुन्हा गोळीबार करण्यात आला व शक्यतो रक्तपात टाळावा हा आपला हेतु स्पष्ट करण्यासाठी पोलीस आणखी दूर गेले

जमाव अगावर चालून येत हाना, पण जेव्हा गोळीबाराने आणखी फाही लोका पडले, तेव्हा मात्र ता पुढे येण्यास अनमन कर् लागला पागापाग करण्याचा संधि जमावाला देण्यात यावी म्हणून पोलीस आणखी दूर गेले यावेळीं पहिल्यांदाच त्याचा पुढारी पुढे आला पोलीस साजंटने एक रायकट घेऊन त्याला जागत्या जागीच पाडलें आणखी पुढे येण्याचा त्याना किंचित प्रयत्न केला पण आणखी एक इसम गोळी रत्तून पडताच हा थायला जमावाचें चान करून येण्याच आणखी चिन्ह दिसेना म्हणून येथेच ही चरमक संपली केवळ आत्मरक्षणाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि कारणामाठी एक देखील गोळी झाडण्यात आली नाही पोलीस पार्टीच्याजवळ जो काही मर्यादित दाहगळा होता तो बहुतेक सर्व या चकमकीच्या शेनटीं खालास झालेला होता शेनटीं तपास करता असे आडवून आठे की, या चकमकीत चार इसम मेले व अकरा जखमी झाले जखमी लोकांपैकी आणखी एक जण शर्विन हॉस्पिटलमध्ये नंतर मेला पोलीस व मॅजिस्ट्रेराअड पार्टीच्या प्राय सर्वच लोकाना जखमा झाल्या व त्यातील काही गभीर खर-पाच्या आहेत ”

उठत तपासणीमध्ये सदहू पत्रधारिणी मि० नेडूम यांनी पुढील उद्गार काढले— “ उमरावती येथील पत्रधारिण्यां जखमीवरून लोकांच्या माहितीसाठी मीं जें एक पत्रक काढलें होतें तें अधिकारी

नव्हे, असें मीं त्यावेळीं स्पष्ट केले होते. कारण यावली प्रकरणात ज्या अधिकाऱ्याचा संबंध आला त्याच्याकडील वृत्ताताच्या आधारावर हें वृत्तपत्रीय पत्रक काढण्यात आलें नव्हतें, सत्येवरच्या प्रारंभाच्या सुमारास हें पत्रक काढण्यात आलें होतें. अधिकृत सरकारी पत्रकाचें स्वरूप त्याला येऊं नये या खास शर्तीवरच हें पत्रक प्रसिद्ध करण्याची परवानगी पत्रकारांना देण्यात आली होती " हें पत्रक व मेल्डूम याची उबानी याच्या विसंगतीवर उलट तपासणी-मध्ये धमिलानी खासा प्रकाश पाडला. आपल्या हातून घडलेल्या गोळीबाराच्या अपट्ट्यावर पाहण घालण्यासाठी व लवकरच न्यायाधीन होणाऱ्या या खटल्यात आरोपींच्याविरुद्ध लोबमत कडपित करण्यासाठी बुद्धिपुरस्सर बरील वर्तमान प्रकाशित करण्याची काळजी मेल्डूम महाराज यांनी घेतली होती हें उघड आहे. या पत्रकात त्यांनी सांगितलेल्या माहितीशीं त्यांनी आपल्या जवानीत प्रगट झालेली माहिती पूर्णपणें विसंगत होती आणि या विसंगतीवर पाहण घालण्याचा हास्यास्पद प्रयत्न करताना त्यांची कोर्टांत चांगलीच फे फे उडाली आपलें हें वार्ताहराना दिलेंलें पत्र अधिकृत सरकारी पत्र नव्हतें, असें मागाहून कोर्टांत म्हणणाऱ्या या डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटने तें प्रसिद्ध करताना, दितवादाने प्रारंभीच " The District Magistrate Amraoti has issued the following communique giving details of the Yawali incident in Amraoti Taluq " हा जो मजबूर छापला होता त्याचा वेळोच प्रतिवाद करण्याची कोणतीहि काळजी घेतली नव्हती हेंहि ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे.

आरोपींच्यातर्फे अमरावती येथील तरुण सौमित्रवादी वरीड श्री० अंडव्होरेट ना० श्र्य० पाडे व श्री० राजामाळ गोसले यांनी मोठ्या धडाडीने बचावाचें काम केलें व त्यांना अंड० वि० दा० ब्रम्ह यांनी साग्र केलें. ज्या दिशेने त्यांनी बचावाची रूपरेषा आखली, ती मिनी योग्य होती, हें पुढे हायकोर्टाने दिलेल्या निमालावरून स्पष्ट झालें. वरीड देण्याच्या बाबतीत आगरी एर महत्वाची घटना घडली तिचाहि निर्देश येथे करणें अवश्य आहे. फरीर अखबरा बगैरे जे पाचगढा मुसलमान

लीनगे मुसलमान वकील देव्याचा घाट घातला; पण अकबरशा प्रभृति मुस्लीम आरोपींनी—‘आम्हाला बेगळा मुसलमान वकील नरो जे सर्वांचे वकील तेच आमचे वकील. त्याच्यावर आमचा विधाम आहे.’—असे म्हणून हा घाट हाणून पाडला.

घचावाची रूपरेषा पुढील प्रमाणे होती. डि० मॅजिस्ट्रेट मेल्ट्रूम याने ता० १६-२-४२ ला यावलीवर बसविलेला २००० रु० सामुदायिक दंड बेकायदा होता. असा दंड बसविण्याचा हुकूम त्यास प्रांतिक सरकारकडून त्यावेळी मिळालेला नव्हता. अशा बेकायदा दंडाच्या वसुलीसाठी ता० १६ ऑगस्ट रोजी गेलेल्या रेव्हेन्यू इन्स्पेक्टर इ० लोकांच्या पार्टीला दंड वसुलीच्या कामांत प्रतिबंध करणे हे न्याय्य होतं व यावलीच्या लोकांनी आपलं हें न्याय्य कर्तव्य बजावलं; याबद्दल त्यांस दोष देता येणार नाही. हाच बेकायदा दंड वसूल करण्यासाठी १८ ऑगस्टला मेल्ट्रूमप्रभृति सरकारी पार्टी गेलेली होती. सार्जंट वीन वगैरे सरकारी साक्षीदारांच्या जवानांदूनच ही गोष्ट सिद्ध झालेली आहे. तेव्हा, बेकायदा दंड वसुलीसाठी डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटच, काय, पण केवढाहि मोठा सरकारी अधिकारी गेला तरी त्याचें तें कृत्य शायद्यांच्या भापेंत निव्वळ दरवडा ठरतें; आणि असल्या दरवड्याचा प्रतिहार करणे, हें जनतेचें कर्तव्यच आहे; व तेच आरोपींनी बजावलें असल्यामुळे ते दोषी ठरूं शकत नाहीत. शिवाय गांधी चौकात जमलेला जमाव बेकायदा आहे अमेंहि डि० मॅजिस्ट्रेटने घोषित केलें नव्हतें. उलट तसें घोषित न करतांच त्याने जमलेल्या लोकावर लाठी हद्दा व गोळीबार केला. म्हणून केवळ आत्मसंरक्षणासाठी लोकांनी उलट हद्दा केला व त्यासाठी मिळतील तीं साधने त्यांनी वापरलीं. याशिवाय पोलीस पार्टीने गावकऱ्यांची एक मोठी चोरी केली. डी० एस० पी० ने गावातील राष्ट्रीय झेंडा चोरला. राष्ट्रीय झेंडा हा केव्हांहि बेकायदा ठरविण्यात आलेला नव्हता. झेंडा ही गावकऱ्यांची मालमत्ता होती, आणि ती चोहन नेण्याचा सरकारी अधिकाऱ्यांना कोणताहि हक्क नव्हता. म्हणून झेंड्यासारख्या सार्वजनिक संपत्तीवर जेव्हा अधिकाऱ्यांनी घाड घातली तेव्हा तिच्या बचावासाठी लोकांनाहि लढावें लागलें. या सर्व प्रकरणांत डि० मॅजिस्ट्रेट

व डी० एस० पी० च्या दर्जाचे मोठे अधिकारी इतक्या मनमान्या पद्धतीने, - दडेलीने व बेसायदा रीतीने वागले की, लोगनी त्याचा प्रतिकार करायचा हें तर स्वाभाविकच होतें ! पण न्याय व कायदा याची चाड असणाऱ्या सरकारने या अधिकाऱ्यावरच चोरी, दरवडे खोरी, बेसायदा वागणूक, बेसायदा गोळावार व खून असले आरोप ठेवून खटले भरायला पाहिजेत ! वगैरे प्रकरें आरोपींची बाजू अतिशय धडाडीने, अधिकाऱ्याची भीडमुर्बत न ठेवता व कोणत्याहि स्वार्याची अपेक्षा न बाळगता अमरावतीच्या तरण वकिलानी मांडली हें त्यास खरोखर भूपणावह आहे १९४२ च्या घातीचाच लढा आपण न्यायालयातून लढत आहोंत, हा भाव त्यानी घऱ्याच प्रमाणात जाणूत ठेवला

पण स्पेशल जज्जाचें कोर्ट म्हणजे कांही हायकोर्ट नव्हे १९४२ सालीं जारी करण्यात आलेल्या काढ्या कायद्याचे अनिवर्ध अधिकार हातीं घेऊन जेथे नोकरशाही सुद्धा हायकोर्टाच्या मूलभूत अधिकारावर देखील आक्रमण करण्यास फमी करीत नव्हती, तेथे लहान सहान जज्जानी नोकरशाहाच्या बोटावर नाचावें आणि सर्व सदसद्विवेक बुद्धि गुडावून ठेवून आपले न्यायनिगडे करानेत हें कसप्रामातच नव्हतें काय ?

यावली खटल्यातले स्पेशल जज्ज मि० दडे यानी ता २२-१२-१९४० रोजी आपला निर्णय दिला हें निराल्पत्रफ एवूण ६२ पृष्ठांचें असून ९८ परिच्छेदात तें विभक्त आहे त्यानी सर्वच आरोपींना दोषी ठरवून दोन वर्षांपासून सात वर्षांपर्यंत सक्रमजुरीच्या शिक्षा ठोठावल्या साहेबादि मंडळी आपल्या जवान्यात करू शकले नाहीत इतकें त्याच्या बेसायदा श्रुत्याचें समर्थन करण्याचा प्रयत्न आपल्या ६२ पृष्ठात्मक निराल्पत्रफात स्पेशल जज्जाने केला व आपण त्रि० सरकारचें मीठ रगतों आहोंत हें सिद्ध करून दाखविलें

‘ आरोपीने दिलेलें स्पष्टीकरण कोर्टें आहे, ’ ‘ आरोपींचा सुलासा सरा नाही, ’ आरोपी हा बेसायदा जमावात सामील होता ’ असे उद्गार त्यानी प्रत्येक आरोपीच्यावरून आपल्या निराल्पत्रफांत काढले आहेत सरकारने साक्षीदाराच्या जवान्यातून पोलीसानीच पहिला लाठीहत्ता व गोळीबार केला,

ही गोष्ट सिद्ध झालेली असताना आणि गांधी चौकातील जमाव बेकायदा आहे अमें कोण्याहि मॅजिस्ट्रेटने घोषित केलें नसल्याचीहि कबूली सरकारी साक्षीदारांनीच दिलेली असताना, विद्वान स्पेशल जजसाहेब आपल्या न्यायपत्रकात लिहितात— “ डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व त्याची तुम्ही याच्यावर जमावाने हद्द केला या घटनेबद्दल वाद असू शकत नाही आणि आरोपींच्या विद्वान वरिल्लानाहि मोठ्या समजसपणें (rightly) या घटनेबद्दल वाद घातला नाही. तेव्हा ज्या समान हेतूसाठी लोन गांधी चौकात जमा झाले होते तो काहीहि धमला, तरी ज्याक्षणें त्यांनी डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व त्याची तुम्ही याच्यावर हद्द केला, त्याक्षणीच तो जमाव बेकायदा ठरला बागदोपत्रीं उपलब्ध झालेल्या पुराव्यावरून हें निःसंदेह दिसून येतें की, अरुंद गांति माघार घेतल्यावर डि० मॅजिस्ट्रेट व त्याचें पथक यांची बागणूक ही शेवटपर्यंत सरक्षणामक स्वरूपाचीच होती ”

स्पेशल जजार्चा ही तर्कप्रणाली मोठीच वाखाणण्यासारखी आहे, मात शंका नाही ! डि० मॅजिस्ट्रेट व त्याची तुम्ही याच्यावर जमावाने हद्द केला, या घटनेबद्दल वाद असू शकत नाही,— हे उद्गार वाडताना, त्याच्याहि आधी डि० मॅजिस्ट्रेट व त्याची तुम्ही यांनी जमावावर बेकायदा हद्द केला होता, ही गोष्ट स्पेशल जजसाहेब सोयीस्वर रीतीने विसरले ‘ ज्या क्षणीं त्यांनी (जमावाने) डि० मॅजि० व त्याची तुम्ही याच्यावर हद्द केला त्याक्षणीच तो जमाव बेकायदा ठरला ’— हें तर्क लडविताना, जमावाने हद्द का व कोणत्या परिस्थितींत केला ? हेंहि ध्यानांत घेण्याची गरज जज साहेबास भासली नाही ‘ डि० मॅजि० व त्याचें पथक यांची बागणूक ही शेवटपर्यंत सरक्षणामक होती. ’— हें लिहिताना हाच सरक्षणाचा अधिकार कायद्याने लोकांनाहि दिलेला होता व तोच ते बजावीत होते, या महत्त्वाच्या मुशारफे लक्ष देण्याचीहि जरूरी त्यांना वाटली नाही.

एवढानेच या प्रदीर्घ न्यायपत्रकातील विद्वत्ता सगळी नाही ! साहेब आणि मडळीचा वचाव करण्यासाठी आपण मनघबडे आहोंत तें दाराविष्याची आवश्यकताहि त्यांना वाटू लागली म्हणून साहेब आणि मडळी यांनी

गांधीजींनात लोकावर हल्ला चढविण्यापूर्वी, लोकां जे तेथे जमले होते तेच सुली साहेब आणि मंडळीस भारण्याच्या उद्देशाने होय ! असेंहि तर्कट काढून लोकांच्या मनात बाय होतें हें आपणान्न बरोबर समजलें असें दाखविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला कसा तो पहा ! निराळपन्ननांत स्पेशल जज साहेब म्हणतात—“गोळीबारांमुळे झालेली प्रतिक्रिया योग्य रीतीने जमेली धरली,^१ तरी एमंदरीत जमावाची जी वागणूक होती तिच्यावरून अंमं अनुमान निघू शकतें की, लोक जशा रीतीने वागले तशा रीतीने वागण्यातला त्यांचा हेतु समयस्फूर्त नसून, गांधी जींनात जमा होण्याच्या आधीच तो निश्चित झालेला होता ”

हिंदी लोकांना फासावर चढविण्यासाठी व त्रि० सरकारचें संरक्षण करण्यासाठी हिंदी लोकांच तयार झाल्यानंतर १९४२ च्या प्रचंड आंदोलना-सूत्रहि त्रि० साम्राज्य येथे सुरक्षित राहिलें, यात काहीच आश्चर्य नाही—“विनाशमभिकांक्षन्ति जातीनां जातयस्तथा” हें स्मृतिमाराचें वचन किती यथार्थ आहे याची बरील निराळपन्नक पाहिलें व पाडील आनंद आवाजीसारख्याच्या काळ्या व खुनशी कारवाया ध्यानात घेतल्या म्हणजे खोत्री पटू लागते

डि० मॅजि० व त्याची तुमडी पकडन जात असताना आपला राष्ट्रध्वज चोरून नेत आहेत व ही चोरी त्यांना पकू देता कामा नये, राष्ट्रध्वजाची सुटका करण्यासाठी त्यांचा पाठलाग केलाच पाहिजे, हा लोकांचा उदात्त हेतु ध्यानात येण्यासाठी राष्ट्रीय आराक्षार्थी समरस व्हावें लागतें, आणि तो ध्यानात आलाहि तरी बोद्धून दाखविण्यासाठी न्यायाचा काटा निर्मांडपणे हाती लागतो, व बरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या रागालोभाविपर्यीं निरपेक्ष रहावें लागतें ॥ म्हणूनच गांधीजींनी आपल्या तो० ८ ऑगस्टच्या सस्मरणीय भाषणात ‘बायद्याचा अन्याय्य अर्थ करू नका !’ असा इशारा हिंदुस्थानातील न्यायाधीशाना दिलेला होता, पण बरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या भ्रमगामडे पाहून न्यायनिवाडे करण्याची आजवर सवय झालेल्या छोट्या छोट्या न्यायाधीशांच्या गळीं गांधीजींचा हा कडू

घोट कसा उतरावा ? तो पंचवून त्याप्रमाणे वागण्यासाठी हायकोर्टाच्या न्यायाधीशानाच पुढे यावे लागले आणि अखेरीस त्यांनीच वरील सारख्या तोंडपुज्या निरालपत्रकावर जोराचे कोरडे उडविले

गांधी चौकातील जमाव कोणत्या उद्देशाने जमा झाला होता याविषयी केवळ सूचक उद्गार काढूनच विद्वान स्पेशल जज साहेब थावले नाहीत, तर त्याच्याहि पुढे जाऊन आपल्या प्रदीर्घ निरालपत्रकाच्या २१ व्या परिच्छेदात ते लिहितात— “म्हणून माझा निर्णय असा आहे की, 'बेरायदा जमाव जमलेला होता, डि० मॅजि० व त्याचें पथक याच्यावर हटा करण्याचा सर्वांचा समान उद्देश होता, आणि अशा या बेरायदा जमावातील लोकांनी आपला उद्देश तडीन नेण्यासाठी डि० मॅजि० व त्याची तुकडी यांच्यावर हटा चढविला ” असें ठासून म्हटल्याशिवाय पुढील जयरदस्त मिथा देण्याची भूमिका कशी तयार झाली असती ! पण पुढे हायकोर्टाच्या निरागतात स्पेशल जज साहेबाचें हें सॉरें टर्नट याच्यावरच उलटलें व ज्या घटनावरून त्यांनी जनतेच्याविरुद्ध नाययाचा अर्थ लावला, त्याच घटनानुळे यामुदा सरसारी अधिकाऱ्याच्याविरुद्ध कसा जातो हें हायकोर्टाने दाखवून दिलें

यावलीच्या खटल्यातल्या आणखी दोन तीन महत्त्वाच्या गोष्टी विशेष ध्यानात ठेवण्यासारख्या आहेत. पहिली गोष्ट म्हणजे आरोपांच्या तफें साध्यादार देण्यात आले नाहीत ही होय दुसरी गोष्ट म्हणजे हा खटला चालू असतानाच Enhancement of Punishment Ordinance नावाचा जो काळा कायदा जारी करण्यात आला त्याचाहि फायदा देण्याचा सरकारतर्फे प्रयत्न करण्यात आला, पण तो फसला; आणि तिसरी गोष्ट म्हणजे खटला चालू असताना कोर्टाची बेअदबी होईल असें वर्तन प्राजाच्या गळनगन व डेप्युटी कमिश्नर मेट्टूम यांनी केले पण त्याची दंड देण्याची हिंमा स्पेशल जज मि० ददे यामे झाली नाही, ही होय या प्रजेचे मोठी वायन बांडाचे सुलासा अवश्य आहे

आरोपांच्यातर्फे आपण मार्गपुत्राचे दां देऊ शकत नाही, आरोपांच्या वकिलानी एक अन्न कोर्टात दाखविलेला. प्रांत अन्

पुढील तीन कारणामुळे आरोपींना बचावाचे साक्षीदार मिळणें असभवनीय झालें आहे (१) ता० १९-८-४२ रोजी लष्कराने यावलींत जाऊन जो धुमावूळ घातला, त्यामुळे तेथील लोकांत इतकी दहशत निर्माण झाली आहे की, त्याच्यातून आरोपींच्यातर्फे साक्ष देण्यासाठी पुढे येण्याचीहि लोकांना भीति वाढू लागली आहे (२) या सडल्याची बची चौकशी चालू असतानाच डि० मॅजि० मेल्ड्रूम यांनी ता० ५-९-४२ ला वार्ताहराना जें वक्तव्य दिलें (हें वक्तव्य मागे उभृत केलेच आहे) त्यामुळे गावस्थानीच सरकारी अधिकाऱ्यावर हल्ला केला असा भ्रम निर्माण झाला आहे त्याचा परिणाम आधीच लोकांत वलुपित होण्यावर झाला आहे. वक्तव्या चौकशीवरहि त्याचा परिणाम झाल्यावाचून राहिला नाही या सडल्यात सरकार तर्फे जी चालान भरण्यात आली ती वस्तुतः डि० मॅजि० मेल्ड्रूमच्या वरील वक्तव्याची (Press Communique) च नकल आहे तसेंच (३) हा सडला चालू असतानाच प्रांताच्या गव्हर्नराने मुद्दाम माहोलीस जाऊन यावलीचा पाटील आनंद आकाजी यास एका तरवार बक्षीस दिली ही तरवार सार्वजनिक समारंभ करून देण्यात आली, आणि ती घेणारा हसून आनंद आकाजी पाटील हा खटल्यातला एक प्रमुख साक्षीदार आहे. तरवार बक्षीस देत असताना गव्हर्नराने असे उद्गार काढले की, ' गांवकरी गुंडांपासून सरकारी अधिकाऱ्यांचे प्राण वाचविण्यावद्दल ही तरवार आनंद आकाजी पाटील यास बक्षीस देण्यांत आली आहे. '

वस्तुतः गव्हर्नरमार्फत्या प्रांताच्या अत्युच्च अधिकाऱ्याने सडला चालू असताना एका महत्त्वाच्या साक्षीदाराला समारंभपूर्वक तरवार बक्षीस देऊन व वरीलप्रमाणे उद्गार काढून न्यायाधिशांवर अप्रत्यक्ष का होईना पण अन्याय्य दडपण आणले यात शंका नाही. प्रांताच्या गव्हर्नराचे न्यायाधीन असलेल्या आरोपींवाबत वरील सारखे उद्गार जाहीरपणे ऐकल्यानंतर त्याच्या विरुद्ध जाणारे न्यायाधीश त्या काळीत तरी आठळणें विरळाच । गव्हर्नराचे वरील उद्गार हें न्यायाधीशांवर अन्याय्य दडपण तर होतेंच, सरकारी अधिकाऱ्यांवर प्राणघातक हल्ला करणाऱ्या गावकरी गुंडांना कडक दंड घातून झालें पाहिजे, असा इपाराहि त्या उद्गारात गर्भित होनाच. शिवाय

कोर्टासमोर असलेल्या खटल्यात ती डबळाडबळाहि होती, आणि अशी डबळा-
डबळा करणे ही कोर्टाची बेइज्जत झाली होती

डि० मेजि० मेल्ट्रूम याने वार्ताहराना दिलेलें पत्रक हें मुद्दा एकाप्रकारें
कोर्टाला बेअदबीकारकच होतें पण अधिकाराची गुमी चढलेला तो मदाध
जिल्हाधिमारी एवढ्यापरच थावला नाही भर कोर्टांत, कोर्टाच्यासमोर तो
आरोपींच्या वकीलाना वाटेळ तसें बोलला 'मला इतर कामें आहेत तुमच्या
प्रश्नाचीं उत्तरे देण्यास मी बाधला नाहीं मला वेळ नाहीं तुम्ही मला काय
समजलात'— इ० अनेक प्रश्नांचीं दुस्तरे त्याने बरिलाना केलीं व तीं सर्व
स्पेशल जज साहेबानी मुसव्याने ऐकून घेतलीं इतरेंच नव्हे तर त्याचीं
जमानी आटोपली तेव्हा मोठ्या समाधानाचा मुस्सारा टाकून 'मुटलों मुवा
एम्दाचे' असे उद्गार काढल्याचेंहि ऐमिवात आहे न्यायाचा तराजू समतोल-
पणें हातीं ठेवणाऱ्या न्यायाधीशाचें, गव्हर्नर व मेल्ट्रूम या दोघावरहि
कोर्टाच्या बेअदबीचा दावा करणें हें कर्तव्य होतें न्यायालयाच्या
इज्जतीचा पडलेला हा रून न्यायाधीशांनी उपड्या डोळ्यांनी पाहिला
पण न्यायदेवतेच्या अधिकाराचें संरक्षण करण्याची हिंमत त्यास झाली
नाही बरील सारखे उद्गार काढणारा निचारा न्यायाधीश ही हिंमत
कोटून आणणार !

वीर पजारराव हे या आदोलनातील यावलीचे मुख्य पुटारी असल्याने
त्याच्यावर व त्याचे वजू विश्वासराव याच्यावर नोमरशाहीचा विशेष दश
होता हें पूर्वी अनेक वेळा सांगितलेंच आहे पजारराव १५ आगस्टलाच
मनडल्या गेल्यामुळे त्यास तुरुंगाची शिक्षा देण्यापलीकडे वाही करता येण्या-
सारखें नव्हतें पण विश्वासरावानर प्रत्यक्ष खून करण्याच्या प्रयत्नात
असल्याचा आरोप ठेवून, लाला फन्गी किंवा काळेंपाणी या सारख्या
शिक्षेस पात्र करणें शक्य आहे, असें नोमरशाहीला वाटलें म्हणून बानूशेठ
मारवाड्याच्या कोठ्यापलीकडील शेतात पाठलाग करीत येणाऱ्या
लोनात विश्वासराव होता व राजाराम औरंगपुरेप्रमाणेच त्याच्याहि हातीं
तरवार होती, असें आनंद आकाजी पाटील व गोविंदराव कावळे सव

इन्स्पेक्टर याच्या मुसालून साक्षीच्या वेळीं घडविण्यात आले. हेतु हा की, शिक्षा वाढविण्याचा जो काळा कायदा "Enhancement of Punishment ordinance" नुक्ताच जारी करण्यात आला होता त्याचा आधार घेऊन विधासरावला जबरदस्त शिक्षा ठोठावण्यास मिळाले पण सार्जंट व्हीनच्या व नायन तहसीलदार अनीस महमद याच्या साक्षीनेच ही गोष्ट खोटी ठरली. सार्जंट व्हीनने सांगितले की, जे दोषेजण शस्त्र घेऊन मेल्टूमवर चालून आले त्या दोघानाहि मी गोळ्या मारल्या व ते दोघेहि गोळ्या घालून पडले विधासराव यास गोळी लागलेली नसल्याने तो त्या दोघात नव्हता, हें उघडच सिद्ध झाले ना० त० अनीस अहमदने आपण विधासरावला तैथे पाहिले नाही असें स्पष्टच सांगितले त्यामुळे हा सर्व व्यूह धारगळला व विधासरावावरील आपत्ति टाळली पण त्यामुळे मोरुरशाहीच्या कृष्णवृत्त्याचें आणि आनंद आकाजी पाटील व गोविंदराव स० इ० यांच्या घेईमानीचें स्वरूप कमी होऊ शकत नाही

विधासरावावरील या आरोपाचा खोटेपणा स्पेशल जजालामुद्दा जार्जविल्याशिवाय राहिला नाही पण पुरावेदाराचा खोटेपणा प्रत्येकाला आल्यानंतरहि त्याच्यामंडे सशयित दृष्टीने पाहण्याऐनजी तो त्याच्या कृत्यावर पापहण घालण्यास प्रवृत्त झाला, हें विशेष होय या पुराव्याच्या खोटेपणावर आपल्या न्यायपत्रातील ७९ व्या परिच्छेदात यांनी पुढीन्प्रमाणे उद्गार काढले —

"विशमराने दगर्गीत भाग घेतला होता या मुद्याबाबत माझे असें स्पष्ट मत आहे की, गांधार्वांशतऱ्या व नंतरच्या अशा दोन्ही दगर्गीत त्याने भाग घेतला होता त्याने हातात तरवार घेतली होती याविषयी जो पुरावा पुढे आला आहे तो मात्र तितकसा खानी पडण्यालायन नाही गोविंदराव स० इ० व सार्जंट व्हीन यांना, जमावाच्या आघाडीवर हातात तरवार घेतलेली मिती माणमें होती, हें निश्चित रागता आले नाहीं आनंदराव जे म्हणतो की, रामाराम औरंगपुरे व विधासराव या दोघाच्याहि हातात तरवारी

होत्या आणि सौदळच्या झाडाजवळ ते दोघेहि आघाडीवर होते, तें त्यांचें म्हणणें अनिकः अहंमदच्या पुराव्यार्गी विसंगत आहे. म्हणून विश्वासराव याच्या हातांत तरवार होती याविषयीचा पुरावा माझ्या मते खात्री पटविणारा नाही. ” विश्वासराव याला जाळ्यांत पकडण्याचें कारस्थान अशा रीतीने वारगळलें.

अस्तु. कोर्टातील लढाईची एक अवस्था संपली. खालच्या कोर्टाचा निकाल वाचून यावलीचे शूर लढवये व त्यांचे महादूर वकील यांनी हिंमत सोडली नाही. या खटल्यांतील निर्णयाची फेरतपासणी (Review) करण्यांत यावी असा अर्ज हायकोर्टाकडे करण्याचें त्यांनी ठरविलें व त्याप्रमाणे त्यांनी अर्ज दाखलहि केला. दरम्यान राष्ट्रीय स्वयंसेविकांच्या अशा कायदेविपर्यय ज्या घटना घडल्या त्यांचा व न्यायकोर्टातील यावलीकरांच्या पुढील भाडणाचा परामर्श आगामी प्रकरणांत घेण्यांत येईल.

प्रकरण ४ थे

गव्हर्नर जनरलच्या अधिकाराला आव्हान.

स्पेशल जज मि० ददे यांनी चालविलेल्या व निमाड दिलेल्या या खटल्याच्या निर्णयाची पेरतपासणी व्हावी म्हणून आरोपीच्या वकीलानी रिव्ह्यू कोर्गडे व पुढे हायकोर्टाकडे जे अर्ज केले त्यात प्रथित झालेले मुद्दे अतिशय महत्त्वाचे असल्याने ते प्रथम देण्यात येत आहेत—

(१) हा सर्वच खटला बेसायदेशीरपणे चालविण्यात आला कारण गव्हर्नर जनरल यांनी जो स्पेशल किमिनल कोर्टस् ऑर्डिन्स् नावाचा कायदा जारी केला व ज्याच्या अन्वये हा खटला चालविण्याचा अधिकार स्पेशल जज्जास देण्यात आला, तो ऑर्डिन्स् काढण्याचा अधिकारच गव्हर्नर जनरल यास नव्हता

(२) [अ] बेसायदा रीतीने चालविलेले खटले कायदेशीर ठरविण्यासाठी १९४३ चा १९ नम्वराचा जो ऑर्डिन्स् जारी करण्यात आला तो देखाल नियमवाह्य आहे आणि त्यामुळे खाल या कोर्गात चाललेला हा खटला नियमानुवूल चालू शकत नाही

[ब] या १९ नम्वराच्या आडिनसमुळे बेसायदा रीतीने चाललेल्या खटल्याला कायदेशीर स्वरूप प्राप्त होऊ शकत नाही

(३) यावलीतील जमाव बेकायदा होता असे प्रस्थापित झालेले नाही

(४) [अ] फिरोदाचे मत प्राय मानले तरी, डि० मजिस्ट्रेट यांनी ता० १८-८-४२ रोजी यावलीस जी भेट दिली ती सामुदायिक दंड वस्तू संपण्याचा मार्ग सुचव करवा म्हणूनच दिली, परंतु कायद्याप्रमाणे डि० मॅजिस्ट्रेटला अशा प्रकारचा दंड नसविण्याचा अथवा वस्तू

वरण्याचा कोणताच अधिकार नव्हता. कारण तशा अर्थीचें प्रातिक्रमकारचें नोटिफिकेशन निघालेलें नव्हतें म्हणून डि० मॅजिस्ट्रेट व त्याच्या वरीपरची मंडळी यांच्यावर हल्ला करण्याचा गावसरी लोकांचा समान उद्देश होता असें मानता येणार नाही

[व] खटला चालविणाऱ्या कोर्टाने, या गोष्टींचा डि० मॅजिस्ट्रेटने यावलीम दिलेल्या भेटींशीं काही संबंध नव्हता असें म्हणण्यात चूक केली आहे.

(५) आत्मसंरक्षणाच्या कायदेशीर हक्काचा आधार आरोपींना मिळू शकत नाही असें मानण्यातहि खटला चालविणाऱ्या विद्वान न्यायाधीशानी चूक केली आहे.

(६) शिवाय त्यांनी फिर्यादीचा पुरावा अविवक्षणीय व बचावाचा पुरावा विश्वसनीय मानावयास पाहिजे होता.

(७) तसेंच, त्यांना या खटल्यातील वस्तुस्थितीची व संभाव्य गोष्टींची जागीर ठेवलेली नाही फिर्यादीच्या पुराव्यातील अतर्गत अमभाव्यतेरुडे सुद्धा त्यांनी लक्ष दिलें नाही

(८) त्यांनी चुकीच्या दृष्टिकोनातून या खटल्यारुडे पाहिलें व त्यामुळे त्यांच्या हातून योग्य न्याय झाला नाही.

(९) आरोपींनी कोणताहि गुन्हा केला नाही असें समजून त्यांनी त्यांना दोषमुक्त करावयास हवे होतें

(१०) खटल्याची एकरूप परिस्थिति ध्यानात घेतां आरोपींना पाह नट्टर शिक्षा देण्यांत आल्या आहेत, असें तरी सांग मानाचें लागेल.

स्पेन्स जज मि० दंडे यांनी दिलेल्या निर्णयाच्या फेरतपासनासाठी दाखल करण्यांत आलेल्या व हायकोर्टांरुडे केलेल्या आरोपींच्या अर्जांतील

जे सुद्धे घर दिले आहेत, त्यातील पहिल्या व दुसऱ्या मुद्याचा देशात घडलेल्या काही कायदे विषयक घडामोडींशी संबंध असल्यामुळे त्या संबंधांची थोडी माहिती आधी देणे अवश्य आहे.

मागे सांगण्यात आलेच आहे की, या काळात सुद्धे हायकोर्टाच्याहि मूलभूत अधिकारावर आक्रमण करणारे काळे कायदे जारी करण्यात येऊन नगरशाहीच्या हातीं अमर्याद सत्ता देण्यात आली होती अशा कायद्यांपैकीच स्पेशल क्रिमिनल कोर्टस ऑर्डिनन्स हा काळा कायदा होता १९४२ चें प्रचंड आंदोलन दडपण्यासाठी सामान्य कोर्ट अपुरी पडतील असें वाटूनच की काय, स्पेशल कोर्टाची योजना या काळ्या कायद्यान्वये करण्यात आली होती, आणि आरोपी हजर असोत अथवा नसोत, त्याचे खटले चालवून त्यांना अवरदस्त शिक्षा देण्याचा अधिकार या नव्या स्पेशल कोर्टांना देण्यात आला होता विशेष मोज ही की, सामान्य कायद्याने स्थापन झालेल्या कोर्टांवरच हायकोर्टाचा अधिकार आहे असें म्हणून या स्पेशल कोर्टांवरील हायकोर्टाचा अधिकारहि उडविण्यात आला होता आणि अनिर्बंध व अमर्याद सत्ता स्पेशल कोर्टांच्या हातीं देण्यात आली होती नागरिक स्वातंत्र्यावर या काळ्या कायद्याने भयंकर घाला घातला होता स्पेशल जज्याच्या अन्याय्य निर्णयाविरुद्ध जनतेला कोणत्याहि तऱ्हेचें संरक्षण मिळविण्याची सोय या कायद्याने ठेवली नव्हती वस्तुतः खटले चालविणारे कोणतेहि कोर्टे शालें तरी त्यावर हायकोर्टाची सत्ता चालते व खटला चालविणाऱ्या कोर्टाने अन्याय केला आहे असें आरोपीस वाटलें तर त्या विरुद्ध हायकोर्टाकडे खर्च मागता येते, पण प्रस्तुत काळ्या कायद्याने अशी परिस्थिती निर्माण केली की, स्पेशल जज्याच्या अन्याय्य निर्णयाविरुद्ध कोठे दादच मागता येऊ नये अशा रीतीने हा काळा कायदा म्हणजे नागरिक स्वातंत्र्याला लावण्यात आलेला गळफास तर होताच, पण हिंदुस्थानातील हायकोर्टांनाहि त्याने निर्माल्यवत ठरविलें होतें

हायकोर्टांना अशा रीतीने निर्माल्यवत करून टाकणारा काळा कायदा जारी करण्याचा अधिकार गव्हर्नर जनरलास आहे काय ? असा राष्ट्रीय

स्वरूपाचा कायद्याचा प्रश्न या परिस्थितीमुळे निर्माण झाला होता गव्हर्नर जनरलास जर असा अधिकार असेल, तर सर्व वादच छुटला पण जर त्याला तसा अधिकार नसेल, तर त्याने जारी केलेला हा काळा कायदा नियमबाह्य आहे, अनधिकृत आहे असे ठरणार होतें आणि मूळ काळा कायदाच जर अनधिकृत ठरला, तर त्या कायदान्वये स्थापन झालेली स्पेशल बोर्ड, त्यानी चालविलेले खटले, घेतलेले निर्णय व दिलेल्या शिक्षा ही सर्वच बेकायदा ठरणार होती, आणि यावलीप्रमाणेच जे शेअरजें खटले देशभर चालविण्यात आले होते व हजारों लोकांना जबरदस्त शिक्षा ठोठावण्यात आल्या होत्या त्या सर्वच बेकायदा ठरून आरोपींना बंधमुक्त करणे अपरिहार्य होणार होतें इतकेच नव्हे, तर अशा बेकायदा रीतीने नागरिकांना शिक्षा सुनावणारे न्यायाधिकारी व खटले चालू असताना त्याचा अनन्वित छळ करणारे मुख्यी अधिकारी हेच गुन्हेगार ठरून शिक्षेस पात्र झाले असतें.

स्पेशल क्रिमिनल बोर्ड्स ऑर्डिनन्स अनधिकृत ठरताच या इतक्या सर्व गोष्टी घडणे संभाव्य होणार असल्यामुळे देशातील कायदेपंडितांनी, गव्हर्नर जनरलास हा कायदा जारी करण्याचा अधिकारच आहे की नाही, हाच मुद्दा प्रथम घसास लावण्याचें ठरविलें

योगायोग असा की, ही परिस्थिती निर्माण होण्याच्या थोडेच अगोदर त्रि० सरकारने हायकोर्टापेक्षाहि वरिष्ठ असे फेडरल बोर्ड हिंदुस्थानात स्थापन केलें होतें आणि हायकोर्टाच्या निर्णयाविरुद्ध दाद मागण्याचें एक नवें साधन हिंदी जनतेला उपलब्ध झालें होतें परंतु जनतेऐवजी सरकारनेच या फेडरल बोर्डचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न केला गोष्ट अशी घडली की, कलकत्ता हायकोर्टाने सर्वात प्रथम पुढासार घेऊन स्पेशल क्रिमिनल बोर्ड्स ऑर्डिनन्स जारी करण्याचा अधिकार गव्हर्नर जनरलास नाही, असा एका खटल्यात निराळ दिला या निरालाविरुद्ध प्रातिष्ठ सरकारने फेडरल बोर्डामध्ये अपील केले, आणि तेथे गव्हर्नर जनरलास असलेल्या कायदेशीर अधिकाराचा रागा वीस निघून असा निर्णय लागला की,

वरील कायदा जारी करण्याचा अधिकारच मुळी गव्हर्नर जनरलसकडे नव्हता व हा कायदा जारी करण्यात त्याने आपल्या अधिकाऱ्यांच्या मर्यादाभंग केला आहे. सर्व देशांचे लक्ष या निर्णयामुळे लागले होते. फेडरल कोर्टाने हा राष्ट्रीय महत्त्वाचा निर्णय दिल्यानंतर नौसरशाहीच्या गोटात भयंकर खळबळ उडाली.

फेडरल कोर्टाचा हा अत्यंत महत्त्वाचा व मूलभूत निर्णय मिळाल्यामुळे आपुढे स्पेशल कोर्टांची झोटींगशाही तर बंद झालीच; पण हा निर्णय मिळण्यापूर्वी जी स्पेशल कोर्टे स्थापन झाली होती आणि त्यांनी जे खटले चालविले होते व ज्या शिक्षा दिल्या होत्या त्या सर्व बेकायदा ठरत असल्यामुळे या हजारो बंदिस्ताना बंधमुक्त करावयाचे की काय? उलट शिक्षा देणाऱ्या लोकांनी बेकायदा खटले चालविले म्हणून त्यांच्यावरच खटले भरावयाचे की काय? असा पेंच सरकारसमोर निर्माण झाला. फेडरल कोर्टाने घातलेल्या या कोलदाड्यापासून नौसरशाहीचे संरक्षण करण्यासाठी पुनः गव्हर्नर जनरल धावून आला. त्याने फेडरल कोर्टाचा निर्णय झाला, त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी आणखी एक काळा कायदा जारी केला स्पेशल कोर्टांत चाललेले खटले आणि झालेल्या शिक्षा कायदेशीर कोर्टाने दिलेल्या शिक्षेइतक्याच प्रमाणभूत मानण्यात येतील असे या नव्या काळ्या कायद्याने घोषित केले.

परंतु हायकोर्टाचे स्पेशल कोर्टांविरुद्ध दाद घेण्याचे अधिकार कायम ठेवणे या नव्या काळ्या कायद्यालाहि भाग पडले. हा दुसरा कायदा जारी करून पूर्वी चाललेल्या खटल्यांना व झालेल्या शिक्षांना जरी कायदेशीर स्वरूप देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला, तरी न्यायसत्तेचा नौसरशाहीवरील एक दणदणीत विजय त्यातहि मान्य करावाच लागला आणि हायकोर्टाचे दरवाजे स्पेशल कोर्टांविरुद्ध लोफाना खुले ठेवावे लागले. यावली खटल्यातील आरोपांनी स्पेशल कोर्टांच्या निर्णयाविरुद्ध जो अर्ज केला होता, त्यातील पहिल्या दोन मुद्द्यात वरील राष्ट्रीय परिस्थिती प्रतिबिंबित झाली होती हे ध्यानात ठेवले पाहिजे

परंतु १९४३ चा १९ नंबरचा ऑर्डिनन्स या नावाने ओढरात्या जाणाऱ्या या काळ्या कायद्यामुळेहि नौसरताहीचा कोल्हाडा पूर्णपणे सुटला नव्हता. स्पेशल कोर्टांनी चालविलेले राटले व दिलेल्या शिक्षा या जरी रायदेवीर ठरल्या, तरी स्पेशल कोर्टांच्याविरुद्ध हायकोर्टाकडे दाद मागितल्यानंतर, सरकारी अधिकाऱ्यांनी दडेली केली, अन्याय्य अथवा चेसायदा वर्तन केले, असे जर हायकोर्टांत दिसून आले, तर सदरहू अधिकाऱ्यांवर उलट राटले भरण्यात आले असते आणि त्यांना शिक्षा झाल्या असत्या या आपत्तीपासून आपल्या नोकरवर्गाचे संरक्षण करण्यासाठी गव्हर्नर जनरल आपल्या खास अधिकाराचा उपयोग करून आपला एक काळा कायदा जारी करावा लागला या कायद्याचे नाव Act of Indemnity असे ठेवण्यात आले आणि त्याच्या अन्वये सरकारी अधिकाऱ्यांना सर्व प्रकारचे संरक्षण देण्यात आले. पूर्वीच्या कायद्याच्या अमलबजावणीसाठी त्याच्या हातून कसलीहि अनन्यित कृत्ये घडली असली व त्यांनी कसलेहि भयंकर प्रमाद केले असले, तरी त्यांना दोषी समजण्यात येऊ नये, व त्यांच्याविरुद्ध कसलीहि कारवाई न्यायालयातून चालू नये अशी व्यवस्था या सरकारी नोकरांच्या संरक्षणासाठी अवतरलेल्या काळ्या कायद्याने करून ठेवली.

पण काळा कायदा तो काळाच कायदा ! गव्हर्नर जनरलाने आपल्या खास अधिकाराची नितीहि सपेती त्यास पुसली व राज्यसारभराच्या सुरक्षितीच्या बहाण्याने त्याला नितीहि धुतले, तरी त्याचे काळेपण थोडेच नष्ट होणार !! काळ्या कायद्याच्या रूपाने हिंदुस्थानातील वि० शासनाला जो कायमचा गळंफ लागला तो लागलाच या कलमाचे प्रतिबिंब यावर्षाच्या आरोपिनी केलेल्या अर्जात उमटलेले असल्यामुळे त्याला अनुलक्षून वरील उद्घोषेहू करावा लागला. शिवाय हायकोर्टाच्या पुढील निर्णयातहि त्याची छाया उमटली असल्याने त्याचा येथे निर्देश करणे, अवश्य झाले. अपीलाचा निर्णय देताना न्या० मू० पुराणिक यांनी काढलेल्या पुढील उद्गारात ही छाया वाचराना आढळून आल्याप्रमाणे राहणार नाही न्या० मू० पुराणिक म्हणतात,—“ (सरकारी अधिकाऱ्यांनी) दोन वेळां

केलेला गोळीबार कायदेशीर होता की नाही, तसेच डि० मॅजिस्ट्रेट व त्याची पाट्टी यांचे संपूर्ण वर्तन कायदेशीर होते की नाही, या प्रश्नावर माझे मत देण्याची ही वेळ नाही ”

सरकारी अधिकाऱ्यांचे वर्तन इतके गर्हणीय होते आणि त्यांनी केलेला गोळीबार हा इतका बेकायदेशीर होता की, वर निदिष्ट केलेला सरकारी कर्मचाऱ्याच्या संरक्षणाचा काळ कायदा जर जारी झाला नसता, तर त्याच्या वर्तनाची चौकशी करणे आणि गोळीबारान्या कायदेशीरपणाची शहानिशा करणे प्रातिम सरकारला भाग पडले असते अस्तु

रिह्यूचा अर्ज नागपूर येथे रिह्यू जज मि० पोलक याच्यापुढे स्पेशल विभिनल कोर्टस ऑर्डिनन्सच्याच ८ व्या कलमाप्रमाणे मुनावणीस निघाला. न्यायखात्यातील या गौर काय अधिकाऱ्यांचे मार्चे १९४२ च्या आंदोलनाच्या आगीचा शेव लागल्यामुळे इतके गरम झाले होते, की, आरोपींच्या वरीलाचे म्हणणे सुद्धा धडपणे ऐकून घेण्याचे सौजन्य तो दाखवीत नव्हता त्या वेळच्या परिस्थितीचा रंग इतका जोरदार होता की, जज पोलक याचा सर्व गरमपणा वरीलानी, आपल्या पक्षकाराच्या हिताकडे नजर ठेवून सहन केला स्पेशल कोर्टाने दिलेल्या शिधा कायम ठेवावयाच्या असाच जणू काय जज पोलक याचा प्रारंभापासून निर्धार होता किंबहुना, आपल्या वृत्तीने ते असे दाखवीत होते की, मि० सरकारच्याविरुद्ध उघड बड पुकारणाऱ्या या लोकाना खाऊ की गिळ असेच जणू काय त्यांना झाले आहे ! त्यामुळे रिह्यूच्या निरालगत त्याच्याकडून कितपत न्याय मिळेल याची लोभना आर्थाच कल्पना येऊन चुकली होती, आणि हे सर्व जाणीत असूनहि न्यायाच्या दरबारातले हे माऊन चालू ठेवणे भाग होते आरोपींच्या तर्क वचावाचे काम अँडव्होकेट पी० वाय० देशपांडे, ना० न्य० पांडे व राजाभाऊ गोखले यांनी चालविले ता० १ ते ४ फेब्रुवारी १९४३ पर्यंत चार दिवस फिर्यादी व आरोपी यांच्या वकीलांची भाषणे झाली, आणि ९-२-४३ रोजी रिह्यू जजाने आपला निर्णय जाहीर केला

देशभर झालेल्या उघड वडाच्या पुराव्यामुळे आणि सर्व हिंदुस्थानभर त्रि० सत्तेचा वसलेल्या प्रचंड हादऱ्यामुळे रिष्ट्यू जज पोलर याचें मस्तक किती भगणलें होतें आणि कागदोपत्री नमूद असलेल्या पुराव्यातील महत्त्वाचा पुरावा कोणता व गैर महत्त्वाचा कोणता इ० गोष्टी ध्यानात ठेवण्याचीहि शुद्ध त्यास कशी उरली नव्हती याची मनोरंजन प्रमाणें त्याच्या यावली प्रकरणाच्या निर्णयात उपलब्ध होऊं शकतात आपल्या निर्णयाचा पहिला परिच्छेद लिहीत असताना मुद्दा त्याचा मॅट्र कसा विवृत झाला होता पहा ता० १६ आगस्टच्या घटनेबद्दल ते लिहितात—“ डि० मॅजिस्ट्रेटच्या हुमनावरून माहोली सर्केलच्या रेव्हिन्यू इन्स्पेक्टर गजानन ता० १६ आगस्टला एक हेडमानस्टेव्ह व पाच कान्स्टेबल्स बरोबर घेऊन, आदल्या दिवशीं जे मोडतोडीचे प्रचार झाले होते त्याबद्दल बसविण्यांत आलेला २ ०० रु० सामुदायिक दंड वसूल करण्यासाठी यावलीस गेला ही मंडळी जशी यावलीच्या जवळ गेली तसे त्यांना घटानाद ऐकू आले व तेथील रहिवाशांची उपद्रवकारी मनोवृत्ति (Menacing Attitude) पाहून या मंडळीला घडाचा अंश देऊन वसूल न करताच परत याचें लागलें” आता ही गोष्ट कागदोपत्री व सरकारी पुराव्यातहि स्पष्ट आहे ती, घटा, शस्त्र, बायें इ० जीं कागदविषयांत आलीं तीं १८ तारखेला, १६ तारखेला नव्हे १६ तारखेला घंटा याचविषयात आल्या असें सुद्धे २० ड० गजानन सुद्धा म्हणत नाही, आणि १६ तारखेला यावलीच्या रहिवाशांनी उपद्रवकारी मनोवृत्तीचेंहि प्रदर्शन केलें नाही, पण घंटानादाची ता० १८ ची घटना १६ ता० स पोलर साहेबांनी सहज चिकटून दिली कारण तारव्याचा विवेक करण्याइतकीहि त्याची बुद्धि ठिसाणावर नव्हती

१८ आगस्टच्या लटरांत गांधी चौकातील पहिली मारकाट होऊन डि० मॅ० व त्याची ठोळी तेथून परत फिरल्यानंतर पुन्हा ही मंडळी दुसऱ्यादा गांधीचौकांत गेली असें म्हणून पोस्ट साहेब आपल्या निर्णयाच्या तिसऱ्या परिच्छेदात म्हणतात—“ डि० मॅ० व त्याची पार्टी कोणाचा जरमा झाल्या आहेत वी काय हें पाहण्यासाठी पुन्हा गांधी चौकात गेली, पण कोणालाच जरमा झाल्या नाहात असें त्यांना आढळून

आहे ' डि० में० व त्याची समथ टोळी दुसऱ्यादा जा गाथा चौक्यात गेली, ती मोठ्या दयार्द्रबुद्धीनेच ॥ कोणता जगमा आगच्या पाय हे पाहण्याचा त्याचा हेतु होता ॥ हा डि० में० च्या पद्मानीवर जज पोलक यांना दाखविण्या विनास त्याच्या उपरिनिर्दिष्ट मस्तिष्क-विकृतीचा दुमरा नमुना होय

आता तिसरा नमुना पहा याच परिच्छेद ३ मध्ये हे विद्वान व इतिहास-संगोपन न्यायाधीश म्हणतात— नरमिंगपूरचा दुमरा जमाव घालून येऊ आगच्या या जमावाच उग्र (threatening) स्वरूप पाहून डि० में० व घात्री मडळी रामकिसनच्या कोट्यात शिरली व तेथून त्यांनी गोळीबार केला परंतु आपण बेटकें जाऊ या भयाने ते दक्षिणे वडील घेतात घुमते व ३१४ शे लोकांचा हा जमाव त्याचा पाठगाग करू लागला पुढा गोळीबार करण्यात आला जमाव क्षणभर थांबला, पण पुन्हा पाठगाग करू लागला यावेळी डि० म० व त्याची मडळी यांची मोठी विकट अवस्था होती त्याच्यापावला दाहगोळा मरत आला होता अशा वेळी साजेंत झीन याने एका मरलेल्या घेऊन गोळी मारली व आघाडीवर अमलेल्या जमावाच्या तरवारधारी पुढाच्याला जमिनीवर लोळविले आणखी एक गोळी मारली व दुसरा पुढारी लोळविला गेला हा सर्व पाठगाग नरमिंगपूरहून आलेल्या जमावाने केला होता व त्याचेच तरवारधारी पुढारी विनने गोळ्या घालून मारले या अभिनव शोधांमुळे पोलक साहेब यांची अभिनव इतिहास-मशोधकात गणना करावी लागेल !

प्रत्यक्ष कागदोपनी नमुद असलेल्या घटनांची आपल्या निर्णयांत इतकी विकृति करण्या या न्यायाधिशाच डोर ठिसणार होतें असे म्हणता येईल काय ? अस्तु

जज पोलक यांनी आपल्या निर्णयात स्पेशल जज मि० दंडे याचा निर्णय बहुतेक मान्य केला त्यांनी फक्त केला तो इतकाच की सदाशिव बानार्से व विरम माळी यांना त्यांनी दोषमुक्त करून सोडून दिले

आणि गोविंद सोनार व इसना मराठा हीं अल्पवयीं म्हणजे चौदा वर्षांचीं मुलें आहेत व त्यांनीं दगल्यात घेतलेल्या भाग गैर मदत्वाचा आहे असें म्हणून व खऱ्या मुद्दाला पाहून त्यांच्या काळीजाला तुरंगात गेला हें ध्यानात ठेवून त्याची शिक्षा कमी करून त्यांना तीन महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा फर्माविली आपल्या निर्णयान्या शेवटीं पोलिस साहेब म्हणतात—“ इतर आरोपींना फार मोठ्या शिक्षा देण्यात आल्या आहेत असें मला वाटत नाही किंबहुना, त्यांपैकी काही लोकांनी तरी स्वतःला भाग्यवानच समजायला पाहिजे (कारण ४ वर्षे व ७ वर्षे सक्त मजुरी इतक्या हलक्या शिक्षा त्यांना स्पेशल जजाने दिल्या) म्हणून जर निदेशिलेल्या सोडून बारीच्या शिक्षा मी कायम ठेवलों ”

रिव्ह्यू जज मि० पोलिस याच्यासमोर जेव्हा या सटल्याच्या निर्णयाची फेरतपासणी चालू होती, तेव्हा आरोपींचे वकील अॅड० ना० ज्य० पाडे व जज पोलिस यांची आत्मसंरक्षणान्या मुद्यावर जी चर्चा सडाली ती निक्षेप सत्स्मरणीय असल्याने तिच्यातील प्रश्नोत्तरे देऊन हें प्रकरण संपवूं

रिव्ह्यू जज पोलिस व आरोपींचे अॅड० पाडे यांचा उपरिनिर्दिष्ट संवाद पुढील प्रमाणे आहे.

जज पोलिस—गांधी चौकात जमा होण्यात लोकांचा उद्देश काय होता ?

अॅड० पाडे—सामुदायिक दंड वसुलीस प्रतिहार करणें हा उघड उद्देश होता.

प्रश्न—खेड्यांतील लोकांना सामुदायिक दंडाच्या ऑर्डिनन्समधील सर्व परिणामांचें ज्ञान होतें, यावर मी विश्वास ठेवावा असें तुम्हाला म्हणावयाचें आहे काय ?

उत्तर—न्यायाधीश महाराज, कायद्याचें अज्ञान ही कांदी सत्य नव्हे. या सिद्धांतानुसार आपण जर लक्षावधि लोकांना शिक्षा देऊ सत्तां तर त्याच सिद्धांतानुसार आपण हें गृहीत घराबाला पाहिजे की, प्रत्येक मनुष्याला ऑर्डिनन्सचें ज्ञान होतें

प्रश्न—खामगी सरक्षणाचा हक्क किती मर्यादेपर्यंत पोहचू शकतो ?

उत्तर—दुष्ट गौळीबाराला जबाबदार असणाऱ्या डेप्युटी कमिश्नर व डि० सुप० ऑफ पोलीस याना ठार मारण्यापर्यंत खामगी सरक्षणाचा हक्क पोहचू शकतो

शेवर्गी अँड० पाडे म्हणाले—“ न्यायाधिश महाराज फिर्यादी या म्हणण्याप्रमाणे, यावलीरा जाण्यातला उद्देश गावऱ्यांची स्नेहसन्ध प्रस्थापित करणे हा होता, परंतु गावात प्रवेश करण्याच्या वेळेपासून आपण त्याच्या कृतान्ते पाहिले तर, त्यांनी स्थापन केलेला एकाच सवध आपल्या दृष्टीपत्तीस येतो व तो म्हणजे त्यांच्या लाळ्या व गावऱ्यांची फुटलेली मस्तकें हाच सवध दौय ”

प्रकरण ५. वें

न्या. वोस यांचा संदर्भ

रिव्यू जज पोलक काय निकाल देणार याचा अंदाज लोकांना आधीच असल्यामुळे त्याच्या निकालाचें कोणालाच आश्चर्य वाटलें नाहीं १९४३ न्या १९ नंबरच्या आर्डिनन्सप्रमाणें आता हायकोर्टाचें द्वार, स्पेशल जज व रिव्यू जज यांच्या निकालाविषय दाद मागण्यासाठी खुलें झालें होतें म्हणून कोर्टाच्या लढाईची आणखी एक पायरी चढण्याचें आरोपींनी ठराविलें व हायकोर्टाकडे ता. २७-७-४४ रोजी यावलीचें अपील दाखल केलें चीफ जस्टिस प्रिल यानी हें अपील ऐकण्यासाठी न्या मू विहिन्डियन बोस याची नेमणूक केली

ता २२ व २३ ऑगस्ट १९४३ रोजी अपीलाची सुनावणी झाली. अॅडव्होकेट मुथोळकर व घाटे यांनी आरोपींची बाजू न्या. मू बोस यांच्या-समोर जोरदार भाषेत वितवून गोलमाल न करता मांडली त्यात डि मॅ. मल्डूम हा असत्यवादी आहे, कायदेशीर अधिकार नसताना त्याने सामुदायिक दंड वमूल करण्याचा बेकायदा प्रयत्न केला त्याच्या या प्रयत्नाचा अर्थ असा होतो की, त्यानेच पोलीसची टोळी बरोबर नेऊन बेकायदा जमाव चमाराला व यावलीवर दरबडा घालण्याचा प्रयत्न केला, त्यात ५ इसमांचे मृत पाडण्यात आले त्याने गांवकऱ्यांवर केलेल्या हल्ल्यापासून स्वतःचें संरक्षण करण्यासाठी गांवकऱ्यांना लढावें लागलें इ गोष्टी न्यायमूर्तीच्या नजरेम आणण्यात आल्या

असलेला अति विकटपणा याची त्यांना अतिशय तीव्र जाणीव झाली २३ ताचें
 अँड० घाटे यांचें भाषण ऐकल्यावर न्या बोस घाटे गेले व रात्री त्यांनी माय-
 याची पुस्तकें पाहिलीं तीं पाहू लागल्यानंतर रात्रत्याचें गाभीर्य, निर्णयाचा
 फटींगपणा व कायद्याची गुतागुत त्यांना अधिस्त जणू लागली यावरीच्या
 खटल्याचा त्यांच्या मनश्चक्षुसमोर एक निराळाच प्रकाश पडू लागला खटल्याचें
 स्वरूप निती घोर आहे व त्याच्या निर्णयात भविष्यमाळाचा ओघ बदलून
 देशाचें कवडें सामर्थ्य साठलें आहे याच्या जाणिवेने त्याचें चित्त अधिस्त
 व्यथित होऊ लागलें निर्णयाची जबाबदारी अतिशयच मोठी होती यात शक्य
 नाही स्पेशल जज मि दंडे व रि जज मि पोलक रा-याशीं सहमत
 होण्यास व त्यांनी आरोपींना दिलेल्या वेफाम शिक्षा मजूर करण्यास न्या बोस
 यांची सदसद्विवेकशुद्धि तयार नसावी हें स्पष्ट आहे मि दंडे व मि पोलक
 यांचा निर्णय-प्रमाद त्यांना स्पष्ट दिसू लागला असावा संयम, शिक्षा, प्रसंगा
 वधान, धैर्य, स्वार्थत्याग, स्वदेशभक्ति आणि राष्ट्रध्वजावरील प्रीति इ आरोपींच्या
 गुणांचा ठसा त्यांच्या मनावर खास उमटल्यावाचून राहिला नसेल तसेच, डि
 मॅजिस्ट्रेट व डी एस पी यांच्यासारख्या अधिकाऱ्यांनी केलेली दंडेलीची
 वागणूक, गावकऱ्यावर करण्यात आलेले अत्याचार, अधिस्त नसताना सामु-
 दायिक दंड घसविण्याचें त्यांचें धाट्टर्य आणि बेकायदा रीतीने वसूल करण्यासाठी
 त्यांनी केलेला सरकारी सामर्थ्याचा दुरुपयोग, परिणामत पाच गावकऱ्यांचा
 पडलेला बळी, गांधीचौमात वाहिलेलें रक्त, चौदा चौदा वर्षांच्या मुलांना आणि
 सत्तर सत्तर वर्षांच्या म्हातान्यांना झालेल्या जखमा, वेफामपणें करण्यांत आलेला
 गोळीबार, आणि अलेरीस अधिकाऱ्यांनी भ्याड व नामदासारणें केलेलें पलायन
 इ सर्व गोष्टींचा परिणाम कोणाहि सहृदय व न्यायप्रिय मनुष्याच्या अंतःकरणा
 वर झाल्यावाचून कसा राहील? त्यांतून न्या बोस यांनी, 'न्यायदेवतेचा करारा
 पुजारी' असा लौकिक आजवर संपादन केलेला होता या बापत्या रास्त
 लौकिकास आपल्या हातून बघा तर लागणार नाही ना, अशा विचाराने त्याचें
 मन अगदीं भडवून गेलें असलें पाहिजे म्हणून या परिस्थितींत न्यायाची
 जबाबदारी एकट्यावर घेण्यापेक्षा फुलवेंचाचा निर्णय घेणेंच योग्यतर असें त्यांनी
 ठराविलें न्या बोस यांच्या मन स्थितीचें जें वर्णन वर करण्यांत आलें आहे तें

केवळ कल्पनाविलास नव्हे चीफ जस्टिस प्रिंल याचेकडे संदर्भ करताना त्यांनी लिहिलेलं निर्णयपत्रक जसेंच्या तसे अनुवादित करून खाली देण्यात येत आहे त्याच्या ओळीओळीतून त्यांच्या चिंतांची विरलता व निर्णयाच्या जबाबदारीची त्यांना घादत असलेली गंभीरता व्यक्त होण्यासारखी आहे

न्यायमूर्ति घोस यांचे संदर्भ-पत्र

“या एतल्यामुळे सार्वजनिक महत्त्वाचे गभार प्रश्न उपजत होत आहेत. डि मॅजस्ट्रेटने, तो जाताने ज्यात हरत होता असा (यावली येथील) घटना बद्दल जे एक सार्वजनिक वक्तव्य दिले त्यात एकतर बुध्दया असत खोटी विधान केलेली आहेत, अथवा कोर्टासमोर त्याने दिलेली जवानी तरी खोटी आहे, असा आरोप करण्यात आलेला आहे पोलीसना गोळीबार केला होता व त्यात पाच इसम मरण पावले, तसेच, कायदेशार अधिकार मिळण्याच्या सुमारे एक महिना अगोदर, प्रस्तुत खटल्यातलं खेप्यातून मामुदायिक दंड वसूल करण्याचा त्याने जो प्रयत्न केला ते त्याचे कृत्य देखील गैरकायदा होतं असाही आरोप करण्यात आलेला आहे

या प्रकरणात ज्यांचा संबंध आला त्या सरकारी अधिकाऱ्यांचा दर्जा लक्षात घेता व त्याच (त्यांनी केलेल्या कृत्यांचे) सभाव्य परिणाम घ्यानात घेता यातील सत्य हकीकत शोधून काढणे हीच-एक अतिशय गंभीर अशी सार्वजनिक महत्त्वाची बाब बनलेली आहे यातून निर्माण होणारे कायद्याचे प्रश्नांही तितकेच गंभीर व दूरगामी परिणाम करणारे आहेत आणि ते अतिशय गुंतागुंताचेही आहेत बेकायदा लूट व अपहरण करण्याचा जो प्रयत्न डि मॅच्या नेतृत्वाखाली सरकारी अधिकाऱ्यांनी केला असे म्हणण्यात येत आहे, त्याविरुद्ध राजगी संरक्षणाचा अधिकार किती आहे याच्याशी हे कायद्याचे प्रश्न निगडित आहेत त्याची ही कृत्ये बेकायदा होती काय आणि त्याचा अर्थ लूट व अपहरण असा होतो काय हे प्रश्नांही तितकेच गंभीर महत्त्वाचे आहेत

“या प्रकरणाचे गंभीर स्वरूप पाहता व त्यातून निर्माण होणाऱ्या मुद्यांचा विकटपणा लक्षात घेता, तसेच या खय्या त्या कोणत्याही एका बाजूने

निर्णय झाला तरी त्याचे जे परिणाम होणार आहेत त्याचें महत्त्व ध्यानात घेता, मला असें वाटतें की, या अपीलचा संदर्भ आमचे लार्ड चीफ जस्टिस याच्याकडे, या कौर्टाच्या कलम ९ (१) या नियमान्वये करणें आणि हें अपील दोन जज्जांच्या बेंचाने ऐकावें अथवा शक्य असल्यास, त्या दोघांचा मतभेद झाल्यास पुन्हा तिसऱ्या जज्जाकडे त्याचा संदर्भ करण्याची आवश्यकता नाहीशी करण्याच्या दृष्टीने फुलबेंचानेच तें ऐकावें अशी शिफारस करणें रास्त होईल

“या खटल्याचें महत्त्व व त्यांत गुंतलेल्या कायद्याच्या प्रश्नाचा विकटपणा दोन दिवसांच्या अग्र्युमेंटनंतर माझ्या ध्यानात आला, ही खेदाची गोष्ट आहे, पण कालच्या अग्र्युमेंटपर्यंत या प्रश्नाचा आविष्कार (emergant) व झाला नव्हता आणि जेव्हा घरी जाऊन काल रात्री या घाबर्तीतलें प्रमाणभूत वाक्य मी वाचलें, तेव्हाच त्यांतील आत्यंतिक विकटपणा व त्याचें अतिशय गुतागुताचें स्वरूप माझ्या ध्यानात आलें.

म्हणून हे कागद पुढील आज्ञेसाठी माझे लॉर्ड चीफ जस्टिस याच्यासमोर ठेवण्यात यावेत ” ता २४-८-१९४४

सद्दी

व्हिक्टोरिया पोस जज्ज.

प्रकरण ६ वें

नागपूर हायकोर्टाचा ऐतिहासिक निर्णय

मागाल प्रकरणांत निवेदिल्याप्रमाणे यावलीच्या खटल्याच्या निर्णयाची गभीर जबाबदारी ध्यानात घेऊन न्या. मू. घोस यांनी खटला फुलबेंचाकडे पाठविण्यात यावा, अशा आज्ञेच्या शिफारशीसह त्याचे सर्व कागदपत्र व आपले सदस्यपत्र प्रधान न्यायाधीश मि० प्रिल याच्याकडे पाठविले. चीफ जस्टिस प्रिल यांनी, ते स्वतः, न्या० मू० भवानीशंकर नियोगी व न्या० मू० कारासाहेब पुराणिक या तिघांचे मिळून फुलबेंचे वनविले. ज्या अर्धी न्या० मू० घोस यांनी सदस्य केला आहे त्याअर्धी त्यांना बेंचावर घेण्यात येईल अशी लोकांची अपेक्षा होती, पण त्यांना बगदूनच पूर्ण बेंचे वनविण्यात आले.

१. स्पेशल जज्जाकडून रिप्लू जज्जाकडे, रिप्लू जज्जाकडून न्या० मू० घोस याच्याकडे व त्याच्याकडून पूर्णबेंचाकडे जाता जाता यावलीच्या खटला बराच गाजू लागला. मि० पोलक याच्यासमोर तो आला त्यावेळीच जनतेचे वृत्तदल त्या विषयी वाढलेले होते. तशात न्या० मू० घोस यांचे सदस्यपत्र वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध झाल्यानंतर यावलीने सर्वांचे लक्ष एकदम वेधून घेतले व खटल्याचे महत्त्व सर्वांच्या ठळक रीतीने लक्षात आले. वस्तुतः यावलीच्या जनतेने १८-८-४२ ला दिलेली लढाई अपूर्व होती. राष्ट्रीय आंदोलनाच्या इतिहास निर्मितीत १९२१ पासून यावली सुसंगतपणे व वाढत्या तेजाने भाग घेत होती. हुतात्म्याची परंपरा यावलीस निर्माण होत होती. १९३० पासून १९४२ पर्यंत पुढील लढ्यासाठी तयार राहण्याच्या अविचल उद्देशाने तिने पद्धतशीर शक्ति-संग्रह केला होता. १५ ऑगस्ट १९४२ ला अहिंसात्मक पद्धतीने तिने संपूर्ण क्रांती करून दाखविली होती. डि० में० मेल्ट्म व त्याचे सहकारी यांनी स्वतःच यावलीवर त्रि० साम्राज्य सत्तेच्या वर्ताने जे भयंकर आक्रमण केले त्यापासून पद्धतशीर लढाई देऊन व तीत विजय मिळवून तिने आपला बचाव केला होता.

यावलाने शिस्त, सयम, सघटना व पराक्रम हे चारही युद्धोपयोगी गुण प्रगट केले होते, परंतु आष्टी चिमूर सारखे लाल भटक प्रकार यावलीला घडले नाहीत यावलीच्या स्वातंत्र्यवीरानी शिस्त व लढाईच्या मर्यादा सोडल्या नाहीत. त्रि० अधिकाऱ्यांना त्यांनी प्रत्यक्ष कैद केलें व ते शरण आल्यावर त्यांना सोडूनही दिलें, पण त्यांची हत्या करण्याची कल्पनाहि त्यांच्या मनात उद्भवली नाही त्यांनी त्याचा पाठलाग केला तो केवळ आपला झंडा परत मिळविण्याच्या हेतूने, त्यांना मारण्याच्या हेतूने नव्हे. यावलीच्या खटल्याचें हें स्वहप प्रारंभीं प्रारंभीं जनतेच्या घ्यानात आलें नाही, परंतु तीन तीन कोर्णातून गानत हा खटला जसा बरबर गेला तसतासा तो लोकांचें घ्यान अधिकाधिक आकर्षित करू लागला आणि न्या० मू० घोस याच्या सदसभपत्रामुळे यावलीचें महत्त्व अगदी बळसात चढलें राष्ट्रीय पुढाऱ्याचें चित्त त्याने एकदम वेधून घेतलें.

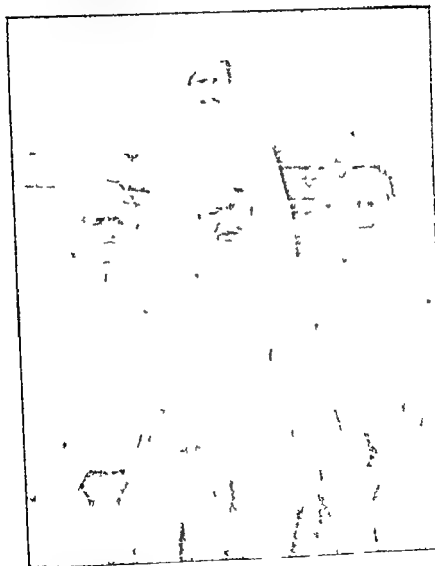
म्हणून हायकोर्टाच्या फुलवेंचासमोर जेव्हा हा खटला गेला तेव्हा तो चालविण्यासाठी राष्ट्रीय विख्यातीचा वकील आणण्याचें ठरलें न० गांधी याच्या कानावर सर्व हकीकत चालण्यात आली खटल्याचें स्वहप त्यांच्या निदर्शनास आणून देण्यात आलें त्यांनी त्याचे कागदपत्र वाचले त्यांनाहि त्याचें महत्त्व पडलें त्यांनी स्वतः मुंबईचे माजी मंत्री व सुविख्यात जॅडव्होकेट श्री० फन्दाय्यालाल मुन्शी यांना पत्र दिलें व खटला चालविण्याची शिफारस केला हायकोर्टाच्या फुलवेंचासमोर यावलीचा खटला जॅड० मुन्शी यांनी आपल्या नित्याच्या कौशल्याने चालविला आणि आरोपींची वाजू दणदणीतपणें मांडली.

ता० २९-१२-४४ रोजी फुलवेंचाचा निर्णय जाहीर झाला न्या० मू० चीफ जस्टिस ग्रिल यांनी सर्वच आरोपींना दोषी ठरविलें व त्याच्या बहुतेक शिक्षा कायम ठेवल्या, परंतु न्या० मू० नियोगी व न्या० मू० पुराणिक यांनी इ० पी० को० ३३२ व ३३३ कलमाखाली आरोपींना पूर्ण दोषमुक्त केलें व आत्मसंरक्षणाच्या हक्काच्या मर्यादा त्यांनी ओलाडल्या असें म्हणून इ० पी० को० १४७, ३२४, ३२५, (१४९ कलमा बरोबर वाचून) या कलमांखाली त्यांच्यावर दोष ठेऊन व त्यांनी भोगल्या इतक्या शिक्षा पुरे झाल्या असें म्हणून त्यांना बंधमुक्त करण्यात यावें, असा निर्णय दिला फुलवेंचातील बहुमताचा निर्णय असा प्रकारचा झाल्यामुळे आरोपींची मुक्तता करण्यांत आली.

अॅडव्होकेट कन्हैयालाल मुन्शी, मुंबई

फकीर अरुवरशहा व त्याचे तीन बहादूर बेटे

१ जिग्गू शहा,

२. मताय शहा,

३ लडू शहा (उभा)

न्या० मू० नियोगी व न्या० मू० पुराणिक यांनी आपला निर्णय देताना जी निकालपत्र लिहिली त्याचा यथार्थाववाद प्रस्तुत काळात पुढे दिला आहे. न्या० मू० प्रिल याच्याहि निकालपत्राच्या सारांश महत्त्वाच्या अवतरणासह त्याच्यासोबत देण्यात आला आहे ही तीनहि निकालपत्रे इतिहामात अतिशय महत्त्वाची ठरतील न्या० मू० घोस यांनी जी आदेशा बाळगली ती निःसंशय खरी ठरली भविष्यकाळाचा प्रवाह बदलून देण्याचं प्रचंड सामर्थ्य या निर्णयात वसत आहे, यात शका नाहा हे निर्णय म्हणजे दयायाचनेच्या अर्जाची निकालपत्रे नव्हत आरोंपींनी दिलेला लढा त्रि० सरकारच्या कायद्यांनी मुद्धा समर्थनीय फसा होता, याचें मार्मिक विवेचन या निकालपत्रांत आहे त्याचे कायदेशीर हक्क त्यात मान्य करण्यांत आले आहेत त्रि० अधिकाऱ्याच्या उद्दाम वर्तनावर, अत्याचारी मनोवृत्तीवर, बेकायदा वागणुकीवर, सत्यापलाप करण्याच्या अनीतिमान मार्गावर. त्यात कोरडे ओढण्यात आले आहेत या निर्णयामुळे यापलाचा सामान हा एका निराळ्याच तेजस्वी स्वरूपात प्रकट झाला आहे तो मूळचाच तेजस्वी व उज्ज्वल होता यात शंका नाहीं पण न्यायमूर्तीच्या अधिकारी लेखणीतून त्याचें स्वरूप जेव्हा माडलें गेलें, तेव्हा वातानियंत्रणाच्या मुस्कट-दावीची जी राखड त्यावर पडत चालली होती ती सर्व उडून गेली आणि त्याची उज्वल तेजस्विता लोकांच्या दृष्टीसमोर अभिनव स्वरूपात चमकूं लागली.

वरील न्यायमूर्तीच्या निर्णयामुळे त्याच्या निकालपत्राच्या आधारें यावलीच्या ता० १८ ऑगस्ट १९४० च्या प्रतिज्ञाराची जी संगतवार व तेजस्वी अशी वीरगाथा तयार झाली ती या ठिकाणी सांगणें आवश्यक आहे घडलेल्या प्रकाराचा यावलीच्या ग्रामस्थांकडून फळणें इतिहास पूर्वी हत्त्याकांडात दिलाच आहे त्याच इतिहासाचें सुवर्ण तीन तान त्रि० कोर्टाच्या अगनीतून शुद्ध होऊन बाहेर पडल्यानंतर त्याला किती अभिनव चमकदारपणा प्राप्त झाला आहे हें पाहणें व न्यायमूर्तीच्या गोमुखातून बाहेर पडलेल्या यावली वीरांच्या गाथांगेचें उदक प्राशन करणें वाचकांनाहि अधिक पावनकारी वाटेल अशी आशा आहे

हायकोर्टाच्या निर्णयपत्राच्या आधारें तयार होणारी यावली प्रकरणाची कथा पुढीलप्रमाणे आहे —

अमरावतीच्या डि० मॅजि० मेल्ट्झम याने यावलीच्या नागरिकांवर २००० रु० चा वेमायदा सामुदायिक दंड वसविला आणि रेव्हे० इन्स्पेक्टरच्या मार्फत तो वसूल करण्याचा ता० १६-८-४७ रोजी प्रयत्न केला, त्याचा लोकानी जो प्रतिहार केला तो न्याय्य होता लोक आपल्या कायदेशीर हक्काच्या मर्यादितच वागले (न्या० मू० प्रि० यांचा निर्णय पृष्ठ पहा) रेव्हेन्स्यू इन्स्पेक्टरचा अपयश आलेले पाहून ता० १८-८-४७ रोजी, डि० मॅजि० मेल्ट्झम स्वतःच वेमायदा उद्देशाच्या सिद्धीसाठी म्हणजे सदर हक्क सामुदायिक दंड वसूल करण्यासाठी यावलीस गेला या अन्याय्य घडणुकीच्या प्रतिकारासाठी लोक गांधीजींमार्त जमा झाले अशा तऱ्हेने जमा होतात अथवा जमाव करतांनाहि त पूर्णपणे आपल्या कायदेशीर हक्काच्या मर्यादितच वागले (न्या० मू० नियोगी यांचा निर्णय प० ५ पहा) या जमावाने निघून जावे असा कोणताहि हुक्म त्यास देण्यात आला नव्हता जमावहि शातच होता तथापि डि० मॅ० व डा० एस्० पी० हे लोकांच्या भगवत भयान मेल्ले व हुद्दत पडले, आणि गांधीजींमार्त तडकत असलेला कॉंग्रेसचा राष्ट्रध्वज उपटण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला अशा रीतीने त्याच्या हातून झेंड्याचा उपमदे होईपर्यंत लोकानी त्याच्यावर कोणतीहि दगडफेक करी नाही अथवा लाठ्याचाहि उपयोग केला नाही (न्या० मू० नियोगी प० ६, ९, व ११)

झेंडा ही गावकऱ्यांची दौलत होती व त्याचावतीत गावकऱ्यांना काही कायदेशीर हक्क होते म्हणून डि० मॅजि० च्या टोळीने झेंडा उपटण्याचा, फाडण्याचा वा काढून नेण्याचा जेव्हा प्रयत्न केला तेव्हा त्याचा गावकऱ्यांनी प्रतिकार केला (न्या० नियोगी प० १५) प्रतिकार करण्याच्या हेतूनेच त्यांनी दगडफेक करी व लाठ्याहि उपयोगात आणल्या झेंड्याचे संरक्षण करीत असता व तो काढून नेण्याचा प्रतिकार करीत असतानाहि लोक आपल्या कायदेशीर हक्काच्या पूर्णपणे मर्यादितच वागले (न्या० नियोगी प० १५) त्यात इतरंच झाले की असे करताना त्यांनी जरुरीपेक्षा अधिक बलप्रयोग केला व खासगी संरक्षणाच्या हक्काच्या मर्यादांचे उल्लंघन केले (न्या० नियोगी प० १५) डि० मॅ० या टोळीने गोळीबार केल्यामुळे लोक पागले याच वेळी अविज्ञान्याच्या टोळीने गाव सोडून जावयास पाहिजे होते कारण त्यावेळी कोणीहि त्याचा पाठलाग करीत नव्हते लोक आधीच पागले होते पण अधिकाऱ्यांपैकी

डी० एम्० पी० पुन्हा गांधी चौकात गेला व त्याने तेथे कोणी नसताना झेंडा काढून आणला हें त्याचें वृत्त अनावश्यक व अन्यायाचें होतें मध्ययुगीन काळाचा शोभण्यासारखें त्याचें हें वृत्त होतें त्यामुळे लोकक्षोभाचा पारा अधिक भडकला (न्या० प्रिल ५० १८ पहा) लोकानी झेंडा परत मागितला, पण तो परत देण्याऐवजीं अधिकार्यानी उलट दुसऱ्यादा गोळीबार केला पण लोकांचा निर्धार पाहून ते पाटलाच्या घरात खपले तेथे त्यांनी झेंडा परत देण्याच्या शर्तीची लोकांच्याबरोबर नामुष्कीची वाटाघाट केली व ती फसला (न्या० प्रिल ५ १८) तेथूनहि मागल्या दाराने ते पळून गेले लोक पुन्हा जमा झाले व दगडफेक करून त्यांचा पाठलाग करूं लागले अधिकार्यानी पळता पळताहि गोळीबार चालूच ठेवला

हा जो गोळीबार करण्यात आला तो कोणत्याहि अवस्थेत न्याय्य होता की नाही आणि अधिकार्यानी जी वृत्तें केलीं तीं कृत्ये तितक्या घरात नेऊन करणें कायद्याच्या दृष्टीने समर्थनीय होतें किंवा नाही हें ठरविण्याची मागणी हायकोर्टाकडे करण्यात आलेली नव्हती (न्या० पुराणिक ५० ५), म्हणून त्यानी त्या प्रश्नावर निर्णय दिला नाही तथापि हे सरकारी अधिकारी त्या ठिकाणी आपणें कायदेशीर व सार्वजनिक कर्तव्य बजावण्यासाठी गेलेले नव्हते आणि म्हणून त्यांना आपल्या वचावासाठी इ० पी० को० च्या ३३२ व ३३३ ह्या कलमाचा आश्रय घेण्याचा अधिकार नव्हता (न्या० नियोगी ५० १६) ज्या घटना घडल्या म्हणून प्रस्थापित झालें आहे, त्याच्या आधारें कायद्याची पुढील अनुमानें निघू शकतात—

(१) डि मॅजि मेल्टूम याने ता १६ ८-४२ रोजी यापलीवर २००० रु बेकायदा सामुदायिक दड बसविला व बलप्रयोगाने तो वसूल करण्याचा प्रयत्न केला, तो वसूल करण्यासाठी पाठविलेल्या रे इ बरोबर सशस्त्र कान्स्टेबलूम देण्यात आले होते अशा तऱ्हेने दड बसविणें व बलप्रयोगाने तो वसूल करण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे डाका घालणें व खूनमार करणेंच होय

(२) बेकायदा उद्देशाच्या मिडीसाठी म्हणजे बरीच सामुदायिक दड वसूल करण्यासाठी ता १८ ८-४२ रोजी डि मॅ मेल्टूम स्वतः सशस्त्र पोलीस बरोबर

घेऊन यावलीस गेला. त्याने बसविलेला सामुदायिक दंडच बेकायदा असल्याने तो बसूल करण्यासाठी त्याने स्वतः जो हा प्रयत्न केला त्याचा अर्थ त्यानेहि डाका घालण्याचा व लूटमार करण्याचाच प्रयत्न केला असा होतो.

(१) लाठीहद्दा करून जमावाची, पागापाग करण्यापूर्वी एरव्ही शातपणें उभा असलेला जमाव बेकायदा होता असेंहि त्याने जाहीर केले नाही त्याच्या सांगण्यावरूनच डी एस या ने झेंडा उपटण्याचा प्रयत्न केला लोकांच्या संमतीवाचून आणि त्याच्या इच्छेविरुद्ध, डि मॅ मेलडूम व डी एस् पी प्रॅट यांनी आपल्याबरोबर पाचापेक्षा अधिक सशस्त्र पोलीस बरोबर घेऊन हा जो झेंडा उपटण्याचा प्रयत्न केला तो चोरीच्या गुन्हापेक्षाहि अधिक भयकर स्वरूपाचा गुन्हा होता (न्या० नियोगी प० १५)

(४) झेंडा काढून नेण्याचा हा प्रयत्न बेकायदा होता आपलें कर्तव्य बजावीत असताना त्याच्या हातून ही गोष्ट घडली असेंहि म्हणता येणार नाही (न्या पुराणिक प २)

(३) प्रक्षोभाचें फोणतेंहि कारण नसताना त्यांनी जो गोळीबार केला तो समर्थनीय नव्हता निदान असें खास म्हणता येईल की, खासगी संरक्षणान्ना हकाची मर्यादा त्यांनीच गोळीबार करून उगधलेली होती म्हणून त्याच्या हातून झालेला मनुष्यवध हा निदास्पद आहे.

(७) निदान लोक पागून गेल्यानंतर त्यांनी तायडतोत्र गाव सोडून निघून जावयास पाहिजे होते त्याऐवजीं चौकांत कोणी नाही असें पाहून त्यांनी झेंडा काढून नेला कायद्याच्या भाषेत याचा अर्थ चोरी असा होतो.

(८) त्यांनी दुसऱ्यादा केलेला गोळीबार मुळीच समर्थनीय नव्हता. म्हणून अधिकारी व त्याची दोळी हे मनुष्यवधाच्या गुन्ह्यास पात्र ठरतात.

सारांश डि मॅ मेलडूम व त्याची दोळी यावलीस गेली ती सरकारी अधिकारांत नव्हे त्यांनी तेथे जाऊन डाका घालण्याचा प्रयत्न केला. लोकांनी

त्याचा प्रतिकार केला मेन्डूम व त्याची टोळी यांनी लाठ्या व बंदुकी याचा उपयोग केला म्हणून प्रश्न असा आहे की, आक्रमण करणाऱ्या इसमाला खासगी संरक्षणाचा काही हक्क आहे काय आणि घरील परिस्थितीत लोकाना उर मारण्याच्या मर्यादेपर्यंत त्या हक्काची व्याप्ति वाढू शकते काय? वस्तुस्थिति अशी होती की, मेन्डूम व त्याची टोळी हेच आक्रमक होते. त्यांना खासगी संरक्षणाचा हक्क नव्हता आणि जरी यदाकदाचित् तो असला तरी त्यांनी त्याच्या मर्यादेचें उल्लंघन केलें आणि त्याचे हातून लूट करणें, डाका मारण्याचा प्रयत्न करणें इ., गुन्हे घडले.

याबलीच्या खटल्याचें वरील स्वरूप ध्यानात घेऊनच न्यायमूर्तींची निकालपत्रकें वाचलीं पाहिजेत, अथवा उलट असें म्हणणेंच योग्य होईल की, त्यांचीं निमालपत्रकें वाचलीं म्हणजे याबली येथील घटनाचें वरील स्वरूप ध्यानात आल्या वाचून राहात नाही. पाण्यापेक्षा रफ अधिक पट्ट असतें या म्हणीचें प्रत्यंतर हायकोर्टाच्या निर्णयातहि आलें. न्या० मू० बोस यांच्या मनःस्थितीचें विवरण मागेल प्रकरणात केलेलेंच आहे. नियोगी व पुराणिक या न्यायमूर्तिद्वयानी लोकांच्या नाडीवर अचूक चोट ठेवेलें. ते हिन्दी असल्यामुळे हिंदी लोकांच्या आशा-आकांक्षाशीं ते अधिक स्पर्श होऊं शकले व त्यांच्या मनोवृत्तींत शिथल खऱ्या प्रकारचें मर्म त्यांना बरोबर पोचून काढतां आलें उलट चीफ जस्टिस प्रिल यांना इंग्लिश लोकांचा व प्रि. सचेंचा अभिमान असणें स्वाभाविक असल्यामुळे त्या सत्तेचें उन्मूलन करणाऱ्या लोकांच्याकडे 'बंडखोर' या नात्यानेच ते पाहूं शकले, आणि साहजिकच ते सदा कायम ठेवण्यासाठीं जीवाचें रान करणाऱ्या मेल्डूमविषयी त्यांना आदरित सद्मानुभूति वाटले आणि म्हणून त्यांच्या अनंरु अवस्थेवर हल्लेचें स्मरण करण्याची उक्ती त्यांच्या ठिकाणीं दिसून आली.

परंतु एकंदर प्रकरणात प्रि. जस्टिसच्या दुर्बुद्धीचें पारडेंच रहित होतें की, त्यापुढे न्या. प्रिल यांच्या दृष्टि मध्ये प्रवृत्तीचें वजनमुद्रा आणि त्यांनाहि मधून मधून त्यांच्या दुर्बुद्धीकडे उदाहरणें देऊन या मुद्द्या त्रिभुज कडे अधिक मनोवृत्ति

गावात शिरल्याबरोबर पोलीसांनी जो पहिला लाठीहल्ला केला त्याविषयी न्या. प्रिल म्हणतात -- "या बाबतीतल्या प्रत्यक्ष घटनांचे स्वरूप फिर्यादीच्या साक्षीदारांनी सौम्य करून दाखविलेले जमावाने निघून जावे असा औपचारिक हुकूम दण्यात आला नव्हता हेहि मला माय आहे "

"या लहानशा जमावाचा चौकापर्यंत पोलीसांनी पाठलाग केला नसता तर ते अधिक शस्त्राणवणाचे झाले असते, असे पुढील घटनावरून म्हणता येईल "

डि. में मेल्ट्रूम याच्या जमागीतली विसंगतिहि चीफ जस्टिस याना मान्य करावी लागली ते म्हणतात -- "इतर साक्षीदागशी तुलना करता त्याचे तपशीलाबाबतचे वक्तव्य गोलमाग (Vague) आहे "

प्रातिक सरकारच्याहि वर्तनावर कोरडे उडविणे न्या. मू. प्रिल यांस अवश्य वाटले सामुदायिक दंड बसविण्याचा हुकूम प्रातिक सरकारनेच डि. में मेल्ट्रूम यास दिला असता पाहिजे त्याच्यासारखा तरुण जिल्हाधिकारी स्वतःच्या जबाबदारीवर बेकायदा कृत्य करण्यास प्रवृत्त होईल असे न्या. प्रिल यास वास्त नाहीं या बाबतीत त्यांनी मेल्ट्रूमचे समर्थन करण्याचा कसा प्रयत्न केला आहे हे पाहणे मनोरंजक आहे न्या. मू. प्रिल म्हणतात -- "मैं मेल्ट्रूम यांनी आपल्या जवानीत सांगितले आहे की, प्रातिक सरकारने दिलेल्या अधिकारान्वयेच आपण सामुदायिक दंड बसविण ता १२ ते १५ ऑगस्टच्या काळात त्या बाबतीतल्या सूचना प्रा. सरकारकडून टेलिफोनवर मिळाल्या होत्या कोणत्या खेड्यावर किती दंड बसवावयाचा हे तारतम्य पाहून ठरविण्याचा अधिकारहि प्रा. सरकारने आपणासच दिला होता या मुद्याला उत्तर देताना विद्वान ऑडव्होकेट जनरल यानी सांगितले की सरकार व मि. मेल्ट्रूम याच्या दरम्यान टेलिफोनवर बातचीत झाल्याचा सुगावा (trace) सरकारला लागत नाही पुढे तर त्यांनी निश्चितपणे असे सांगितले की, या प्रश्नाबाबत चीफ सेक्रेटरीने मि. मेल्ट्रूम यास कोणताहि फोन केला नव्हता "

परंतु मेल्ट्रूम हा दोषी आहे ही गोष्टच न्या. प्रिल याना पक्क नव्हती, याची कल्पना त्याच्या पुढील उद्गाववरून येण्यासारखी आहे --

“आमच्या मनावर असा ठसा उमटला आहे की, ‘चीफ सेक्रेटरी’ या शब्दावर जोर देण्यात आला होता. पण सरकारजवळ काही चीफ सेक्रेटरी हा एकच ऑफिसर नाही. मि० मेल्ट्रमसारखा नवीन (Junior) डि० में० १९४२ च्या नं. २० च्या ऑर्डिनन्सची, सामुदायिक दंड बसविण्याच्या पद्धतीच्या बाबतीत अवज्ञा करील आणि प्रा० सरकारचे सर्व अधिकार आपणासच आहेत असे समजून वागेल, हे आम्हांला संभवनीय वाटत नाही. प्रांतिष्ठ सरकारनेच हुकूम दिलेले असले पाहिजेत. मि० मेल्ट्रम यांच्या मेदंतून सामुदायिक दंडाची कल्पना निघाली नाही, याविषयी आम्हांला संदेह नाही.” चीफ सेक्रेटरीने जर हुकूम दिला नव्हता, तर तो सुद गव्हर्नराने दिला असला पाहिजे अशी न्या० प्रिड यांची गर्भित सूचना आहे काय ?

डि० में० मेल्ट्रमच्या तोंडीचा दुसरा जो अधिकारी ता० १८-८-४२ च्या आक्रमक टोळीपरोवर यावलीस गेला होता तो म्हणजे डि० सुपरिटेंडेंट ऑफ पोलीस’ मि० प्रेंट हा होय. परंतु सरकारतर्फे वा प्रेंटला साक्षीदार म्हणून शेवटपर्यंत घोलावण्यांत आले नाही. साक्षीदारांच्या यादीतून प्रेंटला बगळण्यांत सरकारचा हेतु दृष्ट होता ही गोष्ट न्या० प्रिड यांनाहि मान्य करणं अपरिहार्य झाले. किंबहुना, त्यामुळे सरकारच्या घेतानार जरदस्त लांछन आले अशी त्यांची निश्चित धारणा झाली असली पाहिजे. या विषयाबाबतचे त्याचे पुढील उद्गार मोठेच उद्बोधक आहेत यांत शंका नाही. ते म्हणतात.—“मि० प्रेंट यांना साक्षीदार म्हणून घोलावण्यांत आले नव्हते. याबाबत सरकारच्या तर्फे असे स्पष्टीकरण देण्यांत आले आहे की, दंगेखोरापैकी कोणालाच तो ओठवू शकला नसता, म्हणून त्याला घोलावण्याची आवश्यकता नव्हती.” हे स्पष्टीकरण पर्याप्त आहे असे आम्हांला वाटत नाही. (मि० प्रेंट) यांनी स्वतःच दुगन्यांदा चौकांत’ जाऊन झेंडा काढून आणलेला होता आणि दंगलीच्या वेळीहि त्यांनीच प्रथम झेंडा काढण्याचा प्रयत्न केला होता. म्हणूनच त्यांना साक्षीत घोलावण्यांत आले नव्हते असा आमचा ठाम समज झाला आहे. त्यांचो (मि० प्रेंट यांची) ही श्रुति (झेंडा काढण्याची) जरी बेकायदा

नसली, तरी तिच्यामुळेच जमावाच्या क्षोभाचा पारा, एवढी मडकला नसता इतरां भडकला. झेन काह्नन नेण्याचा पटिला प्रयत्न विफल झाल्यानंतर सागाहून पुन्हा पोलीसदल बरोबर घेऊन चौकत जाणे व झेन काह्नन आपणें अनावश्यक व अन्यायाचें (Unnecessary and injudicious) होतें. मध्ययुगीन लढाईच्या ज्या विचित्र तन्हा होत्या व विजयपत्तारा आणण्याची त्या वाळवी जी पद्धति होती त्या सारखाच हा प्रसार होय. या त्याच्या कृतीचाच आणखी एक दुर्दैवी व अपरिहार्य परिणाम असा झाला की, पोलीस पार्टी जेव्हा पाटलाच्या घरात दडली व जेव्हा त्याला लोकानी वेढा दिला तेव्हा कोणत्या शर्चावर आपण झेन परत नरण्यास तयार आहोंत या विषयीं नामुष्कीचीं बोलणीं करण्याचा प्रसंग त्याच्यावर (पोलीस दलावर) आला व तीं बोलणींहि फसलीं; आणि परिणामतः लोकांचा क्षोभ पुन्हा भडकला त्याच्या समोर अधिक माघार घेणें त्यांना भाग पडलें ! मि० ग्रँट याच्या या सारासार विवेकहीन (Injudicious conduct) वर्तनावर कसून होणारी उलटप्रतिक्रिया दळवी, म्हणूनच फिर्यादीने त्यांना साक्षीदाराच्या विजव्यात बोलविलें नाहीं असें आम्हांला वाटते

स्पेशल जज श्री० दंडे व रिट्यू जज मि० पोलक यांच्यावरहि जातां जाता एक फटकारा न्या० मिल यानी मारला आहे. ३३२ व ३३३ कलमाखाली आरोपींना शिक्षा दिल्यानंतर पुन्हा त्याच लोकांना ३२४ व ३२५ कलमाखाली शिक्षा सुनावण्यात आल्या होत्या. त्याविषयी न्या० मू० मिल म्हणतात “ ३३३ व ३३२ कलम १४९ कलमावरुन घाबून शिक्षा दिल्यानंतर त्याच लोकांना ३२४ व ३२५ कलमान्वये शिक्षा देणें वायफल (Superfluous) होतें ”

हायकोर्टाच्या जड कागदपत्रांतून यावली राटल्याचें जें नारसिंहम्हण प्रसट झाले त्याची कल्पना येण्यास बरील विवरण पुरेसें होईल असें वाटतें.

ता० १८-८-४२ च्या लढाईबाबत एकंदर ४८ इतमाने राटले भरण्यांत आले. त्यांपैकी दोन शेनटपर्यंत पसर राहिले. हायकोर्टाचा निर्णय

झाल्यावर ते पोलीसच्या स्वाधीन झाले व त्यांना नंतर सोडून देण्यात आले ते सर्व लोक कामगरी शेतगरी वर्गातीलच होते ग्रामल कोर्टाने त्यांपैकी चार इसमाना दोषमुक्त करून सोडून दिले व बेचाळीस इसमाना दोषी ठरवून चार वर्षांपासून सात वर्षांपर्यंत सकल मजुरीच्या शिक्षा ठोठावल्या रिष्ट्यु जजाने आणखी चार इसमाना सोडून दिले व अडतीस जणांच्या शिक्षा कायम ठेवल्या हायकोर्टाने ३०७, ३३२ व ३३३ कलमांखात्री झालेल्या सर्व शिक्षा रद्द ठरविल्या ३०५ कलमाखालील शिक्षा कायम ठेवल्या पण भोगली इतकी शिक्षा पुरे झाली असें म्हणून सर्वांनाच बंधमुक्त केले असा न्यायालयांतील लढाईचा थोडक्यात मतिताय आहे

या खटल्यात हायकोर्टानेहि काही शिक्षा कायम ठेवल्या असल्या तरी व्यवहारात सर्वच आरोपी बंधमुक्त झाल्याने सर्वांना विजयाइतकाच आनंद पाडला शिवाय हायकोर्टाच्या निर्णयात यावलींकराचा नैतिक विषय फार मोठा झाला जनतेच्या वाजूने कायद्याचे कैरु सिद्धांत प्रस्थापित झाले तिरंगी ध्वज हा येनायदा नव्हता व ती सान्या गावची संपत्ति होती व तिच्या संरक्षणासाठी सान्या गावाने समुचित होऊन लढणे हा त्याचा हक्क होता, ही गोष्ट कायद्याने प्रस्थापित झाली अधिकाऱ्यांनी बसविलेला येनायदा सामुदायिक दंड बसू न देण्यास प्रतिकार करणे हाहि जनतेचा हक्क प्रस्थापित झाला असल्याने अन्याय्य दंडाचा प्रतिकार करण्याचा आपला निश्चय सभा भरवून व्यक्त करण्याचा लोढांना हक्क आहे हीहि गोष्ट कायद्याने प्रस्थापित झाली हे सर्व प्रथम राष्ट्रीय स्वरूपाचे होते जनतेच्या या हक्कावर नोकरशाहीने गदा आणली होती पण यावलींने प्रथम नोकरशाही बरोबर ता० १६ व १८ ऑगस्टला प्रत्यक्ष लढाई करून आणि नंतर कोर्टातील लढाया देऊन आपले हे हक्क प्रस्थापित केले एकट्या यावलींने राष्ट्राला दिलेली ही देणगी होय या देणगीबद्दल राष्ट्र तिचे श्रेणी राहील

यावलींने आणखी एक धडा राष्ट्राला शिरविला तो म्हणजे, असले मूलभूत महत्त्वाचे हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी त्यागाचे तितकाच मोठा करावा लागतो त्यासाठी यावलींने सात बौर हुतात्मे झाले व त्याशिवाय

तेथीस वीर गोळ्या लागून कायमचे जायदही झाले. नोकरशाहीकडून अनन्वित छळ व जुलूम बरदास्त करावा लागला. सामुदायिक निर्वासनाचें तप आचरावें लागलें आणि तीन तीन कोर्टे चिमडीने आपला लढा लढत रहावें लागले व सतत दोन वर्षे कारागृहवासातील यातना भोगाव्या लागल्या. गावचागाव जेव्हा इतक्या महान त्यागास-यज्ञास तयार झाला, तेव्हाच बरील हद्दाचें पसायदान त्याच्या-नव्हे सबंध राष्ट्राच्या पदरात पडलें.

पण एवढ्यानेच यावलीच्या विजयमालिकेंतील मणी संपडे नाहींत. नागपूर हायकोर्टाने यावली खटल्यात दिलेल्या निर्णयाने नोकरशाहीचे छत्रेपेचे उडाले. यावली खटल्याला प्राप्त होऊ लागलेल नारसिंहरूप पाहून तिची पाचावरच धारण वसलो या प्रकरणातला मुख्य गुन्हेगार अमरावतीचा डेप्युटी कमिश्नर मेल्ट्रूम हायकोर्टाच्या निर्णयान्या आधीच हिंदुस्थान सोडून पळून गेला त्याने दक्षिण आफ्रिकेंतली नोक्सी पन्डरली सरकारी अधिकाऱ्याच्या धुंदीचा पारा यावलीच्या निर्णयाने शून्यासारखी उतरविला. आपल्या वर्तनाची चौकशी होणार काय, १९४२ सालातील आपल्या दुष्कृत्याचा पाडा यापुढे भरमोर्तून वाचला जाणार काय या भीतीने त्याची गाळण उडू लागली. कालपर्यंत ताठ माना बहून चालणारे अधिकारी खाली मान घादून चालू लागले. किल्लेकानी राष्ट्रीय पुढाऱ्याची गुलामत करण्यास प्रारंभ केला. सारांश, नोकरशाहीला धैर्य विगलित करणे (loss of morale) हा या खटल्याच्या रूपाने यावलीने मिळविलेला मोठाच विजय होता. यावलीच्या निर्णयाने भविष्यकालाचा प्रवाह बदलून टाकणं यात शंका नाही. सरकारास अधिकाऱ्यांच्या संरक्षणाचा काळा कायदा प्राप्त झाले. यावलीच्या निर्णयानंतरच जारी केला पण त्यामुळे नोकरशाहीची पमह लागलेली हिंमत राबवली गेली नाही. यावलीने निचा एवढा मोठा दुःख जमीन दोस्त केला होता की तें भगदाड मुक्कामे मि. सरकारला त्यानंतर केव्हाच शक्य झालें नाही.

प्रकरण ७ वें निःस्वार्थ साह्यकर्ते.

ता० १८-८-४२ रोजी झालेल्या युद्धाच्या घटनेत व त्यांतून निर्माण झालेल्या चोर्टाच्या भांडणात आपण आतापर्यंत इतके रंगलों की, ता० १५ आगस्टला ज्यांनी संपूर्ण अहिंसक क्रांति केली व यावलीपासून माहोली-पर्यंतच्या टापूर वॉप्रेसचे राज्य प्रस्थापित केलें आणि माहोली पोलीसस्टेशनवर सत्याग्रह करून त्यावर क्रांतीचा पूर्ण ताबा केल्यानंतर जे सत्याग्रही या नात्याने पोलीस सबइन्स्पेक्टरने 'तुम्हांला कैद केलें आहे' असे म्हणतांच, आपणहून त्याच्या स्वाधीन झाले त्या वीर पंजाबरात्र प्रभृति क्रांतिवीरांचें पुढे काय झालें हें पाहण्यास आपणांस आतापर्यंत सवडच मिळाली नाही.

मागे क्रांतिकांडात सांगण्यांत आलेच आहे की, त्यांना त्या रात्रीच म्हणजे १५ तारखेलाच समरापतीच्या तुढंगांत नेऊन पोद्दचवियांत आले, नंतर १८ ता. च्या घडामोडीबाबत धरपकड झाल्यानंतर व त्या प्रकरणांतील आरोपींचा सनत दोन महिने पाठलाग करून दोषांखेरीज बारीच्या सर्वांना पकडण्यांत आल्यानंतर १५ आगस्टच्या सत्याग्रहाबद्दल एकूण २५ इसमांवर सरकारी मालमत्तेचा विषय वेगळ्याच्या आरोपाबद्दल खटले भरण्यांत आले, त्यांत लड्डूझा फकीर, विश्वासराव, रामराव टांगणे, सूर्यमान हरिजन, अमृतराव, हरिजन, काशिराव हरिजन, जयदेव मानेकर व पिताराम तेली हे आठ आरोपी असे होते की, त्यांना १८ तारखेच्या खटल्यांतहि गोमण्यांत आले होतें आणि १७ इसमांवर केवळ १५ ता० च्या घटनांबद्दल खटले भरण्यांत आले होते.

या सतरा जणांचीं नांवे पुढीलप्रमाणे आहेतः—(१) वीर पंजाबराव यावलीकर (२) अण्णासाहेब मडपे, (३) पितारामजी राऊत (४)

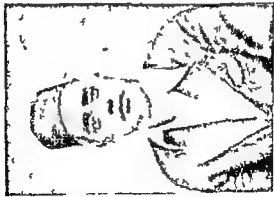
रानाराम शिंगानी काडव्कार (५) राजाराम गोपाळजी (६) नथूजी बारी (७) बाजारवाडो (८) नथूजी घोंगड (९) मिर्चा बेग (१०) अनंतराव पहिरवान (११) रानारामजी पाचपरे (१२) पूर्णाजी हरिजन (१३) साहेबराव नागपुरे (१४) सदाशिवराव मडगे (१५) अण्णासाहेब पडरपुरकर (१६) नथूजी काडव्कार (१७) विठोबा हरिजन

हे सगळे बॅडिशनल डि० मॅजिस्ट्रेट मि० अमानुज याच्यापुढे चालले जे दहा सत्याग्रही १० आगस्ट १९४२ ला आपणहून पोलीसच्या स्वाधीन झाले होते त्यांनी सर्व आरोप कबूल केले सत्याग्रही या नात्याने फौजिस्तचा कार्यक्रम आपण अमळत आणला व त्याबद्दल होईल ती शिक्षा भोगण्यास आपण तयार आहोत, असे सत्याग्रहीस शोभण्यासारखेच तेचखी उत्तर त्यांनी कोर्टास दिले पण वाळत्याबरोबर ओलहि जाळण्यात आले सर्वच आरोपींना पाच वर्षांपासून एक वर्षांपर्यंतच्या शिक्षा ठोठावण्यात आल्या

बरिलानी त्याचेंहि अपील दोन कोर्टे वर चालविले, पण आरोपींना आरोप मजूर असल्याने अपिलाना काही अर्थ उरत नव्हता अर्थात चालत्या कोर्टाच्या सर्व शिक्षा कायमच राहिल्या १५ ता० च्या सत्याग्रहींचे सगळे हा वस्तुतः भाडणाचा विषयच नव्हता त्यांना जबरदस्त शिक्षा देण्याची सरकारचा निद् होती एवढेच सत्याग्रही वागले त्या शिक्षा विनतकार भोगण्यास तयारच होते

अजादराव व विधासराव फरारी होते त्यांच्या नमिनी हर्षासात निघाल्यानंतर ते आपणहून पोलीसच्या स्वाधीन झाले होते त्या दोघांचाच खटला निराळा चालला अॅ० डि० मॅ० मि० बंगाले यांनी अजादराव यांना १८ आगस्टच्या दगलीत भाग घेतल्याबद्दल चार वर्षे सक्त मजुरीची शिक्षा ठोठावली परंतु विधासराव यांना १५ ता० चा सत्याग्रह व १८ ता०ची दगड या दोहोंत गोवण्यात आले व त्यांना सत्याग्रहाबद्दल चार वर्षे नहा महिने व दगलीत भाग घेतल्याबद्दल चार वर्षे अशी दुहेरी शिक्षा फर्मावण्यात आली पुढे त्या दोघांचाहि अपील इतरांच्या बरोबरीच चालले

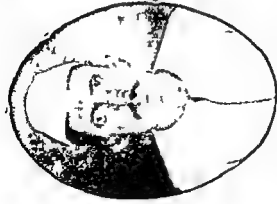
यावली खटल्याचे अविर्भात साह्यकर्ते

अडव्होकेट राजामाऊ गोपले

अडव्होकेट, आयासाहेब मुथोळकर

श्री. भीमराज आचार्य

श्री. मारोतचण्डकर

श्री अण्णासाहेब हिरेरकर

वीर पंजाबराव यास कोणी जवळचा नातलग नाही असें म्हणून त्याची सर्व शेती व मालमत्ता सरकारने जप्त केली होती व आनंद आभाजी पाटील यास रिसीव्हर नेमून ती त्याच्या स्वाधीन केली होती. ही इस्टेट त्याच्या ताब्यांत असेपर्यंत त्याने पुष्कळच मलई खात्री. परंतु कुंडचे श्री० भारोतराव पाटील यांनी ती इस्टेट आपल्या ताब्यांत मिळावी म्हणून मि० अमालुहा अ० डि० मॅ० याचेरडे अर्ज केला. श्री० भारोतराव पाटील व वीर पंजाबराव यांचे अतिभाऊ भीमराव भाधवराव त्राम्हणवाडेर यांचे संबंध घ्यानात घेऊन मि० अमालुहा यांनी वरील इस्टेट त्याच्या ताब्यांत मिळावी असा हुकूम दिला. पाटील आनंद आभाजी एवढ्यावर ताबा देईना. तेव्हा भारोतराव यांनी पोलीसची मदत घेतली व इस्टेटाचा ताबा मिळविला.

या ठिकाणी श्री० भारोतराव पाटील, भीमराव व आणखी काही कार्यकर्ते यांच्याबद्दल दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे ज्यावेळीं सर्व गांव हवालदोल झाला होता आणि ता० १९-८-४२ ला फौजी आक्रमण गावावर येणार म्हणून सामुदायिक निर्वासन करण्यात येत होतें, ज्यावेळीं अच्चासभाई, अबदुडा व शिवमंगलनिह यांच्या आमहावहन विश्वासराव यांनीहि भूमिगत होण्याचें ठरविलें, परंतु त्यांचें मन गांव अनाथ टाकून निघून जायामाठी धजेना. तीच स्थिति अजाबराव यांचांदि होती. ज्यावेळीं अच्चासभाई यांनी त्यांना पुन्हा मागितलें की, “तुम्ही गांवांत राहणें धोक्याचें आहे तुमचा जो घरच्या इस्टेटाचा कारभार आहे तो आम्ही साभाळूं, पण तुम्ही गांव सोडलेच पाहिजे. मी तुम्हाला यापुढे तुमच्या घरीं वापस जाऊ देणार नाही. तुम्हाला जर काही मागावयाचें असेल तर तें मला सांगा मी तें पूर्ण करीन तुमच्याबरोबर शिवमंगलनिह ठाकूर व अबदुल रहम यांनाहि न्या, म्हणजे तुम्हाला कोणत्याच गोष्टीचा त्रास होणार नाही” याप्रमाणे निवेदन करून विश्वामराव आपल्या वक्तव्यात पुढे म्हणतात—“निघण्यापूर्वी मी अच्चासभाई यांच्या, भाइयावर असलेली सर्व जबाबदारी सोपवून दिली. त्यांना मी सांगितलें की, प्रथम तुम्ही आमच्या घरीं जा. परासनोर असलेल्या गोष्ट्या लागलेल्या लोकांना

अमरावतीला नेण्याची व्यवस्था लावा. त्याकरिता बैलगाड्या तयार ठेवल्या आहेत निदान त्यांच्यासाठी डॉक्टर घेऊन या आमच्या जमिनीची, बैल, गाई, म्हशी या गुरांची जोपासना करा व जखमी व पीडित लोकांच्या खाण्याची व्यवस्था करा व त्याची काळजी घ्या."०

निर्वासनप्रकरणात देण्यासारखा विधासराव याच्या वक्तव्यातील हा उतारा येथे देण्याचे कारण इतकेच की, लढाई लढत असताना अथवा निर्वासन करीत असताना काही प्रामाणिक व विधास्य कार्यकर्ते मुरांम मागे राहिले होते लढवण्याच्या अथवा नुसत्यात जाणाराच्या यादीत त्यांची नावे अर्थात् येण्या-सारखी नाहीत. पण त्यामुळे त्यांनी केलेल्या सेवेचे मूल्य कमी होऊ शकत नाही म्हणुना, मारोतराव पाटील, अय्यासभाई व राममिसनजी उर्फ बाबूशेठ यांच्यामारखे जे कार्यकर्ते बुद्ध्या पाठीमागे राहिले, पण ज्यांनी यावलीच्या विपन्न स्थितीत तिची सेवा केली, तिला धार दिला व तिचे स्वातंत्र्यप्रेम राखून राखले त्यांच्या मूक सेवेचे मूल्य लढवण्याच्या पराक्रमापेक्षा कमी गणता येणार नाही विद्वत् पांडवाबरोबर कौरवाव्याविरुद्ध लढला नाही, पण पांडव वनवासात व अज्ञातवासात असताना त्याने पांडवाची माता सुती द्या जो प्रतिपाळ केला व भारतीय आख्यानात तो जितका प्रशसेस पात्र झाला, तितक्याच दर्जाचे काम मारोतराव पाटील, अय्यासभाई, भीमराव, राममिसनजी उर्फ बाबूशेठ, नानामाहेव मंगळकर इ० कार्यकर्त्यांनी यावलीच्या वीरांच्या अज्ञातवासात करून दाखविले व तितक्याच प्रशसेस तेहि पात्र झाले

जखमी लोकांचे उपचार करणे, निराश्रितांना साथ करणे, भूमिगत्यांची माहिती ठेवून त्यांच्या गरजांचे निवारण करणे, कोर्टातील भाटणे लढत राहण , वकिलांना सर्व तऱ्हेची माहिती व मदत उपलब्ध करून देणे आणि वीर पंजाबरावच्या इस्टेटीचे भाडण लढणे इ० प्रकारची सर्व कामे या मंडळींनी केली. 'मारोतराव पाटील जुडनर यांनी पंजाबराव यांची अनन्य मैत्री निर्माविली कोर्ट व्हेण्यातील भाडणासाठी स्वतःची सर्व इस्टेट फुकून देण्यास ते तयार झाले 'माझे सर्वस्व बरबाद झाले तरी चालेल, पण यावलीचा लढा तीनही कोर्टांतून लढला गेलाच पाहिजे.' असा त्याचा आग्रह होता व तो त्यांनी

शेवटास नेऊनच दाखविला यावलीस गोळीबार झाला हें समजल्यावर मारोतराव पाटील व मारोतराव दोघळे एका लॅरीत डॉक्टरला घेऊन माहोलीस आले पण त्रि० लष्कर गावात आहे हें समजल्यावर ते वापस गेले पंजाबराव याच्या इस्टेटीवर फर्ज होत रिसीव्हर आनंद आकाजी याच्या ताब्यातून सोडवून मारोतराव व भामराव यांनी ती आपल्या ताब्यात घेतली, तेव्हा तर तिची अधिकच धुळ्याण उडालेली होती गुरंदोरें लिलाव झाली होती उभें पीकहि कापून नेण्यास दुष्ट आनंद आकाजी याने कमी केऊ नव्हतें परंतु मारोतराव व भामराव यांनी ती ताब्यात घेतली व त्यांनी तिची मशगत केली इतक्या आत्मीयतेने व चोर रीतीने त्यांनी ती सांभाळली की, पंजाबराव मुद्दून येण्यापूर्वीच त्यांचे सर्व फर्ज फिटलेले होतें फर्जाच्या निराकाराचे सर्व श्रेय मग हळकर नानासाहेब यानाच आहे गुरंदोरें नादू लागली होती व शेवट पिकानी डुळें लागली होती भैरीचा हा नमुना खरोखर अनन्यसाधारण नव्हे काय? मिती ठिकार्णी तो सगळू शकें? तसंच धी रामकिशनजी अवादासजी उर्फ बाबूशेड यांच्या व त्यांच्या मातोश्रींच्या साक्षात्तादि वृत्तज्ञतापूर्वक निर्देश करणें अवश्य आहे ता १९-८-४२ ला यावलीस शिक्क राहिलेल्या सर्व लोराना त्यांनी शिधासामुग्री दिली जखमी लोकाना वैद्यकीय साह्य मिळविण्यामाठी रोख रक्कमेची मदत केली आणि पंजाबराव मुद्दून येईपर्यंत आपली ज्या ज्या तऱ्हेने शक्य होईल त्या त्या सर्व तऱ्हेनी निराश्रिताना साग्र केले एवढे नि स्वार्थ व जिन्दाब्याचे कार्यकर्ते यावरीत होते म्हणूनच तिचें नाव प्रारंभापासून अखेरपर्यंत उज्ज्वल राहिलें तिचा खाली मान घाण्याचा प्रसंग आला नाही व प्रचंड त्रि० साम्राज्यशाहीशीं पुन देण्यात ती यशस्वी झाली

आता अमरावतीच्या व नागपूरच्या बर्फाल मंडळीबद्दल दोन छन्द या ठिकाणी त्रिहिणें अल्पावश्यक आहे यावलीचा सगळा तीन तीन कोटें लढला गेला, पण एसाहि अवस्थेत बरीगनी पैसा घेतल्या नाही पाटे, गोखले, ग्रन्थ, पी वाय देशपांडे, मुफोडर, घाटे व चन्दयान्कारजी मुनशी इतक्या कायदेपंडितानी या राटल्यात विनागूय काम केले सार्तऱ्याच्या लढ्याचा एफ भाग या मुद्दनिच ते लढू कायद्याचा कीस तर काढलाच पण यज्या सरकारी अधिकाऱ्यांची कोऱ्हीहि ना

भय न वाळगता त्यांनी त्याच्या अपकृत्वाचें स्वरूप व यावलीच्या प्रतिकाराची तेजस्विता इतक्या ओजस्वी रीतीने प्रकट केली की, न्यायाधीशानाहि माना टोलाव्या लागल्या

विशेषतः अॅड० ना० श्र्य० पाडे व राजाभाऊ गोखले यांनी सहा महिनेपर्यंत सर्व उद्योगधंदा व कामराज सोडून दिलें व अनन्यभावाने ते खटल्याची तयारी करीत राहिले या त्याच्या देशसेवेच्या फाळांत अॅड० पाडे याचे मित्र अॅड० वि० दा० ब्रम्ह यांनी त्यांना कोणतीहि घरगुती कळजी भासू दिली नाही तसेंच अॅड० राजाभाऊ गोखले याचे चुलते अॅड० कामसाहेब गोखले यांनी पुतण्याचा सर्व भार सांभाळला हे दोघेहि तरुण दिवसचे दिवसच काय, पण महिनेच्या महिने तुरंगांत राहिले आरोपींची याजू त्यांनी पूर्णपणें समजून घेतली आरोपींच्या दमदारपणाची व हिंमतबाजीची वणरारता पाहून त्यांचीहि हिंमत द्विगुणित होत गेली. त्यांनी नागपूर अमरावतीच्या तर रिलेव वाऱ्या केत्या असतील पण सेवाम्राम व मुबईच्याहि वाऱ्या केत्या अतिशय मन लावून व अगमेहनन करून त्यांनी वट्ट केले या दोन तरुण धर्मिण्यांनीच रात्रें म्हटल्यास यावलीचा लढा अखेरपर्यंत लढविला कागदपत्रें तयार करून देण्याच्या कामी त्यांना श्री० वसंतराव केकर व श्री० धाडुराव पागारकर या दोन तरुण वविलांनी मदत केली चारामने आपल्या सदस्यातून वर्गणी करून त्याचा सर्व सागाजर्च व प्रवासवर्च दिला सर्वांचा जिद्दाट्या था खटल्यात गुंतला होता

या ठिकाणी सरकारी वकिलांचाहि निर्देश करणें अवश्य आहे. रावबहादूर सरजामे हे पन्थिक् प्रासिस्फुटर होते व रावबहादूर शिंदारे हे त्याचे सहाय्यक होते वरिष्ठ कोर्टांत अॅडव्होरेट जनरल रान बहादूर हिदायत उला यांनी सरकार पक्षाचें काम चालविलें डि० मॅ० मेडून यांनी वगविलेला सामुदायिक दंड बेसायदा होता हें सरकारच्या तर्फे हायचेर्टांत त्यांनीच कथून केलें सरकारी वकिलांनीहि आरोपींच्या वविलांनी पहातभूतीचें वर्तन ठेवलें होतें हें नमूद करणें अवश्य आहे

याशिवाय आणखी एका नि स्वार्थ कार्यकर्त्यांचा निर्देश करणे अवश्य आहे हा कार्यकर्ता म्ह० काँग्रेसच्या अज्ञातवासात ज्यानी अमरावतीला काँग्रेस कार्याची धुरा सांभाळली ते श्री० देवकिमनजी श्वर अमरावतीकर हे होत. काँग्रेसची सर्वसाधारण कामे तर त्यानी सांभाळलीच, चळवळीची ज्योत जळती ठेवण्याचाहि त्यानी सर्तोपरीने प्रयत्न केला, पण यावलीच्या खटल्यात त्यानी अतिशय जिद्दाब्याने मदत केली. अडीअडचणीला लागणारी द्रव्याची मदत त्याच्यामंडूनच मिळत गेली. प्रारंभापासून अखेरपर्यंत यावलीच्या खटल्याशीं तेहि तादात्म्य झाले आणि आपल्या सामर्थ्यानुसार त्यानी त्यात हातभार लावला. तसेंच अमरावतीचे श्री० रघुनाथमलजी कोचर एम्. एल्. ए यांनीहि स्वतः तुरुंगातून सुटून आल्यावर यावलीच्या निराश्रिताना अतिशय मदत केली व नित्येकाचीं घरेंहि बांधून दिलीं

भूमिगत कार्यकर्त्यांना इतक्या अनेक ठिकाणच्या व अनेकविध लोकांची मदत झाली की, विस्तारभयास्तव त्या सर्वांचा गुप्तनिर्देश करणे अशक्य असलें, तरी त्याच्या आत्मीय साक्षाची नोंद करणे अवश्य आहे

न्यायमूर्तीचीं निकाल-पत्रें

वस्तुतः हीं निकाल पत्रें परिशिष्टात यावयास पाहिजेत परंतु प्रस्तुत प्रकरणीं त्याचें महत्त्व लक्षात घेता आणि त्यात ग्रथित झालेल्या विचारसंपदेचें मूल्य घ्यानात आगता, त्यांना प्रकरण रुपाने मूळ ग्रथाचाच अंगभूत भाग बनविणें अधिक दृष्ट होईल न्या० मू० बोस यांचें सारमपत्र पाचव्या प्रकरणात दिलेलें आहे प्रस्तुत प्रकरणांत न्या० मू० नियोगी न्या० मू० पुराणिक व न्या० मू० ग्रिड यांचीं निकालपत्रें रेण्यात येत आहेत हिंदी स्वातंत्र्याच्या इतिहासवाङ्मयात या निकाल पत्रांना अतिशय महत्त्वाचें व मानाचें स्थान मिळण्यासारखें आहे

न्यायमूर्ति नियोगी यांचें निकाल पत्रक —

“मुख्य घटनाच्याविषयी माद नाहा त्या घटना अशा—डि० मॅ० व डि० सुप० ऑफ पोलीस यांच्यावर कायदानी ह्या कणात आता व पोलीस पार्टीवर दगडफेक करण्यात आली आणि गोळीबार करण्यात आता यादाचे ज मुख्य मुद्दे आहेत, ते असे की, डि० मॅ० व त्यांची टोळी यांचा यावलीन जाण्यात हेतु कोणता होता ? तसेंच गांधी-चौधरात समन्या लोकांचाहि हेतु कोणता होता ? आणि कोणत्या मूळ घटनेमुळे डि० म० व डि० सुप० ऑफ पोलीस यांच्यावरहि ह्या सात ?

“डि० मॅ० व त्यांच्या बरोवरीनी सदस्य पोलीस टोळी यांचा यावलीन जाण्याचा उद्देश काय ? आरोप-पत्रात म्हणून आगे हा उद्देश ‘रेव्हिन्यू अधिकारी व रेव्हिनील लोक यांच्यात चांगले संबंध प्रस्थापित करणे’ हा होता उद्देश, आरोपींनी आपल्या वायव्यानांत एक गुप्त अंग सांगितलें की, त्यांचा उद्देश सामुदायिक दंड वगळ करणे हा होता

“सातता प्रस्थापित करण्यासाठी जिझ्यातील खेडे-विभागात पोलीसच्या दोब्या घेऊन डि० मॅ० फिरत होता, ही गोष्ट खरी आहे पण प्रस्तुत सटल्यातील मुख्य प्रश्न असा आहे की, डि० मॅ० त्या विशिष्ट दिवशी जो यापलीस गेला तो फक्त राज्यव्यवस्था कायम ठेवण्यासाठीच गेला होता काय? अथवा त्याच दिवशी सामुदायिक दहाची वसुली सुलभ व्हावी म्हणून खेज्यातील लोकाना भातिग्रस्त करणे व धाकदपट्या दाखविणे यासाठी गेला होता? सामुदायिक दंड वसविणे हे येकायदा होतें, ही गोष्ट सरकारतर्फे मान्यच करण्यांत आली आहे आणि म्हणूनच या प्रकरणाशी निगडित असलेले सरकारी अधिकारी या मुद्यावर सरळ कबुली देतील अशी अपेक्षा घाळणें अशक्य आहे. अर्थात् सरकारी साक्षीदारांनी जी निरनिराळी घटक्यें केली आहेत त्यांतील सुसंगतपणा शोधून त्यातून सलग्नेपण करणें भाग आहे

“सरकारी साक्षीदार नं० ७ रे० इन्स्पेक्टर म्हणतो की, ता० १६-८-१९४२ रोजी पाच कॉन्स्टेबल्स व एक हेड कॉन्स्टेबल यांची तुफडी यरोवर घेऊन २००० रु० सामुदायिक दंड वसूल करण्यासाठी आपण यावलीस गेलों होतो, आणि आपण रामक्रिसन अबादास याजवकून ५०० रु० व रामराव टाकोने याजवकून २०० रु० मागितले त्यावेळी रे० इन्स्पेक्टरच्याबरोबर जागल्या (साक्षीदार नं० २), पाटील (साक्षीदार नं० ५), पटवारी (साक्षीदार नं० १६), व इतर काही मदाराहि होते जागल्याने (साक्षीदार नं० २) म्हटल्याप्रमाणे एका कॉन्स्टेबलजवळ बंदूक होती हेंहि ध्यानात ठेवावयास पाहिजे आता, सामुदायिक दंडाची ही मागणी सर्वस्वी येकायदा होती आणि ज्यांना तो मागण्यांत आला होता त्यांना, कायद्याप्रमाणे दंड देण्याचा इन्कार करणें, इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या वसुलीचा प्रातेकार करणें याचा पूर्ण हक्क होता.

“डि० मॅजिस्ट्रेट (साक्षीदार नं० १७) म्हणतो—‘सरकारकडून मला मिळालेल्या सूचनाच्या अनुसार ता १६-८-४२ रोजी मी सामुदायिक दंड वसतूं शकत होतो. म्हणून मी त्या अधिकारान्वये रेव्हेन्यू इ० चाला २००० रु०

सामुदायिक दंड वसवून वसूल करण्याची आज्ञा दिली होती.' तेव्हा, डि० मॅ० च्या आदेशानुसार रे० इ० वागत होता हे स्पष्ट आहे. ज्या लोकाकडे रे० इ० गेला होता त्याच्याजवळूनच दंडाची रकम मागवी अशी प्रत्यक्ष सूचना त्याला मिळाली होती काय? हा प्रश्न येथे गैरलागू आहे. तसा हुकूम त्याला तहसिलदाकडूनहि कदाचित् मिळाला असेल. अर्थात्, विशिष्ट माणसाकडून ठराविक रकमांची मागणी करणे हे रे० इ० चे कृत्य कायद्याच्या विरुद्ध होते यांत शंकाच नाही.

“परंतु रे० इ० चा हा प्रयत्न विफल झाल्यानंतर त्याने ती गोष्ट डि० मॅ० ला सांगितली. या मुद्यावर डि० मॅ० म्हणतो—‘यावली येथे घडलेल्या घटना जेव्हा ता० १६-८-४२ रोजी रे० इ० ने मला सांगितल्या तेव्हा मी त्याला म्हणालों की, परिस्थितीप्रमाणे शक्य तितक्या लीकर आमच्या अधिकारांत असेल ती सर्व मदत आम्ही तुला द्या’ असे म्हणून डि० मॅजिस्ट्रेट पुढे म्हणतो—‘१८-८-४२ रोजी यावलीला जाण्यात आमचा उद्देश दंड वसूल करण्याचा नव्हता, तर मुख्यत्वेकरून दंड-वसुलीचा मार्ग सुलभ करून ठेवावा हा होता’ यानंतर प्रश्न असा उत्पन्न होतो की, त्याच दिवशी दंड वसूल करण्याचा त्याचा हेतु होता काय? या मुद्यावर इतर साक्षीदारांनी दिलेली कबुली विशेष महत्वाची आहे

“सार्जंट क्लॉन (साक्षीदार नं० १०) म्हणतो—‘यावली गावावर वस-विण्यात आलेला सामुदायिक दंड वसूल करणे हाच तेथे जाण्यात आमचा उद्देश होता १८ तारखेलाच मला या कामासाठी बोलाविण्यात आले. त्या दिवशी सकाळी डी० एस्० पी० आला व त्याने मला सिटी कोतवालीमधून आपल्या बरोबर घेतले.’ परंतु पुढे आपला उद्देश लपविण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी तो म्हणतो—“सरकारी अधिकाऱ्याविषयी वचक उत्पन्न करण्याच्या उद्देशामागे सामुदायिक दंड वसूल करणे सुलभ जावे ही कल्पना होती किंवा नाही, हे मला माहित नाही.’ पण लगेच पुन्हा तो कबूल करतो—डि० मॅजिस्ट्रेट व डी० एस्० पी० यांचे जे संभाषण मी उमरावती व माहोली या दोन्ही ठिकाणी ऐकले त्यावरून माझा असा समज झाला की, दंड वसूल करण्यासाठीच आपण यावलीस

जात आहोंत ' तो आणखी असेहि म्हणाला यात शका नाही की, आपण यावलीस म्हाकरिता जात आहोंत हें त्या दोघांपैकी कोणीहि मला सांगितलें नव्हतें, ' पण या त्याच्या म्हणण्याला काही महत्त्व नाही

' जाहोला पोलास स्टेशनचा अधिकारी सव् इन्स्पेक्टर (साक्षीदार न० ११) हा त्या (१८-८-४२ रोजीच्या) विफ्ट प्रसर्गां डि० मॅजिस्ट्रेटच्या चरोवर होता तो म्हणतो -- 'अशा तऱ्हेची (प्रतिकाराची) कृत्ये करण्यात भाग घेणें चांगलें नाही हें सोशना समजून मागण्याकरिता आणि ठकथ झाल्यास सामुदायिक दंड वसूल करण्याकरिता आम्ही यावलीस जाण्यास निघालों होतों ' एका जखमी माणसाची परीक्ष करण्यासाठी पाठविलेल्या मागणीपत्रांत त्याने असें म्हटलें आहे की, '१८-८-४२ रोजी यावलीस जाण्यात डि० मॅजिस्ट्रेटचा हेतु दंड वसूल करणें हा होता ' हें असें का म्हटलें याविषयी खुलासा विचारला असता तो म्हणाव की, '१६-८-४२ रोजी २० इ० व पोलीस याना दंड वसुलीमाठा यावलीस पाठविण्यात आठें होतें आणि पुन्हा १८-८-४२ रोजी तोच २० इ० व नायब सहसीलदार हे डि० मॅ० याच्याचरोवर होते यामुळे डि० मॅ० व त्याची टोळी दंड वसुलीसाठीच यावलीस गेली असें अनुमान मी काढलें आणि म्हणून माझा तसा समज मी सदर पत्रात लिहिला ' डि० मॅ० व डि० सुपरिटेंडेंट ऑफ पोलीस याच्या वैयक्तीय तपासणीसाठी जें मागणी-पत्र पाठविण्यात आलें होतें त्यात सुद्धा यावलास जाण्यातला उद्देश दंडाची वसुली करणें हा होता, असेंच म्हटलें आहे

“वरील वक्तव्यावरून एकच अप्रतिरुद्ध अनुमान निघूं शकतें व तें असें की, त्याच दिवशीं सामुदायिक दंड वसूल करण्यासाठी डि० मॅ० ने यावलीस भेट दिली हाच त्याचा उघड-उघड व मुख्य हेतु होता ”

“(आता दुसरा प्रश्न) गांधी चांकात जमा होण्यामध्ये खज्यातील लोकांचा हेतु काय होता? या बाबतींत ज्या महत्त्वाच्या गोष्टी विचारात घेणें जरूर आहे, त्या अशा की, ता १५ ८ ४२ रोजी ज्या लोकानी मोडतोडीचीं

कृत्ये केली होती त्यांना पोलीसने (१८-८-४२) पूर्वांच अटक केली होती असे पाटील (सा. नं. ५) याने सांगितले आहे. जागल्या (सा. नं. २) व पाटील (सा. नं. ५) यांच्या जवान्यावरून आपली हैद्री स्पष्ट झाले आहे की, १६ व १७ ऑगस्टला कोणताही चार्जिट कृत्य घडलेली नव्हती. तथापि या दोन्ही दिवशीं गांवकऱ्यांनी सभा केल्या होत्या आणि सामुदायिक दंड घावयाचा नाही असा निश्चय केला होता. त्यांनी जर असा निश्चय केला असेल तर सामुदायिक दंड वसवणे हेंच बेकायदा असल्यामुळे तो न देण्याचा निश्चय करण्याचें त्यांचें कृत्य पूर्णपणे न्याय्यच होतें. गांधी चौकांत जमा होण्यांत, आपण दंड देणार नाही हा आपला निश्चय जाहीर करण्याचाच जर त्यांचा हेतु असेल तर त्यांचा तो जमाव गैरकायदा होता असें म्हणतां येणार नाही. याचें कारण उपडच आहे की, दंड देण्याचा इन्कार करणे हें कायद्याला धरूनच होतें.”

“बेकायदा रीतीने लादलेला दंड देण्याचें नाकारण्याचा अधिकार जसा प्रत्येक व्यक्तीला होता, तसाच सर्वांनी मिळून एकत्र जमून संयुक्त रीतीने आपण दंड देणार नाही हें जाहीर करण्याचाहि अधिकार त्यांना होताच. लॉ ऑफ कान्स्टीट्यूशन नामक पुस्तकांत पृष्ठ २७१ वर डायरीने म्हटल्याप्रमाणे व्यक्तीला जें व्यक्तिस्वातंत्र्य व भाषणस्वातंत्र्य आहे त्याविषयी कोर्टांनी जो दृष्टिकोन धारण केला आहे त्याहून जमाव करण्याचा अधिकार ही वेगळी घाव नाही; म्हणून एकत्र जमा होण्यांतलें गांवकऱ्यांचें कृत्य हें सर्वस्वी कायदेशीर व विधियुक्त (Constitutional) असंच होतें. मॉटेग्यू चेम्सफर्ड रिपोर्टांत (परिच्छेद १२५ पृष्ठ ८१)— ‘लहान लहान लचलुचपती व जोरजुलूम’ याचा निर्देश करतांना असें म्हटलें आहे की—‘लोक सहसा तक्रारी करीत नाहीत आणि श्रितकाराची दुरुल्लिख करण्यापेक्षा मुकाब्याने जुलूम सहन करणेंच ते पसंत करतात.’.....पण या बाबतींत सार्वत्रिक लोकमताच्या जाण्टीशिवाय सर्व साधारण सुधारणा होणार नाहीत.’ बेकायदा नसविण्यात आलेल्या सामुदायिक दंडाचा त्या त्या व्यक्तींनी

प्रतिकार करणें आणि त्याच्या निष्ठ लोकमत खडें करणें,—जसें गांधी चौफांतल्या जमावाने करून दाखविलें,—हें बरील उद्गासतीच शब्द व तात्पर्यार्थ ह्या दोन्हीशीं पूर्णपणे सुसंगतच होतें ”

“या नंतरचा प्रश्न असा आहे की, दगलीला सुध्दात कोटून झाली? मडक्याचें मूळ कारण काय? या दगलीत एका राजूला डि० मॅ० व त्याची टोळी यांना झालेल्या जखमा आहेत, तर दुसऱ्या चाजूला गावकऱ्यांपैकी ५ मेले, १७ इसमाना गोळ्या लागून जखमा झाल्या व इतर रीतीने जखमा झाल्या साक्षी-पुराव्यावरून हें स्पष्ट दिसतें की, १६ तारखेला गैर कायदा घडविलेला दड घसूल करण्याचा रे० इ० चा प्रयत्न निष्फल झाल्यानंतर ह्मकरच डि० मॅ० यावलीस भेट देईल अशी अपेक्षा होताच १८ तारखेलाच तो येणार आहे या विषयी गावकऱ्यांना निश्चित माहिती होती निःका नाही हा महत्वाचा मुद्दा नाही कारण १६ तारखेनंतर कोणत्याहि दिवशीं तो येईल अशी त्याची अपेक्षा होती जेव्हा जेव्हा डि० मॅ० व त्याची टोळी येईल, तेव्हा गावकऱ्यांना एकत्र जमविता यावें या हेतूनेच घड्या वाजविण्याची योजना करण्यात आली होती अशा पद्धतीने गावकऱ्यांना एकत्र बोलाविलें, एवढ्यानेच केवळ सरकारी दलावर हल्ला करण्याचा त्याचा मनोदय होता हें सिद्ध होऊ शकत नाही पणानत जमा झालेल्या लोकांची संख्या निती होती याविषयी निरनिराळ्या साक्षीदारांनी निरनिराळे अंदाज दिले आहेत किल्ल्याच्या मते ही संख्या १२०० होती तर किल्ल्याच्या मते ५०० ते ७०० होती सर्जंट क्रीन (सा० नं० १०) याच्या मते सुमारे १२०० लोक जमले असावेत (वस्तुतः) ज्या चेळीं हे लोक चवताळले तो क्षण जितका महत्त्वाचा आहे तितकें महत्त्व त्यांच्या संख्येला नाही. डि० मॅ० व त्याची टोळी यांनी गावातून गांधी चौफापर्यंत जी चाल केली तिचा मागोवा घेतला असता, लोकांच्या चवताळण्याचा क्षण स्पष्ट होणार आहे (या बाबतीत) डि० मॅ० (सा० नं० १७) म्हणतो की, मैदान ओलाढ्यावर पोलीस दल बघावनी पद्धतीने गज शालें ही मडळी जेव्हा पाटलाच्या घराजवळ आली, तेव्हा त्यांना लोकांचा एका छोट्या जमाव दिसून आला या जमावाची पागाफाग करण्यासाठी पोलीस द्रवजो जी जोराची चाल (Rapid advance) केली तिचें, डि० मॅ० चें बरीच उद्गार म्हणजे

गांधींस काव्यमय वर्णन (somewhat picturesque description) होय अशा रीतीने दशर घट्टांचे लोक गांधी-चौकाकडे जाणाऱ्या गलीकडे गेले, रातला एरुदि गांधीकरी परत फिरला नादी व त्याने डि० मॅ० व त्याची टोळी यांच्यावर हल्ला करण्याच्या दम भरला नादी, हें विशेषेकडून ध्यानांत ठेवावयास पाहिजे. तसेंच गांधी-चौकांत गांधीकरी जमा झाले होते एवढ्यावरूनच येवळ ते हल्ला करण्याच्या मनोवृत्तीत होते असे सूचित करण्यासारखेहि गांधी घडले नादी. कोणताहि अपघात (incident) न होता डि० मॅ० व त्याची टोळी गांधी-चौकांत पोहचू लागली व ते जेव्हा एका विशिष्ट ठिकाणी आले, तेव्हाच भाडण सुरू झाले व आगीची ठिणगी पडली.

“नवी ज्या ठिकाणी मारामारी सुरू झाली ते ठिकाण आणि जेव्हा गोळीघार सुरू करण्यांत आला ती घेऊ व रथान हीच या राट्यातील निर्णायक निदर्शक (Crucial Points) होत गांधी चौक हा गांधीच्या उत्तरेत आहे चौकाच्या दक्षिणेकडे असलेल्या गलीतून चौकांत जाता येते या गलीकडे ताड असलेले एक देऊळ आहे. या देवळाच्या बायव्येस शाळा आहे या शाळेला बाहेरचे सुपण असून त्याला गांधी चौकाकडे तोंड असलेला दरवाजा आहे या दरवाजाच्या जवळच बारा फूट उंचीचा एक स्तंभ आहे व त्यावर एक ध्वज उभारलेला आहे. ही जागा नकाशात P या गुणेने दाखविली आहे व ती गलीपासून दूर आहे गलीच्या तोंडापासून ती गुमारें ६५ फूट दूर असावी ज्या जागेवरून गोळीघार सुरू झाला त्या ठिकाणी नकाशात तारकाचिन्ह घेलेले असून ते गलीच्या मुखापासून गुमारें ३० फूट आंत आहे

दोन्ही पक्षांत हल्ल्याची पहिली ठिणगी कशा पडली याविषयी दोन मतें आहेत किर्यादींचे म्हणणें असे की, डि० मॅ० व त्याचें दल यानी चौकांत प्रवेश केला न केला तोंच दगडपेनीला प्रारंभ झाला व डि० मॅ० व टी० एस्० पी० यांच्यावर हल्ला करण्यात आला याच्या उलट, आपण गांधी चौकांत हजर होतो अशी कवूली देणाऱ्या गांधी आरोपींचें म्हणणें असे आहे की, सरकारी दलाने प्रथम लाठी हल्ला सुरू केला व डॉडा काढून नेण्याचा प्रयत्न केला. किर्यादीच्या राक्षसीदारांचें, सरकारी दल गांधी चौकांत येताच जमावाने दगडफेक

करण्यास प्रारंभ केला, असे म्हणणे आहे यात शंका नाही पण उलट तपासणीत बाहेर आलेल्या हकीकतीवरून असे दिसते की, डि० मे० व डी० एस्० पी० यांच्यावर ह्या झाल्यानंतर दगडफेक सुरू झाली.

“जागल्या (सा नं २) म्हणतो—‘गांधी चौकातील विहिरीजवळ जेव्हा आम्ही पोचलो तेव्हा जमावाने दगडफेकीस प्रारंभ केला, त्यापूर्वी नव्हे’ आणि आमची टोळी जेव्हा झेंड्याखडे चाल करू लागली तेव्हा सादेबावर हल्ला झाला ‘पाटील (साक्षीदार नं. ५) म्हणतो—‘देवळाच्या वागव्येकडील कोपऱ्याच्या थोडेसे पुढे जेव्हा आमचे दल गेलं, तेव्हा जमावाने दगडफेकीस प्रारंभ केला ‘रेव्हेन्यू इन्स्पेक्टर (सा. नं. ७) म्हणतो.—‘दलाच्या अग्रभागी डि० मे० होता. दल शाळेच्या इमारतीच्या दरवाजाजवळ गेलं. तत्काळ गांधी-चौकात जमा झालेल्या लोकानी आम्हाला दगड मारण्यास प्रारंभ केला, दगडफेक व डि० मे० व डी० एस्० पी० यांचेवरील (लोकाचा) लाठी हता ही एकदमच सुरू झाली ‘साजेंट बीन (सा. नं. १०) म्हणतो—‘आम्ही ज्या क्षणी तेथे पोहचलो त्याक्षणीच आम्हाला घेरण्यात आले आणि दगड व लाठ्या यांचा मारा आमच्यावर सुरू झाला. शाळेच्या आवाराच्या आग्नेयेकडील कोपऱ्यावर जमाव उभा होता त्याच्या जवळपासच डि० मे० व डी० एस्० पी० यांना घेरण्यात आले ‘सन इन्स्पेक्टर (सा नं. ११) म्हणतो— ‘बागीच्या दलाच्या अग्रभागी असलेले डि० मे० व डी० एस्० पी० शाळेच्या आवाराच्या दरवाजापर्यंत गेले शाळेच्या दरवाज्याजवळ झेंडा होता डि० मे० व डि० एस्० पी० हे झेंड्याच्या दोन कदम अंतरावर पूर्वेस होते. आम्ही गांधी चौकात पोहचून शाळेच्या इमारतीच्या दरवाज्याजवळ जात नाही, तोंच जमावाने आमच्यावर एकदम हल्ला करण्यास प्रारंभ केला शाळामास्तर (सा० न० १५) याने एका साहेबाला झेंड्याजवळ पाहिले. डि० मे० (सा० न० १७) म्हणतो—‘चौकाच्या दुसऱ्या टोकजवळ जेव्हा मी होतो, तेव्हा एका घळमट जमावाने (Dense crowd) आपणांस घेरले आहे असे मला आढळून आले. माझ्यावर हल्ला करण्यात येत होता.’

वरील वक्तव्यावरून हे स्पष्ट होत आहे की, जेव्हा डि० मे० व त्याचे दल शाळेच्या दरवाज्याजवळ झेंडा होता त्या ठिकाणी गेलं, तेव्हाच जमावाने

हालचाल केला (became Active) आपणांवर ह्या होण्यापूर्वी लोमानी दगड फेक केली असं डि० मॅ० मुद्दा म्हणत नाही, हें विशेषकरून ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. सब इन्स्पेक्टरचा पुरावाहि हाच आशय व्यक्त करतो डि० मॅ० व त्याचें दल गांधी-चौकाकडे जात असताना पाठीमागून कोणोहि दगड मारले नाहीत, असेंच जागल्याचेंहि म्हणणें आहे डि० मॅ० वर ह्या होण्यापूर्वीच दगडफेक सुरू झाली होती ही गोष्ट दोन महत्त्वाच्या गोष्टींमुळे असिद्ध होत आहे त्या म्हणजे, पोलीस अधिकाऱ्याच्या शरिरावर ज्या ठिकाणी जसमा झाल्या तो भाग ही एक, आणि जेथून गोळीबार सुरू करण्यात आला तें स्थळ ही दुसरी. पोलीसदलापैकी मार लागलेल्या अनेक इसमातून तिघांची फिर्मादोतर्फें तपासणी करण्यात आली सार्जंट व्हीन, सब इन्स्पेक्टर व नायब तहसिलदार हे ते तीन इसम होत (गांधी चौकातून) माघार घेऊन गरीत जात असताना विहिरीजवळ सार्जंट व्हीन यास मार लागला डि० मॅ० व डी० एस् पी याची छुटका करीत असताना सब इन्स्पेक्टरला मार बसला नायब तहसिलदाराला, आपणांस कोणत्या ठिकाणी (घटना स्थळाच्या) मार लागला हें सांगता आलें नाही त्याला फारच घारीक जखम झाली होती आणि म्हणूनच बहुधा मार लागण्याचें स्थळ ध्यानांत ठेवण्याची काळजी त्याने घेतली नसावी पोलीस दलाने गळीत माघार घेतल्यावर तारकाचिन्हामित (नकाशातील) स्थळापासून गोळीबार करण्यात आला बरील सर्व प्रमाणावरून हेंच दिसून येत की, दाळेच्या आवाराच्या दरवाजाजवळ डि० मॅ० व डी० एस् पी० जाऊन पोहोचोपर्यंत जमावाकडून कोणत्याहि गंभीर स्वरूपाचा उपद्रव सुरू करण्यात आला नव्हता म्हणून या ठिकाणी ज्या घटना घडल्या त्यातच या खटल्यातील खरी ग्याननाची मेख साठलेली आहे.

“जागल्या म्हणतो की, जेथे झेंडा उभा आहे त्या ठिकाणी डि० मॅ० ची टोळी पोहोचल्याबरोबर दगडफेक सुरू झाली व ती चालू असताच साहेबांपैकी एकाचे ध्वजासुद्धा झेंडा धरला व तो खत रुडे ओढला यानंतर काय घडलें इकडे आपलें लक्ष नव्हतें असं हा साक्षीदार म्हणतो, पण त्याच ध्यानांत मोठा जोर देऊन त्याने असेंहि सांगण्याचा प्रयत्न केला की, साहेब लोकांवर ह्या झाल्यानंतरच त्याच्यापैकी एकाचे झेंडा पकडला—जेन्हा साहेबांपैकी एकाचे

झेंडा पडला तेव्हा एफएम्ही लोख जमा झाले आणि त्यांनी लाठ्या व दगड याच्या साहाय्याने साहेब लोखीपर हल्ला केला '—ही पोलीसमोर् दिलेली त्याचीच जवानी खास दाराविष्यात आली, तेव्हा आपण आठवण तिसरलों अमें तो म्हणू लागला सार्नेट कीन म्हणतो की, गोळीबार व्हेन जमावाची पागापाग केल्यानंतर, डि० मॅ०, डी० एस्० पी० व आपण स्वतः काही कान्स्टेबलस यरोवर घेऊन गाधीचौसात परत गेला व काप्रेसचा झेंडा काढून आणला सव इन्स्पेक्टर, रे० इ०, जागल्या व पाटील यानीहि हुबेहूब अशीच हकीकत सांगितली पण डि० मॅ० च्या जवानीत त्याच्या या हमीस्तीला पाठिवा मिळाला नाही पाटील म्हणतो की, सरकारी दलाने चौसात प्रवेश केल्याबरोबर लगेच लाठ्या व दगड याचा हद्दा मुरु झाला आणि काही लोखानी डी० एस्० पी० व डि० मॅ० यांना पकडल्याचेंहि आपण पाहिलें'

—'त्याच्यापैरी कोणीतरी, गाधी-चौसात फडस्त असलेला खादीचा तिरंगी झडा खाली ओढण्याचा प्रयत्न केला पण दगेखोर लोख मोठ्या स्वेपाने धावून आले व त्यांनी झेंडा हिसरावून घेण्याचा प्रयत्न केला '—ह्या स्थाने पोलीसमोर् केलेल्या विधानाकडे जेव्हा पाटलाचें लक्ष वेधण्यात आलें, तेव्हा आपण हें विधान केलें होत व तेंच यरोवर आहे असें खास क्यूल करावें लागलें त्याच्या तोंडातून आणखी अशीहि खूली मिळाली की, डी० एस्० पी० हा झेंड्यावरळ उभा होता आणि जेव्हा तो झेंड्याकडे गेला तेव्हाच त्याला लाठीचे काही तडाखे वसले नायब तहसीलदारनेहि असच सांगितलें की, जमावाने डि० मॅ० व डी० एस्० पी० यांना घेरण्यापूर्वी झेंडा काढून घेण्याचा कोणताहि प्रयत्न करण्यात आला नव्हता पण पोलीसमोर् स्थाने जें विधान केलें व जें पोलीसच्या केस डायरीत नमूद आहे—आणि हें विधान पाटलाच्या विधानासारखेंच आहे—त्याच्याकडे जेव्हा त्याचें लक्ष वेधण्यात आलें, तेव्हा आपण तसें विधान केलेंच नव्हतें अस तो म्हणू लागला पाटलासारखेंच विधान रेव्हिन्यू इन्स्पेक्टरनेहि केलें होतें पण स्थानेहि पुढे त नाकारलें पण सर्वल इन्स्पेक्टर [सा० दा० न० १३] याने या बाबतीतलें त्याचें म्हणण खोद्दून काढलें स्थानेच त्याच्या जवान्या लिहून घेतल्या होत्या एफ माझीदाराने दुसऱ्यानारखच सांगितलें असें जें स्थाने लिहून घेतलें त्याचा अर्थ विचारला

असता, सर्वत्र इन्स्पेक्टरने खुलासा केला की, पहिल्या साक्षीदाराने जे सांगितलें तेंच व तसेंच संपूर्णपणें दुसऱ्यानेहि सांगितलें यावरून हें स्पष्ट दिसतें की, जागल्याने मागितलेल्या हकीमतीसारखीच हकीमत नायब-तहसिलदार, रेव्हिन्यू इन्स्पेक्टर व पांगील यानादि [पोर्गेसमोर जवानी देताना] सांगितली, पण पोर्गेसमोर त्यांनी पळणी मारली

‘(सा० दा० न० ७ च्या जवानीप्रमाणे) जमावाची पागापाग झाल्यानंतर, वटा रेव्हिन्यूइन्स्पेक्टर याच्या हातीं असलेला प्रत्यक्ष दिसला आरोपी न० ३० राजाराम याने, मार्च वीन व इतराना झेंडा घेऊन पांगलाच्या घरासडे जातांना पाहिलें तेथेच जि० मॅ० बसलेला होता ही घटना, झेंद्या जबळ झालेल्या पहिल्या मारामारीला असिद्ध करीत नसून उलट सिद्ध करीत आहे पोलास जायतींमध्ये नोंदण्यात आलेल्या जवान्या हेंच दर्शवीत आहेत की, झेंडा खाली ओढण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आणि पांगलाने रहस्य स्फोड केलाच आहे (disclosed) की, डी० एस्० पी० झेंड्यावरून उभा होता यावरून असे अनुमान काढण्यास प्रयत्न जागा आहे की, त्यानेच झेंडा खाली ओढण्याचा प्रयत्न केला डा० एस्० पी० ला साक्षीदाराच्या पिंपऱ्यात फिर्यादीने बोलावणें नाहीं, ही घटना, झेंद्यावरून फिर्यादीने जी कथा रचली तिच्या दुष्ट कारवाईवर प्रमाण टाकित आहे, आणि अशा अनुमानास प्रोत्साहन देत आहे की शपथ देऊन विचारलें असतें, तर डी० एस्० पी० नेहि जागऱ्याच्या हकीमतीसच पाठिमा दिला असता फिर्यादीच्या साक्षीदाराना, या घटनेला बगल देण्याचा अथवा त्याचे खुलासे देण्याचा जो प्रयत्न केला तो इतरा उघळ आहे की, ध्यानात आल्याविना राहता नाहीं हा प्रयत्नच कप-कताशून्य (disingenuous) आहे आणि त्यामुळे, गड्यावरून आल्या बरोबर अधिकाऱ्यांनी तो काढून घेण्याचा प्रयत्न केला हें आरोपींचें म्हणणें खल असल्यानडल भडम पाठिमा मिळत आहे आरोपी नं० ८ गोविंदा, न० १० लक्ष्मण, न० २१ सिताराम, न० ४० मारोती, न० ४१ गणपत व न० ४४ तुळशीराम यांनी, पोर्गेनी केलेल्या तपासणीत या घटनेचा निर्देश केला आहे

“तेव्हा, पुराव्यावरून जें स्वाभाविक व सभाव्य अनुमान निघू शकतें तें हेंच की, डिस्ट्रिक्ट सुप० ऑफ पोलीस याने झेंडा काढण्याचा प्रयत्न केला पण त्याच्यावर व डि० मॅ० वर जो अस्मात हल्ला झाला त्यामुळे हा प्रयत्न विफल झाला व त्याचा परिणाम असा झाला की, जमावाच्या दबावामुळे त्यांना पिटेहाट पत्करावी लागली. नैतिक विजय मिळविण्याची जी गुंती (sense) गावसऱ्यांना झाली होती ती नष्ट करण्यासाठी झेंडा ध्वजस्तंभावरून उधडून आणणोंहि आता त्याच्या (सरकारी अधिकाऱ्याच्या) इश्टीची गोष्ट (Point of honour) होऊन बसली म्हणून थोड्या वेळाने शांतता प्रस्थापित झाल्यावर पोलीस अधिकारी पुन्हा चौक्यात गेले व झेंडा काढून घेऊन परत आले

“आता या सगल्यात जे कायद्याचे मुद्दे निघत आहेत त्याचा निचार करू हे मुद्दे दोन आहेत —

(१) डी० मॅ० व डी० एस्० पी० हे बेकायदा सामुदायिक दंड घस-विन्यास केले असल्यामुळे त्याच्यावर हल्ला करण्याचें जमावाच अथवा त्यातील विशिष्ट व्यक्तीचें त कृत्य कायद्याने समर्थनीय ठरू शकतें काय?

(२) डि० मॅ० व डी० एस्० पी० यांनी जे हा झेंडा काढण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा लाठ्या व दगड यांच्या साहाय्याने त्यांच्यावर बेइतब (indiscriminate) हल्ला करण्याचें त्यांचें कृत्य समर्थनीय आहे काय?

पहिल्या मुद्याबाबत बोम्बेच्या फान एम्प्रेस विरुद्ध तुळगाराम (I L R B Bom 168) आणि तीन एम्प्रेस विरुद्ध जोगेंद्रनाथ मुकर्जी (I L R 24 Cal 321) यांच्या खटल्याची प्रमाणें देण्यात आली आहेत आणि अस सांगण्यात आलें आहे की, ज्या अर्थी, डि० मॅ० व त्याची टोळी एका बेकायदा उद्दिष्टाच्या सिद्धीसाठी यागलीम केलेली होती, त्या अर्थी चौक्यात जमलेल्या गावसऱ्यांना शारीरिक बळ वापरूनहि त्यांचा प्रतिरोध करण्याचा हक्क होता प्रस्तुत खटल्यातील घटना घडना घडनात घेता, उद्धृत केलेली प्रमाणें मोठीशी लागू होण्यासारखी नाहीत येण्यातील कोणाहिजनाकून अथवा प्रत्येकाकडून दंड वसूल करण्यासाठी डि० मॅ०

य त्याचें दल तेथे गेलेलें नव्हतें डि० में० य त्याची टोळी यांचा जमावच घेऊनदा असें जरी गृहीत धरलें तरी, हिंसात्मक उपायानी त्यांची पागापाग करणें शक्य होतें काय ? आपण स्वतः जेव्हा आपली मातृमत्ता याच्या ह्वावर आत्मगण होण्याचें भय जोंपर्यंत प्रत्यक्ष निर्माण होत नाही, तोंपर्यंत कोण्याहि खाजगी व्यक्तीला हिंसेचा अवलंब करण्याचा अधिकार असू शकत नाही उधृत केलेल्या खटल्यावरून फक्त एवढाच सिद्धांत प्रस्थापित करता येईल त्यापेक्षा जास्त त्यापासून निष्पन्न होत नाही रेव्हिन्यू इन्स्पेक्टरच्या आक्रमणाविरुद्ध आपला बचाव करताना रामभिसन भिंवा रामराव यांनी जर ही प्रमाणें उधृत केली असती, तर तीं घरोघर लागू पार्वी असती पण गांधी चौकातीक लोकांच्या बचावासाठी त्याचा काहीहि उपयोग नाही कारण स्पष्ट आहे त्याच्यापासून (गांधी चौकातीक लोकांपासून) कोणतीहि (दंडाच्या) खमेची जवरीने बसली करण्यात आलेली नव्हती

“ दुसऱ्या मुद्याबाबत सिद्ध झालेल्या घटनावरून हें मान्य करणें भाग आहे की, झेंडा खाली ओढण्याच्या प्रयत्नांचा प्रतिकार करण्याचा गांधी चौकात जमलेल्या लोकांना हक्क होता झेंडा हा जप्त करण्यात आलेला नव्हता अथवा तो चौकात फडस्विणें घेऊनदाहि नव्हतें जोंपर्यंत, डि० में० य त्याची तुफटी येणार आहे हें लक्षात घेऊन मुद्दाम तेथे झेंडा लावण्यांत आला होता हें सिद्ध करण्यास पुरावा दाखल करण्यात येत नाही, तोंपर्यंत, सरकारच्या अधि काराला तुच्छ लेखण्यासाठी झेंडाच अस्तित्व कारणीभूत होत होतें असें अनुमान सयुक्तिवरीला काढता येणार नाही डि० में० ने झेंड्याकडे कोणत्याहि नदरेने पाहिलें असो झेंडा उपटण्याचा प्रयत्न का करण्यात आला याचें कायदेशीर समर्थन फिर्यादीने करावयास पाहिजे होतें पण असें कायदेशीर समर्थन करण्यात आलेलें नाही

झेंडा ही सेव्याची दौलत होती आणि तो उपटण्याच्या प्रयत्नाचा गावकऱ्यांनी जो प्रतिकार केला तो पूर्णपणें

समर्थनीय होता. चोरी, अपहरण किंवा इ० पी० कोडाच्या 'मिश्रीफ सेक्शन.' ९७ यांच्या ज्या व्याख्या देण्यांत आल्या आहेत त्यांच्या अनुसार ज्याला गुन्हा म्हणतां येईल अशा कोणत्याहि कृतीपासून स्वतःच्या अथवा दुसऱ्या कोण्याहि व्यक्तीच्या मालमत्तेचें संरक्षण करण्याचा प्रत्येक व्यक्तीला अधिकार आहे. ज्याच्याबरोबर सशस्त्र अशा पांच इसमांपेक्षा अधिक इसमांचें बल आहे अशा माणसाने, गांवकऱ्यांच्या संमतीवाचून त्यांच्या इच्छेविरुद्ध झेंडा काढून नेणें हा अपहारापेक्षाहि अधिक गंभीर स्वरूपाचा गुन्हा होता. झेंड्याचें संरक्षण करतांना व त्याच्या अपहरणाचा प्रतिकार करतांना लोक पूर्णपणे आपल्या अधिकाराच्या कक्षेंतच घागत होते.

“ पण असें करताना, डि० मॅ० व डी० एस० पी० याना गंभीर स्वरूपाच्या जखमा वरून आपल्या अधिकाराच्या उचित मर्यादांचें त्यांनीं उघडन देणें प्रत्यक्ष ह्या करणारे वेगळे व जमाव वेगळा असें पार्थक्य घटलेल्या घटनावरून प्रस्थापित करणें अशक्य आहे कारण, डि० मॅ० व डी० एस० पी० यांचें पोलीसदलाने संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केल्यानंतर ते गर्हित माघार घेऊ लागले तरी देखील पोलीस दलावरील दगडपेद जमावाने चालूच ठेवली म्हणून प्रत्यक्ष गुन्हे (गंभीर जखमा करण्याचे) करणारे हे जितके अपराधी ठरतात, तितकाच अपराधी जमावातील प्रत्येक इसम ठराव्यास पाहिजे.

“ आता शेवटीं एन्च प्रश्न उरला तो म्हणजे (या राटल्यात) इ० पी० कोडाचीं ३३० व ३३३ हीं कलमें लागू होतात की नाहीं, हा होय कॉमेन झेंडा हा (मि० सरकारच्या) अधिकाऱ्याच्या विरोधाचे प्रतीक होता, असें डि० मॅ० च्या राटिकोनातून पाहिले असता म्हणता येईल तसेंच व्यवस्था प्रस्थापित करण्याचें काम, दंगेधोपे थांबविणें व उद्देगात

शासन करणे एवढ्यानेच केवळ भागणारं नव्हतं, तर झेंड्याच्या प्रतीकासुद्धे गुन्हे करण्याची जी मानसिक प्रेरणा मिळत होती ती नष्ट करण्यासाठी झंडा काढून नेणेहि आवश्यक होतं असेहि डि० मॅ० च्या दृष्टिकोनातून पाहणारा म्हणू शकेल पण उलट बाजूने असेहि म्हणता येईल की, झंडा उभारणं हें कायद्याने मना करण्यात आलं नव्हते म्हणून तसें देण्याने कायद्याचा भंग झाला असें म्हणता येणार नाही

ध्वज ही गांवकऱ्यांची संपत्ति होती व तिच्यावावट गांवकऱ्यांना जे कायदेशीर अधिकार होते त्यांचा आदर करण्याचें बंधन अधिकाऱ्यांनी पाळणें अवश्य होतं

मुहमद बरकतुल्ला विरुद्ध हनुमतरिंग (मुश्कली नोट ५ पृ० ५९) या खटल्यात वायव्य सरहद्द प्रांताच्या हायकोर्टाचे चीफ जस्टिस एज व जस्टिस ब्लेअर यांनी असें म्हटलें आहे की, “ कलेक्टर मिंवा मॅ० या अधिकारावर काम करणाऱ्या गृहस्थानी कायद्यास धरूनच आपलें वर्तन ठेवलें पाहिजे आणि आपण कलेक्टर मिंवा मॅजिस्ट्रेट आहोंत एवढ्यावरूनच, कायद्याने जे अधिकार त्यांना दिलेले नाहीत तेहि आपणास आहेत असें त्यांनी गृहीत धरता कामा नये ”

झेंडा काढून नेण्याचा प्रयत्न हा जर गैरमायदा होता, तर तसें करणें कितीहि आवश्यक वाटलें असलें तरी, आपलें वर्तव्य न्यायव्यवस्थेसाठी तसें करणें आवश्यकच होतें, असें सरकारी अधिकाऱ्यांना म्हणता येणार नाही, आणि जे सरकारी अधिकारी, ज्यांचा प्रतिकार समर्थनीय ठरेल अशी बेकायदा कृत्ये करतात, त्यांना इ० पी० फो० च्या ३३० व ३३३ कलमांच्या आड लपून स्वतःचें संरक्षण करतां येणार नाही. (प्रमाण-नेहरू वि० यादवहा (१९३२) ३४ क्रि० एल्० जे० ४६०) म्हणून ३३२ व ३३३ कलमांमधील ज्यांच्यावर आरोप ठेवण्यात आले आहेत ते दोषमुक्तच ठरले पाहिजेत आणि त्यांच्या शिक्षा रद्द केल्या पाहिजेत

परंतु इ० पी० को० चीं १४७, ३२४, व ३२५ हीं कलमें १४९ कलमा-
बरोबर वाचून त्याच्याअन्वये अपराध शाबीत करून ज्या शिक्षा देण्यांत
आल्या असतील त्या मात्र कायम राहतील २

झंडा काढून नेण्याचा (सरकारी अधिकाऱ्यांनी) जो
अप्रस्तुत प्रयत्न केला, त्यामुळे लोकांचा झालेला प्रक्षोभ हेंच
या दुर्दैवी घटनेचें कारण होतें हें लक्षांत घेऊनच शिक्षा
देण्यांत आल्या पाहिजेत. शिक्षा कमी करण्यासाठी, माझ्या मतें, हें
सबळ कारण आहे. अपील परणारे आरोपी, अगोदरच दोन वर्षे झाली,
तुरुंगात आहेत. म्हणून भोगली एवढी शिक्षा पुरे झाली असें म्हणूनहि, माझ्या
मतें, न्यायाचा उद्देश सिद्ध होणार आहे.

सही—

एम. वी. नियोगी, जज.

२९-१२-१९४४

न्यायमूर्ति पुराणिक यांचें निकालपत्र

“माननीय चीफ् जस्टिस व न्या० मू० नियोगी या दोघांचीहि निकाल-
पत्रें मला वाचण्यांत मिळालीं. खटल्यातील एकूण घटनांची व त्याबाबत
करण्यांत आलेल्या भाषणांचा काळजीपूर्वक विचार करता, माझें मत न्या० मू०
नियोगी याच्याप्रमाणेच बनलें आहे.

“बरील दोघांनीहि आपापल्या निकालपत्रकात खटल्यातील घटनांची
मीमासा केली तिचीच पुनरावृत्ति करण्याची माझी इच्छा नाही. ज्या दिवशीं
ही घटना घडली त्या दिवशीं डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व डिस्ट्रिक्ट
सुप० ऑफ पोलीस यांच्या नेतृत्वाखाली जी टोळी यावलीस
गेली होती तिने गांवांत प्रवेश केल्यापासूनच उद्दामपणाची व

चढाईची मनोवृत्ति धारण केली होती, असें माझे मत घनले आहे.

११ १

“कायदा व मुख्यवस्था याविषयीचा आंदर प्रस्थापित करण्यासाठी ही टोळी यावलीस गेली होती असें किर्यादीपक्षाचें म्हणणें आहे असें जर होतें, तर गावांत प्रवेश केल्यानंतर गांवकऱ्यांकडून कोणताहि विरोध झालेला नसताना आणि त्यांच्या गावांत प्रवेश करण्यालाच गांवकऱ्यांनी विरोध केला किंवा प्रतिबंध केला हें प्रदर्शित करण्याकरितां कोणतेंहि प्रमाण उपलब्ध नसताना, प्रारंभापासूनच त्यांनी जो हलका लाठीहत्ता केला त्याचें कोणत्याहि प्रकारें समर्थन करतां येणार नाही गांवाच्या समीकर जे काही गांवकरी जमा झाले होते ते कोणताहि प्रतिकार न करता गांधीचौकात पडून गेले होते, आणि गांधी चौकातदेखील, जोंपर्यंत या टोळीपैकीच एकाने, झेंडा ज्यावर उभारलेला होता तो ध्वजस्तंभ, धरून उपटण्याचा प्रयत्न केला नाही, तोंपर्यंत याहीहि वेडेबाकडे पडले नाही.”

“कागदोपत्रीं दाखल असलेल्या पुराव्याने माझ्या मनावर असा ठसा उमटविला आहे की, झेंडा फाडून नेण्यासाठी किंवा फाडून टाकण्यासाठी ध्वजस्तंभ धरून काकविण्यांत आला त्यानंतरच तावडतोय गांवकऱ्यांनी हल्ला केला, नंतरच दगडफेक करण्यात आली व अधिकाऱ्यांनाहि गचांड्या मारण्यांत आल्या, (roughly handled), लाठ्यांचाहि उपयोग करण्यात आला, परंतु या टोळीच्या लोकांना झालेल्या जखमाचें स्वरूप आणि ज्या सुलभतेने त्यांची मुटफा करण्यात आली ती (या दोन्ही गोष्टी) लक्षात घेतां, मला वाटतें, माझ्या समोरील आरोपी ज्यांत समाविष्ट होते तो गांवकऱ्यांचा जमाव, झेंडा व त्याचा स्तंभ याचें अपहरण करण्याच्या कामीं डि० मॅ० च्या टोळीला प्रतियध करण्याच्या हेतूनेच प्रेरित झालेला होता. असें करताना त्यांनी केली इतकी हिंसा करण्याची आवश्यकता नव्हती शिवाय टोळीने भाषार

घेतल्यानंतर तिचा आरोपींनी केलेला पाठलागहि अनावश्यक होता तसेंच टोळी माघार घेत असताना जी दगडफेक करण्यात आली तिचेहि समर्थन करता येणार नाही (डि० मॅ० च्या) टोळीने माघार घेत असतांना गोळीचार केला व त्यांत कांही मारले गेले व कित्येक जखमी झाले. परिणामतः गांवकऱ्यांची पांगापांग झाली. आता आपला कोणीहि पाठलाग करित नाही, असे पाहून डि० मॅ० च्या टोळीने त्याचवेळीं गांव सोडून जावयास पाहिजे होतें. पण फिर्यादीने दिलेल्या पुराव्यावरूनच असे दिसतें की, टोळींतले कांही लोक (गांधीचौकात) परत गेले व त्यांनी झेंडा काढून आणला. यामुळेच पुढील दंगल घडून आली.

“आपला झेंडा परत मिळवा अशी गावकऱ्यांची इच्छा होती म्हणून निरनिराळ्या दिशांनी ते एकत्र जमू लागले व दगडफेक करू लागले डि० मॅ० व त्याचे साथेदार मागच्या दाराने पळून गेले, आणि याच्याहि नंतर काही गावकरी जेव्हा त्याचा पाठलाग करण्याचें धाडस करू लागले, तेव्हा गोळीबार करण्यात आला व त्यात एक गावकरी मेली यानंतर डि० मॅ० च्या टोळीने गाव सोडलें अशा रीतीने या दिवशींची ही दुर्दैवी घटना समाप्त झाली

आपल्या ध्वनस्तंभाची व ध्वनाची पाडतोड करणाऱ्यांना प्रतिबंध करण्याचें गावकऱ्याचें कृत्य समर्थनीय असलें, तरी आत्म-संरक्षणाच्या अधि-काराच्या मर्यादांचा त्यांनी भंग केला होता, हें मीं वर दाखविलेंच आहे. म्हणून ते अपराधी आहेत

दोनदा करण्यांत आलेला गोळीबार समर्थनीय होता काय, अथवा डि० मॅ० च्या टोळीने ज्या मर्यादेपर्यंत जीं कृत्ये केलीं तीं त्या मर्यादेचीं त्यांचीं कृत्ये समर्थनीय होती काय, यांचा निर्णय माझ्याकडून मागण्यांत आलेला नाही. म्हणून, न्याय मू. नियोगी याच्याशी सहमत होऊन मीहि आरोपींना १४७, ३२४ व ३२५ हीं ३ पी को. चीं कम्म १४९ कलमावरवीर वाचून त्याच्याअन्वये

झालेल्या गुलामांवर अपराधी ठरविता आणि ई पी को, च्या ३३२ व ३३३ पत्रमात्रमाणे त्यांनी गुहा येथे आहे असं मग घाटत नाही

“या दुर्दशी घटनेत यावलीचे ५ इसम भेजे व किल्ल्यांना जखमा झाल्या आणि शिवाय स्वातंत्र्याभेरी ३८ इसम आज गुमारे दोन वर्षे झाली तुईगांत रितपण आहेत या सर्व गोष्टी रक्षांत घेता त्या० मृ० नियोगी यांच्या भ्रमणेच माझी असें मा आहे की, त्यांना शाही इतरी शिक्षा पुरे झाली असें रामजूरा सोडा देण्यांत यावे ता० २९-१२-१९४४

सही

डब्ल्यू आर पुराणिक, जज

चीफ जस्टिस प्रिल याचें निकाल पत्र

‘हें अपील एरव्ही एका जज्यापुढे चाललें असत व तस तें न्या० मू० बोग यांच्या पुढे गेलहि होत परंतु त्यांना अस वाटलें की, त्या उत्पन्न झालेले प्रश्न गंभीर स्वरूपाचे व इतक्यामी महत्वाचे आहेत, म्हणून हाय कोर्टाचा नियम ९ (१) च्या अन्वये, हा खटला पुन्हाचानेच ऐकण चांगलं, अस म्हणून त्यांनी तो आगच्याकडे पाठविला आहे

“ता० १८-२ १९४२ रोजी मौजा यावली जि० अमरावती येथे डि० मॅ० व डि० सुप० ऑफ पोलीस यांच्या नेट्यागारी एन सार्जंट, २ हेड वॉस्चेव्हस व ८ वॉस्चेव्हस यां ई ज एन पथक नेट होत त्यावर शाळेच्या हत्त्याबाबत ई० पी० कोर्टाच्या निरीक्षणाच्या बळमोचय, अपील करणारांना शिक्षा झालेल्या आहेत या पथकापरोबर एन सगडरपेक्टर ऑफ पोलीस, एक नायब माहसिउदार एन रे० इ० आणि एन रायगात्रा पत्कारी, पाटील व जागल्या इतकी मंडळीहि हो ॥ त्यांच्यावर शाळेच्या हत्त्यांत त्यांना लागण व दगड मोंगा मार लागला आणि डि० मॅ० च्या बोगा १ हाय तुटलं म्हणजे

स्वातंत्र्य गंभीर स्वरूपाची इजा झाली होती या परिस्थितीत गोळीबार करणे आवश्यक झाले गेलेल्या पथकात दोघा चान्स्टेबल्सजवळ बंदूकी होत्या व सार्जंटनवळ रिझर्व्हद्वार होतें अनेक वेळा गोळ्या झाडण्यात आल्या आणि अखेरीस सेव्हातील पाटलाच्या घरात माघार घेतल्यानंतर, पथकाने सेडेंच सोडून जाण्याचें ठरविलें, आणि ते गावाच्या बाहेर उघड्या भेतातून माघार घेत असताना, हा वेळपार्वेतां अधिकच फुगलेल्या जमावाने आपली दहशत-चादी मनोगति चालूच ठेवली पुन्हा गोळीबार करणारा लागला, प्राय अरोरेचें काडतुसहि खलाम झाले मार्जेट घीन याने थंड डोक्याने व धैर्याने एका चान्स्टेबलजवळून बंदूक घेऊन-स्वतःच्याजवळचीं वाडतुसें सपलीं असल्यामुळे-जमावाचे दोन पुढारी जर जमिनीवर लोळविले नसते, तर संभव असा होता की, सर्वच्या सर्व पथक घेरलें गेलें असतें व ठार मारलें गेलें असत ”

यानंतर २ व्या परिच्छेदात यावलीची भौगोलिक माहिती व १५ ऑगस्टला झालेल्या सत्याग्रहाची व मोडतोडीची माहिती देऊन डि० में० ने २००० रु० सामुदायिक दंड यावलीवर बसविण्याचा हुकूम रे० इन्स्पेक्टरला द्यावा दिला, गांधारी लोडानी दंड देण्याचें नगराच्याची धातमी डि० में० ला कमी कळली व त्याने रे० इ० ला सर्व प्रकारची मदत करण्याच आश्वासन दिलें, आणि अखेरीस १८-८-४२ ला डि० में० व त्याचें पथक यावलीम बसतें गेलें इ० हरीश्वर निवेदन करून पुढे चीफ् जस्टिस प्रिड आपल्या निकाल-पत्रात लिहितात—“गांधीत प्रवेश केव्हांवर पोलीस दवायती-पद्धतीने सज्ज झाले व गांधी चौकाकडे जाऊ लागले गांधी चौकाचा मार्ग जेथे पूर्वेकडून पश्चिमेकडे जातांना एरदम उत्तरेकडे वळतो तेथे १० मि० १५ लोक जमा झालेले होते पिर्यादीचें म्हणणें अने वी, तुम्ही येथून निघून जा अर्शिल्ल्याना विनंती करण्यांत आणी होती, तरी ते लोक तेथून हाल्ले नाहीत. जेव्हा तो पोलीसदल पुढे चाल करू लागलें तेव्हा त्यातील बहुतेक लोक गांधीचौकाची जाणाऱ्या गल्लीत शिरले व त्यांच्या पाठोपाठ पोलीसहि गेले गांधी चौकाकडे उल्लेखनील दोसऱ्या लोकांचा जमाव जमलेला होता बाही म्हणतात त्यांची संख्या १५० होती रिजर्व्हद्वारा मजें ती ५००-६०० होती पिर्यादीचें म्हणणें असें की, या लोकांच्या पाठोपाठ हें सरकारी-दल जेव्हा गांधीचौकात शिरलें,

तेव्हा त्याच्यावर दगडाचा वर्षाव सुरू झाला आणि जमावाने त्याला घेऊन त्याच्यावर हल्ला केला ”

“अर्पील करणाराचे जे म्हणणे आमच्यासमोर सांगण्यात आले ते असे की, पोलीसदल लोकांचा पाठलाग करीत जे आले त्याने गांधीजींनातील जमावाला एरुदस तडोरेबद मारपीट सुरू केली व म्हणून सरक्षणासाठी लोकांना आपला बचाव करणे भाग पडले डि० मॅ० व डी० एस्० पी० हे आपल्या दलाच्या काहीसे पुढे होते त्यांना घेऊन लोकांनी वेढा दिला, पण शेवटीं मागे असणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी त्यांची मदत केली ही जी दगल उडाली तीत दलातील लोकांना मार लागला ते कसेबसे गळीत परत फिरले लोकांनी आपल्या अत्याचारी मनोवृत्तीची पकड टिली पडू दिली नाही, म्हणून गळीत काही अंतर मागे गेल्यानंतर गोळीबार सुरू करण्यात आला गांधीजींन माघार घेत असताना मधून मधून गोळ्या झाडण्यात येत होत्या.. .. अखेरीस दल पाठलाग्या घरात शिरले, आणि जमावाची असड विरोधाची शक्ती पाहून त्याने माघार घेण्याचे ठरविले दुसऱ्या एफा इसनाच्या घरातून त्याने आपला मार्ग काढला जमावाने हँ पाडिले व तो पाठलाग बंद लागला दल पकडू लागले नात्याच्या परतीरावर रामगिसन मारवाऱ्याच्या बोट्यात ते थांबले घाटाघाटीच्या काहीच उपयोग नाही हँ पाहून त्याने माघार चालूच ठेवली अखेरीस सार्जंट वीनच्या निशाणवार्जनेच हा टप्पा थांबविला ”

आपल्या निकालपत्राच्या निम्नच्या परिच्छेदात फिर्यादी व आरोपी यांनी आपापली वाजू मांडताना उपस्थित केलेल्या मुद्यांचे निवेदन करून ४ व्या परिच्छेदात चीफ जस्टिस मिल म्हणतात—“याप्रमाणे दोन्ही पक्षांनी आपापली वाजू मांडल्या असून आमच्या समोर मांडली बचावाची रूपरेषा सर्वसाधारण (general) आहे. ३८ आरोपांपैकी, प्रत्येकाची अशी न्यतत्र वाजू मांडण्यात आली नाही. आमच्या निमित्त असलेले म्हणण्यात आले आहे की, बचावाची रीकियत जर आम्हाला मान्य होत नसेल, तर शिक्षा तरी कमी करण्यात याव्या ”

५ व्या परिच्छेदात चीफ जस्टिस म्हणतात—“आपली कर्तव्ये पालन करण्याच्या बुद्धीने डि० मॅ० व डि० सुप० ऑफ पोलीस वांगले की, कायद्याची

ज्याच मुलीच मान्यता नव्हती असें बाहीतरी कूल बरण्यासाठी ते यावलीस नेत्रे होते, हा प्रश्न प्रथम निगालात बाढला पाहिजे” असा प्रश्न उपस्थित करून ६ व्या परिच्छेदात ते म्हणतात, “दंड वसूळ करण्यास गेले असतांना १६ ता० म रे० ३० चा लोकांनी विरोध केला होता ही, गोष्ट डि० में० व त्याच्या दशतीत इतर सर्व लोकांना माहित होती यात शरा नाही रे० ३० चे, दंड वसूलाचा प्रयत्न करणे हे, वृत्त्यं गैरकायदा होतें, हे विधान अंड० जनरल यांनीही मान्य केलेंच आहे १६ ता ला लोकांनी जो प्रतिकार केला त्यानंदल शिक्षा होऊ शकत नाही हेहि त्यांनी मान्य केले.”

यानंतर यावलीस जाण्यात सरकारी अधिकाऱ्याचा उद्देश काय होता या-विषयी डि० में०, नायब तहसिलदार व सार्जंट व्हीन यांच्या जवान्या उद्धृत करून चाहू जस्टिस म्हणतात—“जे हा उठावण्या होतात व सामु दायिकरीत्या लोक कायदा मानीनासें होतात, तेव्हा डि० में० चें मुख्य कर्तव्य व्यवस्था प्रस्थापित करणे (restore order) हें असतें. याच उद्देशाने पोलीसपथकं घरोवर घेऊन या काळात तो जिल्हाभर फिरत होता याच उद्देशाने व हें कर्तव्य वजाण्यासाठीच १५ तारखेला मोर्शीस व १६ तारखेला नादगावपेठ व बेनोडा येथे तो गेला होता यावली हेंच असें ठिकाण आहे की, तेथे तो सशस्त्र दल घरोवर घेऊन गेला ह्या आरोपांच्या विद्वान वकिलाच्या म्हणण्यांत तथ्य दिसत नाही. बाही वेढा फक्त पोलीसाचीं तर बाही वेढा पौत्री मैनिशाचीं सशस्त्र दलें, ज्या ठिकाणीं दगे घोषे व मोन्तोर्डचे प्रभार झाले, तेथे गेलेलीं होती व्यवस्था प्रस्थापित करणे व अजून सरकारी सत्ता देशांत कायम आहे हें दाखवून देणे आणि सरकारी सत्ता कार्यक्षम नाहा हा दगेखोराचा जो ममन झाला होता तो नाहीसा करणे या उद्देशानेच हीं दलें ठिकठिकाणीं जात असत यावलीची भेटहि या नियमास अपवाद नव्हती यावलीच्या लोकांनी माहोला पो० स्टेशनवर हद्दा केला होता त्या बाबतींत बाही लोकांना गिरफ्तारहि करण्यात आलं होत, मुख्य रस्त्यावराल तारेचे खाव त्यानीं तोडले होत शिवाय त्यांना आपल्या गावांतील सरकारी भाग्यतेवर हद्दा चढवून तिचाहि नासधूस केली

होती दोन दिवसांपूर्वी त्या खेड्यावर सामुदायिक दंड बसविलेला असो अथवा नसो, त्याला भेट देणे व सरकारी अधिकार प्रस्थापित करून सरकारी सत्तेच्या वावर्तीतला विश्वासहि प्रस्थापित करणे हे डि० मॅ० चे कर्तव्य होतं. तो जर यावलीस गेला नसता, तर या वावर्तीत कर्तव्यचुकारपणा त्याच्या पदरी आला असता. तो व डि० जुप० ऑफ पोर्लास हे यावलीस गेले होते, हे अगदी ठाम आहे. म्हणून सामुदायिक दंड—कायदेशीर अथवा बेकायदेशीर—बसविण्याचा हुकूम त्याने दिला होता हा मुद्दा या विशिष्ट वावर्तीत फारच अप्रस्तुत आहे.”

७ व्या परिच्छेदात सामुदायिक दंड बसविण्याचा अधिकार डि० मॅ० मेल्ट्रूम यास होता की नाही, याची चर्चा सुरू करून चीफ् जस्टिस म्हणतात—“मि० मेल्ट्रूम यांनी आपल्या जवानीत सांगितलं आहे की, ‘प्रांतिक सरकारने दिलेल्या अधिकारान्वयेच आपण सामुदायिक दंड बसविला. ता. १२ ते १५ ऑगस्टच्या दरम्यान त्या वावर्तीतल्या सूचना प्रांतिक सरकारकडून टेलिफोनवर मिळाल्या होत्या; फोनल्या खेड्यावर किती सामुदायिक दंड बसवावयाचा हे तारतम्य पाहून ठरविण्याचा अधिकारहि सरकारने आपणा सच दिला होता’—मि० मेल्ट्रूमची ही जवानी खोटी आहे असा त्यावर आरोप करण्यात आला आहे असे सांगण्यात आले आहे की, त्याला सरकार वडन कोणताच अधिकार देण्यात आला नव्हता, केवळ स्वतःच्या प्रेरणेनेच वागून त्याने दंड बसविला, आणि प्रारंभापासून अखेरपर्यंत तो स्वतःच्याच जबाबदारीवर वागत होता सरकारचे सर्व अधिकार आपणासच आहेत असे तो समजू लागला आपण बेसायदा दंड बसवीत आहोत हे वळत असून तो बेसायदा दंड बसवीत होता, आणि सोमनी तो दिला नाही, तेव्हा अत्याचारी व बेसायदा उपायाचा अवलंब करून आपला अधिकार तो प्रस्थापित करू पाहत होता ”

“या मुद्याला उत्तर देतांना विद्वान् अँड० जनरल यांनी सांगितलं की, सरकार व मेल्ट्रूम यांच्या दरम्यान टेलिफोनने

वातचीत झाल्याचा सुगावा (trace) सरकारला लागत नाही. पुढे तर त्यांनी निश्चितपणे असे सांगितले की, या प्रश्नाबाबत चीफ सेक्रेटरीने मि० मेल्ट्रूम यांना कोणताहि फोन केला नव्हता. आमच्या मनावर असा ठसा उमटला आहे की, 'चीफ सेक्रेटरी' या शब्दावर जोर देण्यांत आला होता. पण सरकारजवळ कांही चीफ सेक्रेटरी हा एकच ऑफिसर नाही."

८ व्या परिच्छेदात, मि० मेल्ट्रूम यांनी बसविलेला सामुदायिक दंड बेकायदा होता ही गोष्ट सरकारतर्फे मान्य करण्यात आली याचा निर्देश करून चीफ जस्टिस म्हणतो—“मि० मेल्ट्रूम यांनी शपथेवर केलेले विधान खोटे आहे असे ज्याअर्थी म्हणण्यांत आले आहे, त्याअर्थी आम्हांलाहि हें नमूद करणे फर्तव्य वाटते की, मि० मेल्ट्रूम-सारखा ज्युनिअर डि० भें०, १९४२ च्या नं० २० च्या ऑर्डि-नन्सची, सामुदायिक दंड बसविण्याच्या पद्धतीच्या बाबतींत, अवज्ञा करील आणि प्रांतिक सरकारचे सर्व अधिकार आपणांसच आहेत असे समजून घागेल, हें आम्हांलाहि संभवनीय वाटत नाही. १२ सप्टेंबर १९४२ ला (No X. L. XI. of 1942) हा ऑर्डिनन्स काढून बरील २० नं०च्या ऑर्डिनन्सेमध्ये सुधारणा करण्यात आली. त्यात प्रांति सरकारने आपले अधिकार कोणाला द्यावेत हें मागण्यात आले व ऑफीशियल गॅझेटमध्ये आगाऊ प्रसिद्धीच्या आवश्यकतेविषयीच्या कलमातहि बदल करण्यात आला. या सुधारणा होणारच हें ध्यानात घेऊन, प्रांतिक सरकारनेच हुकूम दिले असले पाहिजेत; मि० मेल्ट्रूम यांच्या मंडूतून सामुदायिक दंडाची कल्पना निघाली नाही, याविषयी आम्हांला संदेह नाही. म्हणून त्यांची जवानी सत्य आहे असे आम्ही समजतो."

१ यानंतर ९ व्या परिच्छेदात, आपण अनक्याच दिवशी यावलीस येऊं असें मि० मेल्ट्रूम यांनी सांगितले नव्हते. म्हणून १६ जानेवारी १९४३ च्या प्रतीकाराचा बदला घेऊन दहशत निर्माण करणे हा त्याचा यावलीस जाण्याचा

हेतु नव्हता, असे प्रस्थापित करून चीफ् जस्टिस घटा वाजविण्याच्या घटनेकडे वळले. नंतर ता० १७ व १८ ला गावात झालेल्या सभांचा त्यांनी निदेश केला पुढे रे० इ० ता० १९ ला गावातून निघून गेल्यावर लगेच गावकऱ्यांनी गाधीजींसाठी जीं एक सभा घेतली होती तिचा विशेष निदेश करून, शाळा मास्तरांच्या जवानीच्या आधारें चीफ् जस्टिस लिहितात. — “था सभेत सांगण्यात आलें की, आज जरी दड बसल वरण्यात सरकारला यश आलें नाही, तरी सरकारी अधिकारी लौसरच दडवसलीसाठी आल्याशिवाय राहणार नाहीत ज्याच्याजवळ ज्वारी आहे त्याची ज्वारी ते जप्त करतील म्हणून ज्वारी मजुरांना वाढून देणेंच इष्ट होईल. ... या सभा ही फेवळ एक लोककल्याणाची थाव होती व श्रीमंतांच्या कोट्यांतली ज्वारी गरिबांना घाटणें पध्दात त्यांच्या उद्देश होता असें मानण्यास मी तयार नाहीं.” थोडो वातल्याबरोबर खोरांनी आपापली वामें सोडून एकत्र जमावें व प्रतिश्रास सज राहवें, म्हणून ज्वारी वाटण्यात आनी होता असें म्हणून गाधीजींसाठी १० ता० ला जमलेला जमाव हा मुळातच ‘म्यानर व सांगित मनेगतीचा’ (in a dangerous and apprehensive mood) होता, ही गोष्ट १० व्या परिच्छेदाच्या प्रारंभीच चीफ् जस्टिस यांनी नमूद केली.

१५ ता० पासून घडलेल्या मोडतोडीच्या प्रतिश्रासच्या घटनाचा पुन्हा एकदा निदेश करून चीफ् जस्टिस म्हणतात—“जमाव जीं घट्यें करतो त्यावरूनच त्याचे हेतु ठरवावयाचे असतात, आणि जमाव प्रथम जमला तेव्हा तो येकायदा नव्हता असें म्हणणें जरी शक्य अमलें, तरी जेव्हा त्याने पोलीसदलावर दगडफेक केली तेव्हा तो येकायदा बनला होता आणि पोलीसदलाने चांगीत प्रवेश करताक्षणीच त्याच्यावर दगडफेक सुरू झाली, असा पुरावा आहे येकायदेपणाची रीजें ज्यांत मुळांतच भरून होती तो जमाव प्रत्यक्ष येकायदा बनण्यास फारच अल्प कारण पुरतें.”

११ व्या परिच्छेदांत, डि० मॅ० मि० मेल्डूम यांनी ५ सप्टेंबरला जें प्रेस कम्युनिज वार्ताहराना दिलें त्याचा व त्यातील विधाना वरील युद्धिपुर गर

असत्य करण्यात आली होती असे म्हणून त्याचे वाभाडे आरोपांच्या वमिलानी काढले, या गोष्टीचा निदर्श करून, गांवांत शिरल्याबरोबर पोलीसांनी जो पहिला लाठीहत्ता केला त्याविषयीची जस्टिस म्हणतात “या वादतीतल्या प्रत्यक्ष घटनांचे स्वरूप फिर्यादीच्या साक्षीदारांनी सौम्य करून दाखविले, हें मला मान्य आहे. जमावाने निघून जावे असा औपचारिक हुकूम देण्यांत आला नव्हता, हेंहि मला मान्य आहे. पण कोणत्या रीतीने कां होईना त्यांनी निघून जावे याची सूचना जमावाला देण्यात आली होती हेंहि स्पष्ट आहे, आणि हेंहि स्पष्ट आहे की, लोक जेव्हा जाण्यास निघाले, तेव्हा त्यातील एकाने त्यांना जाऊ नका म्हणून सांगितले. म्हणून जमावाची पांगपांग करण्यासाठी करण्यात आलेला प्रयत्न समर्थनीय ठरतो.”

१ लष्करी पद्धतीने ‘त्वरेने चाल करून जाणे’ यात व ‘हलंगा लाठी हल’ यातील फरक ओळखणे कठीण आहे—“ह लक्षात घेता प्रेम बन्धुनिगमधे मि० मेल्टूम यानी (याबारात) केलेले विधान खरं आहे”—असे पुढे चीफ् जस्टिस यानी म्हणून ते पुढे म्हणतात—“मी असा निर्णयाप्रत पोहचलो आहे की, जमावाने निघून जावे असे सांगितल्यावर जेव्हा तो गेला नाही, तेव्हा पोलीसपाटी त्याच्यावर चालून गेली त्यावेळी त्यातील बरेचमे लोक गर्गतून चौकामडे पळ्याने आणि पोलीसहि त्याचा पाठलाग करीत चौकामडे व चौकामडून पळ्याने गेले अशा तऱ्हेने या लढानशा जमावाचा चौकापर्यंत पोलीसांनी पाठलाग केला नसता तर ते अधिक शहाणपणाचे झाले असते, असे पुढील घटना लक्षांत घेता म्हणता येईल त्यांनी केलेला हा पाठलाग शहाणपणाचा नसेल पण बेकायदा खास नव्हता ”

अशा रीतीने घटनाक्रम गांधीचौकामडे आणून सोडल्यावर चीफ् जस्टिस आपल्या निराश्रयाच्या १२ व्या परिच्छेदांत,—“आपल्या घान-बांधवाचा पाठलाग करीत पोलीस चौकामडे येत आहेत असे पाहून (तेपाल)

जमावाने त्याच्यावर दगड फेकून मारण्यास प्रारंभ केला, आणि ते त्याच्याकड जाऊन भिडले व लाठ्यांनी मारण्यासहि त्यांनी सुरवात केली अशा स्थितीत कॉंग्रेस-ध्वजाच्यामागे जमाव शांतपणे उभा होता व पोलीस दलानेच त्याच्यावर तडाखेबद्द लाठीहल्ला सुरू केला व जमावाने केवळ आत्मरक्षणार्थ प्रतिकार केला, हे चित्र मी मान्य करू शकत नाही ”

पुढे १३ व्या परिच्छेदांत, नवी बोगत्या स्थळी पोलीस पोहचले अमताना दगडफेक सुरू झाली याविषयीच्या जगण्यात एकमत आटविले अशी अपेक्षा करण योग्य नाही असे म्हणून चीफ् जस्टिस म्हणतात—“मनुष्यत्वभाव घ्यानात घेता असेच म्हणावे लागेल की, पोलीसदलाने चौकात प्रवेश करतांच दगडफेक सुरू झाली ” गार्वाचौर, त्याच्या चतु सीमा, दाळा, सेंडा, देऊळ, विहीर इ० स्थळे व त्याची अतरे याविषयी वर्णन करून चीफ् जस्टिस म्हणतात—“हा चौक म्हणजे काही मोठी जागा नव्हती उत्तरेकडून दक्षिणेपर्यंत त्याची लांबी ८० फुटाहून अधिक भरणार नाही ” दगडफेक जेव्हा व कधी सुरू झाली याविषयीच्या साक्षीदारांच्या उलट मुलत जवान्या उलट करून चीफ् जस्टिस म्हणतात—‘या पुराव्यावरून निर्णय जो निघतो तो हा की, पोलीस जेव्हा चौकातून धावून जात होते, तेव्हा त्याच्यावर थोडीशी दगडफेक झाली, आणि तशी देखील जेव्हा ते पुढेच जाऊ लागले, तेव्हा लगेच त्याच्यावर तुटून पडले व या दगडीत डी० एम्० पी० व डि० मॅ० याच्यावर जर मार पडला त्याचे कपडे फाटले, त्याचे टोप हरवले आणि डि० मॅ० चे घग्याळ व शिंगरी काठीहि हरविगी. त्याच्या हाताच्या बोगचें हाड तुटलें व डोक्याच्या भागाच्या बाजून दगड लागून जखम झाली ”

यानंतर १४ व्या परिच्छेदांत डि० मॅ० व त्याची टोन्नी यांनी झेंडा जेव्हा पाहून नेला याची पुराव्यावरून समाप्ता करण्यात आली तर डि० मॅ० मि० मेल्हूम यांच्याविषी जवानांतली या यावतीतली विसंगति चीफ् जस्टिस यांच्या लक्षात आली. ते म्हणतात “इतर साक्षीदारांची तुलना करता त्याचें (डि० मॅ० चें) तपशीलावायतचें यत्न्य

गोलमाल (vague) आहे; पण हें लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे की, मि० मेल्ड्रम यास डोक्याच्या मागच्यावाजून दगड लागून गंभीर जखम झाली होती आणि अतिशय गुंतागुंतीच्या अशा या मामल्यांतील (in a very confused proceeding) प्रत्यक्ष तपशिलांच्या वाचणीत त्याची स्मृति अगदी स्वच्छ असणें संभवनीय नाही "

१५ व्या व १६ व्या परिच्छेदात, गांधीचौकातील दगलीच्या वेळी डि० मे० व त्याचें दल यानी झेंडा काढला नव्हता, तो त्यानी मागाहून आणला ही गोष्ट चीफ जस्टिस यानी प्रस्थापित केली १७ व्या परिच्छेदात, गांधीचौकातील दगलीच्यावेळी, साहेबमडळांनी प्रथम झेंडा काढण्याचा प्रयत्न केला व त्यामुळे खबळन नंतर लोकांनी त्यांच्यावर हल्ला केला की, लोकांनी आधीच हल्ला केला होता याविषयीच्या जबाब्यांची छाननी करण्यात आली आहे पाटलाचें जें वक्तव्यपोलीस डायरीत नोंदलेलें आहे व जें घरोघर असल्याचें त्याने कोर्टांतहि बबूल केले, तें वक्तव्य असें—“त्याच्या (पोलीस दल) पैकी कोणी तरी, गांधीचौकांत उभारण्यात आलेलें, तिरंगी खादीचें निशाण काढून नेण्याचा प्रयत्न केला पण दगेसोर धाडून आले व त्यांनी तें निशाण त्याच्यापासून हिसकावून घेण्याचा प्रयत्न केला दगेसोर हल्ला करीत आहेत हें पाहून तुम्ही जर निघून जाणार नाही तर गोळीमार करण्यात येईल अशी त्यांना ताकीद देण्यांत आली पण दगेसोरांनी तिच्यामडे लक्ष दिलें नाही. उलट ते दगड मार लागले व त्वेपाने हल्ला कर लागले ’ याप्रमाणे पाटलाचें वक्तव्य उद्धृत केल्यावर चीफ जस्टिस म्हणतात—“भावहून असें म्हणता येणार नाही की, झेंडा प्रत्यक्ष काढला होता व त्याच वेळीं ते तो घेऊन गेले ज्या तऱ्हेने या विषयाचा उपन्यास करण्यात आला त्यावरून झेंडा पहिल्या दगलींत काढून नेण्यात आला हें कथन असिद्ध होतें, आणि पोलीसडायरींतल्या भाषेवरून एवढेंच सूचित होत की झेंडा काढण्याचा प्रयत्न करण्यात आला, पण त्याचा प्रतिकार करण्यात आला यापेक्षा त्या भाषेवरून अधिक राहीमहि सूचित होत नाही. हा साक्षीदार (म्ह० पाटील) उलट तपासणीत अने ठासून लागत आहे की, झेंडा काढण्याचा प्रयत्न करण्यापूर्वीच पोलीसदलापैकी कांही

छागलेला होता आणि विशेषत, डि० मॅ० व डी० एस्० पी० याच्या डोक्या वर तर झेंडा काढण्यापूर्वीच मार छागलेला होता अर्थात्, जमलेला समूह येकायदा होता, याविषयी मुळीच संशय राहू शकत नाही झेंडा उघडण्याचा कोणताहि प्रयत्न दूर करण्यापूर्वीच हा समुदाय येकायदा जमाव बनलेला होता.”

11

यानंतर १० व्या परिच्छेदात, मग झेंडा प्रत्यक्ष कोणा काढला याची चर्चा करण्यात आली आहे झेंडा प्रत्यक्ष कोणी काढला याविषयी इतर साक्षीदार सुग्ध असले तरी सार्जंट व्हीन या बाबतीत फार निधयात्मक रीतीने घोळला हें दाखवून चीफ जस्टिस लिहितात—“या बाबतीत निधयात्मक असे एकच साक्षीदार बोलला तो म्हणजे व्हीन तो म्हणाला की, डी० एस्० पी० मि० ग्रॅट, यांनी झेंडा काढून आणला. मि० ग्रॅट यांना साक्षीदार म्हणून घोलावण्यांत आले नव्हते, याबाबत सर फारच्या तफें असे स्पष्टीकरण देण्यांत आले आहे की, दंगे-खोरापैकी कोणालाच तो ओळखू शकला नसता म्हणून त्याला साक्षीदार या नात्याने घोलावण्याची आवश्यकता नव्हती हें स्पष्टीकरण पर्याप्त आहे, असे आम्हांला वाटत नाही हजर असलेल्या दोन प्रमुख अधिकाऱ्यांपैकी एर या नात्याने मि० ग्रॅट जर साक्षीदार म्हणून बोलावले गेले असते, तर कमी शिस्तेच्या अशा इतर साक्षीदारांपेक्षा कितीतरी अधिक सुलसेवार असे स्पष्टीकरण अनेक मुद्यावर ते देऊ शकले असते त्यांनी स्वतःच दुसऱ्यांदा चौकांत जाऊन झेंडा काढून आणलेला होता आणि दंगलीच्या म्हणजे पहिल्या खेपेसहि त्यांनी झेंडा काढण्याचा प्रयत्न केला होता. म्हणूनच त्यांना साक्षीत घोलावण्यांत आले नव्हते असा आमचा ठाम समज झाला आहे. त्यांची ही कृति जरी येकायदा नसली, तरी तिच्यामुळेच जमावाच्या रागाचा पारा, एरव्ही भडकला नसता इतका, भडकला.”

इतकें सर्व मान्य करूनहि ची० ज० पुढे म्हणतात—“झेंडा हा जरी

१. जात करण्यात आला नव्हता व झेंडा उभारणें हें प्रतिगधित कृत्य नव्हत, तरी

याप्रसंगी तो सरकारी सत्तेचा विरोध दर्शविण्यासाठीच उभारण्यात आला होता यांत शरा नाही आणि एका विघडलेल्या व बेकायदा जमावाचा बंदोबस्त करित असताना (असला विरोधाचे प्रतीक बनलेला) झेंडा काढून घेण्याचा प्रयत्न करणे अगदी स्वाभाविक होतं ”

याप्रमाणे टि० सुप० ऑफ पोलीस प्रॅट याच्या कृतीचें समर्थन केल्यानंतर पुढील उद्गार वाढणें चीफ् ज० यास आवश्यक वाटलें ते म्हणतात—“ झेंडा काढून नेण्याचा पहिला प्रयत्न विफल झाल्यानंतर, मागाहून पुन्हा पोलीसदल बरोबर घेऊन चौकात जाणें व झेंडा काढून आणणें अनावश्यक व अन्यायाचें (injurious) होतें मध्ययुगीन लढाईच्या ज्या विचित्र सज्जा होत्या व विजयपत्ताका आणण्याची त्या काळची जी पद्धति होती त्यासारखाच हा प्रकार होय ” प्रॅट याच्या शक्तीच्या कृत्याचें समर्थन करित असताना मुद्दा गरील झालोडोंतला अहेर त्यास चीफ् ज० यास परावासा वाटला हें विशेष ध्यानात ठेवण्यासारखें आहे. पण हा अहेर हक्का झाला असें वाटूनच बी राय, ची० ज० पुढे म्हणतात—“ या त्याच्या कृतीचाच आणखी एर हुंदवी व अपरिहार्य परिणाम असा झाला की, पोलीसपार्सी पाटलाच्या घरात दडली, तब्बद्दाला लोमानी वेडा दिला, आणि कोणत्या शक्तीवर आपण झेंडा परत करण्यास तयार आहोत याविषयी नामुष्कीची शोष्णी करण्याचा प्रसंग त्यां यावर आला व ती शोष्णीहि फसगी, आणि परिणामतः लोकांचा क्षोभ पुन्हा भडकला व त्याच्यासमोर अधिक अधिक माघार घेणें त्यांना भाग पडलें मि० प्रॅट यांच्या या सारासार, विवेकहीन वर्तनावर कसून होणारी उलट तपासणी टाळावी म्हणूनच फिरीदीने त्यांना साक्षीदाराच्या पिंजऱ्यात घोळाविलें नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. ”

मि० प्रॅट यांना साक्षीत न बोलवण्यातला सरकार पक्षाचा दुष्ट हेतु याप्रमाणे उघड करून दाखविणें ची० ज० यांनाहि अपरिहार्य झाल

तथापि १८ व्या परिच्छेदाच्या शेवटच्या वाक्यात ते म्हणतात—“ तथापि मग या ठिकाणी हे पुन्हा सांगितलेंच पाहिजे की, ध्वजस्तंभ मोडण्याचा व झेंडा काढून नेण्याचा प्रयत्न झाल्यामुळे, पोलीसदल परत फिरल्यावरहि त्याच्यावरील हल्ला का चालू ठेवण्यांत आला याचें थोडेंसे स्पष्टीकरण होऊ शकतें, पण त्यामुळे लोकांनी जी हिंसा केली व ज्या हिंसेमुळे पोलीसदलाच्या प्राणाना धोमा उत्पन्न झाला होता आणि जिच्यामुळे केवळ आत्मरक्षणार्थ गोळीबार करण्याचा प्रसंग त्याच्यावर आला तिचें समर्थन माग होऊ शकत नाही ”

पुढे १९ व्या परिच्छेदात रामनिसन मारवाड्याच्या कोट्टाजवळ झालेल्या घटनाचें वर्णन करून चीफ् ज० यानी असें प्रस्थापित केलें आहे की, गांधी चौकांत पोलीसदलावर हल्ला करणारा जमाव आणि नदीवर पाठलाग करणारा जमाव हे दोन भिन्न जमाव होते असें मानता येणार नाही

२० व्या व २१ व्या परिच्छेदात, पाटलाच्या घरात पोलीसदल दडवें असताना झालेल्या घटनाबद्दल मेल्ट्झम व सार्जंट क्लीन यांच्या जवान्यात जो फरक पडला व जी विसंगति दिसून आली त्याचा परिहार चीफ् ज० यानी केला आहे, आणि नंतर पुन्हा नदीपार रामनिसनच्या कोट्याजवळ घडलेल्या घटनाचा निदर्श करून २१ व्या परिच्छेदाच्या शेवटी ते म्हणतात—“ सार्जंट क्लीन याने जर करारी वर्तन (resolute conduct) केलें नसतें व निशाणवाजांतलें आपलें कौशल्य दाखवून, पाठलागाच्या या अतिम अवस्थेंत जमावाच्या पुढान्याना लोळाविलें नसतें, तर पोलीसदलास जमावाने गुरफटलें असतें व ठार मारलें असतें यांत शका नाही ”

२२ व्या परिच्छेदांत आरोपांना झालेल्या शिक्षा व त्याची कलमें याची चर्चा करण्यात आली आहे त्यात त्यांनी असें म्हटलें आहे की, ३३३ व ३३२ कलमें १४९ कलमावरोंवर वाचून शिक्षा दिल्या-नंतर पुन त्याच लोकाना ३२४ व ३२५ कलमान्वये शिक्षा देणें वायफळ (Superfluous) होतें ”

चीफ् ज० याचें हें वेराल वाक्यातील पागोट स्पेशल जज मि० दडे व रिव्ह्यू जज मि० पोलक यांच्या डोक्यावर बसण्यासारखें आहे

शेवटच्या म्हणजे २३ व्या परिच्छेदात चीफ् ज० म्हणतात—
 “आरोपापैकी बहुसंख्य लोकांना ४ वर्षांची सकल मजुरीची शिक्षा देण्यात आली आहे, व त्यापैकी २ वर्षे त्यांनी आतापर्यंत भोगिलीहि आहे. शिक्षा कमी करण्यात यावी ही प्रार्थना सामान्यत्वे करण्यात आली विशिष्ट व्यक्तींचीं नावें घेऊन करण्यात आली नाही. एकंदर जमावाचा समुचित विचार करतां यांची शिक्षा कमी करणें इष्ट आहे असें मला वाटत नाही; कारण पुराव्यावरून हें स्पष्ट झालें आहे की, झालेल्या हल्ल्यात पोलीस दलाचे प्राण गेले नाहीत, ही भाग्याचीच गोष्ट समजली पाहिजे ज्यांना फक्त दोनच वर्षांची शिक्षा झाली आहे त्याची मुदत आता संपत आली आहे. लड्डूशा व नशबिखा याने टि० मॅ० घर हाग वेला होता व त्याला झालेल्या गंभीर दुरापत्तीला तेच जबाबदार आहेत, म्हणून त्यांना प्रत्येकीं मात वर्षांच्या सकल मजुरीची शिक्षा झालेली आहे. पण त्याची शिक्षा का कमी करण्यांत यावी याची कोणतीहि खास कारणें सांगण्यांत आलेलीं नाहीत, “खून करण्याचा प्रयत्न” हा जो आरोप त्यांच्यावर ठेवण्यात आलेला होता त्या बाबतीत (सालच्या कोर्टातून) त्यांना दोषमुक्त करण्यात आल्यानंतर त्यांना देण्यात आलेली शिक्षा काहीशी अयुक्ति (illogical) वाटते जमावाने जें केले व जें करण्याचा प्रयत्न केला त्याहून अधिक त्यांनी काहीच केले नाही म्हणून त्यांच्या बाबतीत शिक्षा कमी करणें व ती चार वर्षांवर आणणें समर्थनीय ठरेल एवढी सुधारणा करून बाकीच्या शिक्षा भ्रष्ट्यामते कायमच ठेवल्या पाहिजेत ”

सही—एफ० एल्० ग्रिल,

चीफ् जस्टिस

ता० २९-१२-१९४६

शहीद स्मारकसमितीची स्थापना

राष्ट्रीय-परिस्थिति क्रमाक्रमाने निवळत गेली. केवळ दडपशाहीच्या जोरावर लोकांच्या शारीरिक उठावण्या कांही काळ दावणें शक्य असलें तरी त्यांच्या मनात भडकलेली असतोयाची आग विस्फवणें अशक्य असतें, याची जाणीव त्रि० सरकारला होत गेली. महायुद्ध संपलें युरोपात दोस्त विजयी झाले. प्रशांत महासागरात अमेरिकेच्या परमाणु-स्फोटकाने (Atom Bomb) जपानवर मात केली. जपाननेहि दोस्तासमोर गुडघे टेकले. युद्धसमाप्तीच्या सुमारास म्हणजे युरोपातील युद्धात विजय मिळाल्यावर व जपानी युद्धाचा अंत होण्यापूर्वी त्रि० साम्राज्याचे कुटिल महामंत्री चर्चिल हे आणखी एक डाव खेळले. महायुद्धाच्या निमित्ताने हातात आलेली त्रि० साम्राज्याची सत्ता आणखी निदान पाच किंवा तीन वर्षे तरी आपल्याच हातीं रहावी अशी हाव त्यास सुटली. म्हणून पूर्वेकडील युद्ध संपण्यापूर्वीच ब्रिटनमध्ये त्यांनी निवडणुकीचा फड माडला. युद्धनेते व युद्धविजेते या नात्याने त्यांना त्रि० जनतेत जी लोक प्रियता मिळाली होती तिचा फायदा घेऊन युद्धाचा पूर्वेकडील भाग संपण्यापूर्वीच स्वदेशात निवडणुकीचा फड जिकण्याचा त्यांनी इरादा केला. पण त्यात ते अयशस्वी झाले. त्यांच्या पक्षाचा प्रचंड पराभव झाला. आणि ब्रिटनच्या इतिहासात पहिल्यांदाच त्रि० मजूरपक्ष प्रचंड बहुमताने पार्लमेंटात निवडून आला व अधिकारारूढ झाला.

मजूर मनीमंडळ ब्रिटनमध्ये अधिकारारूढ झाल्यानंतर ब्रिटनच्या साम्राज्यविषयक व आंतरराष्ट्रीय धोरणात क्रमाने पण निश्चितपणें परिवर्तन होऊ लागलें. त्रि० लोक हे परिवर्तनतंत्रात मोठे कुशल आहेत. प्रत्यक्ष परिवर्तन असतानाहि त्याला ते परिवर्तन म्हणणार नाहीत. बादशहांच्या सरकारचें जुने व निश्चित धोरणच आम्ही पुढे चालवीत आहोंत असें ते म्हणत राहतील. प्रत्यक्ष आपल्या बादशहाचें झेंडें ते कापून अण्णतील पण आपण ही भाति केली असें

स्मारकाकारतां २००० रु. किमताचं शेत वक्षीस दिले

धीमान शेठरामाकिसन अयादास (जॉ) यागू शेठ

दे भ रघुनाथमहर् कोचर
एम् एच् ए

भी देवकिसन शेखर

ते तोंडाने कधी म्हणार नाहीत. आपल्या पिढीजात स्वभावास अनुसरून बादशहाप्रकारचे हिंदुस्थानविषयक निश्चित धोरण जमलात त्यांच्याच्या उपयोगात मनूर-सरदार लागले चर्चिल-मीनमडळाच्या धोरणात धामूलाप्र परिवर्तन केव्हाचिण्याय त्यांना गर्लतर नव्हते

या ठिकाणी आगली एक गोष्ट सज्जात ठेविली पाहिजे की, जरी महात्मा गांधींना काँग्रेसचे आंदोलन सुरू करण्याची संधि चर्चिल याच्या मीनमडळाने दिली नव्हती व कित्येक दिवसपर्यंत पुण्यातच आगाखान-प्रासादात त्यांना ठावून ठेवले होते तरी तेथूनही गांधीजी एकटे हिंदी स्वातंत्र्याची लढाई सुरूच होते आगाखान-प्रासादाच्या बंदीखान्यातून गांधीजींनी त्या वेळेचे व्हाइसरॉय लॉर्ड लिनलिथगो व त्रि० मीनमडळ यांच्याशी केलेला पत्र व्यवहार हे एक अपूर्व वाङ्मय आहे तो एक अद्भुत वाङ्मय-खंड आहे. जगाच्या स्वातंत्र्य-वादी वाङ्मयात, आगाखान-प्रासाद व व्हाइसरॉय-प्रासाद यांच्या दरम्यान झालेल्या या पत्रव्यवहाररूपी वाङ्मयखंडाचे स्थान पारच उघड लागेल यांत शका नाही गांधीजींना हिंदुस्थानात कांही करता येऊ नये म्हणून चर्चिल महाशयानी त्यांना तुरुंगात डाबले, पण तेथे असून त्यांनी जे केले ते हिंदु-स्थाच्या तर फानी पडेलच, पण जगाच्या वाजारात त्यामुळे काँग्रेसची इश्रत आगली वाटली व त्रि० सत्तेची इश्रत घटली हिंदी स्वातंत्र्याचाच केवळ नव्हे, तर जगातील सर्वच पददणित जनतेचा लडा हा एकटा महातारा तुरंगातून रुढला. गांधीजींच्या या मान्याने लॉर्ड लिनलिथगो इतका हैराण झाला की, त्याची ती व्यवा त्याच्या पत्रव्यवहारात उमटू लागली

गांधीजी तुरुंगात असताना त्यांच्या पारिवारातील दोन सर्व श्रेष्ठ परिचन त्रि० सरकारच्या बदलीवनाच्या आर्भीत जकून भस्मसात झाले महादेव भाई देसाई व पूज्य माता वस्तुरबा यांचे तुरुंगातील मृत्यु हा ग्रीनच्या राज्य व्यवस्थेवर लागलेला कायमचा कलक होय पुढे गांधीजींनी तुरुंगात २१ दिवसांचा उपवास केला या उपवासाचे नीतिशास्त्रही त्यांनी त्रि० सरकारला लिहिलेल्या पत्रातून प्रकट झाले आहे त्रि० सरकार त्यावेळी गांधीजींचे रक्त पिण्यासच बसलेले होते चर्चिली राजकीया तो दडक होता गांधीजींच्या उपवासाने सर्व

देश हादरून गेला त्यांना युरेमिया झाला. त्यांची शुद्ध हि गेल्यासारखी झाली काही दैवी चमत्कार झाला तर गांधीजींचा बचावतील, एरव्ही त्यांची आशा सोडलेली चांगली असें नामांकित डॉक्टर थोडे लागले पण ब्रि० सरकार त्यावेळीं दगाडासारखें मळख होऊन बसलें. त्याने अशादि स्थितीत गांधीजींची मुक्तता करण्याचें नाकारलें असें म्हणतात की, उपवासात गांधीजी जर मेलेच तर त्याचें दहन करण्यासाठी चंदनी चित्तेची सर्व तयारी नि० सरकारने करून ठेवली होती पण गांधीजींची इच्छाशक्ति जबर! उपवासाच्या अग्निदिव्यातूनहि ते पार पडले डॉक्टर लोकानी म्हटल्याप्रमाणे चमत्कार घडला मरा!!

यानंतर आग्रविकाराने आजारी पडल्याचें निमित्त करून ब्रि० सरकारने त्याची मुक्तता केली पुन्हा देशात नवचेतन्य खेळूं लागलें हजारांचे ममुदाय त्याच्या प्रार्थनेस जमू लागले राजकारणाचें सुमलेलें पाणी प्रवाही होऊ लागलें मुदतबंदीचे अनेक पुढारी सुटूं लागले. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय वार्ताहरांची घौळकीं गांधीजींच्यामागे फिरूं लागली. नवीन आलेले व्हाइसरॉय लॉर्ड वेव्हेल यांनी गांधी-लिनलिथगो-पत्रव्यवहार प्रसिद्ध करण्यास परवानगी दिली ब्रि० सरकारच्या नीतिवर्तनाच पहिलें गमक उपलब्ध झालें.

हळूहळू हें परिवर्तन अधिक विशद होऊं लागलें. अद्यापि इंग्लंडमधल्या निवडणुकी संपल्या नव्हत्या. लोकमताची खुशामत करण्याची जहरी मि० चर्चिल यांना भासू लागली होती हिंदुस्थानातील त्याची दडपशाही विफल ठरली होती. निवडणुकींतला एक पवित्रा म्हणून त्यांनी हिंदुस्थानातील दडपशाहीचें धोरण परत घेण्याचें ठरविलें आणि हिंदुस्थानात हिंदी पुढाऱ्यांची सर्वपक्षीय परिषद भरवून तिच्यापुढें हिंदी सुधारणांच्या काही योजना मांडण्याचें ठरविलें त्यासाठीं काँग्रेस-वार्किंग-कमेटीची अहमदनगरच्या किल्ल्यांतून मुक्तता करण्यात आली पहिली सिमला-परिषद भरली व अयशस्वी झाला. पण राजकारणाचा प्रवाह वेगाने वाहू लागला आपले राष्ट्रीय पुढारी सुटलेले पाहून जनतेला महान् आनंद झाला

ब्रिटनमधल्या निवडणुकींत चर्चिलपत्र पराभूत झाला व मजूरपक्ष विजयी झाला. व्हाइसरॉय लॉर्ड वेव्हेल यांनी इंग्लंडची घारी वेळी हिंदुस्थानात केंद्रीय

व प्रांतीय विधानमंडळाच्या निवडणुकींची नव्या मजूरसरकारची घोषणा यशेवर येऊन ते परत आले. निवडणुकींची प्रचंड घामधूम झाली. १९३६ च्या निवड-
णुकीत हिंदुस्थानातील ११ पैकी ६ प्रांतात काँग्रेस विजयी झाली होती. पण
१९४६ च्या या निवडणुकीत ती ११ पैकी ८ प्रांतात विजयी झाली. पेंद्राचा
प्रश्न सुटेल तेव्हा सुटो. पण १९४६ च्या एप्रिलात हिंदुस्थानच्या आठ प्रांतात
काँग्रेसची मंत्रिमंडळं सुरू झालीं. अखंत विरुद्ध अशा आर्थिक व सामाजिक
परिस्थितीत काँग्रेसने अधिकाराची सुत्रं दातीं घेतलेली पाहून जनतेला निराशेय
आनंद झाला

या निवडणुकीच्यावेळीं मध्यप्रांत कायदेमंडळासाठी काँग्रेसचे भगवती
तालुक्यातील उमेदवार म्हणून यावलीचे धीर पंजाबराव यांना उभे करावे असा
काही मंडळींनी प्रयत्न केला, पण येळेच्याआंत त्यांच्या निवडणुकीचा अर्ज
प्रांतीय काँग्रेस कमिटीकडे द्याल करणे शक्य झाले नाही, व यामुळे हा विचार
सफल होऊ शकला नाही. वन्हाट-मध्यप्रांतात काँग्रेसचे मंत्रीमंडळ स्थापन
झाल्यावर त्याने चौकास तासात आष्टी, चिमूर, रामटेक, यावली येथील राज-
भंदीची व मगनलाल बागधी प्रभुति हिंदुस्थानी कालसेनेच्या लोकाची मुदंगातून
मुक्तता केली. धीर पंजाबराव मुदून आले. यावलीकरांना परमानंद झाला.

यावलीच्या धीर गाथांचा प्रसार आधीच प्रांतभर झालेला होता. १९४५
साली, म्हणजे १९४४ च्या दिसंबरात हायकोर्टाच्या निर्णयाने यावलीचे ता. १८
ऑगस्टचे धीर मुदून आल्यानंतर प्रथमतःच, १८ ऑगस्टच्या दिवस यावलीला
मोठ्या घाटागाटाने व उत्साहाने साजरा झाला होता. आपले पोरपुत्र मुदून
आलेले पाहून यावली आपले गेल्या दोन तीन वर्षांतले सर्व दुःख विसरली.
तिची मान मुरवातीपासून अखेरपर्यंत ताठव राहिली. आता फक्त एकच शक्य
तिच्या कालजात सलत होते ते म्हणजे १५ ऑगस्टच्या कार्तीचे धीर पंजाबराव
व त्याचे सहकारी अजून तुरंगात होते, हे होय. पण काँग्रेस मंत्रिमंडळाने
अधिकार प्रदण केल्यावर काही तासांतच त्यांची मुक्तता केल्यानंतर तर यावलीच्या
आनंदास पारावार राहिला नाही. स्वातंत्र्याच्या वेदीवर बलिदान केलेल्या म-
मुत्राच्या मरणाचा तिला गौरव वाटत होता. पंजाबराव यांच्या मुदणेनंतर

शहीद स्मारक समिती स्थापन वेली आणि यावलीच्या आपल्या विपद्ग्रस्त बांधवानी मदत करणें आणि यावलीच्या शहीदांचें स्मारक उभारणें हीं दोन कामें त्यांनीं ताबडतोब हातीं घेतलीं. यावली येथील दानशूर शेठ श्री रामकिसन अबादास उर्फ बाबूशेठ मुदढा यांनीं ताबडतोब गावाशेजारील सुमारे २५०० रु. किमतीची आपली २ एकर २० गुठ्ठींची वाडी स्मारकासाठी शहीद स्मारक समितीला दान दिली त्याच्या या औदार्यामुळे स्मारकाच्या योजनेला एम्दम जोराचा चालना मिळू शकली याशिवाय विदर्भ प्रांतिक काँ ल्याहि बन्हाडाताल शहीदाच्या स्मारकासाठी त्यांनी ५०० रु ची देणगी दिली अहि यावलाच्या सार्वजनिक कार्यांत १९४२ पासून आजपर्यंत वेळोवेळीं त्यांनी उदार साह्य केलें आहे

जी गोष्टी लागली ती अजून त्याच्या माडीत आहे. ती वेव्हाच काढण्यात आली नाही. तिच्या वेदनांनी तो अजून विव्दळत आहे.

अशा रीतीने किता तरी लोकाना, त्याचा काहीएक अपराध नसताना यातना सोसाव्या लागल्या अशा परिस्थितीत, त्यांना नुकसान भरपाई मिळावी पाहिजे हा आमची प्राथमिक न्यायाची मागणी आहे त्यांना जे नुकसान व ज्या यातना भोगाव्या लागल्या त्या बद्दल सरकारच जबाबदार आहे कारण सरकारी नोकरांनी बेकायदा कृत्ये केली म्हणूनच ही आपत्ति या लोकाना भोगावी लागली.

(१) निरनिराळ्या मुदतीमाठी जे लोक तुरुंगात जावले गेले होते त्यांची यादी सोबत जोडली आहे. तीत त्यांचा आर्थिक दर्जाहि नमूद करण्यात आला आहे ते जितके दिवस तुरुंगात होते तितक्या दिवसांची नुकसानभरपाई त्यांना मिळावी अशी आमची मागणी आहे

(२) गोष्टीद्वारात जे मेले त्याची व त्याच्यावर अवलंबून असलेल्या व साप्रत अगदीच निराश्रित झालेल्यांचीहि यादी सोबत जोडली आहे या हुतात्म्यांच्या निराश्रित कुटुंबियांना पूर्ण नुकसानभरपाई मिळावी अशी आमची मागणी आहे

(३) गोळ्या लागून जे जन्माचे जायवंदी झाले आहेत अशा लोकांचीहि एक यादी सोबत जोडली आहे. त्यांना ह्यातभर पेन्शन मिळावी अशी आमची मागणी आहे.

(४) ज्याच्या जवळून सामुदायिक दंड बसू करण्यात आला त्याचीहि एक यादी सोबत जोडली आहे. त्याचा दंड त्यांना व्याजासहित परत मिळाला पाहिजे अशी आमची मागणी आहे.

(५) ज्याच्या घरांची मोडतोड करण्यात आली व जेगम मालमत्ता लादविण्यात आली अशांचीहि एक यादी सोबत जोडली आहे त्यांनाहि नुकसान भरपाई मिळावी अशी आमची मागणी आहे.

(६) ज्याची जगम मालमत्ता जप्त करून विकण्यात आली त्याची एक यादी सोबत जोडला आहे आमची अशी मागणी आहे की, विक्रीची किंमत त्यांना परत करण्यात यावी

(७) ज्याच्या जवळून लाचलुचपत घेण्यांत आली अशाची यादी सोबत जोडण्यात आली आहे या आरोपाची चौकशी व्हावी व गुन्हेगाराना शासन करण्यात यावे अशी आमची मागणी आहे

(८) डि० मॅ० मेल्ट्रूम, सी० एम्० पी० प्रॅट व त्यांची जी दौळी १८-८-४२ ला यावर्तीस गेली होती त्या सर्वांचा चौकशी होऊन त्यांच्यावर खटला भरण्यात आला पाहिजे अशी आमची मागणी आहे एकदा अधिकाराचा खोगीर काढून टाकला म्हणजे तशाच रीतीने त्याच्या वर्तनाची चौकशी झाली पाहिजे कोणत्याहि खासगी व्यक्तीच्या असल्या वर्तनाला जे नातिनियम लागू पडतील त्याच्याच आधारे त्यांनाहि चौकशी झाली पाहिजे व तेच कायदे त्यांनाहि लागू करण्यात आले पाहिजेत, आणि त्याच कायद्यानुसार त्यांना शासनहि झाल पाहिजे

कायद्याच्या दृष्टीनेहि परिस्थिती अशीच आहे डि० मॅ० हा आपले सरकारी कर्तव्य याबाबत्यास यावर्तीस गेला नव्हता हे एकदा मान्य केले, म्हणजे तो दंग-पोर ठरतो आणि त्याने उभारलेल्या वेढ्याद्वारे दंगेखोरांचा सहाय्य दौळी आणि शांतताप्रिय प्रामीण लोकांच्यांत ता० ऑगस्ट १९४० ची चक्रमरू उडाली असे ठरते डि० मॅ० ची टोळी ही येथ्याद्वारे जमाव सर होताच पण ता आक्रमकहि होता त्याच्याजवळ शस्त्रे होती हाका धाळणे व लुटमार करणे, हा त्याचा उद्देश होता गावात प्रवेश केल्यापासूनच त्यांनी उद्दामपणाची व आक्रमण वृत्ति धारण केली होती त्यांनी लोकांवर गोळ्या झाडल्या व रून पाटले १३ फलमी सरकारलाहि या सगळ्याच्या या स्वरूपाची जाणीव झाली होती, आणि या सगळ्यांतल अपीलाचा निर्णय जारी झाल्याबरोबर C P & Berar maintenance of order and restoration of order and collection of fine (indemnity) नावाचा कायदा त्यांनी जारी केला १९४५ चा

कायदा न २ या नावाने तो प्रसिद्ध आहे या कायद्याने असला (वेकायदा) दड बसविण्यात आला असेल तो कायदेशीर ठरविण्यात आला आणि ८ ऑगस्ट १९४२ नंतर सरकारी नोकरांना कोणतेही वेकायदा हुकूम जारी करून दुसऱ्यांना वेकायदा कृत्ये करण्यास लावले असेल अथवा स्वतःच त्या केली असतील, तर त्याबद्दल त्यांना पूर्ण सरक्षण देण्यात आले याबलापटल्याताळ अपीलच्या निर्णयाचा हा साक्षात् परिणाम होय हा कायदा रद्द करण्यात आला पाहिजे अशा आमची मागणी आहे तो जरी रद्द करण्यात आला नाही, तरी त्यामुळे डिपार्टमेंटल चौकशी करण्यास व अत्याचारी लोकांना नोकरांतून वगळून करण्यास कोणताच प्रत्यवाय नाही त्यांनी केलेले गुन्हे अतिशय गंभीर स्वरूपाचे आहेत मानवतेला त्यांनी पाटा दिला आहे सरकारी नोकरांनी ताळतत्र सोडून केलेल्या बागणुकीमुळे अज्ञान गावकऱ्यांना जबरदस्त भुर्दंड भरावा लागला आहे.

या टोळीत काही खालच्या दर्जाचे हिंदी अधिकारी व सरकारी नोकरांहि होते त्यांची स्थिति खरोखरच बिगड होती बरिष्ठाचे हुकूम पाळण्यासाठीच ते तेथे गेलेले होते येथपर्यंत त्यांच्या हातून घडलेली कृत्ये स्वेच्छापूर्वक घडली असे म्हणता येणार नाही परंतु एका विशिष्ट अवस्थेत, या कृति वेचळ परेच्छेनेच घडल्या असे म्हणता येणार नाही ज्या वेळी एखादा खेड्याचा पाटील किंवा सव् इन्स्पेक्टर खोटी जयानी दतो अथवा अतिशयोक्त हरिश्चिती सांगतो, मिवा लाचलुचपत घेतो, तेव्हा त्याची ती कृति स्वेच्छापूर्वकच घडलेली असते, हा फरक घ्यानात ठेवणे अवश्य आहे

बरिष्ठाच्या आज्ञेप्रमाणे एखाद्या कान्स्टेबलने गोळ्या झाडल्या तर त्याची ती कृति परेच्छाजनित ठरेल परंतु ताळतत्र सोडून बेतालपणे जर त्याने गोळीबार केला असेल, तर ती त्याची कृति स्वेच्छाजनितच म्हणवी लागेल बरिष्ठांना खूप करण्यासाठी युध्दा त्याने ती केली आहे असे मानावे लागेल

सूड घेण्याची आमची इच्छा नाही ज्यांना सत्य सेंच निवेदन केले व वस्तुस्थिति काय होती हें दाखवून दिले त्यांचीही कृति आपण लक्षात घ्या. ते जर सत्य बोलले नसते, तर वस्तुस्थिति मिद्ध होई अग्रम्य होतें आमचें ध्येय

म्हणजे आहे की, न्याय करण्यात यावा आणि जे खरे गुन्हेगार असतील त्यांना कायद्यास धमून द्यावेन करण्यात यावे.

म्हणून, आमची अशा मागणी आहे की, "मैन्सूम, प्रॅट, व त्याच्या टोळ्यांबरोबर जे जे लोक ता. १८-८-१९४७ रोजी यावलीस गेले असतील त्यांची खून करणे, डाका घालणे, चोरी करणे, व परस्पापहार यांचे आरोप ठेवून चौकशी करण्यात आली पाहिजे व त्याच्यावर खटले भरण्यात आले पाहिजेत"

बार पंजाबराव यांच्या या पत्राच्या फलस्वरूप यावलापासून वसूल केलेला १०,००० रु० ची सामुदायिक-रु०ची रक्कम परत करण्यास आश्वासन देऊन सरकारने पंजाबराव यांना दिले.

७

अत्याचार करणाऱ्या अधिकाऱ्यावर खटले भरण्याबाबतचे धोरण अद्यापि काँग्रेस मंत्रिमंडळाने ठरविलेले नाही. मध्यंतरी असल्या अत्याचारांची चौकशी करण्यासाठी खादी प्रमुख न्याय पंडितांच्या एक समिती नेमण्याचा घाट घातला गेला होता पण तो अद्यापि प्रत्यक्षात आला नाही. अकस्मात प्रांतात उद्वेग-हल्ल्या हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्याच्या वावटळीमुळे वातावरण कायत ठेवण्यासाठी काही कटकट उपाय मंत्रिमंडळाला योजावे लागले. य ससें करताना अधिकाऱ्यांना विश्वासात घेऊन त्यांना परिस्थितीचा बदलवस्त करण्यासाठी काही जादा अधिकारही द्यावे लागले त्यामुळेच बहुधा १९४७ च्या अत्याचारांच्या चौकशीचा प्रश्न तूर्त मंत्रिमंडळाने वाजूला ठेवला असावा खासतःच युद्धासाठी यावलास केलेला त्याग हा कोणत्याही अपेक्षा बुद्धीने केलेला नसला, तर त्याचा गौरव करणे, व यावलीची शालेली हानि मरून काढणे हे काँग्रेस मंत्रिमंडळाचे कर्तव्य आहे

मिळालेला पाटील आनंद आकाजी दिवाभीतासारखा तोंड लपवून बसला, बदली पाटील देऊन सुमारे तीन साडेतीन वर्षे त्याने यावलीस तोंड दाखविले नाही तर या ढाली मिळालेले वीर त्रि सरकारवर विजय मिळवून व तुरुंगाची दारे फोडून बाहेर आलेले होते व उजळ माथ्याने आपल्या भूमातेचा गौरव वाटवीत स्वैर संचार करीत होते ती तरवार मिळालेला आनंद आकाजी यावलीसराच्याच नव्हे, तर समस्त जनतेच्या धि कारास पात्र झाला, तर या ढाली मिळालेले वीर यावलीसराच्या शब्दातच कंठमणी बनले व जनतेने त्यांना आपल्या हाता रारांवर घेऊन नाचविले त्रि सरकारने दिलेली तरवार व कॅमिसने दिलेला ढाल यात इतरी सफावत आहे

१९४२ च्या युद्धात यावलीचा महान हानि झाली ती भरून निघण्यास बराच वेळ लागेल पण वीर पंजाबराव यांनी तुरुंगातून बाहेर आल्यापासून या एखाच दिशेने प्रयत्न सुरू केले आहेत विधायक कार्यक्रमाच्या माध्यमातून केवढा शक्तिसंग्रह करता येतो याचा उत्तम अनुभव त्यांनी घेतलेला आहे त्यांनी यावलीच्या हुताश्रयांचे स्मारक उभारण्यासाठी जा 'शहाद स्मारक समिति' स्थापन केली आहे तिच्यामार्फत केवळ दगडविनाचे स्मारक, बाधाचें असा त्याचा हेतु नाही यावलीच्या शहादाच्या नावाने अनेक विधायक कार्यक्रम चालविण्याचा त्यांचा मनोदय आहे

यावलीच्या आपत्प्रस्थाना सरकार मदत करील तेव्हा बरे पण पंजाबराव व त्यांची शहाद स्मारक समिति यांनी हें कार्य आधीच सुरू केले आहे तसेच त्यांनी इतके दिवस यावलीस जो एक धर्मार्थ दयाखाना चालविण त्यांना आता प्रांतिक सरकारचे व्यापक स्वरूप देण्याचें ठरविले आहे आरोग्यमन्त्रा डॉ० हसन माहेव यांनी एक आयुर्वेदिक चिकित्सालय यावलीस देण्याचें निश्चित केले आहे शैक्षणिक पुनघटनेच्या योजनेत 'सिनिअर बेसिक स्कूल' यावलीला मिळणार आहे यावलीचा रस्ता दुस्मंत होऊन, माहोळी ते यावली पक्की सडक होईल व पावसाळ्यांत यावलीच्या ग्रामस्थांचे होणारे हाल बरी करण्यात येतील अशीहि आशा वाढवण्यांत येत आहे सूत-कताई व कपडा विकणें याचें केंद्र यावलीम सुरू करण्याचा पंजाबराव यांचा निचार आहे

प्रकरण ११ वें

समारोप

—३—

हायकोर्टाच्या निर्णयानुसार यावलीच बहुतेक बदिम्व वीर सुद्धन आल्या-
नंतर १९४५ च्या ऑगस्टमहिनाच्या १८ व्या तारखेस यावलीला शहीद
स्मारक दिनाचा उत्सव मोठ्या समारंभपूर्वक साजरा करण्यात आला. वीर
यामनराव जोशी याची प्रवृत्ति बरी नव्हती. तरी यावलीरानी वन्हाडच्या या
भीष्मपितामहाला मेण्यात घालून यावलीस नेले. त्यानीच १९२१ साली यावलीला
बन्दि चंताविला होता व यावलीकराचे ते परम श्रद्धेय बनले होते. विदर्भ प्रांतिक
कॉंग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष नामदार त्रिजलुलजी बियागी, आणि अमरावती,
आमोला व नागपूर जिल्ह्यातील स्त्री पुरुष कॉंग्रेस भक्तांचा बराच मोठा मेळावा
यावलीस जमला होता गोष्ट्या खाशेल्या वीराना शहीदाच्या नातलगाना
प्रांताध्यक्षांच्या हस्ते सन्मान-पुरस्सर यादीच्या ढाली समर्पण करण्यात आल्या.
या ढालीवर भारतमातेचा नमूना कोरण्यात आला असून त्यावर तत्कालीन
राष्ट्रपति मौलाना अबुल कलाम आझाद याचे 'उनकी यादमें जिन्होंने अपने
खूनसे हिंदुस्थानके भागको सँचा' हे उद्गार अंकित करण्यात आले आहेत,
असलेच समारंभ बेनोडा व इसमगाव येथेहि करण्यात आले '

हे समारंभ पाहून प्रत्येकाला, आनंद आकाजी पाटील यास
गव्हर्नराने दिलेल्या तरवारीच्या समारंभाची, आठवण झाल्याविना राहिली
नाही आनंद आकाजीस मिळालेली तरवार देशद्रोहांचे व स्वजनद्रोहांचे दृष्टीस
होती तर यावलीच्या वीराना मिळालेल्या या ढाली त्याच्या स्वातंत्र्यप्रीतीच्या व
त्यागच्या गौरवार्थ देण्यात आल्या होत्या. ती तरवार आक्रमक व पाशवी मनो
वृत्तीची प्रतीक होती तर ह्या ढाली संरक्षणान्मक व उदात्त मनोवृत्तीच्या
चिन्हा होत्या. ती तरवार पोलीस संरक्षणाच्या पट्ट्यात व पोलीस ठाण्यात
समारंभ वरून देण्यात आली होती तर या ढाली उघड रीतीने, जनतेच्या
मेळाव्यात, जनतेच्या प्रेमाचा पूर बहाल असताना मिळालेल्या होत्या ती तरवार

मिळालेला पाटील आनंद आकाजी दिवाभीतासारखा तोंड लपवून बसला, बदली पाटील देखून सुमारे तीन साडेतीन बरे ल्याने यावलीस तोंड दाखविले नाही तर या टाली मिळालेले वीर त्रि. सरकारवर विजय मिळवून व तुरुंगाचीं दारें फोडून बाहेर आलेले होते व उजळ माथ्याने आपल्या भूमातेचा गौरव वाट्यात स्वैर संचार करीत होते ती तरवार मिळालेला आनंद आकाजी यावलीसराच्याच नव्हे, तर समस्त जनतेच्या पि कारास पात्र झाला, तर या टाली मिळालेले वीर यावलीसराच्या गळ्यातले कंठमणी बनले व जनतेने त्यांना आपल्या हाता खांद्यावर घेउन नाचविले त्रि. सरकारने दिलेली तरवार व काँग्रेसने दिलेली टाल यात इतकी तफावत आहे

१९४२ च्या युद्धात यावलीची महान हानि झाली ती भरत निघण्यास बराच वेळ लागेल पण वीर पंजाबराव यांनी तुरुंगातून बाहेर आल्यापासून या एकाच दिशेने प्रयत्न सुरू केले आहेत विधायक कार्यक्रमाच्या माध्यमातून केवळ शक्तिप्रद करता येतो याचा उत्तम अनुभव त्यांनी घेतलेला आहे. त्यांनी यावलीच्या हुतात्म्यांचे स्मारक उभाग्यासाठी जी 'शाहीद स्मारक समिति' स्थापन केली आहे तिच्यामार्फत केवळ दगडविटाच स्मारक, बाधावै असा त्याचा हेतु नाही यावलीच्या शाहीदांच्या नावाने अनेक विधायक कार्यक्रम चालविण्याचा त्यांचा मनोदय आहे

यावलीच्या आपद्ग्रस्ताना सरकार मदत करील तेव्हा करो, पण पंजाबराव व त्यांची शाहीद स्मारक समिति यांनी हे कार्य आघात सुरू केले आहे तसेच त्यांनी इतके दिवस यावलीस जी एक धर्मार्थ दवाखाना चालविला त्याला आता प्रातिष्ठ सरकारने व्यापक स्वरूप देण्याचे ठरविले आहे. आरोग्यमन्त्री डॉ० हसन साहेब यांनी एक आयुर्वेदिक चिकित्सालय यावलीस देण्याचे निश्चित केले आहे. शैक्षणिक पुनर्घटनेच्या योजनेत 'सिनिअर बेसिक स्कूल' यावलीला मिळणार आहे यावलीचा रस्ता दुस्त होऊन, माहोली ते यावली पक्की सडक होईल व पावसाळ्यात यावलीच्या ग्रामस्थांचे होणारे हाल कमी करण्यात येतील अशीहि आशा याद्वगण्यांत येत आहे. सूत-उताई व कपडा विणणे याचे केंद्र यावलीस सुरू करण्याचा पंजाबराव यांचा विचार आहे.

यावलीस आडवून घेत असलेले जातीय-ऐक्य हा यावलीच्या गर्वाचा विषय आहे. केवळ एरव्या १९४२ च्या ऑगस्ट युद्धापुरताच विचार केला, तर त्यात मुसलमान व हरिजन यांची नाव आदराने व गौरवाने घ्यावी लागतील. १८ ऑगस्टच्या युद्धाचा सेनापती अब्दुल रहीम याचा निर्देश हत्याकांडात आलाच आहे. तमेंच सत्तर वर्षांचा वृद्ध फकीर अकबरशा व त्याचे मेहेताबशा, निम्गूशा, व लड्डुशा हे बहादुर पुत्र यांचाहि निर्देश पूर्वी आलाच आहे. अमरावतीस अखिल भारतीय शारीरिक शिक्षण परिषदेचे १ लें अधिवेशन भरलं. त्यावेळीं परिषदेचे अध्यक्ष श्री० शरधर घोस यांना यावलीच्या गोळ्या खालेल्या बीरानी नादगाव मुकामी १३ ऑक्टोबर १९४६ ला पहिली सलामी दिली. रड्ड अकबरशाच्या जखमांचे वण पाहून शरद बाबूच्या नेत्रात अश्रु उभे राहिले व त्यांनी त्याला बडबडीत आलिंगन दिले. त्याप्रसंगाचे छायाचित्र प्रस्तुत प्रयात देण्यात आले आहे.

बरील मुसलमान पितापुत्राशिवाय, नशीबखा यानेहि लडाईत भाग घेतला होता. लड्डुशा व नशीबखा यांना प्रत्येकी सात वर्षे सक्त मजुरीची शिक्षा झाली होती. यानेहून त्यांनी केलेल्या पराक्रमाची जाणीव होण्यासारखी आहे. सत्तर वर्षांच्या वृद्ध अकबरशालाहि चार वर्षांची शिक्षा देण्यात आली होती. पण आजारीपणामुळे पुढे त्याची मुदत करण्यात आली. मेहेताबशाला चार वर्षांची शिक्षा झाली, मिर्झाबेग नामक मुसलमानाने पंजाबरावदरोवर १५ ऑगस्टच्या सत्याग्रहात भाग घेतल्याबद्दल त्याला २ वर्षे सक्त म० ची शिक्षा झाली. १८ ऑगस्टचा सेनापती अब्दुल हा भूमिगत झाला होता, गांधीजींचे वक्तव्य प्रसिद्ध झाल्यानंतर तो पोलीसच्या स्वाधीन झाला. सुमारे १०-११ महिने कच्च्या कैदेत ठेवून पुढे त्यास सोडून देण्यात आले. त्याच्या निवांजवळून सामुदायिक दंड वसूल करण्यात आण विद्यासराव यास भूमिगत होण्याची गळ घालून अब्बास भाईने केलेल्या मदतीचा निर्देश पूर्वी आलाच आहे. ज्यांना गोळ्या लागल्या पण जे पोर्गसला सापडले नाहीत व तशाहि अवस्थेत सध्या मुनसब मुगलमान हा एम होता त्यांचाहि निर्देश करणें अवश्य आहे. यावलीचा स्वातंत्र्य युद्धात मुसलमानांप्रमाणे हरिजन बध्नीहि प्रमुख भाग घेतलेला होता व राष्ट्रध्वावरील आपली उत्पट श्रानि व्यक्त केली होती हे ध्यानात ठेवें. पाहिजे भीमराव खाडीक व दारगाजों माग यास गोळी लागली होती व त्याम

प्रत्येकी चार वर्षे सकत मजुरीची शिक्षा झाली होती याशिवाय गणाजी खाटीक, भदजी खाटीक, बापूराव खाटीक, वाग्वजी खाटीक, अमृतराव व काशीराव हरिजन यांना ४ वर्षे सकत म० ची शिक्षा झाली तसेंच १५ तारखेच्या सत्या-
ग्रहात पूर्णाजी हरिजन यांना १ वर्ष स० म० व विठोबा हरिजन मोमवशी यांना
४ वर्षे स० म० शिक्षा झाली तसेंच याशिवाय यावलीच्या ९ हरिजन बंधू व
भगिर्नांना मिळून सुमारे २०० रु० मासुदायिक दंड भरावा लागला

यावलीच्या सप्रामात भाग घेतलेल्याच्या याद्या परिशिष्टात दिल्या
आहेत, त्यावरून हें दिसून येईल की, मुसलमान व हरिजन बाधवाप्रमाणेच
स्पृश्य हिंदुसमाजातील सर्व जातींच्या लोगनी या सप्रामात भाग घेतला
होता राष्ट्र कार्यार्थ यावलीने निर्माण करून दाखविलेलं हें जातीय ऐक्य खरो-
खर अवर्णनीय होय जाति-धर्म-पंथ इ० काचे भेद विसरून यावलीचे प्रामथ्य
आपल्या राष्ट्रध्वजासाठी लढले हें नितांत स्पष्ट आहे त्यांनी घालून दिलेला
जातीय ऐक्याचा आदर्श हा नि सशय अनुकरणीय आहे यावलीने या सप्रामा-
त्या निमित्ताने समाजातील सर्व रोगट विषमता नष्ट करून टाकली जर
समान संधि मिळाली तर समाजातील एखादी दलित समजला जाणारा वर्गादि
धैर्य, पराक्रम, तेज, कौशल्य व राष्ट्रभक्ति इत्यादि गुणांचा कसा उत्कृष्ट आवि-
ष्कार करू शकतो याचें प्रत्यक्ष यावलीने घालून दिलें

पुरुषमंडळींप्रमाणेच यावलीच्या ब्रियाचाहि गौरवानेच निर्देश केला
पाहिजे चिमूर इत्यादि ठिकाणी झालेले महिलावर्गावरील अत्याचार व त्याच्या
रोमाचकारी कथा ऐकल्या म्हणजे या भयंकर आपत्तीपासून सुरक्षित राहणाऱ्या
यावलीच्या महिला भाग्यवान् समजल्या पाहिजेत आणि याचें सर्व भेय त्याच्या
१८ ऑगस्टच्या रात्रीच्या सामुदायिक निर्वासनालाच दिलें पाहिजे आपल्या
पुत्रांनी, पतींनी व बंधूंनी केलेला दिव्य पराक्रम त्यांनी टोळ्यांनी पाहिला
गोळीबाराच्या दगलीत यावलीच्या महिला स्वस्थ बसून राहिल्या नांदीत
जखमी लोकांचा त्यांनी शुध्दया केली त्यांनी उपचार केले व धीर दिला ही व
यासारखीच कामे यावलीच्या महिलांनी १८ ऑगस्टला मोठ्या धीरोदात्तपणें
करून दाखविलीं तानाबाई न्हावीण हिला तर प्रत्यक्ष गोळी लागली तशाहि

स्थितीत ती भूमिगत झाली व अखेरपर्यंत पोलीसाना सापडली नाही यावलीचे सात पुरुष मेले, २३ जन्माचे जायजदी झाले, ६०-६५ लोकांना २-२ वर्षे तुरुंगात रखडावे लागले पण ते सर्व त्याच्या मातांनी व पत्नींनी धैर्याने सहन केले यावलीच्या २६ महिलांवर सुमारे ६०० रु० सासुदायिज दंड वसविण्यात आला होता

यावलीच्या पराक्रमी तरुणांच्याबद्दल बोलण्याची अवघा लिहिण्याची पहरच नाही यावलास सापडलेल्या रक्तात बहुतांश भाग त्याचाच आहे आणि यावलीच्या वृद्धांच्याबद्दल काय सांगावे? त्यांनी आपल्या पराक्रमाने तरुणानाहि लाजविले वृद्ध जैरामजी या हातचा लाठीचा तडारा मेल्लूम याच्या स्मरणातून या जन्मात तरी जाणें शक्य नाही आणि वृद्ध अक्बरगांचे धैर्य व आवेश ही यावलीच्या युवकांना निरंतर स्फूर्ति देत राहतील

तेव्हा, हरिजनोद्धार, हिंदुमुस्लीम ऐक्य व सामाजिक विषमतेचा विध्वंस या तीनहि धावतीत यावलीने अतिशय आघाडी मारली आहे यावलीच्या सर्व वर्गांत, सर्व समाजात व सर्व पंथात एकच भाव वसत आहे व तो म्हणजे राष्ट्रीयता हा होय महात्मा गांधी हा पुतारी काप्रेस ही संस्था व स्वातंत्र्य हे ध्येय या त्रयीच्या ठिकाणी यावलीने आपली अविचल निष्ठा प्रकट केली आहे अज्ञानी, मागासऱ्या व दारिणी शेतकऱ्यातून व कामगऱ्यातून तसेच माग, महार, खार्नाक, चाभार, वगैरे, धनगर, धोबी, मुसलमान, माळी, कुणबी, मराठे, मारवाडी इत्यादि सर्व जातीतून स्वातंत्र्य-सेना निर्माण झाली आहे राष्ट्रीयतेचा हा महान विषय होय व जातीयतेचा पराभव होय जातीयता-विरहितपणाचें व ज्वरुत राष्ट्रीयतेचें शक्ते तेजस्वी उदाहरण इतरत्र क्वचितच आढळून येईल।

राजारामजी औरंगपुरे, कृष्णा पवारप्रभृति यावलीच्या सप्त शहीदांची नामावली भारतीय इतिहासाला नोंदणी जाईल यात शक्यच नाही पण दुळशीराम अंबडकार, यकरामजी तडस, बारमाजी मराठ, चापूराव खातीर, रामचंद्र भोजने, हिरामण तडस, दशरथ मराठा, राजारामजी पाचपरे, लक्ष्मण, गणेश,

अकबरशा, जैरामजी इत्यादि अविस्मरणीय राहतील. या सर्व श्रद्ध व तरुण मंडळींचा पराक्रम, महिलांचे साह्य, अब्दुला याची संपटनाकुशलता, मारोतराव पाटील कुंडकर याची जिद्द व विगटो इत्यादि गुणाची खाण म्हणून तर यावलीचें स्मरण सर्व स्वातंत्र्यवाद्यांना करावेंच लागेल पण या सर्व गुणाना प्रेरकशक्ति ज्यानी निर्माण केली, ज्यांनी अपूर्व लोकांसंग्रह व शक्तिसंचय केला, ज्यानी अज्ञानी शेतकऱ्या-कामगऱ्यात व हिन्दु-मुसलमानात राष्ट्रभक्तीची ज्योत पेटविली व तिच्या जौरावर कातीचा वणवा भडकवून दाखविला त्या धीर पंजाबराव बापुराव यावलीमराचें नाव कोणीतरी विसरूं शकेल काय? आणि पंजाबरावचे बंधू विश्वासराव व चुलते अज्ञाबराव यांचीहि नावे कोणी विसरूं शकणार नाही! एकाच कुटुंबातून व एकाच पिढीत हे तीन कर्ते पुरुष जर निर्माण झाले नसते, तर १९४२ सालीं बनला तसा यावलीचा इतिहास बनला असता किंवा नाही याची शंकाच आहे.

आणि पंजाबराव-विश्वासराव याची नावे जितकीं लोकांच्या स्मरणात राहतील, तितकेंच, त्याच जातींत जन्मास आलेल्या आनंद आकाजीचेंहि नाव लोकांच्या स्मरणात राहील!! मराठी इतिहासात सूर्याजी माझसरे व सूर्याजी पिसाळ या दोघांचीहि नावे प्रसिद्ध नाहीत काय? पण एराने, आपला भाऊ तानाजी माझसरे पडला, तरी सिंहगड स्वतंत्र केला म्हणून त्याचें नाव स्मरलें जातें, तर दुसऱ्याने स्वराज्याशी व स्वजनबाधवाशी श्रेष्ठ केला व शत्रूचें दास्य पत्करलें म्हणून त्याचेंहि नाव उच्चारिलें जातें! एकाचा नामोचार करताच अद्यापहि लोकाचें मस्तर नम्र होतें, तर दुसऱ्याचा नामोचार होताच लोक थुवूं लागतात

त्रि० राज्य आल्यापासून अमरावती जिल्ह्याला डि० मे० व डि० सुप० ऑफ पोलीस वाही घोडे थोडेवे वेळाले गेले नसतील पण १९४२ च्या डि० मे० मेल्डूम व डी० एस्० पी० ग्रँट यांची नावेहि यावलीच्या इतिहासात काळ्या झगने अधोरेखित करून कायमची लिहिली जातील! त्याच्या आततायी, मूर्ख, अहंमन्य व सत्तापिसाट अत्याचारी कृत्यामुळेच यावलीला आपल्या पराक्रमाचा व त्यागाचा इतका दिव्य आविष्कार करण्यास अवकाश मिळाला म्हणून यावलीच्या भागी पिढ्या त्याच्याहि श्रेष्ठीच राहतील

भारतवर्षाच्या समग्र इतिहासात १९४२ च्या ऑगस्ट मातीचा इतिहास हा एक स्वतंत्र खंड होण्यासारखा आहे. या मातीत यावलीसारख्या विदर्भातील अवघ्या २००० वस्तीच्या रेव्याने जो भाग घेतला त्याचें निवेदन या ग्रंथात यथामति करण्यांत आणें आहे. पण यावलीचा हा वृत्तांत केवळ उपलब्ध गात्मक आहे. अशा शेरडों “यावली” भारतवर्षांत गाजल्या रीत सर्वांच्या पुढे यावलीचें मस्तक नेहमी नम्र राहील. ऑगस्ट मातीचा इतिहास सन्निहित करण्याची एक दिशा या दृष्टीनेच प्रस्तुत ग्रंथात दे पाहिलें जाईल अशी आशा आहे. मिठाच्या सत्याग्रहासाठी १९३० सालीं गांधाजी दंडीमंडे कूच करून जात असताना याचेंत रास नाम्न राज्यात त्यांचा मुकाम झाला. नित्यांच्या प्रार्थनेनंतर केलेल्या भाषणात गांधीजी म्हणाले की, ‘मनात आणिल तर एकटें रास रेडेंहि स्वातंत्र्य मिळवून दाखवील’ गांधीजींची ही उक्ति भविष्य चाणी ठरली. त्यानंतर याराच वर्षांनी यावलीने मनात आणलें व स्वातंत्र्य मिळवून दाखविलें. ता ८ ऑगस्ट १९४२ ला गांधीजींनी दिलेला “करा अथवा मरा’ चा आदेश यावलीने पूर्ण रूपात आचरून दाखविला.

यावलीचा संग्राम झाल्यापासून अवघ्या ५-६ वर्षांच्या अवधीतच भारतावर स्वातंत्र्योदय झाला आहे. आपण १९४८ च्या जून महिन्यात हिंदुस्थान सोडून जाणार असें मेल्टूम व ग्रंट यांच्या ज्ञान भाईंनी वादग्रहाच्या परवानगीने घोषित केलें आहे. १९४८ च्या नंतर हिंदुस्थानवर राज्य करण्याचें सामर्थ्य आता ब्रिटिश जातीच्या अंगात राहिलेलें नाही, असें खुद्द भारतमंत्री लॉर्ड पॅथिक लारेन्स यांनी लार्ड्सच्या मंडळीत बोलून दाखविलें आहे. तेव्हा भारतीय स्वातंत्र्याला आता कोणीहि तृष्णामृग म्हणू शरणार नाही. ती एक प्रत्यक्ष अशी वस्तुस्थिति बनली आहे. आणि ही वस्तुस्थिति निर्माण करण्याच्या प्रयत्नेस यावलीने आपलं सर्वस्व समर्पून हातभार लावला आहे.

यावलीने स्वातंत्र्यदेवीला आपल्या रक्षाचा जो अभिप्रेत केला त्यामुळे यावली हें आता एका पवित्र तीर्थस्थानक्षेत्र बनलें आहे. आपल्या छोट्याशा खेचाला राष्ट्रीय क्षेत्राचें महत्त्व आपल्या त्यागाने व पराक्रमाने प्राप्त करून देणाऱ्या समस्त यावलीगराज अयर्हिद!!!

॥ जय हिन्द ॥

परिशिष्ट १ ले

१९३० चे सत्याग्रह्यांची यादी

अ. नं.	पूर्ण नांव	गांव फलम	शिक्षा
१	शहाद लक्ष्मणराव सितारामजी पाचघरे	यावली ३७९	९ म.
		२५० रु दड, मृत्यु. जेल.	
२	विठ्ठलराव दादाजी मंगरुळकर	„ २६ जी	६ म.
३	शुलाबराव खड्गे मराठा	„ ३७९	९ म.
४	शुलाबराव गणपतराव मराठा	„ „	„
५	चव्ढराव रामजी, अंबडकार	„ „	„
६	जैधोराम पुंजाजी अंबडकार	„ „	„
७	बापूराव सोनाजी धवार	„ २६ जी	६ म.
८	मोतीराम चंद्रभान	„ „	„
९	काशीराम पुंजाजी पाटील	कापुसतळणी ३	„
१०	अमृतराव नारायणराव	„ „	„
११	रामा झाडूजी	„ „	„

परिशिष्ट २ रे

यावलीच्या गोळीवारांत गोळ्या लागलेल्यांची यादी

अ. नं.	पूर्ण नांव	चय-चपें घंदा
१	मारोतराव नारायणराव वाडलकार माळी	२५ शेती बेकाम झाला
२	रामचंद्रराव सायदाजी भोजने माळी	३० „ „
३	अरुवरशा इमामशा फकीर मुसलमान	७० „ „
४	मोतीराम जैरामजी यडोने कोष्टी	१५ „
५	गोविंदराव नागोराव अंबडकार माळी	२७ „
६	तुळशीरामजी देवरावजी टेमळे मराठा	२७ „

७	नय्युजी गोविंदराव खवले माळी	३५	"
८	जैरामजी घडिराजी वासनकार माळी	२०	"
९	हिरामणजी सूर्यभानजी तडस माळी	१६	"
१०	तुळशीरामजी पुंजाजी अवडकार माळी	२२	"
११	गोविंदराव बाळकृष्ण सोनार	१९	सोनारकी
१२	विश्वनाथ सूर्यभानजी पवार मराठा	१५	शेती
१३	लक्ष्मणराव शिवरामजी वलाल	२०	"
१४	मैहेतावशा अकबरशा फकीर मुसलमान	३५	"
१५	दशरथ शिवरामजी मराठा	२०	"
१६	भिमराव बालाजी खाटीक	१९	"
१७	रघुपतराव शामराव देशमुख मराठा	२६	"
१८	सय्यद मुनसुन स० निझाम मुसलमान	१४	"
१९	जैश्रीरामजी देवरावजी आखरे माळी	३५	"
२०	आनंदराव देवरावजी लोणे मराठा	२७	"
२१	अभिमान रावजी यावले माळी	२२	"
२२	सद्गवराव बाजीराव ढोके मराठा	९	"
२३	सदाशिव मोतीराम खाटीक	१२	"
२४	श्रीराम बळीरामजी कयटकार माळी	११	"
२५	तानाबाई ज० सूर्यभानजी न्हावी	५५	"

परिशिष्ट ३ रें

✓ सी. १५-८-४२ च्या खटल्यात शिक्षा व कैद झालेल्यांची यादी

अ. न.	पूर्ण नाव	वय	घदा शिक्षा वर्षे
१	पशावराव बापूराव यावलीनर मराठा	३०	शेती ५
२	अण्णाजी परशुरामजी मडवे माळी	२२	" ३
३	विश्वासराव बापूराव आवलाकर मराठा	२७	" ४॥

४	लड्डूशा अक्बरशा फकीर मुसलमान	३५	"	७
५	रामराव गणपतराव टाकोणे मराठा	३५	"	४
६	सूर्यभान उर्कड्या सोमोशी नरसिंगपूर	३०	"	२
७	अमृतराव माहोच्या सोमोशी नरसिंगपूर	३०	"	२
८	काशीराव उर्कड्या सोमोशी नरसिंगपूर	३५	"	२
९	जयदेवराव जनार्दनराव मानेकर मानभाब	२०	"	२
१०	सितारामजी सखारामजी शाळवी तेली	२१	"	२
११	सितारामजी डुमाजी राऊन मराठा	४०	"	२
१२	राजारामजी गोपाळजी काडलकार भाळी	२८	"	२
१३	राजारामजी शिंगाजी काडलकार भाळी	३२	"	२
१४	नथ्युजी नागाजी बारी	२२	"	२
१५	बाजीराव सखारामजी डोक मराठा	४५	"	२
१६	नथ्युजी पुजाजी पोंगडे भाळी	३५	"	२
१७	नथ्युजी लहानुजी काडलकार भाळी	२८	"	२
१८	शरीफबेग वासलबेग मुसलमान	४५	"	२
१९	अमृतराव चंनरराव फोटी पहेलवान माहुली	२५	"	१
२०	राजारामजी नन्हाजी पाचघरे भाळी	३५	"	१
२१	पूर्णाजी महेताजी सोमोशी नरसिंगपूर	३०	"	१
२२	साहेबराव पुजाजी नागपुरे मराठा खडकी	१७	"	४
२३	सदाशिव परशुरामजी मढये भाळी	२०	"	४
२४	अण्णासाहेब पडरपूरकर माहोली	८०	"	४
२५	विठोबा सटवाजी सोमोशी नरसिंगपूर	६०	"	४
२६	मोतीराम निसनाजी टाकरखेडे	३५	"	मुटलेले
२७	मोतीराम पुंजाजी पोंगडे भाळी	२३	"	मुटलेले
२८	जिंगुशा अक्बरशा फकीर मुसलमान	३०	"	मुटलेले

परिशिष्ट ४ थे

ता. १८-८-४२ च्या खटल्यातील कैद व शिक्षा झालेल्यांची यादी

अ. नं.	पूर्ण नांव	वय	धंदा	शिक्षा घेणे
१	जैरामजी नन्हाजी बडोणे कोष्टी	७०	शेती	४
२	गणपतराव सूर्यमानजी यावले माळी ✓	२०	,,	४
३	गोविंदराव नागोजी अबडकार माळी	२७	,,	,,
४	मोतीराम जैरामजी बडोणे कोष्टी	१५	,,	,,
५	तुकशीराम देवरावजी टेकळे मराठा	२७	,,	,,
६	नथुजी गोविंदराव खवले माळी	३५	,,	,,
७	जैधरीराम बहिराजी वासनकार माळी	२०	,,	,,
८	तुकशीराम पुजाजी अबडकार माळी	२७	,,	,,
९	दिरामण सूर्यमानजी तडस माळी	१६	,,	२१
१०	गोविंदराव धाळट्टण सोनार	१९	सोनाई	४
११	विश्वनाथ सूर्यमानजी मराठा पवार	१५	शेती	,,
१२	लक्ष्मण शिवराम बजाल	२०	,,	,,
१३	मेहेताजशा अक्बरशा फरीर	३५	,,	,,
१४	दशरथ शिवरामजी मराठा	२०	,,	,,
१५	भिमराव बालाजी ग्यात्रीर	१९	,,	,,
१६	लक्ष्मण अक्बरशा फरीर	३५	,,	७
१७	नसीबखा घोळेखा मुसलमान	२६	,,	७
१८	विश्वासराव बापूराव यावलीर	२७	,,	४१
१९	अजाबराव बालाजी पाटील मराठा	२८	,,	४
२०	रामभाऊ सितारामजी पाचपरे माळी	३५	,,	,,
२१	बारकाजी शिवरामजी मराठा	२६	,,	,,
२२	बारकाजी झुनाजी माग	२०	,,	,,
२३	गणाजी राघोजी खाडीर	२५	,,	,,

२८	भदूजा मोतीराम खाटीर	२२	"	"
२५	बापूराव राजाराम खाटीर	२८	"	"
२६	वारमाजी भिस्सनजी खाटीर	३०	"	"
२७	रामराव गणपतराव मराठा	३५	"	"
२८	गुलाबराव गणपतराव मराठा	४०	"	"
२९	सूर्यभान उरकळ सोमोशी नरसिंगपूर	३०	"	"
३०	अमृतराव नाहोच्या सोमोशी नरसिंगपूर	३०	"	"
३१	काशीराव उरकळ सोमोशी नरसिंगपूर	३५	"	"
३२	जैदेव जनार्दन मानेसर मानभाव	२०	"	"
३३	सिताराम सखाराम तेली	२१	"	"
३४	शिखराम नारायणगा कलाल	६५	"	"
३५	मनसराम हुमच्या पारधी	२२	"	"
३६	बापूराव सखाराम खासबाने माळी	२०	"	"
३७	सदाशिव चंद्रभानजी बानार्डत माळी	२०	"	२
३८	नरयुजी मोतीरामजी लंगडे माळी	२०	"	मुटलेले
३९	पांडुरंग वृष्णराव पाटील यावलीकर	३५	"	मुटलेले
४०	हरिहर रायभानजी भोजने माळी	२१	"	मुटलेले
४१	विक्रम सखारामजी शिणकर माळी	२०	"	२४ मुटलेले

परिशिष्ट ५ वें.

ज्यांच्यावर सामुदायिक दंड वसविण्यांत आला त्यांची यादी.

अ. नं.	पूर्ण नांव	रुपये दंड
१	रामभिसनजी अंबादासजी मुदडा	३५००
२	अजयराव यत्तजी पाटील	१२५०
३	पंजामराव बापूराव यावलीकर	७००
४	गणेशराव तुमारामजी खवले	४००

२८० याचलींचा स्वातंत्र्य-संग्राम परिशिष्ट ५ वें

५	वामनराव रायसिंगजी पाटील	४००
६	चंद्रभान नारायणजी घारी	३००
७	रामराव गणपतराव टाकोणे	२००
८	गणपतराव चंद्रभानजी यादवीकर	१३०
९	तुळसाबाई ज. राधोजी माळी	६५
१०	क्षेपराव गणपतराव पाचधरे	९०
११	महादेव जयरामजी यावलीकर	९०
१२	रोडबा सूर्यभानजी मनगडे	८५
१३	जनाबाई ज. परशुरामजी मडघे	७५
१४	जैनारायण मिसनलाल धंग	६०
१५	जैरामजी गोपाळजी पाचधरे	४८
१६	मोतीराम पुंजाजी अंबडकार	४५
१७	लक्ष्मणराव गोपाळजी पिसे	३५
१८	रघूजी शिवरामजी गणोरकर	१०
१९	सखाराम हिरामणजी खवले	३०
२०	राजाराम हरबाजी खवले	२०
२१	पुंजाजी धनाजी वासनकार	१८
२२	राजाराम बळीरामजी बोवडे	३०
२३	गणपत नागोजी यावले	२२
२४	वेळाजी सूर्यभानजी धानखडे	१२
२५	सूर्यभानजी राधोजी कुरेळकार	३
२६	मोतीराम बळीरामजी खवले	१२
२७	महादेव देवाजी धीखडे	२४
२८	अलोभाबाई ज. देवाजी धीखडे	६
२९	चंद्रभान गणाजी फसाटे	३५
३०	जनार्दन सारंगधर मोनेकर	५
३१	सिताराम गजमलजी यावले	४
३२	लक्ष्मणरावजी ख	१६

३३	तुकाराम सूर्यभानजी चादुरे	१०
३४	मुठुना मर्द बहेराजी खवले	३
३५	अमृतराव लक्ष्मणराव पिसे	८
३६	दसू नारायणजी पाटोळ	७
३७	विराजी श्यामलाजी धनगर	१०
३८	देवकी मर्द चंपतराव चादुरे	६
३९	सूर्यभान मोतीराम भोजने	३५
४०	किंगुजी सितारामजी अळसपुरे	१२
४१	देवराव सूर्यभानजी चादुरे	५
४२	श्र्यंकर फादीराम चाणी	५
४३	हस्तुम हरिबुवा मानेकर	५
४४	किसन गणपतराव बोडखे	४
४५	बापूराव नागोजी अंबडकार	२८
४६	भदाजी भिवाजी खवले	२२
४७	इरभान मोतीरामजी भोजने	१८
४८	पुंजाजी कृष्णाजी खवले	१०
४९	आनंदराव रायजी लेंडे	३०
५०	कृष्णा विश्राम महार	२०
५१	गंगू मर्द रावजी नागोणे	२०
५२	किसन रावजी नागोणे	२०
५३	धनी मर्द सूर्यभान यावले	२०
५४	किसन रामजी अछोकार	२०
५५	बापुन्या बाग्या महार	१०
५६	देवराव तुकारामजी आखरे	२०
५७	केशवराव गोविंदराव यावलीकर	२०
५८	शामराव गोविंदराव यावलीकर	२०
५९	मारोती शिवराम यावलीकर	२०
६०	भगवान शिंदल्या महार	२०

६१	नत्थुजी चिंतामणजी लंगडे	२५
६२	मुग्रावी मर्द अब्दुल रहिम	३
६३	खुशाल अभिमानजी इंगळे	४
६४	बालाजी रायाजी खाटीर	१०
६५	सदू मोतीराम खाटीर	१२
६६	परशुराम डेवूजी खाटीर	२
६७	पांडुरंग मनसा तेली	१०
६८	कोंगशी मर्द हंज्या चाभार	४५
६९	उत्तम गुलाबराव मराठा	३
७०	जनाबाई ज० जैराम घडोने	१०
७१	उदेभान राघोजी पाचघरे	१०
७२	रघुपत शामराव देशमुख	२८
७३	अन्नपूर्णा ज० शामराव देशमुख	८
७४	बाळलाजी रामजी घाटोळ	३०
७५	तुळशीराम धावणजी पाचघरे	२५
७६	जनी मर्द सूर्यभानजी यावले	४
७७	माली मर्द नत्थुजी पाचघरे	५
७८	नत्थु गणाजी बारी	१०
७९	कृष्णराव सितारामजी देखमुरा	४०
८०	जनाबाई ज० संगीतराव यमोणे	२०
८१	कोल्हाबाई मर्द निसनराव पाटील	१०
८२	मकाराम हिरामणजी डेहनकार	६
८३	गणू बलू परीट	२५
८४	पांडुरंग कृष्णराव यावलीर	१२०
८५	भाऊराव अमृतराव उत्ते	२८
८६	तुळशीराम निसनजी मडपे	४३
८७	गोविंदराव नागोजी अंबडनार	१५०
८८	मारोती सूर्यभानजी वानखडे	५६
८९	नत्थुजी आप्पाजी भोजने	८०

९०	गंगाराम रामजी खवले	८५
९१	झिगू देवाजी माळी	१६
९२	बाजीराव शिप्ररामजी माळी	८५
९३	नागोराव बसंतराव देशमुख	७
९४	गंगाराम नागोजी पवार	६
९५	राजाराम झिगाजी वाडलकर	४५
९६	सूर्यभानजी खवले	२२
९७	रायजी मर्द चद्रभान बोवडे	७
९८	तुकाराम रामजी भोजने	४
९९	गणपत गोविंदराव खवले	८
१००	सरधुयाई ज० किसनराव बोवडे	५०
१०१	तुळमानाई ज० किसनराव बोवडे	२५
१०२	मोतीराम पुंजाजी घोगडे	७५
१०३	गोविंद झिगाजी बागवान	१०
१०४	लक्ष्मण रामजी खेरडे	१०
१०५	गुलाबराव देवराव लोणे	५०
१०६	अनुसया ज० विध्राम भोगे	१००
१०७	परशुराम किसनजी यावले	८
१०८	रामचंद्र बलिरामजी डोर	१५
१०९	इस्तारी लट्टारी झाडपी	३५
११०	घालाजी जैरामजी यावले	२०
१११	अलौफा ज० राधोजी हागोणे	१७
११२	रुमळजानार्द ज० मोतीराम हागोणे	१७
११३	जैरामजी हिरामणजी खवले	३०
११४	नारायण जागोजी बाघ	१६
११५	मोतीरामजा गणाजी तेली	२०
११६	गोविंद सराराम कलार	७
११७	किसनाजी पाडुजी अळमपुरे	१०

११८	चंद्रभान धनाजी बानार्डत	३०
११९	महादेव दिनाजी बानार्डत	३०
१२०	राधानाई जवजे मोतीराम ढोक	१०
१२१	भिमनाई जवजे लक्ष्मण कळार	१०
१२२	नामदेव धनसा अप्रवाल	१५
१२३	अजनाबाई जवजे दौलतराव	१०
१२४	शिवराम बाळकृष्ण जोशी	१५
१२५	लक्ष्मण लहानु माळी	१०
१२६	लक्ष्मण बाळाजी खवले	१०
१२७	गोपाळजी माधोजी काढलमार	१०
१२८	भगवानजी जैरामजी घोमरे	२५
१२९	मोतीरामजी नारायणजी	१०
१३०	द्रौपदी ज० बढीराम महार	३०
१३१	शामराव श्रावण महार	३०
१३२	विठाबाई ज० निळकंठ देशमुख	८
१३३	गणेशराव गणपतराव देशमुख	१२
१३४	अभिमानजी झोलाजी	२२

परिशिष्ट ६ वें

लाचलुचपतीचे व लूटमारीचे पुरावे

(१ — पाडुरंग जैरामजी बडोने याचे बडेल जैरामजी कोणी व माळ जेलमध्ये-असताना त्याचेजवळून आनंद आकाजी पाटील यांनी धारूदपटशाही करून ७० रु घेतले तसेच गुलाब हवालदार यांनी माहोडीचे दुकानदार श्री रामसा तेठी याच्या हस्ते ३० रु घेतले याला ते स्वतः साक्षीदार आहेत पाडुरंग बडोने याचेच गावगुडानी सत्याग्रहानंतर दुमरे दिवर्गीच घर फोडले, त्यातील नुकसान येणेप्रमाणे —

पांडुरंग बडोने यांच्या घरून ५ रांडी ज्वारी, १ रांडी दाळ, खाण्यापिण्याचें घरचें सामान, कपडेलते, सर्व अंदाजें रु. १००० चें नुकसान झालें.

(२) मोतीराम बळीराम खवले याच्याजवळून श्री. आनंदराव आवाजी पाटील यांचा बंधू रंगराव उर्फ विनायकराव देशमुख यांनी रु. ४५ घेतले.

साक्षीदार — १ राजाराम हरबाजी खवले

२ बापूराव नागोजी अंबडकार

स्थळः—पाटलांच्या वाड्यात.

(३) राजाराम इसनाजी यावले याच्याजवळून २० रु विनायकराव देशमुखाने व १० रु गुलाब हवालदाराने घेतले.

साक्षीदार.—(१) तुकारामजी चादुरे

(२) राजाराम हरबाजी खवले

(४) चंद्रमानची फराटे याच्याजवळून पैसे उपटण्यासाठी यांना पोलिस स्टेशनवर नेऊन मुन्शीने मारलें व नंतर आनंदराव पाटील यांनी ५० रु०, विनायकराव देवराव देशमुख यांनी ५० रु०, गुलाबराव हवालदार यांनी २५ रु० त्याच्याजवळून घेतले आणि गोविंदराव सय इन्स्पेक्टर ३ कुडव ज्वारी गत्या महाराच्या ओक्यावर देऊन घेऊन गेला.

साक्षीदारः—तुकारामजी चादुरे यांनी फराटेतर्फे स्वतः हातानी आनंदराव पाटलाला ५० रु० दिले. पैसे जवळ नसल्यामुळे नारायण पाटील सालोरा यांना ७० रु० स भ्रैस विकून व बाकीचे पैसे घरून आणून वरील तिपाना दिले.

(५) चंद्रमान धनाजी बानार्डत याचा मुलगा सदाशिव जेलमध्ये अमताना—तुमचा मुलगा सदाशिव याला सोडून आणतो असें सांगून विनायकराव देशमुख यांनी १०० रु० घेतले.

(६) देवराव तुमरामजी आखरे याच्याजवळून विनायकराव देशमुख यांनी शेपराव इगळे व त्याची अलोकाबाई याच्यासमोर १५ रु० घेतले

(७) वामनराव रायसिंगजी पाटील यांनी विनायकराव देशमुख यांना ४० रु० दिले

(८) रामभिसनजी अवादासजी मारवाडी यांना आनदराव आसाजी पाटील व विनायकराव देशमुख यांनी धमरी देऊन ३५ तिफणची जमीन दिल्यास ठीर, नाहीतर तुम्हात पाठवू अशी धमरी दिली रामभिसनचे टिनाचे ३५ तक्ते व मरामायच्या देवळाचे ४० तक्ते आनदराव पाटील व विनायकराव यांच्या घरी आहेत

(९)—जेठमल हिरागल राठी यांचे घर फोडून नेलेल्या सामानाची यादी —ज्वारी ३ खडी किं रु १२५, तूर दाळ १ खडी किं रु ८०, गहू १० कुडव किं रु ५०, गूळ २ मण किं रु १९, सुपारी १ घडा किं रु १, बारदाना पोते १८ किं रु ९, गज ३ किं रु ७, ताट १ किं रु २, २ पेले किं रु २ रु, २ चमचे किं रु १॥ रु, पानदान १ किं रु २, हे सर्व सामान नेले अदाजें नुस्सान ७०० रु

(१०) दौलत जैरामजी बघळ यांनी १०० रु आनदराव पाटलाना गणपतराव धवस याचे हस्ते अभिमानाची छडे याचेसमोर दिले तसेच ५ कुडव गहू, ३ कुडव दाळ, ५ कुडव ज्वारी व १३ रु इतका माल नेला.

(११) शेपराव गणपतराव पाचपरे यांनी रु ५० विनायकराव देशमुख यांना दिले

(१२) शारराव मारोतराव त्रिकाडे यांचे घर फोडून गुडानी तांच्या पितळेची भांडी व ज्वारी नेली

(१३) पाडुसा मनसा खाळे याच्या दुमनांतील मिराणा रु ७००, कपड रु १०००, घरातील वापरण्याचा कपडा रु २०० व तिजोरीतील ५ तोळे सोन्याचे मंगळसूत्र रु ४००, कुट्या फोडून नेले त्याच साली त्यांनी आपले शेत विकले होत

परिशिष्ट ७ वें.

ज्यांचीं उभीं पिक्कें कापण्यांत आलीं त्यांचीं नांवे:—

(१) रामनिसनजी अंबादासजी मारवाडी. (२) पंजाबराव बापूराव यादवलीकर. (३) वामनराव रायमिंगजी पाटील नरसिंगपूर. (४) मोतीसा गणसा तेली (५) मोतीलाल मास्वाडी सावगा (६) सखाराम धनगर शिरजगाव.

परिशिष्ट ८ वें.

लांच न दिल्यावद्दल ज्यांना मारपीट करण्यांत आलीं त्यांचीं नांवे

(१) लक्ष्मणराव गोपाळजी पिसे माळी. (२) भगवानजी जयरामजी षोणे नरसिंगपूर. (३) वेळाजी गोविंदराव अळमपुरे नरसिंगपूर. (४) मन्दाशिव परशरामजी मडचे माळी (५) देवबा परशरामजी महानुभाव. (६) बापूराव सखारामजी खासनागे. (७) राजारामजी नन्दाजी पाचघरे. (८) मोतीराम अभिमानजी लंगडे (९) रामभाऊ सितारामजी पाचघरे

परिशिष्ट ९ वें

ज्यांच्या वैलजोड्या जबरदस्तीने नेण्यांत आल्या व वाहण्यांत आल्या त्यांची यादी:—

(१) रामनिसन अंबादासजी मारवाडी याच्या २४ जोड्या मत्तास वाटेल त्यावेळीं २ महिनेपर्यंत नेल्या. (२) लक्ष्मणजी गोपाळजी पिसे १ जोडी. (३) उरंडराव रामजी अंबडकार १ जोडी (४) राजारामजी क्षिगाजी वाडलकार १

- जोडी (५) बळीराम लक्ष्मणजी तेली १ जोडी (६) सूर्यभान बाळाजी यावले १
जोडी (७) तुळसाबाई जवजे राघोजी १ जोडी (८) गोविंद शिवरामजी घाटोळ
१ जोडी (९) सूर्यभानजी रामजी खवले १ जोडी (१०) भद्रजी भिवाजी खवले
१ जोडी (११) सूर्यभानजी मनगटे १ जोडी (१२) उदेभान राघोनी पाचघरे
१ जोडी (१३) पुंजाजी मराठी १ जोडी (१४) गोविंदराव झाडपी १ जोडी
(१५) इस्तारी तेली १ जोडी (१६) नारायण पुनाजी बोवडे १ जोडी
(१७) मोतीराम बळीराम खवले १ जोडी (१८) मोतीराम हागोणे १ जोडी
(१९) बागजी अररामजी यावली १ जोडी (२०) सखुबाई बोवडीन १ जोडी
(२१) जेठमराठिरालालजी १ जोडी (२२) चंद्रभानजी घारी १ जोडी (२३)
गुळारामजी विक्रमजी रावले १ जोडी (२४) शेषराव गणपतराव पाचघरे १
जोडी (२५) मोतीसा गणसा तेली १ जोडी (२६) चंद्रभानजी बानार्डत १ जोडी
(२७) मोतीराम पुंजाजी धंवडकार १ जोडी (२८) लक्ष्मण खेरेडे १ जोडी
(२९) भिमराव धनगर १ जोडी (३०) चंद्रभान गणाजी फसाटे १ जोडी

परिशिष्ट १० वें

सरकारी मालाच्या मोडतोडीची

गानीची यादी

(१) पोस्टाची पेट्टी तोडण्यात आली

(२) पोलीस पाटलाचे कामदपत्र फाडण

(३) माला जाळण्यात आला

(४) सडकेवरील

पर्यंत दोन २ व तारा तोडण्या

(५)

स्वैशनाच्या रि
फोडण्यात आले

शुद्धिपत्र

पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१५	पटवान्याचीहि जोडगोळी	पटवान्याची ही जोडगोळी
२	स्वालवनाचा	स्वाग्रलंभनाचा
१३	वशवत	यशवत
६	महादेवता,	महादेवता
५	पोरवरुन	पोरमून
१४	लागला	लगली
२४	नि. सरकारला हिंदुस्थानातील	हिंदुस्थानातील नि सरकारला
४	नितन	ब्रिटिश
२२	मेदाला	मेदाचा
१५	नये, आणि ही	नये, ही
१६	डगा दिव्याशिषाय	इगा दिव्याशिषाय
२२	तत्राचा	तत्राचा
२७	कायेस अधिकृत	काम्रेसचे अधिकृत
१३	सन्ग्रामहाचा	सत्याग्रहाच्या
२५	रजापुत	राजपुत
२६	प्रतीकाच्या	प्रतीकांचा
१९	उठलेला	उठलेल्या
७	कटा	फटा
२	मागे	मागे
१२	मातेमोयती	मानेमोयती
१४	हुकुम आहे	हुकुम आहे'
२३	शाम्या	शतम्या
२४	मोर्शीला	मोर्शीचा
१०	लाणी	लोणी
२५	भितीला	भिनील

जोडी (५) बळीराम लक्ष्मणजी तेली १ जोडी (६) सूर्यभान बाळाजी यावले १
जोडी (७) तुळसाबाई जवजे राघोजी १ जोडी (८) गोविंद शिवरामजी घाटोळ
१ जोडी (९) सूर्यभानजी रामजी खवले १ जोडी (१०) भद्रजी भिवाजी खवले
१ जोडी (११) सूर्यभानजी मनगटे १ जोडी (१२) उदेभान राघोजी पाचघरे
१ जोडी (१३) पुंजाजी मराठी १ जोडी (१४) गोविंदराव झाडपी १ जोडी
(१५) इस्तारी तेली १ जोडी (१६) नारायण पुनाजी बोबडे १ जोडी
(१७) मोतीराम बळीराम खवले १ जोडी (१८) मोतीराम हागोणे १ जोडी
(१९) बालाजी जयरामजी यावली १ जोडी (२०) सखुबाई बोबडीन १ जोडी
(२१) जेठमल हिरालालजी १ जोडी (२२) चंद्रभानजी घारी १ जोडी (२३)
तुकारामजी विक्रमजी खवले १ जोडी (२४) शेषराव गणपतराव पाचघरे १
जोडी (२५) मोतीसा गणसा तेली १ जोडी (२६) चंद्रभानजी बानार्डत १ जोडी
(२७) मोतीराम पुजाजी अंबडकार १ जोडी (२८) लक्ष्मण खेरडे १ जोडी
(२९) भिमराव धनगर १ जोडी (३०) चंद्रभान गणाजी फसाटे १ जोडी

परिशिष्ट १० वें

सरकारी मालाच्या मोडतोडीची व तुकसानीची यादी

(१) पोस्टाची पेटी तोडण्यात आली

(२) पोलीस पाटलाचे कागदपत्र फाडण्यात आले

(३) फॉरेस्ट नाका जाळण्यांत आला

(४) माहोली ते अमरावती सडकेवरील बाघोनी गावापासून ते माहोली-पर्यंत दोन मैलाचे तारेचे खंबे व तारा तोडण्यात आल्या

(५) माहोलीचे पोलीसस्टेशनमधील कागदपत्र फाडण्यात आले आणि स्टेशनच्या खिडक्या, कवाडें, चुर्च्या, टेबलें व इतर सामानहि तोडण्यांत फोडण्यांत आलें

शुद्धिपत्र

पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१५	पटवान्यांचीहि जोडगोळी	पटवान्यांची ही जोडगोळी
२	स्वालयनाचा	स्वावलंयनाचा
१३	यशवत	यशवंत
६	महादेवता,	महादेवता
५	पोरवरुन	पोरवून
१४	लागला	लागली
२४	मि. सरकारला हिंदुस्थानातील	हिंदुस्थानातील मि. सरकारला
४	मिशन	मिडिश
२२	भेदाला	भेदाचा
१५	नये; आणि ही	नये; ही
१६	हंगा दिस्याशिवाय	हंगा दिसल्याशिवाय
२२	तत्राचा	तंत्राचा
२७	कापेस अधिष्ठ	कापेसचे अधिष्ठ
१३	सत्याग्रहाचा	सत्याग्रहाच्या
२५	रजापुत	राजपुत
२६	प्रतीकांच्या	प्रतीकाचा
११	उठलेला	उठलेल्या
७	कटा	कंठा
२	मागे	मागे
१२	मातेभोवती	मानेभोवती
१४	हुकुम आहे	हुकुम आहे
२३	बाग्या	बाग्या
२४	मोर्शीला	मोर्शीचा
१०	लाणी	लोणी
२५	मितीला	मितील

पृष्ठ	पंक्ति	अनुद	उद
८८	१७	त्या यावर फक्त	त्या यावर त्यानी फक्त
९९	११	माहोलीस जरी प्रयथ	माहोलीस प्रयथ
९९	२१	अशीच कार्याची	अशीच कार्याची
१०१	२	लावणारा	लावणारा
१०७	१८	कागळ्या	कागळ्या
११०	२३	आकाजी प्रभुती	-आकाजी प्रभुति
११२	१०	ता आगस्ट	ता १८ आगस्ट
११३	६	कर्यस	कयास
११८	१३	मूठमेढ	मठमेढ
११९	१९	विरवदन	विरवदन
१२५	२४	दर्जचा	दर्जचा
१३०	१७	दुकानासोरया	दुकानासोरया
१३२	१५	आक्रमण	आक्रमक
१३५	१८	लागून दत्त	लागून पल्ली
१३८	२३	समजू हाताली	समजू हाती
१३९	१८	तरेच	बरच
१४०	२०	मिळाल्यामुळे	मिळाल्यामुळे
१४३	१२	वीरमणाचे	वीर मरणाचे
१४४	२५	मानवरील	मानेवरी
१४५	१३	युद्धम	युद्धम
१५४	१६	उद्धे	उद्धे
१६३	८	कायद्याने	कायद्याचे
१६५	५	पाडल्यानंतर	पाडल्यानंतर
१६५	२३	कीतीतरी	काही
१७१	२४	तवे नसतो	तेथे असतो
१७३	८	लागली' अगो	लागली, असो
१८०	१३	हालेली	पलेली

पृष्ठ	पंक्ति	अनुद्ध	शुद्ध
१८५	२३	हार्ती लागतो	हार्ती घरावा लागतो
१९८	१५	रग	तगच
१९९	२०	रे इ	रे. इ
२२१	२०	पुढा सागितलें	पुन पुढा सागितल
२२२	१७	व भारतीय	व त्यामुळे भारतीय
२२२	१८	भीमराव रामकिसनजी उर्फ बाबूजेठ,	अन्नासाहेब हिवरेकर
२२६	३	प्रकर्णा	प्रकरणों
२३८	७	बेकायदा	बेकायदा होता
२३९	५	काण-याहि	कोणत्याहि
२६०	१६	नीतिवतनाच	नीतिपरिवर्तनाचें
२६२	५	सुमारें २५०० रु	सुमारें २००० रु.
२६२	८	विदम प्रातिक कौ लाहि	विदर्भ प्रातिक शहीद स्मारक समितीलाहि
२६५	१९	ता आगस्ट	ता १८ आगस्ट
२६५	२७	indemnity	indemnity
२६६	२२	बोळाबार	गोळीबार
२६७	५	टोळाबरोबर	टोळीबरोबर
२६८	१०	वीराना शहीदाच्या	वीराना व शहीदाच्या
२७०	२५	व तशाहि अरहयत	अशा लोकात
२७२	८	सापडलेल्या	साडलेल्या
२७२	२६	बकारामजी	बारकाजी
२७३	७	इत्यादि अविस्मरणीय	इत्यादि नावें अविस्मरणीय
२७४	२६	तीर्थस्थानक्षेत्र	तीर्थस्थान .